

AJRAKONIA

REGIONÁLIS
TUDOMÁNYOS
ÉVKÖNYV

62.
2024.

ARRABONA 62.

ARRABONA

62.

RÓMER FLÓRIS
Művészeti és Történeti Múzeum

— alapva 1859 —

GYŐR
2024

ARRABONA 62. 2024
Regionális Tudományos Évkönyv

Szerkesztőbizottság:

Barna Attila, Csiszár Attila, Czigány Dávid, Horváth József, László Csaba (elnök),
N. Matus Zsanett (titkár), Németh Veronika, Oross András, Szalay Balázs, Vajk Ádám

Felelős szerkesztő:

Nemes Gábor

Szerkesztők:

Cserhalmi Zoltán, Kelemen István

Olvasószerkesztők:

N. Matus Zsanett, Világi Dávid

Külső lektorok:

Fekete Mária, Horváth Gergely Krisztián, Lukácsi Zoltán, Suba Zoltán,
T. Városi Ágnes, Tóth Endre

Arculatterv és technikai szerkesztés:

Tanai Csaba Taca

Angol rezümék:

Kovács Lajos, Oláh P. Róbert

A kiadvány megjelenését támogatta:

Győri
Egyházmegyei
Gyűjteményi Központ

SOPRONI MÚZEUM
ALAPÍTVÁNY

ISSN 0571-1304

Kiadja: Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum
Felelős kiadó: Székely Zoltán igazgató
Nyomdai kivitelezés: Palatia Nyomda és Kiadó Kft.
Megjelenik: 300 példányban

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Harasztovics Veronika – Mrenka Attila

EGY SOPRONI KORA VASKORI EDÉNY ÉS A RESTAURÁLÁS SZEREPE 9

Márton András – Ilon Gábor

KÖZÖLETLEN RÓMAI KORI TEMETŐK A RÉPCE-VÖLGYBŐL

CHERNELHÁZADAMONYA ÉS SIMASÁG 47

Bagi Zoltán Péter

EGY VÉGVIDÉK „SZÜLETÉSÉNEK” ELSŐ HÓNAPJAI

Áttekintés a magyaróvári végvidékre 1594. szeptember 9-e és

1595 januárja között rendelt hadakról.....121

Horváth József

VOLT SZERZETESPAPOK A GYŐRI EGYHÁZMEGYÉBEN A 18–19. SZÁZAD

FORDULÓJÁN – HAGYATÉKI IRATAIK TÜKRÉBEN 149

Gulyás Kristóf

A TÁRSADALOM PEREMÉN

MOSON VÁRMEGYE KOLDUSAI EGY 1783-AS ÖSSZEÍRÁS FÉNYÉBEN 197

Balázs Livia

LUCA-NAP A RÁBAKÖZBEN 229

Csiszár Attila

„EGY KIS FEJRE VALÓ, KIVARROTT”

A RÁBAKÖZI KENDŐHÍMZÉSTŐL A „HÖVEJI CSIPKE”-IG 271

Juhász Bálint

EGY LAPPANGÓ SZOCREÁL MŰALKOTÁS ÚJRAFELFEDEZÉSE

Domanovszky Endre és Szőnyi István moszkvai magyar pannói 293

SZEMLE

Horváth József

Hegykő történelme

Szerkesztette: Németh Ildikó.

Hegykő Község Önkormányzata, Hegykő, 2021 317

Ilon Gábor

Gondolatok egy kiállítás margójára

Sírhalomtól a halomsírig. Válogatás a Kisalföld bronz- és
vaskori temetkezéseiből

Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum,

Győr, 2022. május 28. – augusztus 28.....326

E számunk szerzői 336

SUMMARY

STUDIES

Veronika Harasztovics – Attila Mrenka

AN EARLY IRON AGE VESSEL FROM SOPRON
AND THE ROLE OF ITS RESTORATION.....9

András Márton – Gábor Ilon

UNPUBLISHED ROMAN CEMETERIES FROM THE RÉPCE VALLEY.....47

Péter Zoltán Bagi

THE FIRST MONTHS OF THE “BIRTH” OF A FRONTIER REGION
Overview of the armies ordered to Magyaróvár Frontier Region
between 9 September 1594 and January 1595 121

József Horváth

FORMER MONASTIC PRIESTS IN THE DIOCESE OF GYŐR AT THE TURN OF
THE 18TH–19TH CENTURIES – IN THE LIGHT OF THEIR BEQUEST DOCUMENTS ...149

Kristóf Gulyás

ON THE MARGINS OF SOCIETY
THE BEGGARS OF MOSON COUNTY IN THE LIGHT OF A CENSUS OF 1783 197

Livia Balázs

LUCA-DAY IN THE RÁBAKÖZ REGION.....229

Attila Csiszár

THE DEVELOPMENT AND HISTORY OF THE EMBROIDERY COTTAGE INDUSTRY
IN HŐVEJ (19–20TH CENTURY) 271

Bálint Juhász

THE REDISCOVERY OF A HIDDEN SOCIALIST REALIST ARTWORK:
The Hungarian Murals of Endre Domanovszky and István Szőnyi
Created for a Moscow Exhibition 293

REVIEWS

József Horváth

History of Hegykő
Edited by Ildikó Németh.
Hegykő Municipality, Hegykő, 2021 317

Gábor Ilon

Reflections on the margins of an exhibition
From burial mound to tumulus. A selection of the Bronze
and Iron Ages burials from the Kisalföld region
Rómer Flóris Museum of Art and History,
Győr, 28 May – 28 August 2022.....326

Authors of this issue 336

*Harasztovics Veronika – Mrenka Attila*EGY SOPRONI KORA VASKORI EDÉNY ÉS A RESTAURÁLÁS SZEREPE¹

Az edény régészeti meghatározása (Mrenka Attila)

Bevezetés

A soproni Várhely alakos „urnáival” számos tanulmány foglalkozott már korábban. A nagyobb összefoglaló munkák mellett² számos kisebb írás taglalta a formakincset és az ábrázolásokat.³ Ezek alapján nagy biztonsággal vázolhatók föl azok a formajegyek, amelyek segítségével azonosíthatók és térségünkhöz, konkrétan Sopron-Várhelyhez kapcsolhatók a különböző darabok.

A Várhely ásatásainak története bár több, mint egy évszázadra nyúlik vissza, de az egyes feltárások anyagai különböző mértékben kerültek publikálásra – ha egyáltalán, és sajnos az anyag nagy része mindmáig feldolgozatlan. Nováki Gyula összefoglaló munkája,⁴ ill. Patek Erzsébet szintézise⁵ kiváló összegzése az egyes feltárások menetének és eredményeiknek.

Ugyanakkor főleg a 19. században kiásott anyagok későbbi sorsa rendkívül tisztázatlan. Több tumulus anyaga is hiányos. Így például a 34. számú halom⁶ (Patek 187.) és a 71. halom⁷ (Patek 152.), a 148. halom⁸ (Patek 123.), a 149. halom⁹ (Patek 118.) esetében több tárgy holléte is ismeretlen. Az általunk ismert források közül rablóásatásra utaló adatot ugyanakkor egyedül Nováki Gyula rögzített még 1948-ban.¹⁰

Feltételezzük tehát, hogy a hiányzó leletek a feltárások és a leltárba vétel között kallódhattak el és minden bizonnyal műkedvelő gyűjtőkhöz kerültek.

A Törzsök-hagyaték itt bemutatott edényéről a múzeumba kerüléskor készült átadás-átvételi dokumentáció világosan Sopront jelöli meg előkerülési helyként. A tárgy formakincset, alakját és készítése technikáját figyelembe véve jelenlegi tu-

¹ A cikk elkészítésében nyújtott segítségéért, és hogy a tárgy létezésére fölhívta figyelmünket hálás köszönetünket fejezzük ki Balassa Krisztinának, a Soproni Múzeum régésztechnikusának és a régészeti gyűjtemény kezelőjének.

² A teljesség igénye nélkül GALLUS: Alakos urnák, EIBNER-PERSY: Hallstattzeitliche Grabhügel, BROSEDER: Hallstattzeitlicher Ornamentik, DOBIAT: Menschendarstellungen, PATEK: Westungarn.

³ Többek között NEBELSICK: Figürliche Kunst, TARPINI: Frühe Formen, TARPINI: Dalla figura.

⁴ NOVÁKI: Sopron ásatás.

⁵ PATEK: Untersuchungen.

⁶ EIBNER-PERSY: Hallstattzeitliche Grabhügel 150.

⁷ Uo. 167.

⁸ Uo. 184.

⁹ Uo. 187.

¹⁰ NOVÁKI: A Sopron-Burgstall-i ásatás.

dásunk szerint a Várhelyet tarthatjuk legvalószínűbbnek az előkerülés helyének, esetleg, de sokkal gyengébb érvekkel a Károly-magaslatot. A hazai kora vaskori anyagok alapján más lelőhely nem jöhet számításba. A tárgy lényegében teljesen ép volta miatt szinte 100%-os bizonyossággal kizárható, hogy az a településen (=a sáncokkal körülzárt területen) került volna elő. Mivel a fentebb említett rabláson kívül más esetről a szakirodalom nem tud és legalábbis a 2017–2024 közötti évekből magunk sem láttunk a halmoknál erre utaló nyomot, így feltételezzük, hogy a lelet még az 1970-es évek előtt került elő egy halomsírből.

Leletleírás

Leltári szám: 2018.1.1.; magasság: 37 cm, talp átmérő: 13,5 cm, has átmérő: 40 cm, perem átmérő: 23,5–24,5 cm, perem vastagság: 0,6 cm.

A hagyatékból bekerült tárgy egy szélesen kihajló peremű, kúpos nyakú, nyomott, gömbös hasú, kevésbé hangsúlyozott kerek aljon álló edény, az ún. kúpos nyakú (*Kegelhalsgefäß*) típusból. Formája alapján az A. Eibner-Persy által felállított tipológia 2., ún. kettőskónikus csoportjába soroljuk.¹¹ Színe barnásszürke, néhol kifejezetten feketébe hajlóan sötét. (1. tábla)

Pereme csoportokba rendezett, ellentétes irányú bevágásokkal díszített, nyakán különböző méretű háromszögekből összeállított sorminta, amely mintát négy részre tagolták nagyobb kacskaringózott háromszögekkel.

Az erősen kiszélesedő hasán függőleges kannelúrák között háromszögekből összeállított, metopé-szerűen tagolt motívumok. Az öt metopében kétféle motívumcsoportot lehet látni: egyik típusból hármat, a másikból kettőt. A kannelúrák és a metopék az edény hasvonala fölött megszűnnek, így az alsó harmad díszítetlen. (1. kép)

Az edény egész felületét eredetileg fölfényezték.

Bár a hazai szakirodalom ezeket gyakran urnának hívja, de éppen a várhelyi darabok esetében zárható ki az urnaként való használatuk, hiszen – a 83. számú halomsír kivételével¹² – a többi halomban a hamvakat vagy más típusú edénybe, vagy a halom alján kialakított sekély mélyedésbe helyezték.

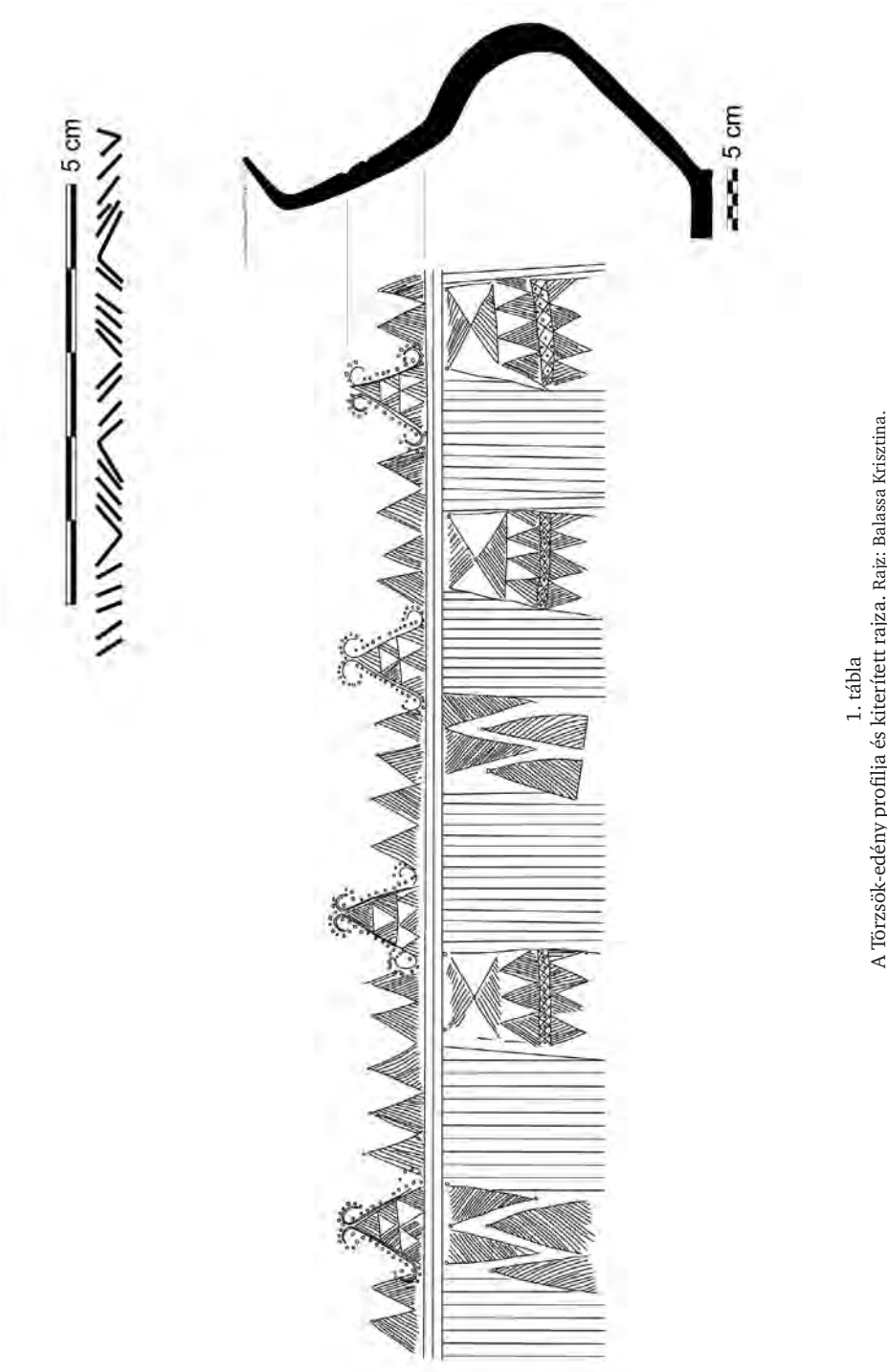
Amennyire meg lehet ítélni a Törzsök-edény sem urnaként funkcionált.

A motívumok leírása

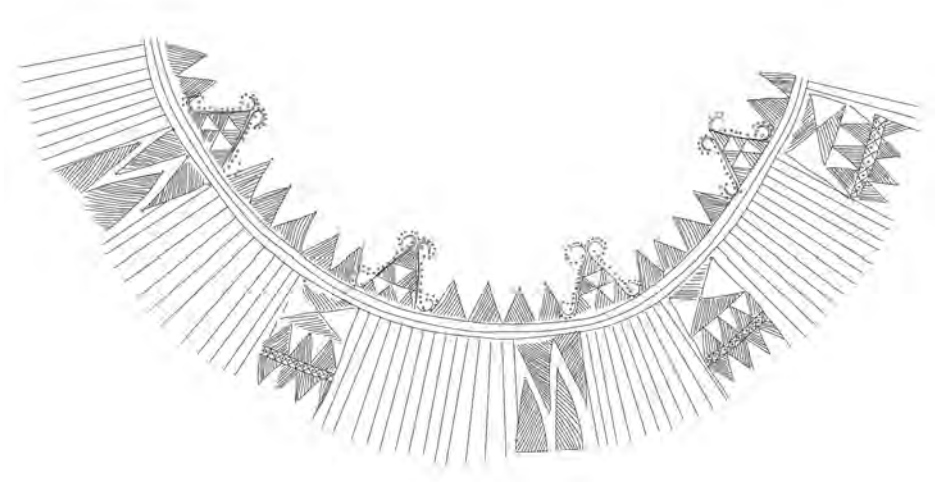
Pontos lelőhely és kontextus hiányában tanulmányunkban a sajátos motívumkincset kíséreljük meg elemzés alá venni és ezáltal leszűkíteni a korszakot és a lehetséges lelőhelyet.

¹¹ EIBNER-PERSY: Hallstattzeitliche Grabhügel 37.

¹² PATEK: Untersuchungen 137.

1. tábla
A Törzsök-edény profilja és kiterített rajza. Rajz: Balassa Krisztina.

1. kép

A Törzsök-edény motívumainak ábrázolata. Rajz: Balassa Krisztina

A Várhely halomsíros temetőjének használati ideje maximálisan 300-350 év¹³ (Ha B3 – Ha D1, i. e. 800 – 550/500).¹⁴ Amennyiben Patek E. becslései helytállóak, úgy egy időszakban 20-25 főt (± 10 fő) temethettek a halomsíros temetőbe.¹⁵ A sírkerámiák hasonlósága alapján feltételezzük, hogy túlzottan sok fazekas sem működhetett ekkoriban a Várhelyen, mert bár nyersanyag elvileg rendelkezésükre állt – a Soproni-hegység 33%-a agyagbemosódásos barna erdőtalaj¹⁶ – de a település vízigényét feltehetőleg kizárólag a Szent György forrás elégíthette ki.¹⁷ Ezek a fazekasok éppen a limitáltan rendelkezésre álló terület (sáncokon belüli zóna)¹⁸ és az egyetlen víznyerő hely miatt nem lehettek számosak. A szűk, de legalábbis viszonylag jól körülhatárolható időhorizont, amely a temető periódusaira vonatkozik és azon belül is a kúpos nyakú edényekre,¹⁹ azt mondatja velünk, hogy nem zárható ki egy fazekas motívumkincsének azonosítása a publikált várhelyi anyagok között.

¹³ Uo. 151–152.

¹⁴ BALEN-LETUNIC: Ratnici 20–21.

¹⁵ PATEK: Sopron-csoport 22.

¹⁶ BIDLÓ et al: Tájvédelmi 39.

¹⁷ MRENKA: Tűk 29.

¹⁸ Uo. 10.

¹⁹ Bár a temető majdnem összes periódusában ismert a típus (I–IV. fázisokig megvan, csak a VII.-ből hiányzik), de geometrikus mintákkal a II–IV. időszakok között gyakoriak; leginkább a IV. fázisra jellemzők. PATEK: Untersuchungen 164.; Beilage 4.

A kora vaskori edényeken megjelenő ábrázolások kapcsán ki kell emelnünk, hogy leírásuknak nincs egységes terminológiája és módszertana. Különösen előbbi hat zavaróan, hiszen a tudományos feldolgozások, anyagközlések egyaránt beszélnek mintáról, motívumról, díszekről és szimbólumról is, nem is szólva azokról az esetekről, amikor ezeket kombinálják. Mindez igencsak megnehezíti a tárgyak összehasonlító elemzését.

U. Brosseder véleménye szerint a minta (Muster) sajátos kombinációja a szerkezetnek (Struktur) és a tartalomnak (Inhalt),²⁰ ezért 'minta' alatt lényegében az egy vonallal megalkotható geometriai alakzatokat érti, míg A. Eibner-Persy mintának mond minden geometriai alakzatot.²¹ A két munkát összevetve megállapítható, hogy A. Eibner-Persy mintája leginkább U. Brosseder díszének (Ornament) feleltethető meg. Utóbbi egy újabb kategóriát is bevezet motívum néven (Motiv), ami az ábrázolások legkisebb önmagában ismétlődő egysége, ilyen értelemben tehát megegyezik Eibner-Persy mintájával.

Patek E. nem bontja elemeire az egyes díszítéseket és nem különbözteti meg az azokat fölépítő elemeket, hanem egyszerűen díszítőmotívumként hivatkozik rájuk.²²

Talán az már ebből a néhány sorból is látható, hogy nincs egyszerű dolgunk, amikor egy kora vaskori edény geometrikus ábrázolásait próbáljuk meg leírni és értelmezni. Azért is fontos lenne ez, mivel a geometrikus formák, ill. egész elrendezések ismétlődése a különböző tárgyakon és megjelenésük az edényeken szemantikai kapcsolatot indukálhat a tárgyak között.²³ Nem mindegy tehát, hogy mennyire részletekbe menő a leírás. A „sűrűn vonalkázott” háromszögek esetében pl. nem lényegtelen, hogy balról jobbra, vagy éppen fordítva dőlnek-e a vonalak, vagy, hogy a fenyőág/farkasfog mintánál a vonalak konvergálnak-e vagy sem!

Ezek a végletekig leegyszerűsített geometrikus ábrázolások véleményünk szerint ugyanis nem ad hoc módon és főleg nem felületkitöltő elemként kerülnek az edényekre, hanem nagyon is tudatosan. Erre utal, hogy a részleteiben megvizsgált, elsőre szimmetrikusnak és szabályosnak tűnő ábrázolások valójában apróbb, de annál fontosabb részleteikben eltérnek egymástól. Ez egyrészt tudatosságra utal készítésük során, másrészt kizárja az ábrázolás pusztán esztétikai célú alkalmazásának lehetőségét. Feltételezzük, hogy a készítők birtokában voltak az adott kulturális közegre jellemző teljes mintakincsnek, amiből aztán az aktuális munkadarab kapcsán az odaillőt választották ki saját tudásuknak és a megrendelő igényeinek megfelelően, illeszkedve az általuk használt formakincshez.

Teljes mértékben egyetértünk C. Eibner azon megállapításával, hogy a Hallstatt-kultúra ábrázolárendszerét még ma sem vagyunk képesek egy az egyben

²⁰ BROSEDER: Hallstattzeitlicher ornamentik 18.

²¹ EIBNER-PERSY: Hallstattzeitliche Grabhügel 58. ff.

²² PATEK: Tumulus 292. Abb. 11., 293. Abb. 12., 294. Abb. 13.

²³ YAKAR: Language of symbols 142.

olvasni és megérteni.²⁴ Világos ugyanakkor, hogy az egyébként egységes formakincsből az egyes ábrázolások apró részleteinek eltéréseit csak akkor érthetjük meg, ha felismerjük, hogy mi az eredeti ábrázolás és mi az, amit módosítottak rajta; és tesszük ezt anélkül, hogy a módosított ábra új csoportot alkotna. Valahogy úgy, ahogy a betűk, az ékezetek és a diakritikus jelek kapcsolata létezik, és együtt alkotják a nyelvet.

Az ma már igazoltnak tartható, hogy a várhelyi edényeken is megjelenő díszítőelemek és minták a Hallstatt-kultúra általános formakincséhez tartoznak és ezeket az élet minden területén használták. A háromszögek, a belsejükben föl-osztott háromszögek így például textileken is megjelennek.²⁵ A szokás a teljes Hallstatt-körben megtalálható: C. Huth – M. Kondziella meggyőzően mutatják ki, hogy még a Sopron-Várhellyel rengeteg hasonlóságot²⁶ mutató²⁷ Nové Košariskán is megvan.²⁸

Éppen ezért a következőkben megkíséreljük a legapróbb részletekig leírni az edényen látható ábrázolásokat. Az U. Brosseder által felállított kategóriákat némiképp átdolgozva használjuk az alábbi megkötésekkel és eltérésekkel:

- 'elem' alatt a legkisebb ismétlődő egységet értjük, ami állhat önmagában, de megjelenhet más alakzatokat kiegészítendő elemként is. Ilyen például az egyszerű *vonalkázás*, amit felületkitöltésre használnak vagy a *koncentrikus kör* díszítés, de ilyen a kitöltés nélküli, *díszítetlen háromszög* is;
- 'minta' alatt az elemek kombinációjából létrejött alakzatot értjük. Ilyen például a *vonalkázással díszített háromszög*, vagy a *koncentrikus körökkel kitöltött háromszög*, vagy akár *három, egymással szembefordított háromszög* is;
- 'motívum' alatt a minták kombinációjából (2 vagy több minta) létrejött összképet, ábrázolásokat, alakzatokat értjük. Értelemszerűen a motívum *bonyolultabb, összetettebb, nagyobb egység*, amelynek funkciója nem biztos, hogy pusztán az esztétikai élmény fokozása.

A Törzsök-hagyaték „urnaalakú” edénye – a régészeti terminológia szerint *kúpos nyakú edény* (Kegelhalsgefäß) – kapcsán a mintákat és a motívumokat megszámoztuk, ill. betűjelekkel láttuk el. (2. kép)

Az edény kihajló peremének szélét markánsan bevágott vonalkötegek díszítik. Az egymás melletti csoportokban 6 db, ferdén húzott vonal látható olyan módon, hogy az egyes csoportok a mellettük lévő irányába dőlnek és minden csoport 6. tagja összeér a mellette lévővel és „V” vagy „Λ” alakot formáz.

Az edény vállán sorba rendezett motívum: ferdén sraffozott, kisebb háromszögek, némelyikük csúcsán egy-egy ponttal, közöttük ún. *kacsaringózott nagyobb*

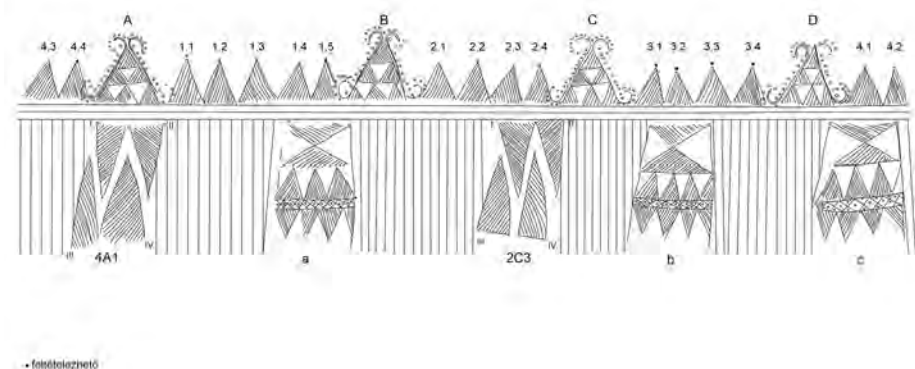
²⁴ EIBNER: Sagen 195.

²⁵ GRÖMER: Textile making 182., 181. Fig. 102.

²⁶ ĐURKOVIĆ: Kőhidai-dűlő 66., 79–80.

²⁷ PICHLEROVÁ: Nové Košariská 214.

²⁸ HUTH – KONDZIELLA: Textile symbolism 152.

2. kép

A Törzsök-edény rekonstrukciós rajza és a motívumok számozása. Rajz: Balassa Krisztina

háromszögek.²⁹ A kisebb háromszögeket a nagyobbak 4 részre tagolják. Bár a négy részben a háromszögek első pillantásra egymással megegyezők, valójában a részeket alkotó tagok elemei eltérők. A sraffozás iránya alapján a következő látható:

1. csoport: öt háromszög, balról jobbra haladva a sraffozás iránya a következő: 1. és 2. tagnál jobbról balra lejtő vonalak, 3. tag balról jobbra lejtő vonalak, 4. tag jobbról balra lejtő, 5. tag ismét balról jobbra lejtő vonalak.
2. csoport: négy háromszög, balról jobbra haladva a sraffozás iránya a következő: 1. és 2. tagnál jobbról balra lejtő vonalak, 3. tag balról jobbra lejtő vonalak, 4. tag jobbról balra lejtő vonalak
3. csoport: négy háromszög, balról jobbra haladva a sraffozás iránya a következő: 1-3. tagoknál jobbról balra lejtő vonalak, 4. tag balról jobbra lejtő vonalak
4. csoport: négy háromszög, balról jobbra haladva a sraffozás iránya a következő: 1. tag jobbról balra lejtő vonalak, 2. tag balról jobbra lejtő vonalak, 3. tag jobbról balra lejtő vonalak, 4. tag balról jobbra lejtő vonalak.

Az egyes csoportokon belül bizonyos háromszögek csúcsán bebökött pontelem látszik. Az 1. csoportban az 1.1, 1.2, 1.3. tagoknál látható, de az 1.5 esetében csak feltételezhető ilyen, a 2. csoport esetében a 2.2, 2.3, 2.4 jelzetű háromszögek esetében látható a pontelem, a 3. csoport mind a négy háromszögénél valószínűsíthető ez, de éppen ezen a szakaszon látható a korábbi restaurálás hibája (belecsiszoltak az anyagba, hogy a töredékek illeszkedjenek egymáshoz), míg a 4. csoport esetében a 4.1 és 4.3 jelűn biztosan van pont, a 4.4-en ugyanakkor csak feltételezhető.

Az egymás mellett álló kisebb háromszögek között egy-egy, összesen 4 db kacsaringózott háromszög motívum található (A, B, C, D). Ezek egymással teljesen

²⁹ GALLUS: Alakos urnák 8.

megegyezők. Belsejüket 9 db háromszög minta tagolja, három sorba rendezve. Az alsó sorban öt, a középsőben három, legfölül pedig egyetlen kisebb háromszög minta található. Az ezeket a kisebb háromszögeket kitöltő elem váltakozik. Az alsó sor bal szélén balról jobbra húzott ferde vonalakkal díszített és a talpán álló háromszög mellett egy díszítetlen, csúcsán álló háromszög található, ami mellett egy jobbról balra ferdén vonalkázott, talpán álló háromszög látható, ami után ismét egy csúcsán álló díszítetlen következik, hogy aztán az alsó sort jobbról egy talpán álló, jobbról balra ferdén vonalkázott háromszög zárja. A középső sor bal szélén egy talpán álló, balról jobbra ferdén vonalkázott háromszög látható, mellette egy csúcsán álló díszítetlen háromszög, míg a jobb oldalon egy talpán álló, jobbról balra ferdén vonalkázott háromszög látható. A legfelső egyetlen háromszög utóbbival egyezik meg. A belső minta ilyenként a díszítetlen háromszögekből lényegében hármast forgót (*triskelés*) formáz. A külső nagy háromszög két oldalát beböködött pontsor kíséri olyan módon, hogy a pontsor a háromszög csúcsán is és talpánál is visszafelé kunkorodik. A háromszög csúcsánál így ellentétes irányba kunkorodó motívum alakult ki.

A vállrészen párhuzamosan futó, két vízszintes kannelúra található, ami a fenti háromszögmotívumok alapját képezi.

A nyomott gömbös has széles, függőleges kannelúrákkal díszített, amelyeket metopészerűen keretezett kompozíciós motívumok fognak közre. Összesen 5 ilyen jelenik meg, két típusba oszthatóan. Két esetben farkasfog-motívumról (4A1 és 2C3) beszélhetünk, míg három esetben összetett háromszög-motívumról (a, b, c).

A farkasfognál kettő-kettő álló és függő háromszög találkozik csúcsukkal egymás felé fordítva, közöttük széles, díszítetlen sáv. Az első ránézésre azonos minták a valóságban eltérnek egymástól. Az 1. és a 4. csoport kisebb háromszögmintáit elválasztó kacskaringózott háromszög alatti farkasfog-motívum (4A1) függő háromszögei közül a bal oldali (4A1 I.) jobbról balra lejtő vonalakkal van díszítve, a jobb oldali (4A1 II.) pedig balról jobbra lejtőkkel. A bal oldali függő háromszög bal felső csúcsán egy bekarcolt karika motívum látható, a jobb oldali függő háromszögnél pedig mindhárom csúcs ilyen karikával van díszítve.

A velük szemben álló háromszögek közül a bal oldalt (4A1 III.) balról jobbra lejtő vonalak, míg a jobb oldalt (4A1 IV.) éppen fordítva, jobbról balra lejtő vonalak díszítik. Mindkét háromszög csúcsa egy bekarcolt karikával van díszítve.

A 2. és 3. csoport kisebb háromszögmintáit elválasztó kacskaringózott háromszög alatti farkasfog-motívum (2C3) függő háromszögei közül a bal oldali (2C3 I.) balról jobbra lejtő vonalakkal van díszítve, a jobb oldali (2C3 II.) pedig jobbról balra lejtőkkel. Csúcsaik díszítetlenek.

A velük szemben álló háromszögek közül a bal oldalt (2C3 III.) jobbról balra lejtő vonalak, míg a jobb oldalt (2C3 IV.) éppen fordítva, balról jobbra lejtő vonalak díszítik. Mindkét háromszög csúcsa egy-egy bekarcolt karikával van díszítve.

Az összetett háromszög motívumok (a, b, c) hangsúlyos elemei az edény vállrész alatti terének. Felépítésük alapvetően azonos sémán alapul. Felül homokóraszerűen, csúcsukkal egymás felé fordított háromszögek. A felső minden esetben balról jobbra, az alsó pedig jobbról balra lejtő vonalakkal van díszítve. Alattuk talpukon álló háromszögek: az (a) és (c) esetében három darab, a (b)-nél viszont három és fél. Az (a) minta jobbról balra, majd balról jobbra végül ismét jobbról balra lejtő vonalakkal van díszítve, pontosan úgy, ahogy a (c) is. Ezekhez képest a (b) változat nemcsak a háromszögek számával tér el, hanem vonalkázott motívum ritmikájában is. Itt kizárólag jobbról balra lejtő vonalakat látunk.

Az álló háromszögek alatt bekarcolt vonalakkal rombikusan fölosztott sáv látható. A minta sajátossága miatt így a sáv közepén rombuszok láthatók, amelyeket alulról és felülről is „háromszögek” kísérik. Itt érdekes módon az (a)-nál csak a rombuszok középső sávjában találunk egy-egy bekarcolt kör elemet. A (b) és a (c) esetében minden lehetséges felületre, így a „háromszögek” belsejébe is került egy-egy kör elem. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy utóbbi kettő esetében itt egy komolyabb törés látszott. A korábbi helytelen restaurálás hibáit kijavítva vált kiszerezhetővé a minta.

A vízszintes sáv alatt csúcsukkal lefelé lógó háromszögek, mindhárom (!) díszítőelem esetében három és fél – három és fél. Az (a) esetében balról jobbra, majd jobbról balra, ismét balról jobbra, végül – amennyire kivehető – ismét jobbról balra lejtének a vonalak. A (b)-nél más a ritmus, itt balról jobbra, jobbról balra, végül mindkettő balról jobbra lejtő vonalakkal. A (c) pedig balról jobbra, jobbról balra, jobbról balra, majd ismét balról jobbra lejtő vonalakkal ábrázolt.

Külön figyelmet érdemel, hogy az a, b, c motívumok különböző pontjain bekarcolt köröket látunk. Bár sajnos éppen ezek az apró elemek azok, amelyek a korábbi, nem eléggé körültekintő restaurálás áldozatai lettek. Így ma már nem dönthető el, hogy az (a) motívum esetében a felső sor álló háromszög és a homokóra módjára szembefordított háromszögek által határolt terület mind a négy sarokpontjába kellett volna-e kerülnie egy-egy kör elemnek, vagy csak a mostani elrendezés (bal oldalt kettő, jobb alsó sarokban egy és a két szembefordult háromszög csúcsán is egy) által vált ilyenné. A (b) és a (c) motívumok esetében ugyanis csak a szembeforduló háromszögek felső csúcsainál és érintkezési pontjuknál látunk egy-egy kör elemet.

Az edény alsó harmada díszítetlen.

Az edény felületét gondosan felpolírozták, aminek következtében a szürkésbarnás szín egészen fémesen csillog.

A kissé hosszúra nyúlt ismertetést mindenképpen szükségesnek éreztük, hogy pontosan érzékeltetni lehessen azokat a nüanszokat, amiket a készítő jól látható szándékossággal helyezett el az edényen. A kúpos nyakú edény mintái és rajtuk keresztül motívumai is, így egy sajátos hullámváz, ritmust, lüktetést mutatnak és az elsőre azonosnak, statikusnak tűnő összkép mozgalmasságát hangsúlyozzák.

Értelmezési kísérlet

A Törzsök-edényen megjelenő díszítőelemek a kora vaskori keleti Hallstatt-kultúra jellegzetes elemei. Megjelenésük összefüggésben áll a kora vaskori fejlődés szárba szökkenésével, mivel ilyen összetettségükben a késő bronzkorban nem találhatók meg (ahogy korábbi időszakokban sem). Hogy a motívumoknak ezt a burjánzását miért kezdték el alkalmazni, arra ma még nem tudunk kielégítő választ adni.

Abban a tudomány egyetért, hogy alapvető mentális változások zajlanak le a késő bronz- és a kora vaskor időszakának változásakor. F. Falkenstein véleménye szerint ez a temetkezési szokások megváltozásában mutatkozik meg a leginkább.³⁰ Bár az alapgondolattal egyet tudunk érteni, de a Sopron-Várhely és a kora vaskori lelőhelyeink vonatkozásában mégsem fogadhatjuk el, tekintve, hogy a tárgyalt régióban a késő bronzkori Urnamezős kultúra területén a hamvasztás már lényegében kizárólagosnak tartható.

Ez pedig a motívumok helyi eredetének kérdését tekintve lényeges. Elfogadjuk Száraz Cs. véleményét, aki a „dekorációcsoportokat” (saját terminológiánk szerint a motívumok és minták) a Bosut III. – Basarabi körből, az Al-Duna felől vezeti le, hangsúlyozva, hogy nem közvetlen átvételről beszélünk.³¹ R. Tarpini is ehhez az időszakhoz köti a különleges és szimbolikus tartalmú ábrázolások nagy arányú elterjedését.³² A várhelyi feltárásokról készült nagy összefoglaló munkájában Patek E. is az Al-Duna és többek között a Bosut – Basarabi-csoport hatását hangsúlyozza.³³

Tehát több forrás is egy, az Al-Dunát (és Közép-Európát) keletről érő migrációs hullám hatásaként írja le az új típusú motívumok megjelenését. C. Metzner-Nebelsick világosan a keletről érkező, mobilizált pásztorkodást folytató csoportokhoz köti az Urnamezős kultúrában i. e. 1000 körül elinduló és a vaskorban kicsúcsosodó (lényegében a vaskort eredményező) változásokat.³⁴ E tekintetben tehát hasonló szerepet tulajdonít nekik, mint Pásztor E. a késő rézkori Yamnaja népességnek.³⁵

Ezek alapján nagyon is valószínű, hogy legalább a motívumok egy részének idegen eredetet kell tulajdonítanunk. Ez az eredet egészen bizonyosan a Kárpátokon kívül keresendő és nem a Bosut III. – Basarabi kultúrkör az. A motívumkincs alapján a Kárpátok keleti előterében, a Dnyeper jobb partjának erdős-sztyepp kora vaskori anyaga (Zsabotin-kultúra) kiemelkedő lehetett, bár pontos mértéke nem tisztázott és kizárólagosságát nem feltételeznénk – már csak azért sem, mert annak hatása feltehetőleg a várhelyi temető II. korszakában éri el térségünket.³⁶

³⁰ FALKENSTEIN: Development of Burial Rites 339.

³¹ SZÁRAZ: Bosut 289.

³² TARPINI: Frühe fromen 321.

³³ PATEK: Untersuchungen 163.

³⁴ METZNER-NEBELSICK: Crossroads 352.

³⁵ PÁSZTOR: Ancestors 210.

³⁶ PATEK: Untersuchungen 164.

Ugyanakkor a motívumok sarkainál elhelyezett pontelemek nagyon jellegzetesek³⁷ és több esetben is hasonló dinamikával találkozunk a motívumok elhelyezésében.³⁸ A kelet-alpi Hallstatt-körrel való rokonságot M. N. Daragan is hangsúlyozza,³⁹ amikor például a 170/1973-as halomsír⁴⁰ nagy edényére hivatkozik.⁴¹

A minták elemeinek váltakozása, amitől az edény összképe mozgalmas lesz, ellentétben áll a kacskaringózott háromszögek motívumainak statikus egységével. Ha kompozíciós szempontból közelítünk a kérdéshez, elfogadva azt a fenti megállapítást, hogy a kerámiaművesség motívumai, mintái és elemei a kultúra más területén is ugyanilyen formában jelennek meg, akkor fel kell tételeznünk, hogy az alkotó itt nem véletlenül választotta az ellentétnek ezt a fajtáját, amikor tehát a változatos elemekkel kitöltött minták és motívumok mellé négy, szimmetrikusan elhelyezett és megegyező motívumot illesztett. Ez a fajta kompozíciós egység kiemeli a változatlanul ismétlődő kacskaringózott háromszögeket az értelmezési szférából.

A kacskaringózott háromszög motívum eredetének kérdését több helyen tárgyaltuk már,⁴² ezért most nem is érezzük szükségét az alaposabb elemzésnek. Amit viszont fontosnak tartunk kiemelni, az sokkal inkább a kora vaskori elterjedése. Bár gyűjtésünk korántsem mondható még teljesnek (3. kép), de az eddigi eredmények alapján világosan kirajzolódik egy viszonylag homogén elterjedési horizont, ami az Alpok keleti lábánál, ill. a mai Csehország területén koncentrálódik. És bár az elterjedési területen elképesztő variabilitása tapasztalható a motívumnak, de a Várhely vonatkozásában bizonyos séma feltételezhető.

Az őskor vonatkozásában nagyon valószínű, hogy amit művészetnek látunk, az ideológiai és/vagy vallási tartalommal is át van szöve, így egy-egy motívum hiánya tudatos döntés eredménye.⁴³ Ennek a megállapításnak a valóságtartalmát elfogadva ugyanakkor az is kézenfekvő, hogy az ellenkezője – tehát egy minta/motívum használata – is az. Bár antropomorf jelenetsorokat tartalmazó ábrázolásokat a mai Magyarország területéről kizárólag Sopronból ismerünk,⁴⁴ ugyanez nem mondható el a kacskaringózott háromszögek motívumáról. A kora vaskorban ezeknek a Borostyán-út mentén való koncentrálódása olyan kulturális jegy, ami szemantikailag összekapcsolja az útvonal térségét és a díszítések révén a tárgyak önmagukban is gondolattársítást hordozhattak.⁴⁵ A tárgyaknak (és motívumoknak) ezt a többletjelentését nyilvánvalóan kizárólag az adott kulturális közegben lehet

³⁷ ДАРАГАН: Днепровской Правобережной Лесостепи 288. Табл. 135. 9.

³⁸ ДАРАГАН: Днепровской Правобережной Лесостепи 169. Табл. 16., 171. Табл. 18., 172. Табл. 19., 173. Табл. 20.

³⁹ ДАРАГАН: Днепровской Правобережной Лесостепи 482. Рис. IV.9.2.

⁴⁰ PATEK: Sopron-csoport 14. 10. kép

⁴¹ ДАРАГАН: Днепровской Правобережной Лесостепи 777.

⁴² MRENKA: Kapcsolatrendszerek 220., MRENKA: Kacskaringózott 422. ff., MRENKA: Feltámadás 383. ff.

⁴³ HANSEN: Aspects of Bronze Age Art 141.

⁴⁴ PATEK: Westungarn 52.

⁴⁵ KNAPPETT: Semiotic networks 87.

3. kép

A kacskaringózott háromszögek elterjedése. ©Mrenka Attila

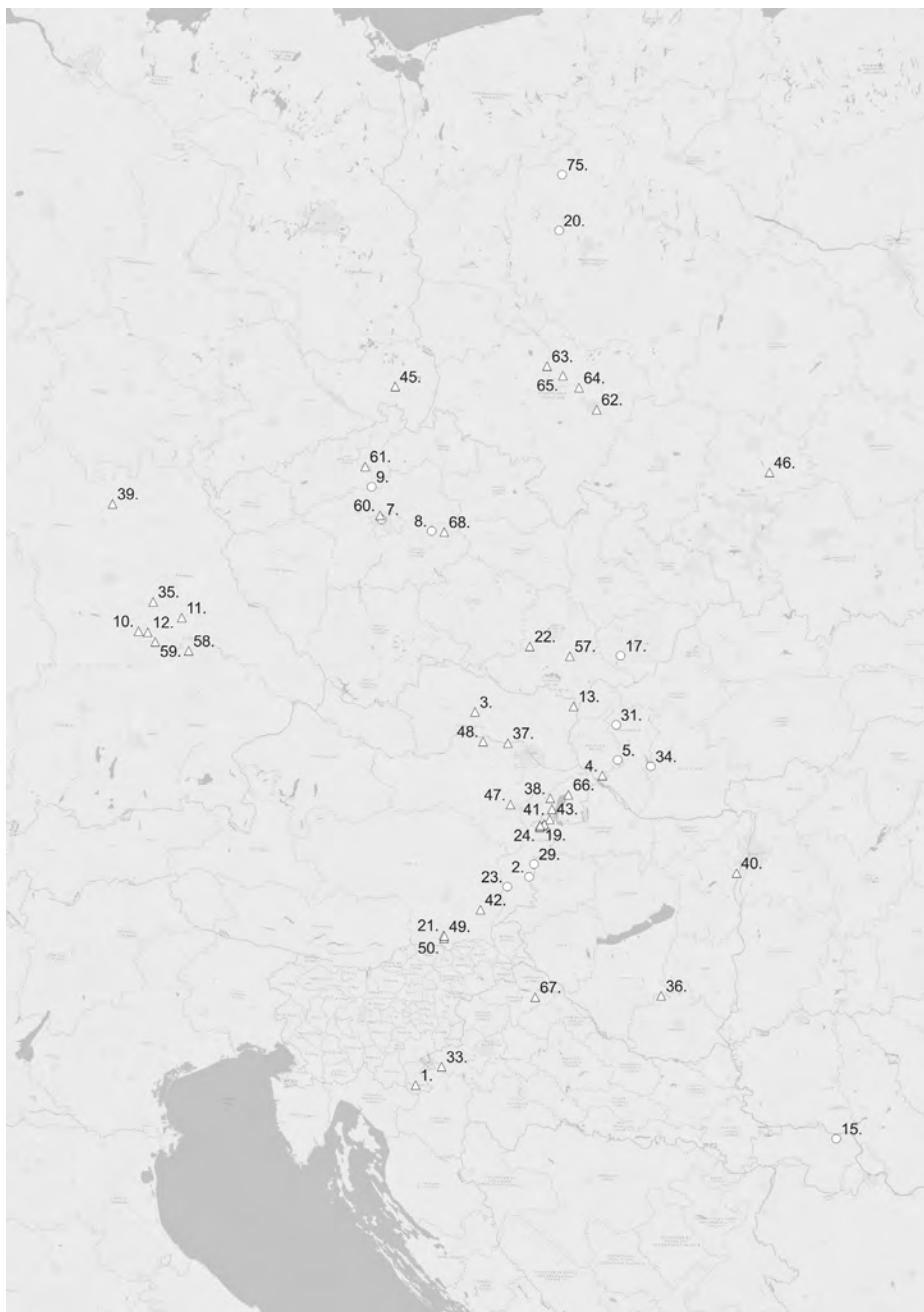
1. Veliki Nerajec, 2. Csém (Schandorf), 3. Maiersch, 4. Nové Košariská, 5. Réca (Réte), 6. Sopron,
7. Prága – Bubeneč, 8. Hradenin, 9. Straškov, 10. Beilngries, 11. Schirndorf, 12. Dietfurt,
13. Rabensburg, 14. Vršac, 15. Beška, 16. Maliq, 17. Uherské hradiště, 18. Sopron – Krautacker 205. gödör,
19. Sopron – Várhely 149. halom, 20. Gorszewice, 21. Kleinklein – Kröllkogel, 22. Oslavany,
23. Stegersbach (Stegers – Szentelek), 24. Sopron – Várhely, 25. Sopron – Károly-magaslat 2. halom,
26. Sopron – Várhely 73. halom, 27. Ešeri, 28. Szeged – Gyálarét, 29. Velem – Szentvid,
30. Sopron – Várhely 98. halom, 31. Smolenice (Szomolány), 32. Badestrup – Hadersleben (Haderslev),
33. Jezerine, 34. Dlhá nad Váhom (Vághosszúfalu), 35. Oberwisnacker, 36. Szalacska,
37. Langenlebarn, 38. Donnerskirchen, 39. Prächting, 40. Százhalombatta, 41. Fertőrákos,
42. Gniebing, 43. Ruszt, 44. Ostrovul Mare, 45. Niederkaina (Kr. Bautzen), 46. Szilécia középső vidéke,
47. Bad Fischau, 48. Gemeinlebarn, 49. Ofenmacherwald [sic!], 50. Forstwald (Tschoneggerkogel),
51. Aigina, 52. Hajdúsámson, 53. Somešeni (Szamosfalva), 54. Orsoya, 55. Bodrogheresztúr (?),
56. Mailhac – Le Moulin, 57. Bošovice, 58. Weillohe, 59. Riedenburg – Untereggersberg,
60. Prága – Suchdol, 61. Litoměřice-mésto, 62. Varsó – Ksieze Wielkie, 63. Ścinawa, 64. Uraz,
65. Wołów, 66. Weiden am See, 67. Maritjanec, 68. Kolín, 69. Ljubljana, 70. Ruše,
71. Szaplonca (Săpînta), 72. Hološovce, Bez. Sabinov, 73. Monterozzi, 74. Chiusi,
75. Floth (Radolinek), 76. Sopron – Várhely 98. halom, 77. Nagyrozvágy

elsajátítani,⁴⁶ de a szimbólumok folyamatossága nem feltétlenül jelenti az azokat használó társadalmi réteg folytonosságát is.⁴⁷

A 4. képen látható kora vaskori elterjedés esetében azonban fölfigyelhetünk egy érdekes jelenségre: a kora vaskor időszaka előtt (*lásd: 3. kép*) lényegében

⁴⁶ KNAPPETT: Semiotic networks 88.

⁴⁷ NOTROFF: Differentiation of Identity 97.

4. kép
A kacsaringózott háromszögek Sopron környéki és Borostyán-út menti koncentrációja
a kora vaskorban. ©Mrenka Attila

csak a Dunától keletre találunk kacskaringózott háromszög ábrázolást, míg a kora vaskor időszakában kizárólagosan a Dunántúlon jelenik már meg. Ez talán összefüggésben van a késő bronzkor végi népmozgásokkal.⁴⁸

De nemcsak a kacskaringózott, hanem a vonalkázott háromszögminta is feltűnő koncentrációt mutat a Kalenderberg-kultúra délkeleti területén, Sopron környékén.⁴⁹ Ahogy hasonló koncentráció figyelhető meg a kacskaringózott háromszögek belső mintájánál, a háromszög a háromszögben motívumnál.⁵⁰

A Sopron környéki lelőhelyeken a kacskaringózott háromszögek motívummal tagolt ferdén sraffozott háromszög mintasora R. Tarpini szerint annyira általános, hogy már kánont⁵¹ alkot.⁵² Magunk inkább rituális koherenciának⁵³ értékeljük a jelenséget, tekintve, hogy a kánon fogalmát inkább az írásbeliség megjelenése utáni szövegek esetében használjuk. Ilyen felosztást látunk például figurális díszítésű⁵⁴ kúpos nyakú edényeken is.⁵⁵ Feltételezhető tehát, hogy valóban szimbolikus üzenetet hordoznak az ilyen ábrázolások.⁵⁶ A Törzsök-hagyaték kúpos nyakú edényén látható motívumok összességének és kompozíciós elrendezésüknek visszaköszönése Sopron-Várhely halomsírhajainak anyagában kétségtelenné teszi az edény helyi származását.

A Törzsök-edény elrendezése visszaköszön a már említett 28. halomnál, de megvan a 34. halomban két kúpos nyakú edényen is. Az egyik esetben⁵⁷ (34. halom „A”) a ferde bevágásokkal díszített perem teljesen identikus a Törzsökkel, ugyanakkor a kacskaringózott motívum eltérő és csak négy belső háromszögmintából épül föl, míg a másik esetben⁵⁸ (34. halom „B”) éppen a perem vonalkázása hiányzik, de a kacskaringózott motívumok megegyeznek a Törzsök-féle darabbal. A hasvonalon lévő motívumokat mindhárom esetben függőleges kannelúrák tagolják, de a Törzsök edény 'a, b, c' összetett háromszög motívumai csak a 34. halom „A” edényének esetében azonosak, a „B”-nél más elrendezést látunk. A 89. halom „A” edényénél⁵⁹ a kacskaringózott motívum és az összetett háromszögek motívuma is megegyezik a Törzsökkel, de a vállon található sraffozott háromszög sorminta eltérő és a háromszögminták belső osztása inkább a 34. halom „A” edényének kacs-

⁴⁸ ДАРАГАН: Днепровской Правобережной Лесостепи 775. ff.

⁴⁹ TARPINI: Musterkanone 577.

⁵⁰ BROSEDER: Hallstattzeitlicher ornamentik 253. Abb. 166.

⁵¹ J. ASSMANN értelmezése szerint „kánon” a tradíció olyan formája, ami tartalmilag a legnagyobb kötelező erővel bír, formailag pedig a leginkább rögzült. ASSMANN: Kulturális emlékezet 103.

⁵² TARPINI: Musterkanone 577. és 578. Abb. 2.

⁵³ ASSMANN: Kulturális emlékezet 105.

⁵⁴ EIBNER-PERSY: Hallstattzeitliche Grabhügel 239. Tafel 30. 4., Tafel 32. 5. a 28. halomból.

⁵⁵ TARPINI: Dalla figura 82. Fig. 5. 4–5.

⁵⁶ NEBELSICK: Figürliche Kunst 401.

⁵⁷ EIBNER-PERSY: Hallstattzeitliche Grabhügel 250. Tafel 41. 3.

⁵⁸ Uo.251. Tafel 42. 7.

⁵⁹ Uo. 272. Tafel 63. 1.

karingózott motívumának belső osztását utánozza. Ugyanakkor a 89. halom „A” edény összetett háromszög motívuma melletti rombikus motívum a 34. halom „B” edényén köszön vissza. A 89. halom „B” edénye⁶⁰ kacskaringózott háromszög motívumának belső osztása csak a belső háromszög minták vonalazásának irányában tér el a 34. halom „A” edényének hasonló motívumától, de a hason lévő motívumok esetében megtalálhatók rajta mind az összetett háromszög, mind a rombikus motívum, mind a farkasfog motívumok is. Utóbbi alapján is szoros kompozíciós kapcsolat áll fent e között és a 147. halom (149/1891) edénye között.⁶¹

Az említett négy halomsír (28., 34., 89., 149.) a Patek-féle átszámozás után a 127., 187., 132. és 118. sorszámkat kapta.⁶² A 132. a temető északi végében található, a 118. a temető legsűrűbb, középső részén, a 127. inkább már a déli felén, szinte külön halomcsoportban, míg a 187. ismét a legsűrűbb középső részen, de annak a legkeletibb peremén található.⁶³

Talán egyetlen készítő alkotása mind a négy (a Törzsökkel együtt öt) kompozíció. Sajnos a Törzsök-hagyaték kónikus nyakú edényének pontos helyét nem tudjuk meghatározni a várhelyi temetőn belül, de a fentiek alapján bizonyosak vagyunk benne, hogy az a Várhelyről származik. Az elérhető adatok alapján nem lehet azonban egyértelműen a 19. századi feltárásokhoz kötni, ugyanakkor azt is kizárhatjuk, hogy az 1970-es évek feltárásain került volna elő, majd onnan magántulajdonba. Kézenfekvőnek látszana tehát a Várhely feltárásainak első éveihez kötni a lelet előkerülését. Ebből az időből – ahogy azt fentebb jeleztük – ugyanis több halomsír anyaga is hiányosan került már a burgenlandi múzeumba. Az elérhető publikációk alapján egyedül a 34. halom (Patek 187.) jöhetne számításba. Ebből ugyanis hiányzik – többek között – egy 37 cm magas kónikus nyakú edény,⁶⁴ ami az eredeti publikáció szerint egy kannelúras hasú darab volt.⁶⁵ Bár a Törzsök-edény magassága (36,5 cm) ennek lényegében megfelel, óvatosságra int minket, hogy Bella Lajosék csak a kannelúras hasról tesznek említést, holott a ma is meglévő és ugyanebből a halomból származó kónikus nyakú edény esetében (34. halom „A” edény, lásd fentebb) egyértelműen és részletesen leírják annak díszítését.⁶⁶ Ennek ellenére, látva a Törzsök-edény fragmentáltságát, elképzelhetőnek tartjuk, hogy az előkerüléskor nem is lehetett díszítését megfigyelni, ezért sem biztos, hogy egyben az esetben ne ugyanarról a két darabról lenne szó.

⁶⁰ EIBNER-PERSY: Hallstattzeitliche Grabhügel 272. Tafel 63. 2.

⁶¹ Uo. 297. Tafel 88. 3.

⁶² PATEK: Untersuchungen 174.

⁶³ Uo. Beilage 2.

⁶⁴ EIBNER-PERSY: Hallstattzeitliche Grabhügel 150.

⁶⁵ BELLA – MÜLLER: Prähistorische Funde 178.

⁶⁶ „Bruchstücke einer grossen, schwarzen reich ornamentierten Halsurnen. Auf dem Halse Reihen gestrichelter Dreiecke, dazwischen Gruppen übereinander sitzender Dreiecke, die von Punktreihen eingefasst sind. Auf dem Bauche Gruppen von Verticalfurchen und Dreiecken mit Fischgräten-Ornamenten gemustert.” BELLA – MÜLLER: Prähistorische Funde 178.

Összefoglalás

A Soproni Múzeum régészeti gyűjteményébe a Törzsök-hagyatékából került kónikus nyakú edényt díszítése és kivitelezése egyértelműen Sopronhoz, az itteni kora vaskori lelőhelyekhez köti. A publikált anyagok közül a motívumoknak és a kompozíciónak is pontos párhuzamait találtuk meg a várhelyi anyagok között, amelyek alapján szinte kétséget kizáróan igazolható a tárgy soproni eredete. Az edény mintázata olyan fokú hasonlóságot mutat más várhelyi edényekkel, hogy egyetlen fazekas munkájának tartjuk őket. A motívumok közül a kacskaringózott háromszögek Borostyán-út menti koncentrációja, a sraffozott háromszögek Sopron körüli sűrűsödése ugyancsak erre a régióra utalják a tárgy eredetét. A kompozíció összehatása azonban már távolabbi vidékek felé is mutat.

A Törzsök-edény restaurálása (Harasztovics Veronika)

Egy régészeti kerámiatárgy, nevezetesen egy kora vaskori edény újrestaurálása, eredeti állapotának visszaállítása nem nevezhető egyszerű rutinfeladatnak, még egy sok éve a pályán lévő szilikátrestaurátornak sem. Ez az állományvédelmi tevékenység meglehetősen összetett és időigényes munkát jelent, továbbá nagy tapasztalatot, sok türelmet és szakmai tudást igényel. Jelentős mértékben megnehezíti a restaurátor feladatát és megnöveli a restaurálás időtartamát, ha egy olyan tárgyat kell újrestaurálni, melyen korábban, már évtizedekkel ezelőtt beavatkozást hajtottak végre, de a korábbi beavatkozások és munkafolyamatok leírása, valamint a felhasznált anyagok listája nem ismert. (Feltételezhetően nem készült erről a tárgyról korábban feljegyzés.)

Egy tárgy újrestaurálása már a kezdeti lépésektől alapos és a részletekre is kiterjedő munkát kíván. Mindig a szöveges és képi dokumentáció elkészítésével, az állapotleírással és fotózással kezdődik a munka, majd az előzetes felmérés alapján elkészül egy munkatervezet, mely a restaurálás menetét és a beavatkozáshoz szükséges anyagok, eszközök és vegyszerek felhasználásának és alkalmazásának módját ismerteti. Mindig a tárgy állapota, a környezete és egyéb tényezők együttesen határozzák meg az állományvédelmi tevékenység menetét és időtartamát. Az a folyamat, míg újrestaurált állapotba kerül a tárgy, néhány héttől, akár hosszú hónapokig is eltarthat. Így volt ez a most bemutatásra kerülő „Törzsök” edény esetében is. A tárgy újrestaurálása közel 5 hetet vett igénybe.

Ebben a tanulmányban ezt az összetett, izgalmas és látványos műtárgyvédelmi tevékenységet szeretném ismertetni egy egyedi múzeumi kerámiatárgyon keresztül. Tanulmányunkból kiderül, hogy egy korábban „elnagyoltan” restaurált tárgy hogyan nyeri vissza az eredeti állapotához leginkább hasonló állapotát, és hogy milyen állományvédelmi beavatkozásokon és munkafolyamatokon keresztül vezet az út, amíg újrestaurált állapotba kerül a tárgy és esztétikailag egységes képet mutatva, ismét kiállíthatóvá és megtekinthetővé válik a nagyközönség számára.

A szilikátrestaurátor állományvédelmi munkája egyedi és nagy felelősséggel is jár, mert egy korábban megsérült, károsodott, de pótolhatatlan és eredeti tárgyon hajt végre beavatkozást.

Előzmények

A kora vaskori „Törzsök” edény már restaurált állapotban került a Soproni Múzeum, Régészeti Gyűjteményébe. Feltételezhetően még az 1970-es években, vagy kicsit korábban restaurálták ezt a tárgyat, mely a múzeum régészeti raktárából került a szilikát restaurátor-műhelybe újrestaurálás céljából.

Az újrestaurálással a tárgy eredeti állapotának hiteles bemutatása és az esztétikai megjelenés javítása a fő cél, amely állapot alkalmat adhat a tudományos igényű közlésnek és feldolgozásnak.

Az edény korábbi restaurált állapota nem tükrözi azokat a restaurátori gyakorlatban alkalmazott etikai szempontokat, amelyek hitelesen képesek bemutatni a tárgy eredeti állapotát. Az edény újrestaurálását az a tény is indokolja, hogy a korábbi, „elnagyolt” és pontatlan restaurálás során használt ragasztó- és kiegészítő anyagok mára elavultak, megöregedtek, szerkezetileg meggyengültek. A díszítmények és minták felülete néhol sérült, hiányos, töredezett és a gipszes átkenések miatt helyenként nehezebben értelmezhető.

Az újrestaurálás különböző munkafázisai során a régi ragasztó és kiegészítő anyagokat maradéktalanul el kell távolítani a felületről, a régi megbarnult ragasztásokat és meggyengült kiegészítéseket időtálló és korszerűbb anyagokkal kell pótolni.

A tárgy kezelés előtti állapota

A kerámiaedény restaurált állapotban, „egy darabban” került a restaurátor-műhelybe. A felületét szürke, fakó, matt hatású, kívül-belül poros, légköri eredetű szennyeződés borította. A tárgy 108 töredékdarabból ragasztott, a hiányokat anyagában gyenge megtartású, színezett gipszes kiegészítésekkel pótolták az edény peremén és oldalán. (5. kép)

Az edény peremének és nyakának belső részét a kerámiarestaurálásban szokatlan és kezdetleges módon, még papírlapokkal is körberagasztották, feltehetően a perem és a nyak nagyobb súlya, valamint statikai megerősítés céljából. Ezek a papírlapok fogták össze és tartották belülről az egymáshoz pontatlanul illesztett, több helyen kiegészített és összeragasztott töredékdarabokat. A korábban felragasztott papírlapok napjainkra már megbarnultak, szerkezetileg meggyengültek, kiszáradtak és rendkívül töredezetté, sérülékennyé váltak. A felhordott ragasztó nemcsak a papíron, hanem az edény belső oldalfalán is több helyen megfolyt, a

5. kép
A tárgy újrestaurálás előtti állapota

6. kép
Az edény belseje a megfolyt ragasztómaradványokkal, a megbarnult papírdarabokkal
és a szürkegipszes kiegészítésekkel

peremtől lefelé haladva, függőleges irányú, beszürkült sávós lenyomatokat hagyva maga után. (6. kép) A tárgy pereme több helyen sérült, pontatlanul ragasztott, sárgára színezett gipsszel kiegészített és átfestett állapotú volt.

Az edény felületére feleslegesen rákent régi gipszes kiegészítő anyag több helyen elfedte és kitakarta az eredeti felületeket és kitöltötte a minták mélyedéseinek egy részét is. (7. kép)

A pótlások főként fekete földfesték szemcsékkel túltöltött, ezáltal szerkezetileg gyenge kötőerővel bíró színezett gipsszel készültek, de a fekete porfesték az egyenetlen elkeverés és az átszítálás hiánya miatt, kisebb-nagyobb átmérőjű szemcsék formájában, darabos állapotban megmaradt a szürke gipszben. (8. kép) Ez esztétikailag zavaró hatást mutatott. Több helyen jól láthatóak a fekete szemcsék mellett, a gipszben lévő kisebb-nagyobb lyukak, kráterek, hiányok. A szürkére színezett gipsz vízzel történő összekeverése során a masszában több légbuborék keletkezhetett, melyek helye a buborékok távozása után üresen maradt, krátereket és lyukakat képezve maga után. (9. kép)

A korábbi „elnagyolt” beavatkozások nyomai a kerámiaedény teljes felületén, kívül és belül egyaránt jól és pontosan nyomon követhetőek. A ragasztás során sajnos olyan erőteljes „behatások” is érték ezt a tárgyat, melyek visszafordíthatatlan, irreverzibilis állapotot mutatnak. Ilyen a felületekbe és motívumokba történt durva belecsiszolás és egyes töredékdarabok felületének erőteljes összecsiszolása, melyet

7. kép

Az eredeti felületre feleslegesen rákent kiegészítő anyag

8. kép

A nagy szemcsedarabos fekete porfesték az „elnagyolt” kiegészítésben

9. kép

Szemcsedarabok és kráterek az „elnagyolt” gipszes kiegészítésben

10. kép

Egymáshoz pontatlanul illesztett töredékek nagymértékű elcsúszása

a korábbi ragasztás során, az egymáshoz pontatlanul illesztett töredékek elcsúszása okozott. (10. kép) Ezért az ívek és a motívumok nem mindenütt követik pontosan az eredeti íveket és formákat, a minták egyenes és ferdén karcolt vonalai is több helyen sérültek, hiányosak vagy pontatlanul illeszkednek egymáshoz. (11. kép) Több töredék törésfelülete megsérült és erősen megkopott. (12. kép) Ennek eredményeként egyes sérült darabok mérete csökkent, és a törésfelületek egymáshoz illesztése is pontatlanná és bizonytalanná vált.

Az is jól látszik, hogy egy kerámiatöredék nem a megfelelő, eredeti helyére került a korábbi ragasztás során. Teljesen egyértelmű, hogy az edényhez tartozó eredeti darabról van szó, csak nem arra a helyre való, ahová beragasztották. (13. kép) (De így legalább nem vészett el ez a töredék sem.)

Az urna hasi oldalán, a vízszintesen két sávban körbefutó és középvonalában húzódó vonaldíszítmény (vízszintes kannelúra) az eredeti szinthez képest, egy adott pont találkozásánál, mintegy 1,5 cm-rel feljebb, illetve lejjebb került egymástól. Az edény pereme és az alja vízszintes, de a hasa és oldala kissé deformálódott, enyhén ferde állású. (Cf. 5. kép)

11. kép

Az elcsúszott ragasztás miatt a minták és a bekarcolt vonalak nem illeszkednek pontosan

12. kép

Az edény sérült és megkopott törésfelületei

13. kép

A rossz helyre ragasztott eredeti töredékdarab nem illeszkedik a felületbe

A tárgy készítése technikai jellemzői

A tárgy kívül sötét, barnásszürke színű, simított, fényezett felületű, bekarcolt vonalas mintákkal és kannelúrás díszítésekkel.

Az edény készítése és formájának kialakítása a legősbibb, önálló edényformáló technikával, a hurkás felrakással történt. A művelet során a még képlékeny agyagból hurkát vagy szalagot készítettek és ezeket körkörösén (vagy spirálisan) egymásra helyezték, összedolgozták, tömörítették, majd a tárgy felületét eldolgozták. Az egyenes és ferde vonalas mintákat hegyes eszközzel karcolták bele a még „börkemény”⁶⁷ állapotú agyagba. A kannelúrát ujjal simították bele a felületbe, még égetés előtt.

Az újrare Restaurálás megtervezése és munkafolyamatai

Összetett és egymásra épülő feladatsorokat jelentett az edény újrare Restaurálása. Ezért még a munkafolyamatok megkezdése előtt készítettem egy Restaurálási munkatervet, melyben a fontossági sorrendet felállítva, lépésről-lépésre tudok haladni

⁶⁷ A börkemény állapot azt a folyamatot jelenti, amikor az agyag képlékenyből szilárd állapotba megy át, miközben szárad. Ebben az állapotban már nem lehet gyúrni, de jól lehet karcolni az agyagot. VÉNINGER: Kerámiakészítés-technika és nyomolvasás régészhallgatók részére 9–10.

az éppen aktuális restaurálási feladatokkal. (Pl. felületi tisztítás, szétbontás, a töredékek tisztítása-válogatása, ragasztás, kiegészítés, minták rajzolása, retusálás és konzerválás.) Figyeltem arra is, hogy a rossz helyen lévő töredékek eredeti helyét kell megtalálnom, és oda visszarakasztani a munkafolyamatok során.

Fontos szempont, hogy a régi „elnagyolt” beavatkozások nyomait, ragasztó- és kiegészítő anyagot úgy kell eltávolítani, hogy a szétbontás és a tisztítás során ne sérüljön a tárgy eredeti felülete. Főként ne sérüljenek tovább, és ne roncsolódjanak a díszítmények, minták, a töredék darabok és azok törésfelületei sem. Az esetlegesen előforduló károsodások további elcsúszást, pontatlan ragasztást is eredményezhetnek.

Restaurátori beavatkozás

Felületi tisztítás

Első lépésben az edény felületi tisztítását végeztem el. Az edényhez gyengébben kötődő poros szennyező réteget puha ecsettel távolítottam el, majd nedves ronggyal töröltem át a tárgy teljes felületét. A tisztításhoz a restaurátor gyakorlatban használatos anionos felületaktív anyag, a zsíralkohol-szulfát⁶⁸ 2 %-os meleg desztillált vizes oldatát és habját használtam.

A tisztítás célja a légköri eredetű szennyeződések (por, korom, füst) és a tárgy felületéhez erősen kötődő szennyező rétegek eltávolítása az eredeti felület sérülése nélkül.

A korábbi gipszes kiegészítések eltávolítása

A szétbontás első lépéseként a korábbi fekete földfestékekkel és darabos fekete festékszempcsékekkel színezett gipszes kiegészítéseket távolítottam el az edény felületéről. Majd az anyagában gyengébb megtartású, mállékony, sárgára színezett gipszes kiegészítéseket ecsettel és szivaccsal történő nedvesítés után bontottam ki az edény pereméről. A gipszes felületen először szárazon, mechanikusan, majd helyenként szivacsos nedvesítéssel, szikével és hántolószerszámmal végeztem a gipszes szétbontásokat.

A papírlapok eltávolítása

A régi, megbarnult papírlapok nagy része mechanikusan, szikével eltávolítható volt az edény belső oldaláról. A felülethez erősebben kötődő maradék papírdarabok további nedvesítés hatására, ragacsos masszává lágyló réteget képezve és keve-

⁶⁸ Zsíralkohol-szulfát: mosó hatású, környezetkímélő, anionos felületaktív anyag. A felületaktív molekula hidrofób csoportja a zsíros szennyező anyagokhoz, a hidrofíl része pedig a mosóközegként jelenlevő vízhez kapcsolódik.

redve a korábban rákent gipszes maradvánnyal váltak eltávolíthatóvá. A két helyen makacsul megmaradt ragasztómaradványt csak többszöri alkoholos áttörítés után sikerült maradéktalanul, sérülésmentesen eltávolítani a belső felületekről is.

Az edény szétbontása

Az edény szétbontása lassú folyamatot jelentett, melynek fő oka a magas darabszám, vagyis a sok edénytöredék megléte. Összesen 92 db ragasztott töredéket bontottam szét a munka során. (14. kép)

A szétbontáshoz alkoholba mártott ecsettel bekentem a törésvonalakat, majd láng fölött melegítettem azokat. A hő hatására, a régi ragasztás erőssége és stabilitása gyengült, mert a ragasztó meglágyult annyira, hogy a töredékdarabok könnyebben elválaszthatóvá váltak egymástól. A szétbontás során vált teljesen láthatóvá az edény törésfelületeinek állapota is. Mivel korábban nem történt meg a törésfelületek alapos tisztítása, helyenként visszamaradt a korábbi földes, sáros szennyeződés. Ráadásul erre a földes rétegre néhol vastagabban kenték fel a ragasztót, mely a pontatlan illeszkedést és a darabok egymástól kisebb-nagyobb mértékben történő elcsúszását is eredményezte. (15. kép) A ragasztott törésfelületeket alkoholba mártott ecsettel megkentem, majd láng fölött melegítve, a meglágyult ragasztót szikepenge segítségével távolítottam el a törésfelületekről. Fapálcikára tekert alkoholos oldószerrel átitatott vattával töröltem le a visszamaradt ragasztó maradványokat a törésfelületekről.

14. kép
Az edény töredékei szétbontás közben (részlet)

15. kép

Az edény erősen szennyezett törésfelületei szétbontás után

A földdel szennyezett törésfelületeket kellő mértékben, óvatosan, fogkefével tisztítottam meg, zsíralkohol-szulfát és desztillált víz 2%-os oldatával.

A töredékek és díszítmények felületi tisztítása

Aprólékos, precíz és óvatos munkát igényelt a töredékek és minták, motívumok, a ferde és egyenes vonalú háromszögek, pontok felületi tisztítása is.

Lassan, óvatosan haladtam a tisztítással, ügyelve arra, hogy a törésfelület ép állapotban maradjon, mert a töredékek anyagukban bár stabil megtartásúak, de félő volt, hogy a túlnedvesítés hatására, ún. „túltisztítás” jön létre. Ilyenkor az edénytöredékek szétmállanak, a minták is sérülnek és ragaszthatatlanná válik az edény. A töredékek tisztítását, zsíralkohol-szulfát és desztillált víz 2 %-os oldatával, illetve habjával végeztem.

A szétbontott töredékek válogatása

A válogatás célja az ugyanahhoz az edényhez tartozó töredékdarabok megtalálása és egymáshoz rendelése. Szétbontás után, a töredékek jellege szerint, a perem-, nyak, váll- és hastöredékeket is külön-külön csoportosítottam, így a restaurálandó anyag áttekinthetővé vált.⁶⁹

Az edény töredékeinek válogatása több időt vett igénybe, mint más kerámia-tárgyak esetében.

⁶⁹ BRUDER: Kerámiarestaurálás I. 84.

Ebben az esetben meglehetősen sok, mintegy 92 darab edénytöredéket sikerült az eredeti helyére tennem. Néhány, kisebb szigetcsoportban lévő ragasztott töredéket, melyek az edény alj és alsó oldalrészének elemeit alkotják, nem kellett teljesen szétbontanom, mert azok szépen illeszkedtek egymáshoz, pontosan követve az edény alsó ívét és formáját. De ahogy az edény elkezd hasasodni, ott már láthatóvá váltak az elcsúszások és pontatlanságok.

Az összeillő darabokat a törésvonalak mentén fehér krétával megjelöltem, 1-től 7-ig számozott csoportba helyeztem, így a ragasztásnál könnyebben tudtam a jelölt és számozott darabokkal dolgozni. (16. kép) Alapos és precíz válogatás eredményeként végül sikerült minden töredékdarabnak megtalálni a pontos helyét.

Ragasztás

A töredékek válogatása után, az egymáshoz tartozó darabok összeragasztásánál fontos szempont, hogy a ragasztóanyag reverzibilis, színtartó és öregedésálló legyen. A ragasztásnál általános szabály, hogy a ragasztás soha nem lehet erősebb

16. kép
A tárgy újraragasztás alatt, a krétás jelölésekkel (1-7)

a tárgy anyagánál. Csak akkor lehet pontos egy tárgy ragasztása, ha minden kétséget kizáróan megbizonyosodunk arról, hogy valamennyi törésfelület teljesen tiszta, régi ragasztómaradványoktól mentes és minden töredékdarab pontosan illeszkedik arra a helyre, ahová eredetileg való.

Száradás után, a töredékek ragasztását meleg ragasztási technikával, alkoholban oldott PVB⁷⁰-vel végeztem. Ez a kerámiarestaurálásban már régóta alkalmazott és a mai napig használt ragasztóanyag megfelelően erős, de könnyen bontható kötést biztosít a töredékek között.

A ragasztás munkafázisa során a töredékek mindkét törésfelületét egy ecset segítségével vékonyan bekentem ragasztóval, majd láng fölé tartva kiégettem, hogy az oldószer kiégjen a ragasztóból és ez által még melegen létrejöjjön a stabil kötés. A darabokat összenyomtam és kihűlésig összenyomva tartottam, hogy a ragasztó egyenletesen terüljön el a felületen, majd a felesleges ragasztót visszatöröltem a felületről. A vékony filmréteg rugalmasabb és mechanikailag ellenállóbb, mint a vastag ragasztó réteg. A túl vastag rétegben felhordott ragasztó a közel száz töredékdarab esetében a ragasztás pontosságát veszélyezteti, ezért nagyon indokolt a precíz és alapos munkavégzés.

A ragasztás során igyekeztem valamennyi edénytöredéket a lehető legpontosabban a helyére illeszteni. Nagy koncentrációt és rutint igényel a ragasztás folyamata. Nem könnyű pontosan megtartani az égetés alatt lévő ragasztós töredékeket az egyre nagyobbra épülő edényen és a forró ragasztóra is figyelni, nehogy az megfolyjon vagy megégjen az ember körme vagy ujjá a láng fölött. Néhány kisebb szorító csipesz és ragasztószalag segítségével, sikerült stabilan megtartani a ragasztott töredékeket, amíg a forró ragasztó kihűlt, így biztosítva a töredékek pontos egymáshoz illeszkedését. Néhány perc után, ahogy hűl a ragasztóanyag, már nem csúsznak el a töredékek egymástól. (17. kép)

A kerámiaedény töredékdarabjainak összeragasztás után az edény sérült és hiányos részeinek pótlása, kiegészítése következett.

Kiegészítés

A kiegészítés célja a kerámiatárgy hiányainak pótlása, statikai megerősítése és a külső megjelenésében egységes és esztétikai helyreállítása. Fő szempont, hogy a felhasznált anyagok reverzibilisek, színtartóak és öregedésállóak legyenek. A tárgy hiányos részeinek kiegészítéséhez és a törésfelületek között lévő fugák pótlásához fekete földfestékkel színezett modellgipsz és fogászati gipsz 1:1 arányú keverékét használtam.

⁷⁰ PVB (poli-vinil-butirál) ragasztó, más néven Mowital B60H, fehér, por állagú anyag, melyet alkoholban 1:2 súlyrész arányban oldunk fel a ragasztáshoz. A ragasztó nagy előnye, hogy alkoholban oldható, színtelen, öregedésálló, hőre lágyuló, és reverzibilis. Bármikor visszaoldható, (de legalábbis duzzasztható) és eltávolítható a tárgy felületéről. Megfelelően erős, de könnyen bontható kötést biztosít a töredékek között. Acetonban oldva hideg ragasztóként is használható.

17. kép
A tárgy állapota újraragasztás után

A fehér modellgipszet⁷¹ összekevertem a halványsárga színű fogászati gipsszel még szárazon és a tárgy világosabb alapszínére színeztem, a por állagú fekete és kevés barna földfesték⁷² hozzáadásával. Azokat a törésfelületeket, ahol a gipsz érintkezik a kerámiával, előzetesen alaposan benedvesítettem, mert a száraz felületű kerámia elszívja a gipszből a vizet, úgy az nem tud kristályosodni, és a kiegészítés elválhat a törésfelülettől. A kiegészítéshez mesterséges segédanyagot, plasztilint használtam negatívvevő anyagként. A negatív vétel során az edény ép felületére helyeztem a plasztilint, majd amikor felvette a kívánt ívet és formát, ezt átfordítottam az edény hiányos részére. Erre hordtam fel a vízhez adagolt, csomómentesen összekevert, földfestékkel színezett barnás-fekete gipszmasszát, melynek felrakását a szélektől kezdtem, mert így kikerülhető, hogy légbuborékok keletkezzenek a találkozási felületeken. A gipsz kötése után, de még nedves állapotban a negatívvevő plasztilint eltávolítottam a felületről, majd kialakítottam a kívánt ívet és formát.

⁷¹ A gipsz ($\text{CaSO}_4 \cdot 2 \text{H}_2\text{O}$) a természetben megtalálható vízmentes anhidrid, és víztartalmú, kettős hidrát alakjában. Víztartalmú a restaurátor gyakorlatban használt gipszek alapanyaga. (BRUDER: Kerámiarestaurálás I. 84.)

⁷² A porfesték mennyisége 9–15% lehet, mert e fölött a gipsz kötési erőssége gyengül.

18. kép

Az edény állapota a gipszes kiegészítések után

A gipszes kiegészítések formára faragását, csiszolását gipsz megmunkáló eszközökkel és hántoló szerszámokkal, a felület végső simításait finomabb szemcseméretű vizes csiszolópapírral és 3M jelzésű polírszivaccsal végeztem. A kiegészítés során a törésvonalakat is kifugáztam, mert egyre inkább előtérbe kerül az igény, miszerint a fugázás a tárgy esztétikai összhatását emeli.⁷³ (18. kép)

A vonalakat, motívumokat és mintákat a korábbi kiegészítések során nem karcolták bele a gipszes felületbe. Az új kiegészítések elkészülése után, a már meglévő ferde és egyenes vonalú bekarcolt mintákat és háromszögeket, kör alakú motívumokat előzetesen, átlátszó fóliára, alkoholos filccel egy az egyben átmásoltam. Mivel néhány esetben sajnos jelentős mértékben sérült vagy hiányzott az eredeti felület mintája és díszítménye, így alapos tanulmányozás után készítettem egy szerkesztett rajzot, melyen sikerült meghatározni és visszarajzolni valamennyi díszítmény és minta formáját, egyenes vagy ferde vonalú irányát, a pontok helyét.

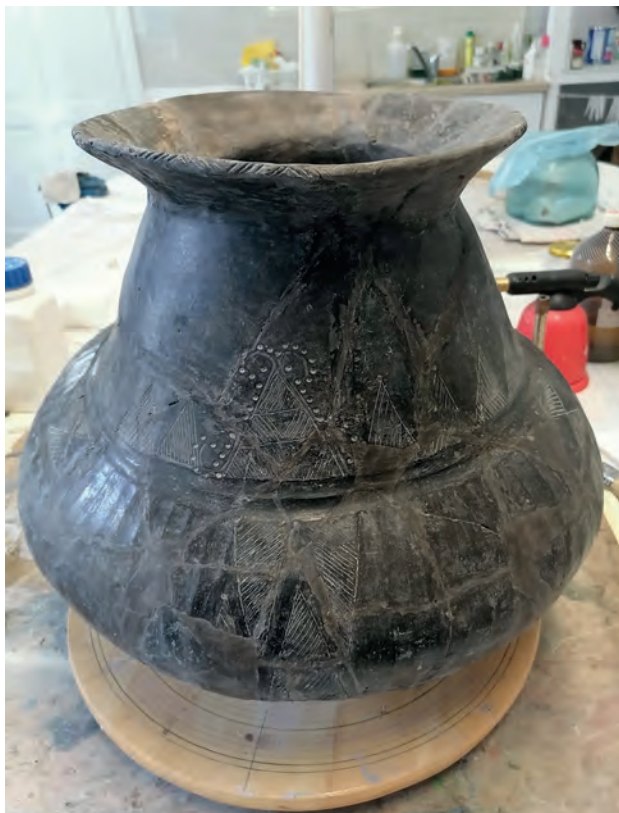
⁷³ BRUDER: Kerámiarestaurálás II. 75.

Retusálás

A retusálás célja, hogy a hiányos felületek kiegészítése után a tárgy esztétikai megjelenésében egységes képet mutasson. A felhasznált anyagokkal szembeni követelmény, hogy azok reverzibilisek, színtartóak és öregedésállóak legyenek.

Retusálás előtt az edény valamennyi kiegészített és fugázott színezett gipszes felületét előkészítettem a festékrétegek felviteléhez. A felületet benedvesítettem, hogy a gipsz ne szívja el a festékből a nedvességet. A beilleszkedő retust vizes alapú fekete és barna színű Airbrush akrilfestékekkel, ecset és helyenként szivacs együttes használatával készítettem el. (19. kép)

Valamennyi gipszes kiegészítés felületébe, beleértve az edény peremén körbefutó V-alakú, váltakozó irányú vonalelemeket is, hegyes végű szikepengével és célszerszámmal karcoltam be a kívánt mintákat, de csak a retusálás befejezése után. Az egyenes és ferde vonalak mélysége és árnyalata így jobban érvényesült. A motívumok és díszítmények pótlását, majd bekarcolását követően esztétikailag egységes képet mutatott az edény. (20. kép)

19. kép
Az edény kiegészített felületei a retusálás után

20. kép

Az edény felülete a retusálás és a minták bekarcolása után

Konzerválás

A konzerválás célja a tárgy tisztított állapotának rögzítése, illetve a műtárgy védelme a környezeti károsító tényezőkkel szemben. Retusálás után, a kerámiatárgy szerkezetének megerősítésére, átitatására acetonnal oldott Paraloid B72⁷⁴ híg 5%-os oldatot használtam. Ez a hígítás azért előnyös, mert több rétegben is felhordható és a kezelt felület színét az eredetihez képest alig változtatja meg. Továbbá mélyen behatol a tárgy pórusaiba, belülről szilárdítva a tárgy szerkezetét. A konzerválószer megvédi az eredeti és a retusált felületeket és kellemes hatású fényt kölcsönöz a tárgynak. (21. kép)

⁷⁴ Paraloid B72: etil-metakrilát kopolimer, nem sárgul és rendelkezik minden akrilát-észter gyantákra jellemző tulajdonságokkal. Kiválóan ellenáll víznek, alkáli vegyületeknek, savaknak, olajoknak, zsíroknak és kémiai gőzöknek. A bevonata elasztikus és jól tapad különböző felületekre.

21. kép

Az edény a konzerválás után, újrestaurált állapotban

Összegzés

A régészeti kerámiaedény az újrestaurálás eredményeként visszakapta eredeti állapotához leginkább hasonló megjelenését. A régi, megbarnult, szerkezetileg meggyengült és megtöredezett papírlapok és enyves alapú ragasztóréteg a visszamaradt ragasztómaradványokkal együtt eltávolításra került. A korábbi „elnagyolt” és pontatlan ragasztás eredményezte „elcsúszott” töredékek pontosabban és stabilan illeszkednek egymáshoz, és ismét eredeti helyükre kerültek. A színezett gipszes kiegészítések, pótlások egységes felületűek, szerkezetileg stabil állapotúak, most már nem takarják ki az eredeti felületeket, díszítőmintákat és mintákat. A hiányos, sérült bekarcolt minták, pontok újra értelmezhetőek. A retusálás eredményeként a gipszes kiegészítések az urna eredeti színárnyalatához leginkább hasonló színárnyalatot mutatják. A felület konzerválása után a tárgy visszakapta kellemes hatású fényét.

Mindezek ellenére, a többszöri beavatkozások nyomait nem lehet teljes mértékben eltüntetni az edényen, ez helyenként látható is. De a tárgy jelenlegi állapota a korábbi állapothoz képest jelentős változást mutat az újrestaurálásnak köszönhetően, esztétikailag és szakmailag is megfelel napjaink elvárásának.

SZAKIRODALOM

- ASSMANN: Kulturális emlékezet = JAN ASSMANN: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest, 2004.
- BALEN-LETUNIĆ: Ratnici = Ratnici na razmeđu Istoka i Zapada: starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj / Warriors at the crossroads of East and West / Krieger am Scheideweg zwischen Ost und West. Ed. DUBRAVKA BALEN-LETUNIĆ. Arheološki Muzej u Zagrebu. Zagreb, 2004.
- BELLA – MÜLLER: Prähistorische Funde = BELLA LAJOS – OTTO MÜLLER: Prähistorische Funde in der Umgebung von Oedenburg in Ungarn. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 21. (1891) 166–192.
- BIDLÓ et al: Tájvédelmi = BIDLÓ ANDRÁS – GÁLOS BORBÁLA – KISS MÁRTON: A tájvédelmi körzet természetföldrajzi viszonyai. In: Soproni Tájvédelmi Körzet. Monografikus tanulmányok a Soproni-hegység természeti és kulturális értékeiről. Szerk. KÁRPÁTI LÁSZLÓ. Budapest, 2019. 39–59.
- BROSSEDER: Hallstattzeitlicher Ornamentik = URSULA BROSEDER: Studien zur Ornamentik hallstattzeitlicher Keramik zwischen Rhônetal und Karpatenbecken. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 106. (2004).
- BRUDER: Kerámiarestaurálás I. = T. BRUDER KATALIN: Kerámiarestaurálás I. ISIS – Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek 1. (2001) 81–85.
- BRUDER: Kerámiarestaurálás II. = T. BRUDER KATALIN: Kerámiarestaurálás II. ISIS – Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek 2. (2002) 75–83.
- ДАРАГАН: Днепровской Правобережной Лесостепи = М. Н. ДАРАГАН: Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи. ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК УКРАИНЫ. Киев, 2011.
- DOBIAT: Menschendarstellungen = CLAUS DOBIAT: Menschendarstellungen auf ostalpinen Hallstattkeramik – Eine Bestandaufnahme. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 34. (1982) 279–322.
- ĐURKOVIĆ: Kőhidai-dűlő = ĐURKOVIĆ ÉVA: Kora vaskori temető Fertőrákos – Kőhidai-dűlő. Communicationes Archaeologicae Hungariae 2009. 51–83.
- EIBNER: Sagen = CLEMENS EIBNER: Hallstattische Sagen und Mythen. In: Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage. Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of her 70th Birthday. Eds. PETER ANREITER – BÁNFFY ESZTER – BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ – WOLFGANG MEID – CAROLA METZNER-NEBELSICK. Archaeolingua 25. (2012) 195–205.
- EIBNER-PERSY: Hallstattzeitliche Grabhügel = ALEXANDRINE EIBNER-PERSY: Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg). Die Funde der Grabungen 1890–1892 in der Prähistorischen Abteilung des Naturhistorischen Museums in Wien und im Burgenländischen Landesmuseum in Eisenstadt. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 62. (1980).
- FALKENSTEIN: Development of Burial Rites = FRANK FALKENSTEIN: The Development of Burial Rites from the Tumulus to the Urnfield Culture in Southern Central Europe. In: Ancestral Landscapes – Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean 4th-2nd millennium B.C.) Proceedings

- of the International Conference held in Udine, May 15th–18th 2008. TMO 58. Eds. LISABETH BORGNA – SYLVIE CELKA MÜLLER. Lyon, 2011. 329–340.
- GALLUS: Alakos urnák = GALLUS SÁNDOR: A soproni Burgstall alakos urnái. *Archaeologia Hungarica* 13. (1934).
- GRÖMER: Textile making = KARINA GRÖMER: The Art of Prehistoric Textile Making. The development of craft traditions and clothing in Central Europe. Wien, 2016.
- HANSEN: Aspects of Bronze Age Art = SVEND HANSEN: Aspects of Bronze Age Art. In: The Bronze Age Art – Proceedings of International Symposium April 15–19., 2013, Straslund, Germany. Ministry of Education and Science of the Russian Federation Novosibirsk National Research State University – Siberian Branch of Russian Academy of Sciences Institute of Archaeology and Ethnography – German Archaeological Institute Eurasian Department. Eds. SVEND HANSEN – V. I. MOLODIN. Novosibirsk–Berlin, 2015. 141–158.
- HUTH – KONDIELLA: Textile symbolism = CHRISTOPH HUTH – MONIKA KONDIELLA: Textile symbolism in Early Iron Age burials. In: Connecting Elites and Regions. Perspectives on contacts, relations and differentiation during the Early Iron Age Hallstatt C period in Northwest and Central Europe. Eds. ROBERT SCHUMANN – SASJA VAN DER VAART-VERSCHOOF. Leiden, 2017. 145–160.
- KNAPPETT: Semiotic networks = CARL KNAPPETT: Meaning in Miniature: Semiotic networks in material culture. In: Excavating the Mind: Cross-sections Through Culture, Cognition and Materiality. Eds. NIELS JOHANNSEN – MADS JESSEN – HELLE JUEL JENSEN. Aarhus, 2012. 87–109.
- METZNER-NEBELSICK: Crossroads = CAROLA METZNER-NEBELSICK: At the crossroads of the Hallstatt East. In: Connecting Elites and Regions. Perspectives on contacts, relations and differentiation during the Early Iron Age Hallstatt C period in Northwest and Central Europe. Eds. ROBERT SCHUMANN – SASJA VAN DER VAART-VERSCHOOF. Leiden, 2017. 349–379.
- MRENKA: Feltámadás = MRENKA ATTILA: A feltámadás gondolata és ábrázolásának egy lehetséges módja a Sopron környéki leletanyag alapján a kora vaskorban. In: A szent és kommunikációja. Előadások a vallástudomány és a teológia vonzásköréből. Szerk. HUBAI PÉTER. Budapest, 2021. 356–388.
- MRENKA: Kacsaringózott = MRENKA ATTILA: A kacsaringózott háromszögek szerepének kérdése a kora vaskori Sopron környéki leletanyagban – a motívum lehetséges magyarázatai és eredetének kérdése. In: Tomka 80. Ünnepi tanulmányok Tomka Péter köszöntésére. Szerk. NEMES GÁBOR. Győr, 2020. 419–434.
- MRENKA: Kapcsolatrendszerek = MRENKA ATTILA: Kapcsolatrendszerek a Dunántúl őskorában – a vaskorhoz vezető út. Pontes – A PTE BTK Történettudományi Intézet Évkönyve 2. (2019) 216–223.
- MRENKA: Tűk = MRENKA ATTILA: Bronztűk a soproni Várhelyről I. Arrabona 61. (2023) 9–42.
- NEBELSICK: Figürliche Kunst = LOUIS NEBELSICK: Figürliche Kunst der Hallstattzeit am Nordost-alpenrand im Spannungsfeld zwischen alteuropäischer Tradition und italienischen Lebensstil. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 8. (1992) 401–432.
- NOVÁKI: A Sopron-Burgstall-i ásatás = NOVÁKI GYULA: A Sopron-Burgstall-i ásatás. Soproni Múzeum Régészeti Adattár 3.
- NOVÁKI: Sopron ásatás = NOVÁKI GYULA: A soproni Várhely ásatásának története. Soproni Szemle 9. (1955:1-2) 131–135.
- NOTROFF: Differentiation of Identity = JENS NOTROFF: The Differentiation of Identity: A Hierarchy of Symbols? Initial Thoughts on the Informative Potential of Nordic Bronze Age Miniature Swords. In: Forging Identities. The Mobility of Culture in Bronze Age Europe: Volume 2. Report from a Marie Curie Project 2009–2012 with Concluding Conference at Aarhus University. Eds. PAULINA SUCHOWSKA-DUCKE – SAMANTHA SCOTT REITER – HELLE VANDKILDE. Moesgaard, 2012. Vol. 2. (BAR International Series 2772.) 2015. 93–99.

- PATEK: Untersuchungen = PATEK ERZSÉBET: Neue Untersuchungen auf dem Burgstall bei Sopron. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 63. (1982)[1983]. 105–177.
- PATEK: Sopron-csoport = PATEK ERZSÉBET: A Hallstatt kultúra Sopron környéki csoportja. *Archaeologiai Értesítő* 103. (1976) 3–29.
- PATEK: Tumulus = PATEK ERZSÉBET: Der Tumulus Nr. 177 von Sopron-Burgstall. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 43. (1991) 273–298.
- PATEK: Westungarn = PATEK ERZSÉBET: Westungarn in der Hallstattzeit. *Acta humaniora – Quellen und Forschungen zur Prähistorischen und provinzialrömischen Archäologie* 7. (1993).
- PÁSZTOR: Ancestors = PÁSZTOR EMÍLIA: Shared Ancestors, Shared Belief? The steppe roots of Bronze Age belief system of the Carpathian Basin. In: *Shamanistic Scope in a Changing World. Traditional Rituals and Spiritual Harmony in the Changing Globalized World. The 11th Conference of the International Society for Shamanistic Research (ISSR)*. Eds. BILIK NARAN – HOPPÁL MIHÁLY – JASON YU-XIAO LONG – ZHOU LEI. Budapest–Guigang, 2015. 209–225.
- PICHLEROVÁ: Nové Košariská = MAGDA PICHLEROVÁ: Nové Košariská. Kniežacie mohyly zo staršej doby železnej. *Museum Nationale Slovaca Sectio Historica. Fontes. III.* Bratislava, 1969.
- SZÁRAZ: Bosut = SZÁRAZ CSILLA: A Bosut – Basarabi kultúrkörből levezethető elemek Sopron-Burgstallon. *Panniculus Ser. B. No. 5.* Szombathely, 2000. 285–322.
- TARPINI: Dalla figura = ROBERTO TARPINI: Dalla figura al triangolo o dal triangolo alla figura? Alcune considerazioni sulla ceramica con decorazione figurata dell'area Hallstattiana Orientale. In: *Il mondo celtico prima e dopo la conquista Romana – Le Monde Celtique avant et après la conquête Romaine. Studi in onore di Jean-Paul Guillaumet*. Ed. DANIELE VITALI – CHRISTIAN GOUDINEAU. Bologna–Dijon, 2016. 75–90.
- TARPINI: Frühe Formen = ROBERTO TARPINI: Frühe Formen figuraler Kunst nördlich und südlich der Alpen. In: *Nord-Süd, Ost-West Kontakte während der Eisenzeit in Europa. Akten des Internationalen Tagungen der AG Eisenzeit in Hamburg und Sopron 2002*. *Archaeolingua* 17. (2010) 321–333.
- TARPINI: Musterkanone = ROBERTO TARPINI: Überlegungen zur Herausbildung hallstattzeitlicher Musterkanone am Ostalpenrand anhand des Beispiels der Kegelhalsgefäßverzierung. In: *Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage. Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of her 70th Birthday*. *Archaeolingua* vol. 25. Eds. PETER ANREITER – BÁNFFY ESZTER – BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ – MEID WOLFGANG – CAROLA METZNER-NEBELSICK. Budapest, 2012. 575–585.
- VÉNINGER: Kerámiakészítés-technika és nyomolvasás régészhallgatók részére = VÉNINGER PÉTER: Kerámiakészítés-technika és nyomolvasás régészhallgatók részére. *Kerámiakészítés-technika órával kapcsolatos információk (kézirat, készülő egyetemi jegyzet)*. 2011.
- YAKAR: Language of symbols = JAK YAKAR: The language of symbols in prehistoric Anatolia. *Documenta Praehistorica* 32. (2005) 111–121.

AN EARLY IRON AGE VESSEL FROM SOPRON AND THE ROLE OF ITS RESTORATION

In August 2011, the Sopron Museum received the heritage of Pál Törzsök, including several archaeological artefacts, which were added to the collection in 2018. However, the scientific processing of the pieces, most of which have no identifiable site, is still to be completed. Based on its form and decoration, the most striking piece in the collection can be linked with great certainty to the Sopron Castle – or at least to the Early Iron Age cultural complex around Sopron. The vessel was improperly restored after its discovery, making it unsuitable for scientific analysis. This study describes the arduous process of its remedial restoration, analyses the motifs on the vessel and attempts to relate the object to its site.

Veronika Harasztovics – Attila Mrenka

Márton András – Ilon Gábor

KÖZÖLETLEN RÓMAI KORI TEMETŐK A RÉPCE-VÖLGYBŐL
CHERNELHÁZADAMONYA ÉS SIMASÁG

Torbágyi Melinda (1955–2023) emlékére

Bevezetés

A Répce folyó északi teraszán található Chernelházadamonya (1. kép) neve Medgyes Magdolna 1981. július 22-én elvégzett leletmentése gyors publikálásának köszönhetően jól ismert a római korról foglalkozók körében.¹ Itt, a nagycenki cukorgyár büki részlege által 1892-ben kialakított² Kukucs-majortól keletre egy kőlapokból összeállított férfi sírt tárt fel. A temetkezést egy másodlagosan felhasznált fehér márvány sírkő fedte, amelyet *Lucius Caesius Tuendus*nak 160–170 körül állítottak. (2. kép 1. számmal jelölve). A halottat a hagymafejes fibula, az övcsat és az üvegpalcak, valamint a sírban talált I. *Valentinianus* érme alapján a 4. század legvégén, az 5. század elején temették el. A sír feltárását követő években, attól délre, a Tompaládony–Bük műútig elterülő Simon- és Gyári-tag elnevezésű művelési tábláról a kamaszkorú Marton András mesterháza lakos egy kisebb marék római kori pénzérmét gyűjtött (1. függelék). Az eltemetett fia, *Caius Caesius Victor* hasonló stílusban faragott, szintén márvány sírkővel jelölten 200–210 körül kapta meg a végtisztességet. A követ először (1736) a répceszentgyörgyi templomba, majd a vassurányi ököristállóba (1869), később ugyanitt a templom falába (1947) építették be. A Répce déli teraszán emelkedő Kápolnadombon található góri templom oltára előtt a téglapadozatba rögzítve *G(aius) Valerius Dento* 2. században készült sírtáblájának töredéke látható.³

Úgy véljük, hogy mint az egyik legközelebbi „könyversanyag kitermelő hely” a római kor végén, de a középkori templomok (Bő, Górr) kivitelezése során is, a Répce déli oldalán, Chernelházadamonyával átellenben található répceszentgyörgyi Cigányháza-dűlő vehető számba. Itt 2001 őszén, a Górr felé eső faluvégén, az aszfaltút mellett két, szintén szántás által megbolygatott és még a római korban kirabolt 3–4. századi sírt őrző bazalttufa szarkofág feltárására került sor. Leleteik és a szarkofágok a Savaria Múzeumba (továbbiakban: SM) kerültek. Ez a temető talán egy, az 1. században már létező villagazdasághoz tartozhatott.⁴ Utóbbit a kereskedő *Atta* Répceszentgyörgy belterületén előkerült sírköve erősíti meg.⁵ Egy, a mai Bük belterületéről – Felső-Bük, a cukorgyár közelében, a Répce keleti partja

¹ MEDGYES: A Caesius család sírköve.² HORVÁTH: Chernelházadamonya 205.³ TÓTH: Lapidarium 219–223.⁴ KISS – SZILASI: Római szarkofágok.⁵ TÓTH: Lapidarium 225.

– ismert mészkő oltártöredék lelőhelye kb. 10-14 km-re van Répceszentgyörgytől, Chernelházadamonyától és Górtól.⁶

Kevesen tudják, hogy a Medgyes Magdolna által feltárt kőlapos sírtól néhány száz méterre nyugatra, a chernelházadamonyai Kukucs-majortól nyugatra szintén ismerünk egy római kori temetőt.⁷ Ebből Türr Ervin 1952-ben tárt fel néhány urnasírt (2. kép 2. számmal jelölve).⁸ Ezek adják jelen publikáció egyik részét. Tanulmányunk másik felét a major melletti temetkezésektől kb. 3 kilométerre északra, Simaság községtől 1 kilométerre, a Lócs felé vezető műút melletti Bibic-dűlőben található hajdani termelőszövetkezet kavics- és homokbányájából (3. kép, 6. kép 1) származó sírleletek képezik. Itt már 1962 előtt is bizonyosan pusztítottak el bronz- és római kori sírokat. A temetkezések edényei, amelyek a munkások elmondása szerint a halottak feje mellett voltak, a sárvári múzeumba kerültek.⁹ 1962. szeptember 21-én további négy, melléklet nélküli csontvázas sírt P. Buócz Terézia leletmentett (6. kép. 2). Három Ny–K-i tájolású volt, míg a negyediket megbolygatták. Ez a csontanyag fellelhető (lásd 2. függelék) a Savaria Múzeum régészeti gyűjteményében. Egy újabb sírt 1970-ben Károlyi Mária tárt fel. A csontvázas sírokat és anyagukat a középső bronzkori Gáta–Wieselburg-kultúrához sorolta.¹⁰ 1963-ban a múzeumot egy újabb sír előkerüléséről értesítették. A helyszínre Szakonyi László ment ki, akit az akkor még egyetemi tanulmányai előtt álló Tóth Endre kísért el.¹¹ A temetkezés egy hengeres kőosszuárium volt, amiben egy gömbhasú világosszínű kerámiakorsót és egy illatszeres üvegedényt találtak. Ez utóbbiban még folyékony állapotban megőrződött a tartalma. A korsó és az üvegedény a múzeumba került, az osszuárium a helyszínen maradt. Ugyan-ezen év májusában, a korábbi lelet helyén, Szentlélek Tihámér végzett a bányában leletmentést. Három hamvasztásos (a korábban már megtalált osszuáriummal együtt?) és egy újabb osszuáriumos (?) temetkezés leleteivel gyarapította a Savaria Múzeum gyűjteményét.¹² Egy egészen friss szóbeli közlés szerint ugyaninnen szállítottak el egy kőládát Nagygeresdre¹³ a helytörténeti gyűjtő Pomogyi József történelem-ének szakos tanár számára. Az osszuárium az 1964-ben alapított nagygeresdi Falumúzeum 1965-ben megnyitott kiállításán – egészen annak indokolatlan megszüntetéséig (2012) – látható volt (7. kép 1, 3), majd a Savaria Múzeumba került. Az urna feletti tablón a bányából származó római kori tárgyakat mutatták be (7. kép 2).

⁶ MEDGYES: A Caesius család sírköve 10. lábjegyzet; TÓTH: Lapidarium 225.

⁷ MÁRTON: Pratiques, Vol. 2, Cat. C3.1.

⁸ TÜRR: Chernelházadamonya 75.; MEDGYES: A Caesius család sírköve 10. lábjegyzet.

⁹ BUÓCZ: Jelentés. A tárgyak nem azonosíthatók a múzeum gyűjteményében.

¹⁰ KÁROLYI: Adatok 186–187., V. tábla 3–9.

¹¹ Dr. Tóth Endre levélbeli közlése (2024. március 25.).

¹² BUÓCZ – SZENTLÉLEKY: Jelentés.

¹³ Horváth László Simaságon élő, korábbi termelőszövetkezeti agrármérnök szóbeli közlése Ilon Gábornak, 2023. március 14.

Mindkét temetőrészlet jellemzője, hogy meglehetősen rosszul dokumentáltak. Türr Ervin chernelházadamonyai ásatásából csak az egy oldalas, 1952. november 27-én kelt adattári és az Archaeologiai Értesítőben hozzáférhető jelentése,¹⁴ valamint a leltárkönyvi naplóbejegyzések lehettek a Savaria Múzeum Régészeti Adattárában (továbbiakban: SM RA) elérhető forrásaink. Ezt szerencsésen egészítette ki Türrnek a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattárában (továbbiakban: MNM RA) fennmaradt feltérési összesítő rajza (4. kép), de sajnos az egyes sírokról dokumentációt nem készített.

A simasági bánya (6. kép 1) római kori örökségének megmentéséről a SM RA-ban nem lelhető fel P. Buócz Terézia és Szentlélek Tihámér feljegyzése, csupán a MNM RA-ban található egy négymondatos, közelebbi dátummal nem rendelkező, 1963-ban kelt „összefoglaló”.¹⁵ Ezen túl a tárgyak leltárkönyvi leírása áll a kutató rendelkezésére. Innen tudjuk, hogy ez a leletmentés 1963 májusában történt. Budapesten még P. Buócz Terézia 3 db rossz minőségű sírfotóját is őrzik. Ezek azonban az 1962. szeptember 21-i leletmentésén, a csontvázas sírokról készültek (6. kép 2). Erről az eseményről 1963. január 29-én és február 9-én kelt, a MNM számára készített jelentései megvannak, de a sírrajzok hiányoznak.¹⁶

Chernelházadamonya, Kukucsma-major sírjai

A Csepregi Állami Gazdaság egy temetkezés leleteit küldte be a szombathelyi múzeumba. Ez egy téglasír volt, amelyet szántás közben az Erdőalja nevű dűlőben talált meg, majd szedett ki ifj. Kiss István chernalházadamonyai lakos. Ezt követően, Türr Ervin október 1-jén írt levelében mentőfeltérést javasolt. 1952. november 11–13. között a hitelesítő ásatást és leletmentést el is végezte a majortól nyugatra, kb. 50 méterre. Megtalálta a kiszedett sír helyét, majd a közelében további három urnasírt tárt fel (4. kép).¹⁷ Az általa megbolygatott területet a jóval homokosabb és a felszínre került sárga altalaj jelzi ma is (5. kép 2-3). Ezt a szomszédos, ún. Gyári-dűlőben az 1881–1920-as évek között tulajdonos Nagycenki Cukorgyár Rt. Kukucsma-majori cselédházában¹⁸ lakást birtokló Kiss József, akkor 11 éves gyermeke, a ma mesterházai lakos Marton Istvánné szül. Kiss Margit segítségével 2023. március 15-én sikerült azonosítani (5. kép 2). Türr ásatási leleteit az ő majori lakásukban tárolták. Nagyon fontos tudni azt a nem mellékes információt, hogy a terület tölgy-, illetve csererdejét 6 kat. holdon 1931-ben kivágták. Ezt követően „a benne lévő sok kis dombot elegyengették” – írja Türr, Cser Ferencnek, a mindössze 1 km-re kezdődő Bó községben élő munkása elmondására hivatkozva.

¹⁴ Türr: Chernelházadamonya 75.

¹⁵ BUÓCZ – SZENTLÉLEKY: Jelentés.

¹⁶ SM RA 156., 202.

¹⁷ Türr: Chernelházadamonya 75.

¹⁸ HORVÁTH: Chernelházadamonya 205., 219.

A sírok tehát egy hajdani halmos temetőhöz tartozhattak, amelyek némelyikében sírkamra vagy a sírt határoló szögletes vagy kör alakú kőfal is lehetett. Vas megyében elsőként egyébként 1906-ban Őriszentpéter határában Neográdi Gilbert szombathelyi premontrei főgimnáziumi tanár talán egy tucat halomsírt ásatott meg. Ivánc közigazgatási területén 1928–1929-ben Fettich Nándor hetet talált.¹⁹ Szalafő határában 1956-ban Mócsy András útépítés során megbolygatott sírkamrát és Sosztarits Ottó 1993-ban ugyanott, korábban fosztogatók által feldúlt kisebb sírépítményt dokumentált.²⁰

A chernelházadamonyai sírok számát sajnos nem tüntették fel a leltárkönyvben, de azok sorrendjét esetleg nagyjából megtarthatták. Erre utal, hogy a kerámiák és a kőurna nagyjából a síregyüttesek sorrendjében követik egymást. Ugyanakkor a fém- és üvegleletek minden bizonnyal anyaguk és jellegük alapján lettek egymás után nyilvántartásba véve, talán az 1. és a 2. sír kerámiái után. Mivel ezeket egyáltalán nem említik meg az ásatási dokumentációban, ezért lehetetlen azonosítani, hogy melyik tárgy pontosan melyik sírból származik. Jelentős az eltérés a dokumentációban említett tárgyak száma és a múzeumba került leletek mennyisége között. A dokumentációban összesen 6 kerámiaedényt (2-2 „urnát” és korsót és 1-1 edényt, illetve fedőt), 2 mécses, 1 fibulát és két üvegedényt említenek. A leltárkönyvben 9 kerámiaedény (3 ép fazék/tárolóedény és 2 töredéke, 1 ép kancsó és 2 töredéke, 1 pohár töredéke), 1 mécses, 1 üvegedény és a már említett fémeletek szerepelnek. A beletárolt tárgyak egy része nem volt fellelhető a gyűjteményben. Így csak egyes sírok némely mellékletét tudjuk nagy valószínűséggel azonosítani, más tárgyakról pedig feltételezzük, hogy azonosak lehetnek a dokumentációban említettekkel. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy egyes, a dokumentációban megemlített tárgyak nem találhatók meg a leltárkönyvben, és, hogy a feltárás évét a nyilvántartás megfelelő rovatban helytelenül rögzítették. E problémák miatt először Türr Ervin ásatási jelentése alapján leírjuk a sírokat és mellékleteiket, majd a teljes leletanyagot a leltári számok sorrendjében kiegészítve az egészen bizonyosan hiányzó tárgyakkal.²¹

1. sír

Irod.: TüRR: Chernelházadamonya 75.; MÁRTON: Pratiques Vol. 2., Cat. C3.1, Sép. 1, Vol. 3. Tabl. 29., 55., 72., 84.1.

A szántás közben urnasírt találtak. Az állami gazdaság beküldte a leleteket és értesítette a múzeumot. Az 5×3 méteres Ny–K-i irányú felületet Türr a kiszedett téglasír helyére tűzte ki. A felület ÉNy-i sarkában volt a sír gödre (4. kép, I. felület). A

¹⁹ BÓNIS: Császárkori.

²⁰ ILON: Az „Őrség” 24–26.

²¹ A mécsesek kétrészes formában, a kerámiai edények mind gyorskorongon készültek, csak az ettől eltérő technikát jelöljük. A rézötvözeteket összefoglalóan „bronzként” jelöljük. Rövidítések: C = Chernelházadamonya; S = Simaság; Á. = átmérő; Há. = hasátmérő; H. = hosszúság; Irod. = irodalom; Ltsz. = leltári szám; M. = magasság; Szé. = szélesség; Szá. = szájátmérő; Tá. = talpátmérő; Fv. = falvastagság; nm. = nem mérhető.

sárga altalaj 90 cm mélységben jelentkezett. A beszolgáltatott tárgyakat október 1-jén kelt, a mentőásatást javasoló levelében sorolta fel.

„... a téglával bélelt sírban egy nagyméretű hamvakkal teli urnát, törött korsót, firmamécsest, térdfibulát és egy üveg pohár töredékeit találta.”

1. Kerámiaedény (elveszett vagy azonosíthatatlan). 2. Korsó (elveszett vagy azonosíthatatlan). 3. Firmamécses (Kat. C2). 4. Térdfibula (Kat. C1). 5. Üveg pohár (talán azonos a gyűjteményben található üveg pohár talppal, Kat. C29, 3. tábla 14). A felületet D felé 3 méterrel kibővítették (3. kép 1: II. felület), de újabb sír nem jelentkezett.

Keltezés: 2. század második – 3. század első fele, közepe (120–250/280).

2. sír

Irod.: TÜRRE: Chernelházadamonya 75.; MÁRTON: Pratiques Vol. 2., Cat. C3.1, Sép. 2, Vol. 3. Tabl. 29., 31., 55., 72., 84.1., 90.1., 93.

E felülettől 2 méterre Ny-ra, egy 5×2 méteres É–D-i irányú újabb felületet nyitottak (4. kép, III. felület). Ebben, 25 cm mélységben egy kötőanyag nélküli falrakás került elő, ami É felé 20 cm-t futott ki. Ezért a felületet É-i irányba 2 méterrel kibővítették. A fal K felé is folytatódott – írja Türr –, de ezt rajzán nem ábrázolta. E felület É-i – helyesebben K-i – metszetfalától 130 (a rajza szerint 30) cm-re találták meg a 2. urnasírt. Az urna felső része hiányzott. Abban a hamvak mellett egy *FOR-TIS* bélyegű mécses és egy üveg illatszeres edény volt a töredezett fedővel együtt. Az urna alja 45 cm mélységben volt.

1. *Urna* (azonosíthatatlan); 2. *Fedő* (azonosíthatatlan); 3. *Mécses* (Kat. C13, 2. tábla 4); 4. Illatszeres üveg (Kat. C3, elkallódott vagy azonosíthatatlanul lappang a gyűjteményben).

Keltezés: 1. század vége – 2. század.

3. sír

Irod.: TÜRRE: Chernelházadamonya 75.; MÁRTON: Les ossuaires 305., n° 17.; MÁRTON: Pratiques Vol. 1., 273., n° 22., Vol. 2., Cat. C3.1, Sép. 3, Vol. 3. Tabl. 41., 42., 55. A szárazon rakott kőfaltól K-re, 5 méterre és 60 cm mélyen a sír kőurnája mellett 40 cm mélyen a fedésére szolgáló kétfülű kőtálat is megtalálták (4. kép). Mivel a kőurna fedelét nem az osszuáriumon találták meg, joggal feltételezhetjük, hogy a temetkezést a szántás megbolygatta vagy már korábban kirabolhatták.

1. *Kőurna* (Kat. C45, nem volt fellelhető a raktárban); 2. „*Dörzstál*” (Kat. C44, nem volt fellelhető a raktárban), minden bizonnyal azonos az osszuárium fedelével.

Keltezés: 1. század – 3. század eleje.

4. sír

Irod.: TÜRRE: Chernelházadamonya 75.; MÁRTON: Pratiques Vol. 2., Cat. C3.1, Sép. 4, Vol. 3. Tabl. 29., 61., 72., 84.1.

A 3. sírtól É-ra 50 cm-re egy tetőfedő téglából kialakított oldalú és fedésű (H.: 116, Szé.: 80 cm) temetkezésben egy urna és egy agyag kancsó volt. A sír tetejét a felszíntől 45, az alját 110 cm mélységben lévőnek írta le Türr (4. kép).

1 *Urna* (azonosíthatatlan); 2. *Kancsó* (azonosíthatatlan).

Keltezés: római kori.

A leletek katalógusa

A leltárkönyvben nem szereplő leletek

C1. *Térdfibula*. Türr Ervin ásatási jelentése szerint az 1. sír beszolgáltatott leletei között volt. Elveszett vagy azonosíthatatlan.

C2. *Firmamécses*. Türr Ervin ásatási jelentése szerint az 1. sír beszolgáltatott leletei között volt. Elveszett vagy azonosíthatatlan.

C3. *Illatszerez üveg*. Türr Ervin ásatási jelentése szerint a 2. sír leletei között volt. Elveszett vagy azonosíthatatlan.

A leltárkönyvben szereplő tárgyak

C4. *Tárolóedény (urna)*. Ltsz. 54.185.1. Mag.: 28,4 cm; Szá.: 21,4 cm; Tá.: 14 cm. Több darabból ragasztva, kisebb kiegészítésekkel. Barna, viszonylag durva szemcsés, homokos agyag. A belső oldalán látható nyomok alapján kézzel készült, majd átkorongolták. A külső oldalán látható párhuzamos vonalakat az átkorongolás során a felület lesimításakor használt eszköz hagyta hátra. Alja lapos, teste magas tojásdad alakú, válla rövid, magas, hozzá kis töréssel, nyak nélkül kapcsolódik a kerek száj. A pereme vastag, majdnem függőleges, enyhén befelé hajló, a perem felső lapja enyhén homorú. A has felső részén, a perem csatlakozási pontja alatt nem sokkal három tagból álló hullámvonalköteg fut körbe. (1. tábla 1)

C5. *Korsó*. Ltsz. 54.185.2. M.: 25,8 cm; Szá.: nm; Tá.: 5,8 cm. A nyak felső része és a kiöntő hiányzik. Világosbarna, enyhén csillámos agyag. Lapos, az edény aljából kialakított hamis talpgyűrű, hosszúkás, megnyúlt tojásdad alakú test, magas váll, melyhez hengeres nyak csatlakozik. A váll és a nyak között, majdnem derékszögben meghajlított háromsztatú szalagfűl fut. (1. tábla 2)

C6. *Nagyméretű edény*. Ltsz. 54.185.5. Méretei: 14 × 11,8 cm.²² Ívelt oldalú, kvarcos soványítású, világosbarna. (nem volt fellelhető a raktárban.)

C7. *Korsó szájának kihajló pereme*. Ltsz. 54.185.4, 54.185.6 és 54.185.13. Szá: 6 cm. Több darabból ragasztott töredék, a kiöntő mintegy fele, a fűl és a nyak felső

²² Leltárkönyvi adat.

részének egy darabja őrződött meg. Sárgásfehér agyag, vörös festésnyomokkal (?). A felső részén kiszélesedő nyakhoz kerek kiöntő csatlakozik. A kiöntő oldala ívelt, a pereme duzzadt, lekerekített. A perem alsó részéhez derékszögben meghajlított háromsztatú szalagfűl csatlakozik. (1. tábla 3)

C8. Korsó szájának kihajló pereme. Ltsz. 54.185.7, 54.185.9-10. Szá: 7,5 cm. Több darabból ragasztott töredék, a kiöntő mintegy fele, a fül és a nyak felső részének egy darabja őrződött meg. Sárgásbarna, csillámos agyagból. Korongolt. A felső részén kiszélesedő nyakhoz kerek kiöntő csatlakozik. A kiöntő oldala ívelt, a pereme duzzadt, lekerekített. A perem alsó részéhez derékszögben meghajlított háromsztatú szalagfűl csatlakozik. (1. tábla 4)

C9. Korsó talpa. Ltsz. 54.185.8. Tá.: 8 cm. Három darabból ragasztott, nagyjából a fele őrződött meg. Sárgásbarna, csillámos agyagból. Az edény aljából kialakított hamis talpgyűrű valószínűleg a fentebbi korsóhoz (Kat. C8) tartozik. (1. tábla 5)

C10. Bögge peremtöredéke. Ltsz. 54.185.12. Szá.: 9 cm. Töredék. Finom soványítású, narancsos-barna, csillámos agyag, külső felén vastagabb, sötétbarna színűre égetett bevonat (*engobe*), belső oldalán vékonyabb, vörösesbarna *slip*. (2. tábla 1)

C11. Fazék vízszintesen kihajló pereme és oldaltöredéke. Ltsz. 54.185.15. Pá.: 20 cm. Töredék. Világosszürke, homokos agyag. (2. tábla 2)

C12. Nagyméretű tárolóedény alja. Ltsz. 54.185.14. Tá.: 30 cm. Töredék. Világosszürke, kavicsos, durva homokos agyag. (2. tábla 3)

C13. Firmamécses. A 2. sírból. Ltsz. 54.185.16. M.: 3,2 cm; H.: 9,1 cm; Sz.: 6,1 cm. Irod.: TÜRRE: Chernelházadamonya 75.

Ép, a festés majdnem teljesen lekopott. Csillámos, világosbarna agyag, vörös festés nyomaival. Loeschcke X.A-típusú, alján kettős körben *FORTIS* bélyeg. (2. tábla 4)

C14. Kerek bronztükör. Ltsz. 54.185.17. Á.: 9,4 cm lemezvastagsága 1,5 mm; Súly: 78,41 g. Irod.: KELBERT: Római tükrök 192–193., Kat. 43., 12. és 23. tábla.

Ép, fekete patina, néhol a felülete felhólyagzott, foltokban zöldesbarna korrózió. Kör alakú, enyhén konvex, díszítetlen. Felülete ezüstözött vagy ónozott lehetett. (2. tábla 5)

C15. Bronz karperec. Ltsz. 54.185.18. Á.: 7,6–7,0 cm, a középső kiszélesedő „csónakos” rész szélessége: 1,2 cm; Súly: 17,92 g. Sötétbarna patina, enyhén deformálódott, egy helyen megrepedt. Bronz huzalból készült, a középső megvastagodó részéből egy hosszúkás „csónak” alakú tagot alakítottak ki. A két elkeskenyedő végén kétoldalt feltekerték a karperec testére. (3. tábla 1)

C16. *Bronzcsat*. Ltsz. 54.185.19, 54.185.28-29. Csattest előlapja: $3,8 \times 2,7$, a hátoldal: $3,4 \times 3,2$ cm; Csát M.: 2,2 cm, Sz.: 4,4 cm, súlya: 8,9 g. Három darabra törött. Teste elől téglalap alakú, szélessége nagyobb, mint a hosszúsága, hátoldala trapéz alakú. A szíjra két bronz szegecs rögzítette, amelyek közül az egyik elveszett. A csattest külső oldalán, a középső részen két egymással ellentétes irányú nyilat formázó beütött jel, amely talán a lemez kivágásának helyeit jelölhette.²³ (3. tábla 10)

C17. *Bronzlap*. Ltsz. 54.185.20. H.: 7 cm, Sz.: 5,7 cm; Vastagsága: 0,5 cm. Súlya: 44,66 g. Ép, barnásfekete patinával. Öntött. Levágott sarkú téglalap alakú, felülete egyenetlen, egy kissé kidomborodó sávval. A darabon nincs tükröződő felület. (2. tábla 6)

C18. *Bronzlánc töredéke*. Ltsz. 54.185.21. H.: 4,4 cm; Súlya: 0,8 g; az ép láncszem: $1,7 \times 0,8$ cm. Lapított karikára fűzött két darab hosszúkas láncszem. (3. tábla 2)

C19. *Bronzgyűrű*. Ltsz. 54.185.22. Á.: 2,2 cm, Súlya: 1,85 g. Ép, barnásfekete patinával. Egyszerű bronzhuzalból hajlított, két végén laposra kalapált, a karika szélein, kétoldalt, a végekhez közeli harmadán ék alakú poncolt díszítés. (3. tábla 3)

C20. *Bronz karperec*. Ltsz. 54.185.23. Á.: 4,5 cm; Súlya: 3,35 g. Mintegy egynegyede hiányzik, feketésbarna patina. Ovális átmetszetű drótból hajlított, egyik vége laposra kalapált. (3. tábla 4)

C21. *Bronztárgy*. Ltsz. 54.185.24. Mérete: $6 \times 3,8$ cm, Súlya: 18,6 g. Töredék, zöldesbarna patina. Ívelt, ovális átmetszetű bronz tárgy, egyik oldala kissé laposabb, másik oldala domborúbb, középtájon egy lapos, kiugró tag kapcsolódik hozzá. (3. tábla 5)

C22. *Domborított bronz lemezpár*. Ltsz. 54.185.25. M.: 3,9 cm; Sz.: 2,8 cm. Súlya: 2,19 g, 1,98 g. Mindkettő hiányos, sötétbarna, foltokban világosbarna patina. Azonos formából készültek. A lemezek díszítését egy nagyméretű, domború gyöngyökből alkotott és egy léckerettel körbevett mezőben elhelyezett figurális kompozíció uralja: jobbra vágatató lovas ledőf egy fejét hátrafordító négylábú állatot, melynek a hátából egy második fej emelkedik ki. A lovas jobbjaiban felemelt kardot, baljában pajzsot tart. A jelenet, habár a lovas lován nincsenek szárnyak, azt a pillanatot örökíti meg, amikor Bellerophón Pegazuson lovagolva ledőfi a Khimairát. A lovas fölött, két vékony vonalpár között elhelyezett fordított tojássor és egy nagyjából azonos magasságú indafríz, melyben a lemezek szélénél két oldalt egy-egy lyuk helyezkedik el; az egyik lemezen két apró bronzszegecs található a lyukban. (3. tábla 11)

²³ Hasonló jel általánosnak tűnik a késő római négyzetes övcsatokon, a példa kedvéért: SZABADVÁRY: *Collectio, Ságvár-Tömlöchegy* / 1939/127. sír, Kat. 45., 45. kép A, Dunaújváros – Öreghegy, A16. kép B, Dunaújváros – Öreghegy, 1906/14. sír, A45. kép.

C23. *Bronzfejú díszszög*. Ltsz. 54.185.26. M.: 1,4 cm; Átmérője: 3,4 cm, Súly: 18,51 g. Irod.: GÁSPÁR: *Römische Kästchen*, 144., Nr. 341, Taf. CCCXXII (alulról és felülről), csoportosításában az „m” típusba tartozik.

Bronz, enyhén zöldes, feketés-barna patina, közepén vasszög maradványa. Alacsony, széles csonkakúp alakú láb, felső részén korong alakban kiszélesedik, a pereme mentén hornyolás fut végig. Alul kúp alakú kidudorodásban helyezkedett el a vasszög, ami a ládika dobozához rögzítette. (3. tábla 6)

C24. *Bronzlemezszel bevont fejű vasszeg*. Ltsz. 54.185.27. Mérete: 2,2×2,1 cm; Vastagsága: 1,2 cm. Súly: 8,45 g. Irod.: GÁSPÁR: *Römische Kästchen*, 145., Nr. 342, Taf. CCCXXIX.

A szög tuskéje hiányzik. A szög fejét alul-felül gondosan becsomagolták egy félbehajtott vékony bronzlemezbe. A sarkait visszahajtották és lealapálták. (3. tábla 7)

C25. *Bronzszegecs félgömb alakú fejjel*. Ltsz. 54.185.30. H.: 1,7 cm; Fej átmérője 0,7 cm; Tüske átmérője: 1 mm, Súly: 0,4 g. Ép, feketés-barna patina. Irod.: GÁSPÁR: *Römische Kästchen* 145., Nr. 343., csoportosításában a szegecsfej a “b” típusba tartozik. (3. tábla 8)

C26. *Bronztárgy*. Ltsz. 54.185.31. H.: 1,4 cm. A leltárkönyv szerint: „*Derékszögben hajlított huzalból egy másik huzal áll ki*”. A mai állapotában bronzhuzal töredéke. (3. tábla 9)

C27-28. *Bronztárgy olvadt töredékei*. Ltsz. 54.185.32. Nagyobbik töredék: 2,5×2,4 cm, vastagsága: 1,5 cm, súlya 2 g; A kisebbik töredék: 1,5×1,8 cm, vastagsága: 1 mm, az erősen megolvadt cseppszerű részen: 3,5 mm, súlya: 1,81 g. Két darab szabálytalan alakú olvadt bronz-töredék. A nagyobbik töredéken megőrződött a tárgy eredeti ívelt széle. (3. tábla 12)

C29. *Üveg pohár talpa*. Ltsz. 54.185.42. Á.: 4,5 cm. Kékesfehér színű üvegből szabadon fűjt. (3. tábla 14)

C30. *Bronz érme*. Ltsz. 54.185.33. Erősen kopott, meghatározhatatlan. (4. tábla 1)

C31. *Bronz érme*. Ltsz. 54.185.34. Erősen kopott, meghatározhatatlan. Rajta 8 mm hosszú, résszerű korabeli átlukasztás. (4. tábla 2)

C32. *Dupondius*. Ltsz. 54.185.35. Erősen kopott, *Domitianus* verete, Róma, 81–96. (4. tábla 3)

C33. *As*. Ltsz. 54.185.36. Erősen kopott, *Marcus Aurelius* vagy *Commodus* verete, Róma, 161–192. (4. tábla 4)

C34. As. Ltsz. 54.185.37. Erősen kopott, talán *Antonius Pius* verete, Róma, 138–161. (4. tábla 5)

C35. As. Ltsz. 54.185.38. Erősen kopott, *Antonius Pius* verete. Hátlap: *TRP – COS II*, (Róma, 138–144. (4. tábla 6)

C36-39. Négy darab laposfejű *vasszeg*. Ltsz. 54.185.39. A leghosszabb 4,7 cm, a fejük átmérője: 1,4 cm. (3. tábla 13)

C40. Két darab *vasszeg* hegyének töredéke. Ltsz. 54.185.40. H.: 4,4 cm. (nincs illusztrálva)

C41. *Vasszeg* ívesen meghajló töredéke. Ltsz. 54.185.41. H.: 2,7 cm. (nincs illusztrálva)

C42-43. Két darab olvadt, zöldesfehér *üvegrög*. Ltsz. 54.185.43. Á.: 2,8 és 1,1 cm. (3. tábla 15)

C44. „*Dörzstál*”. A 3. sírból származik. Ltsz. 54.185.44. M.: 16 cm.²⁴ Három darabra tört. Irod.: TÜR: Chernelházadamonya 75. Valószínűleg a hengeres *osszuárium* tetejét vélték dörzstálnak. (nem volt fellelhető a raktárban.)

C45. Homokkőből faragott *osszuárium* a 3. sírból. Ltsz. 54.185.45. M.: 38 cm; Á.: 48 cm.²⁵ Irod.: TÜR: Chernelházadamonya 75.; MÁRTON: Les ossuaires 305., n° 17.; MÁRTON: Pratiques Vol. 1., 273., n° 22. (nem volt fellelhető a raktárban)

C46. *Urna*. Ltsz. 54.185.46. A leltárkönyv szerint: „*Kavicsos soványítású, szürke. Behúzott peremű, körte alakú testtel.*” (nem volt fellelhető a raktárban)

Simaság, Bíbic-dűlő homok/kavicsbánya sírjai

A bányából (3. kép, 6. kép 1) 1963 májusában – közelebből nem ismert napokon – végzett leletmentésen P. Buócz Terézia és Szentlélek Tihámér valószínűleg együtt dolgoztak. Mindkettőjük neve szerepel ugyanis az alábbi mondatokat tartalmazó jelentésen. „*A homokbánya bontásakor 3 hamvasztásos sír került elő. Egyikében még folyadékkal tele illatszeres üveg feküdt. A negyedik sír mészkőből faragott sírláda volt.*”²⁶ Az említett illatszeres üveg minden bizonnyal azonos a Szakonyi

²⁴ Az adatok a leltárkönyvből származnak.

²⁵ Az adatok a leltárkönyvből származnak.

²⁶ BUÓCZ – SZENTLÉLEKY: Jelentés.

László által bevitt üvegedénnyel. A begyűjtött tárgyak leírása a leltárkönyvi sorrend szerint a következő:

Feldúlt sír(ok), köztük az 1. sír mellékletei, valamint talán szórványok:

1. sír

Hengeres kőösszuáriumba helyezett másodlagos helyzetű hamvasztás. Az osszuárium belsejében helyezték el a kerámiakancsót és az üvegedényt.

S1.1. Illatszeres üveg. Ltsz. 63.3.1. M.: 15,3 cm; Sz.: 2,3 cm; Tá: 8,8 cm. Ép, felületén erősen irizáló üvegpatina, szájában a (viasz?) dugóval. Szabadon fűjt, zöldesfehér üvegből készült, homorú aljú, erősen lapított kónikus testű illatszeres üveg. Nyaka hosszú, felfelé keskenyedő, kiöntője kerek, pereme kissé kihajló, lekerekített. Benne borostyánszínű, még mindig folyékony állapotú illatszer maradványa. A megtaláláskor még több folyadék volt benne, azóta – a nem megfelelő tárolási körülmények miatt – állapota sokat romlott. (4. tábla 7)

S1.2. Korsó. Ltsz. 63.3.3. Tojásdad, kétszer hornyolt szalagfüllel. Rózsaszín. Nem volt fellelhető a raktárban.²⁷ Mivel ez az egyetlen korsó az anyagban, ezért minden valószínűség szerint azonos az üvegedénnyel együtt talált korsóval.

S1.3. Hengeres kőösszuárium. Nem került be a múzeumba.

Az alábbi edények az 1. sír anyagával kerültek beletárolásra. A kisebb edények között lehetett olyan, amit a kőösszuárium mellett helyeztek el, de a nagyméretű, talán urnaként használt fazekak esetében kizárt, hogy a sírhoz tartoztak volna. Mivel ezeket az 1. sír anyagával együtt rögzítették, itt mutatjuk be őket, de a katalógus számban egy „*”-al különböztetjük meg őket az 1. sír anyagától. Egy részük talán szétszóródott síregyüttesekből származik, mások esetleg a 2. sír anyagához tartozhattak.

S1.4. Urna.* Ltsz. 63.3.2. M.: 30,9 cm; Szá.: 24,8 cm; Tá.: 12,7 cm. Profilált peremű, szürke. (Nem volt fellelhető a raktárban.)²⁸

S1.5. Talpgyűrűs tál alja és peremtöredéke.* Ltsz. 63.3.4. 63.3.9. M.: nm; Szá.: 20 cm; Tá.: 8,8 cm. Hiányos, négy részben illeszkedő töredék, az edény alja és a perem egy darabja. Barnásszürke, csillámos agyagból. Külső oldalán fekete bevonat, belső felén lekopott. A külső oldalon a talpgyűrű felett körül (18 mm-re) 5 körkörös árok (1,1 cm szélességben). Az edény belsejében, középen körkörös barázda. (5. tábla 1)

²⁷ Nyilvántartásba vették ugyan, de az adatai hiányoznak a leltárkönyvből.

²⁸ Nyilvántartásba vették ugyan, de az adatai hiányoznak a leltárkönyvből.

S1*.6. *Tányér*. Ltsz. 63.3.5. M.: 4,8 cm; Szá.: 26,8 cm; Tá.: 20 cm. Nyolc darabból ragasztott, kiegészített, egyik oldala másodlagosan (?) megégett. Barna csillámos agyagból, rosszul égetett, málló, puha felületű. Külső és belső oldalán vörös bevonat nyomaival. Lapos tányér, majdnem függőleges, enyhén befelé ívelő peremmel. Az oldalfala elvékonyodik és kis töréssel megy át az edény aljába. (5. tábla 2)

S1*.7. Kisméretű *tárolóedény/fazék*. Ltsz. 63.3.6. M.: 9,4 cm; Szá.: nm; Há.: 8,5 cm; Tá.: 3 cm. Felső része hiányos. Csillámos, szürke színű, helyenként vörösesbarnára égett agyagból. Alja homorú, teste tojásdad, alsó részén erősen elkeskenyedő. Válla rövid, magas, rövid nyakán két barázda, a szája kerek, pereme ívesen kihajló, lekerekített. (6. tábla 1)

S1*.8. Kisméretű *tárolóedény/fazék*. Ltsz. 63.3.7. M.: 8,5 cm; Szá.: 7,9 cm; Há.: 6,5 cm; Talpátmérő: nm. A váza peremének és a hasának mintegy harmada maradt meg, a fenékrész hiányzik. Szürke, homokos, csillámos anyagból. A hasa enyhén tojásdad alakú, válla rövid, nyakán 5 barázda fut végig, a szája kerek, pereme kihajló. (6. tábla 2)

S1*.9. Nagyméretű *tárolóedény/fazék* perem- és fenéktöredéke. Ltsz. 63.3.8. M.: nm; Szá.: 20 cm; Fá.: 12,5 cm. Négy darab, részben illeszkedő töredék az edény alsó részéből és a peremből. Barna-szürkésbarna csillámos, homokos agyagból. Az edény hasa valószínűleg lassú korongon készült, a korongolt peremet ehhez illesztették hozzá és az edényt átkorongolták. Az összeillesztés jól látható a töredék belsejében. Alja kissé homorú, teste hasas, pereme háromszög átmetszetű, belső oldalán a perem alatt egy árkolással. A has külső oldala kevésbé lesimított seprűs díszítéssel, kivéve a talp fölötti sávot, amit jól láthatóan lesimított a fazekas. (6. tábla 3)

S1*.10. *Fedő*. Ltsz. 63.3.10. Maximális Á.: 13,5 cm; Fedőgomb Á.: 2,8–3,2 cm; Fv.: 0,5 cm. Négy darabból ragasztott, a pereme mindenütt hiányzik. Szürke, homokos agyag, korongolt. Egyszerű, ovális fedőgomb, a korongról való leválasztás során kilyukadt. (6. tábla 4)

S1*.11. Nagyméretű *edény*. Ltsz. 63.3.11. M.: 27 cm; Szá.: 17,8 cm; Tá.: nm. Homokos, aprókavicsos, szemcsés szürke agyagból. Az edény alja kiegészített. A hasa valószínűleg lassú korongon készült, a gyorskorongolt peremet ehhez illesztették hozzá és az edényt átkorongolták. Hasa széles, tojásdad, válla magas, nyaka rövid, háromszög átmetszetű peremének felső lapja majdnem vízszintes. (7. tábla 1)

S1*.12. Nagyméretű *edény*. Ltsz. 63.3.12. M.: 27,5 cm; Szá.: nm; Tá.: 11,5 cm. Több darabból ragasztott, felülete málló, lepattogzott, felső része hiányzik. Barna, csillámos agyagból készült, kívül szürke. A hasa valószínűleg lassú korongon készült,

a gyorskorongolt peremet ehhez illesztették hozzá és az edényt átkorongolták. Az átkorongoláskor az edény felületét vizes agyaggal átsimították, ez a külső réteg pattogzik le, és seprűs díszítéssel látták el. A hason, a legnagyobb átmérő magasságában egy mintegy 6 cm hosszú „fenyőágminta” látható. (7. tábla 2, 8. tábla 1)

S1*.13. Kisméretű tárolóedény/fazék. Ltsz. 63.3.13. M.: 9,4 cm; Szá.: 7,3 cm; Há.: 8,2 cm; Tá.: 3,3 cm. Ép, enyhén aszimmetrikus fazekasmunka. Szürke homokos, csillámos agyagból. Talpa lapos, teste lefelé enyhén megnyúlt tojásdad alakú, vállá rövid, magas nyakát két keskeny borda díszíti. Szája kerek, pereme ívesen kihajló. (8. tábla 2)

2. sír

Ismeretlen típusú, minden bizonnyal másodlagos helyzetű, hamvasztás. Mellékletei a leltárkönyv szerint:

S2.1. Korongfibula. Ltsz. 63.3.15. Átmérője: 2,6 cm; Szélessége a kis kerek füllel: 3,1; Pecek átmérője: 0,7 cm; Vastagsága: 1,2 cm. A tűje hiányzik, az emailberakás egy része kiesett. Teste korong alakú, a tűt rögzítő zsanér felőli széléhez egy kis fül kapcsolódik. A pecek közepét sárga emailberakás díszítette. A fibulakorongon, a pecek körül kék sáv, körülötte 16 rekeszben egymást váltva vörös és sárga millefiori emailberakás. A tűtartó élén három ék alakú véset. (8. tábla 3)

S2.2. Vaskés. Ltsz. 63.3.16. H.: 13,8 cm; Pengehossz: 12 cm; Penge legnagyobb szélessége: 3,2 cm; Vastagsága: 0,7–0,3 cm. Hegye letörött, a penge töredékes. Vízszonylag rövid, háromszög alakú nyéltüskével ellátott vaskés. Pengéje széles, háromszög alakú, a penge háta a nyél felé kissé kiszélesedik. (8. tábla 4)

3. sír

Ismeretlen típusú, minden bizonnyal másodlagos helyzetű, hamvasztás. Melléklete a csomagolás felirata szerint:

S3.1. Négyyszögletes, bronz tükörlap. Ltsz. 63.3.14. M.: 6,3 cm; Szé.: 6,5 cm; Fv: 1,1 mm. Irod.: KELBERT: Római tükrök:197., Kat. 53., 13. és 24. tábla; BÓZSA: Római 11., 2. kép.

Több helyen megrepedt, apró foltokban nagyon kevés zöldes korrózió; a szélei egyenetlenek. Négyyszögletes öntött tükörlap, enyhén konvex, az előlapja kidolgozott, polírozott ón vagy ezüst bevonattal. (8. tábla 5)

4. sír „mészkőből faragott sírláda volt.”

Leleteiről, ha voltak egyáltalán, semmit nem tudunk. A legvalószínűbbnek gondoljuk, hogy kirabolták, így üres volt és ezért be sem szállították a szom-

bathelyi múzeumba. Netán ez a kőosszuárium került az 1964. január 16-án alapított és 1965. október 26-án kapuit megnyitó nagygyeresdi falumúzeumba (7. kép 1, 3)?²⁹

A 2012. augusztus 17-én, a Savaria Múzeum által felszámolt gyűjtemény régészeti tablóján egy rossz minőségű, sárguló fotó mutatja be a bányát. Felette edények, mellette minden bizonnyal a bányában gyűjtött római pénzeket helyezték el. Egy másik fénykép alatt „Urnasír helye” felirat szerepelt, s felette egy-egy fibula, mécses és csésze voltak a tablóra erősítve.³⁰ Illés Péter etnográfus, osztályvezető, a felszámolás irányítója készítette azt a fotót (7. kép 3), amin az urnasír tárgyai még a tablon, eredeti helyükön vannak, s a tabló előtt az osszuárium látható. Összetartozásuk azonban kérdéses. Több rekonstrukció is elképzelhető attól függően, hogy az „urnasír” és az osszuárium összetartozott-e. Ezek szerint az „urnasír” jelenthet egy, az 1963-as leletmentés után előkerült késő római hamvasztásos temetkezést. Az osszuárium pedig azonos az 1963-as évi kutatások 4. sírjával.

Elképzelhető azonban, hogy a bányában a leletmentést követően került elő az osszuárium. Erről azonban nem értesítették a Savaria Múzeumot, s azt a leleteivel együtt vitték be és állították ki a nagygyeresdi falumúzeumban. Nem zárható ki az sem, hogy az urnasír és az osszuárium is a leletmentés után került elő.

Talán a legegyszerűbb rekonstrukció, legalábbis a legkevesebb be nem jelentett sír előkerülését feltételezi, hogy az „urnasír” és az osszuárium összetartozik és azonosak az 1964. évi leletmentés 4. sírjával. A négyszögletes alapú osszuáriumokat gyakran nevezték kőládának (amíg a hengeres testű darabokra a „kőurna” kifejezést használták). Összetartozásukat a leletanyag keltezése sem zárja ki, hiszen a négyszögletes osszuáriumok használata belenyúl a 4. századba.

Minden bizonytalansága ellenére ezt az együttest egy 5. sírként kezeljük:

S5?.1. *Osszuárium*. Ltsz.: R. 2023.2.10. A láda külső méretei: M.: 37 cm; H.: 63 cm; Sz.: 55 cm. Láda belső méretei: M.: 23 cm, H.: 44 cm; Sz.: 36 cm. A három töredékben megmaradt fedőlap méretei: H.: 56 cm; Sz.: 55 cm; vastagsága: 22 cm. Anyaga dolomitos mészkő. Hiányos, a láda fedelét feltörték, mintegy harmada hiányzik. A fedő töredékeinek hossza: 33, 25 és 21 cm. Téglatest alakú díszítetlen kőláda. A láda külső és belső oldalán laposvéső (?) nyomai láthatók. A fedő egy egyszerű kőlap, élén profilálással. Valószínűleg bolygatottan (vagy már kirabolva) került elő. (9. tábla 1)

²⁹ Az eredeti községi tanácsi alapító okiratot Béres Kálmán önkormányzati képviselő, a gyűjtemény utolsó kezelője közölte a ma is elérhető [https:// nagygyeresd.webnode.hu](https://nagygyeresd.webnode.hu) oldalon.

³⁰ A gyűjtemény felszámolásának dátuma a község honlapján e sorok írásakor is olvasható. Az üres tablót 2023. július 21-én Ilon Gábor fényképezte le a falumúzeum hajdani épületében. Az érmekeket e tanulmány írása során nem láttuk.

S5.2. Füles *fazék*. Ltsz.: R. 2023.2.1. M.: 19,5 cm; Szá.: 12 cm; Há.: cca. 17,6 cm; Tá.: 8,5 cm. Szürke homokos, csillámos agyagból. Hiányos. Több darabból ragasztott, a peremen és a hason hiányokkal, kiegészítésekkel, a fül letört, elveszett. Talpa alacsony, hasa enyhén kettős-kónikus, nyaka rövid, kiöntője kerek, pereme háromszög átmetszetű, külső oldalán árkolással. (9. tábla 2)

S5.3. Szürke *füles bögre*. Ltsz.: R. 2023.2.3. M.: 12,7 cm; Szá.: 8,9 cm; Há.: 12,2 cm; Tá.: 5,4 cm. Szürke homokos, csillámos agyag. Talpa alacsony, hasa kettős-kónikus, válla magas, rövid, hozzá nagyon rövid nyak kapcsolódik. Kiöntője kerek, pereme kihajló, külső oldalán egy árkolás díszíti. A nyak és a has felső része között szalagfül húzódik. (9. tábla 3)

S5.4. Mázas *amfóra*. Ltsz.: R. 2023.2.2. M.: 16,1 cm; Szá.: 7,8 cm; Há.: 12,2 cm; Tá.: 5,7 cm. Barna agyag, sárgásbarna máz. Ép, a máz kopott, nagy felületen lepattogzott. Talpa alacsony, hasa tojásdad, felső részén erősen kiszélesedő, válla lapos, rövid. Magas, széles, felfelé elkeskenyedő nyakát három borda díszíti. Kiöntője kerek, a perem lekerekített külső oldalán árkolás fut végig. Az edény két oldalához, a has felső része és a perem alsó része között, háromosztatú szalagfül csatlakozik. A fül alsó része, az üvegedények mintájára, kis hurokban visszahajtv. (10. tábla 1)

S5.5. Kisméretű *füles kancsó*. Ltsz.: R. 2023.2.4. M.: 11,4 cm; Szá.: 5,1 cm; Há.: 9 cm; Tá.: 3,9 cm. Vörösesbarna színű, csillámos agyag. Több darabból ragasztott, fülének egy része kiegészítés. Kis kerek talpához rövid szár és felfelé elkeskenyedő, tojás alakú test csatlakozik. Nyaka rövid, kiöntője kerek. A váll és a has között kétosztatú szalagfül húzódik. (10. tábla 2)

S5.6. *Füstölőtál*. Ltsz.: R. 2023.2.5. M.: 7,5 cm; Szá.: 14 cm; Tá.: 3,5 cm. Vörösesbarna színű, csillámos agyagból. A perem egy helyen csorbult, kiegészített, belső felületén égésnyomok. Alacsony, kerek talpához rövid szár csatlakozik, rajta mély, kettős-kónikus kehely alakú test. Szája kerek, pereme ívesen lekerekített. A kehely falában egy mintegy 1 cm hosszú vasdarab helyezkedik el. (10. tábla 3-4)

S5.7. *Firmamécses*. Ltsz.: R. 2023.2.6. M.: 2,2 cm; H.: 9,5 cm; Sz.: 6,1 cm. Barna, csillámos agyagból. A mécses felső lapja hiányzik, a felülete erősen erodált. A mécses alján egy reliefkörben mesterjelzés: *Cresce/S*. (11. tábla 1)

S5.8. *Hagymafejes fibula*. Ltsz.: R. 2023.2.7. M.: 2,3 cm; H.: 5,2 cm; Sz.: 4,8 cm. Bronz. A középső gomb hiányzik. A tűtartó és a kengyel díszített. A fibulán középen egy árkolás fut végig. A tűtartót a két vége felé egy-egy keresztirányú vésett árok tagolja, a szélén rövid rovátkolások, melyeket egy rövid vonal zár le. A kengyelen, a középső árok két oldalán rövid rovátkolások sorozata fut végig. (8. tábla 6)

Szórványleletek valószínűleg a temető területéről:

S*1. Vasolló töredéke. Ltsz.: R. 2023.2.8. H.: 18 cm. Penge H.: 14,5 cm; Penge legnagyobb szélessége: 3 cm; a penge foka: 2 mm. Erősen korrodált, több mint a fele hiányzik. Hosszú, széles, a vége felé elkeskenyedő, laposra kalapált penge, melyet a másik felével egy laposra kalapált, íves rész kötött össze. (11. tábla 3)

S*2. Nyéltüskés vaskés. Ltsz.: R. 2023.2.9. H.: 15,6 cm; Nyéltüske H.: 6,5 mm; Penge szélessége: 2–2,1 cm; a penge foka: 3 mm. Hiányos, a vége letört, a penge éle erősen korrodált. Hosszú, a vége felé elkeskenyedő nyéltüskével ellátott, enyhén ívelt hátú vaskés.

(11. tábla 3)

A leletek és keltezésük

Kerámiaedények és mécsesek

A kerámiaedények mindegyike pannoniai gyártmány, import nincs a leletek között. Anyaguk nagyon hasonló (a *Pannonische Glanztonware* tálkát és a mázas amfórát kivéve). A kora római edények mindegyike csillámos agyagból készült, textúrájuk is hasonló. Ugyanide sorolható a simasági 5. sírból származó kis kancsó és füstölőtál is. A mécsesek anyaga is csillámos, nagyon hasonló a korsókéhoz. Mindez arra utal, hogy gyártóhelyüket ugyanabban a régióban kereshetjük.

A redukált égetésű késő római edények anyagában is van csillám, ezek textúrája azonban kissé eltér a kora római edényekétől.

A nagyméretű tárolóedények/fazekak agyaga durvaszemcsés, kvarchomokos, a kisebb méretű fazekak anyagában is kvarchomok található. Formakincsről és anyagukban közel állnak a *savariai* produktumokhoz talán ottani vagy a város közelében fekvő műhelyből kerültek ki.

A nagyméretű tárolóedény és a nagyméretű fazekak/tárolóedények esetében érdekes készítéstechnikát lehetett megfigyelni. A Kat. C4-es edény (1. tábla 1) kézzel készült, ennek nyomai jól látszódnak a belsejében. Több simasági edény esetében megfigyelhető volt, hogy gyorskorongon készült peremet illesztettek a lassú korongon készült edénytesthez (S1*.9, 6. tábla 3; S1*.11, 7. tábla 1; S1*.12, 7. tábla 2).

A chernelházai temető kerámialeletei

Az oxidáló környezetben kiégetett (A metódus) kerámiát hullámvonalakkal díszített nagyméretű tárolóedény (Kat. C4, 1. tábla 1) és három korsó képviseli. A tárolóedény kora császárkori, hasonló darabot, de eltérő díszítéssel Bónis Éva közöl.³¹

³¹ BÓNIS: Die Kaiserzeitliche 81., 38., Taf. VIII. 4 (a soproni múzeumban ismeretlen lelőhelyről).

A kancsók közül kettő kisebb méretű (*Kat. C5, C7, 1. tábla 2-3*), valószínűleg mindkettő a tojásdad alakú korsók népszerű családjához tartozik. Peremképzésük – Chinelli I.2 típus – alapján a 2. században készültek.³² A harmadik (*Kat. C8, 1. tábla 4*), az előzőeknél nagyobb méretű a kiöntő alakja alapján, Chinelli I.8 típus, szintén 2. századi, valószínűleg a század markomann háborúk előtti szakaszából.³³

A külső oldalán barna bevonattal (engobe) festett tölcséres peremű (*Trichterrand*) pohár (*Kat. C10, 2. tábla 1*) 2. századi forma.³⁴

A redukáló környezetben kiégetett (B metódus) kerámiát két töredék képviseli. A vízszintes peremű fazék (*Kat. C11, 1. tábla 2*) pereme Beatrix Petznek csoportosításában a 12.2-es típusba tartozik. Ez a változat kifejezetten Pannoniához kötődő forma és a 2. és 3. század folyamán készítették.³⁵ A nagyméretű fazék/tárolóedény alja (*Kat. C12, 1. tábla 3*) a kora római időszakon belül nem keltezhető.

A simasági temető kerámialeletei

Az oxidáló környezetben (A metódus) kiégetett edényekhez tartozik az 1. sír elveszett kancsója (*Kat. S1.2*) és az 1. sír anyagával beletárolt festett tányér. Ez a formaváltozat (*Kat. S1*.6, 5. tábla 2*; Chinelli T9-típus) valamikor a 2. század elején jelent meg és a 3. század közepe táján hagytak fel a gyártásával, használatát szimbolikusan 100/120 és 250/270 közé tehetjük.³⁶

A festetlen házikerámiához tartozik a simasági 5. sír (?) kisméretű kancsója (*S5.5, 10. tábla 2*) és kis füstölőtálja (*turibulum*) (*S5.6, 10. tábla 3*) egy műhelyben készülhetett és valószínűleg egy készletet alkotott. Pontos párhuzamukat nem találtuk, de a talpképzésük 4. századi készítésre utal. Ezt megerősítik a valószínűleg velük együtt talált füles fazekak is.

A simasági mázas amfórával (*Kat. S5.3, 10. tábla 1*) szinte teljesen megegyező, de háromfülű edényt őriz a Nemzeti Múzeum gyűjteménye Borszörcsök – Páskomhalomról.³⁷ A két váza talán egy műhelyből származik. Ide tartozik még egy kissé hasasabb amfóra a Mosonszentmiklós – Jánosháza puszta temető 1. sírjából.³⁸ Ezen a darabon azonban hiányzik a fülek visszahajtott díszítése. A simasági darab füléhez hasonló, visszahajtott rátéttel készített, háromfülű edényt ismerünk a *Mursella* – Dombföld I. temető 142. sírjából.³⁹ A simasági amfóra formája ritka a pannoniai mázas kerámiában. Nem ismert sem a kelet dunántúli⁴⁰ anyagban sem

³² CHINELLI: Ein Wohn 28–29.

³³ CHINELLI: Ein Wohn 30.

³⁴ PETZNEK: Römerzeitliche Gebrauchskeramik 3. 231–234.

³⁵ PETZNEK: Römerzeitliche Gebrauchskeramik 1. 224–225.

³⁶ CHINELLI: Ein Wohn 236.

³⁷ Ltsz. 63.3.1., BÁNKI – CSERMÉNYI: Glasierte 87., Nr. 236., Abb.

³⁸ BÁNKI – CSERMÉNYI: Glasierte 87., Nr. 237., Abb.

³⁹ TEICHNER: Mursella 294., Grab. 142.I, Taf. 142.

a legújabb moesiaai és daciai gyűjtésben sem.⁴¹ A darab egy, a Dunántúl nyugati részén elhelyezkedő műhelyben készülhetett. A simasági sírban valószínűleg egy 300–340 közé keltezhető hagymafejes fibula kísérté (*Kat. S5.8, 8. tábla 6*). A háromfülű mázas edények csoportja, amelyhez a páskomhalmi darab is tartozik, a 340-es évek elején tűnnek fel az érmekkel keltezhető sírokból.⁴² A megnyúlt forma utalhat arra, hogy a borszöröcsöki darab korai változat. Ez alapján a simasági amfóra készítési idejére a 330 és 350 közötti időszakot javasoljuk.

A redukáló környezetben (B módszer) kiégetett edények között az 1. sír leleteivel beletárolt töredékes tálka (*S1*.5, 5. tábla 1*) a *Pannonische Glanztonware* (PGW) nyugat-pannoniai csoportjába tartozik. A többi edény házikeramia.

A PGW tálka a produkció sima, pecsételt díszítés nélküli változatához tartozik. Mindenképpen a nyugat-pannoniai PGW korai időszakában, a 2. század folyamán készült.⁴³ A profil egész pontos analógiáját nem ismerjük, de a bécsi Michaelerplatz (*Vindobona*) ásatásán előkerült egy igen hasonló tálka. A darabot Izida Pavić 110 és 160/170 közé keltezte.⁴⁴ A simasági darab is valamikor a 2. század eleje és a markomann háborúk közötti időszakban készülhetett.

A nagyméretű fazék (*Kat. S1*.11, 7. tábla 1*) peremtípusa viszonylag korai (Petznek 6.6. típus).⁴⁵ Ezek a T-formájú peremmel ellátott fazekak az 1. század második felében jelentek meg és a 2. század első felének végéig gyártották őket. A peremtől megfosztott nagyméretű tárolóedény (*S1*.12, 7. tábla 2*) kora császárkori. A peremképzés hiányában a profil formája és a külső felszínének jellegzetességei alapján tudjuk keltezni, hasonló profilú nagyméretű edények a *savariai* „Hámán Kató / Paragvári” úti temetőből ismertek az 1. század kései időszakából és a 2. század elejéről, első feléből⁴⁶ és a Kertész utcai temetőből ugyanebből az időszakból.⁴⁷

A simasági temető 1. sírjának kisméretű, a nyakukon több finom hornyolással díszített, S-alakban kihajló „bögréi” közül az egyik (*Kat. S1*.13, 8. tábla 2*) Petznek 7.2-es típusába,⁴⁸ a perem alatt árkolásokkal díszített darabok (*Kat. S1*.7-8, 6. tábla 1-2*) a Petznek 7.4-ik típusába tartoznak.⁴⁹ A kisméretű fazekak/tárolóedények

⁴⁰ BÁNKI – CSERMÉNYI: Glasierte és újabb: MAGRINI – SBARRA: Late Roman; KÖLCZE: Late Roman; KÖLCZE: A typology.

⁴¹ CVJETIČANIN: Late Roman.

⁴² NÁDORFI: Glasierte 50.

⁴³ A nyugat-pannoniai PGW kronológiájához lásd ADLER-WÖLFEL: Pannonische 92–94.; BERGER-PAVIĆ: Pannonische 122.

⁴⁴ PAVIĆ: Zum Formenspektrum 129., Sü 4., Taf. 1. 4.1, 5. 7.

⁴⁵ PETZNEK: Römerzeitliche Gebrauchskeramik 1. 206–207. Hasonló darab *Savariából*: BÓNIS: Die Kaiserzeitliche Taf. XLI. 5.

⁴⁶ MÓCSY: Korármái 3. kép 8.2, 5. kép 16.1, 17.1, 6. kép 22.

⁴⁷ BUÓCZ: A Kertész 131., I. sír 1., 132., III. sír 1.

⁴⁸ PETZNEK: Römerzeitliche Gebrauchskeramik 1. 210.

⁴⁹ PETZNEK: Römerzeitliche Gebrauchskeramik 1. 211.

mindkét változata az 1. és 2. század fordulóján jelent meg és a markomann háborúig népszerűek voltak. Az árkolások nélküli Petznek 7.2-es változat egészen a 2. század végéig előfordul. Az ugyanebből a sírból ismert lencsealakban megduzzadt peremű fazék típusa (*Kat. S1*.9, 6. tábla 3; Petznek 8.4 típus*) az 1. század legvégén jelent meg. Virágkora a 2. század, de egészen a Severus-korig gyártották.⁵⁰

Az 5. sír (?) két füles fazeka (*S5.2-3, 9. tábla 2-3*) jellegzetesen, a római szürke kerámia hagyományát követő 4. századi forma.⁵¹

Mécsesek

A három előkerült mécses közül a fellelhető darabok mindegyike az úgynevezett *firmamécsesek* közé tartozik és mindegyik provinciális gyártmány. A chernelházai 2. sírból előkerült Loeschcke X. típus A változatába tartozik Ezio Buchi csoportosításában (*Kat. C13, 2. tábla 4*).⁵² Ezt a változatot az 1. század utolsó évtizedétől a 2. század végéig készítették.⁵³ A *Fortis* bélyeg Loeschcke IX. és X. típusokon tűnik fel. *Gallia Cisalpinában* vagy *Cispadaniában* kezdődött gyártásuk, *Modenában* és *Aquileiában*, valamint *Paduában* biztosan készültek Nero uralkodásának késői szakaszától kezdve, de nagyon gyorsan megindul a gyártásuk a provinciákban (az itáliai műhelyek fiókvállalataival és a helyi fazekasok másolása révén) is, ahol a *Fortis* bélyeges mécsesek a 4. század közepéig készülnek.⁵⁴ Pannoniában a mécsesformák tanúsága szerint *Aquincumban*, *Brigetioban*, *Mursaban*, *Savariában* és *Sisciában* biztosan készültek *Fortis* jelzéses firmamécsesek.⁵⁵

A simasági 5. sírból előkerült *Cresces* jelzéssel ellátott darab (*Kat. S.5.7, 11. tábla 1*) szintén a Loeschcke X-es típusba tartozik, de a teteje hiányzik, ezért nem lehet megmondani, hogy pontosan melyik változatba. A *Cresces* jelzés csak a Loeschcke X-es típuson tűnik fel. A mester Észak-Itáliában (*Gallia Cispadanában*) az 1. században, a 2. század elején volt aktív, de *Cresces* jelzésű darabokat a 3. század végéig gyártanak Itáliában. A provinciális gyártású mécseseken is hamar feltűnik a jelzés és a mesterjegy a 4. század közepéig elterjedt maradt Pannoniában, de szórványosan még a század végéig időnként feltűnik. *Savariában* is gyár-

⁵⁰ PETZNEK: Römerzeitliche Gebrauchskeramik 1. 216.

⁵¹ A nagyobbik fazék (*Kat. S5.2*) párhuzamaihoz említhetjük: KRASKOVSKÁ: Gerulata Tab. LIII. 10 (*Constantinus és Crispus* érméivel keelve 337 *post quem*), LIV. Eduard Kreković a IV. század első felére keltezi a függőleges peremmel ellátott enyhén kettőskónikus füles fazekakat (*Topfartige Henkelbecher*), KREKOVIĆ: Römische 36., Taf. 28.2; TEICHNER: Mursella 275., Grab. 47.c, Taf. 75.

A kisebbik (*Kat. S5.3*) párhuzamaihoz említhetjük: KRASKOVSKÁ: Gerulata Tab. XX. 4, XXI. 7 (a peremén nincs árkolás), XXXI. 10 és kelezésükhöz: KRONBERGER: Siedlungskronologische 156–157.

⁵² BUCHI: Luzerne.

⁵³ ALRAM-STERN: Die römischen 42–44.

⁵⁴ ALRAM-STERN: Die römischen 72.; FREGER: Gerulata 277.

⁵⁵ FREGER: Gerulata 278.

tottak ezzel a jelzéssel mécseseket.⁵⁶ Mint azt a kísérő leletek is mutatják, ez a darab minden bizonnyal késői, a 4. század első felében készülhetett. Az elmosódott mesterjegy arra utal, hogy sokáig használt kopott formával készült.

Üvegedények

A chernelházai temető üvegedényei közül a pohártalp (*Kat. C29, 3. tábla 14*) egy magas hengeres, talppal és profilált szárral ellátott pohárhoz tartozhatott (Isings 86 = Rützi 99 = IN 78).⁵⁷ A típus darabjai a 2. század és a 3. század közepe között készültek. A formát valószínűleg Pannoniában is gyártották. Az olvadt üvegrögök (*Kat. 15, 3. tábla 15*) meghatározhatatlanok, talán valamilyen balsamariumhoz tartozhattak.

A simasági 1. sírból előkerült lezárt, a beletöltött illatszert még mindig folyékony állapotban megőrző, balsamarium (*Kat. S.1.1, 4. tábla 7*) az úgynevezett „gyertyatartó alakú” *unguentarium*ok közé tartozik (Isings 86A = Rützi 99 = IN 194), melyek a 2. században és a 3. század elején készültek.⁵⁸ Mérete alapján a forma közepes nagyságú darabjai közé tartozik. A váza formai jellegzetességei a homorú alj, az erősen összenyomott, lépcsősen emelkedő has és kis úrtartalom a forma C változatába sorolják a simasági darabot. Az ide tartozó *unguentarium*ok valószínűleg a Mediterraneum keleti felében készültek.⁵⁹

Bronztárgyak

Tükrök

Mindkét tükör kora császárkori, a chernelházai (*C14, 2. tábla 5*; Lloyd-Morgan F = IsteničX = Kelbert C = Bózsza 2.1.1 típus) A típus az i. e. 1. század második felében váltja fel a nehéz kerek tükröket (Lloyd-Morgan B típus) és nagyon hamar népszerűvé válik a provinciákban. Az 1–2. század folyamán készülnek, de szórványosan még a 3. századi sírokban is megjelennek.⁶⁰ Mint azt egy *intercisai* lelet is mutatja, ennek a típusnak nem volt nyele, hanem egy fakeretbe foglalva használták.⁶¹

A simasági 3. sírból származó négyszögletes tükör (*S3.1, 8. tábla 5*); Lloyd-Morgan A típuson belül a sima peremű „A” változatba tartozik (= IsteničIII = Kelbert D = Bózsza 1).⁶² Elképzelhető, hogy egy részüket doboz fedeléhez erősítették, de a Nîmes – place d’Assas (Gard, Franciaország) lelőhelyen feltárt kútlelet alapján

⁵⁶ ALRAM-STERN: Die römischen 70.; FRECH: Gerulata 271.

⁵⁷ BARKÓCZI: Pannonische 107–109., Nr. 90.; FOL ET AL.: Verres 84–86.

⁵⁸ FOL ET AL.: Verres 95.

⁵⁹ FOL ET AL.: Verres 95. Hasonló, de szélesebb szájrperemű darabot ismerünk *Siscia* Délkeleti temetőjéből, WIEWEGH: Jugoistočna 85., Tab. XXXI. 20. Lásd még például ARVEILLER-DULONG – NENNA: Les verres 303., n° 901., fig..

⁶⁰ ISTENIČ: Poetovio 64.; BÓZSA: Római 11–12.

⁶¹ BÓZSA: Római 12., 3. kép.

⁶² LLOYD-MORGAN: The mirrors 38.; BÓZSA: Római 10–11.; VIGIER: Instrumentum 209–217.

valószínűleg egy becsúsztható fedővel ellátott fatokban tartották őket.⁶³ A négy-szögletes tükrök *Hispania* kivételével gyakoriak a Birodalom nyugati provinciáiban az 1. század folyamán.⁶⁴ Gyártásuk valamikor a század végén, esetleg a 2. század legelején megszűnik,⁶⁵ de szórványosan még későbbi együttesekben is megjelennek.⁶⁶ A közeli Csepregen talált kerámiaurnába helyezett hamvasztást is egy négy-szögletes tükör kísérte.⁶⁷ A csepregi sírt a kerámiaanyag alapján az 1. század vége és a markomann háborúk közötti időszakra keltezhetjük.

Fibulák, viseleti kiegészítők, ékszerek

A két lelőhelyről összesen három fibula ismert. A chernelházadamonya 1. sírjából említett térdfibula (*Kniefibel*) (Kat. C1) valószínűleg valamelyik jellegzetes, könnyen felismerhető típusba tartozhatott. Ez a fibulacsalád valamikor Hadrianus uralkodásának idején jelenhetett meg, de igazán elterjedté a 2. század második felében vált és a 3. század vége előtt kicsivel kopott ki a használatból. Használatukat szimbolikusan nagyjából 120 és 280 közé tehetjük, későbbi előfordulásai (szórvány vagy másodlagosan felhasznált darabok) ritkák.⁶⁸ A térdfibulák elterjedése igen széles, Britanniától Szíriáig megtalálhatók. Gyakran kapcsolódnak katonákhoz, veteránokhoz, de valószínűleg a civil lakosság egy része is viselte őket, bizonyos típusai a női viselethez is kapcsolódhattak.⁶⁹

A simasági 2. sír emaildíszes korongfibulája (Kat. S2.1, 8. tábla 3) Michel Feugère csoportosításában a 27b1 formának, Maxime Callewaert tipológiájában a IV.B.6 típusnak,⁷⁰ a tű rögzítése felett a kengyel szélén kis karikával ellátott változatához tartozik.⁷¹ Ezek jellemzői a kerek, áttört díszítés nélküli, sima, egyenes szélű korong alakú kengyel, melynek közepén egy kis pecek helyezkedik el. A kengyel széléhez a tű rögzítési pontja felett kis karika csatlakozik.⁷² A karikához talán egy finom lánc csatlakozott, amely összekötötte a fibulát egy másikkal, amennyiben párosával viselték. Két változatuk különíthető el. Az egyik a kengyel túlsó szélén, a tűtartó fölött

⁶³ MILLE ET AL.: Des objets Fig. 8.

⁶⁴ VIGIER: Instrumentum 216–217., fig. 160.

⁶⁵ Bielaból (Piemont, Itália) a 2. század első negyedére keltezhető sírból ismert, BRECCIAROLLI TABORELLI: Alle origini 168–169., urna 19, cat. 7. Poetovióból a nyugati temetőjének 761. sírjából szintén a 2. század első harmadából ismert, ISTENIČ: Poetovio 65., Pl. 170. 6.

⁶⁶ Pl. Poitiers (Vienne, Franciaország), 2–3. századi környezetben, BERTRAND: Les mobiliers 172., fig. 8., n° 23.

⁶⁷ SÁNTA: Kora császárkori 113–115., 9. kép, 17. ábra 2.

⁶⁸ SCHMIDT: Die römischen Fibeln 36–37.

⁶⁹ SCHMIDT: Die römischen Fibeln 33–34.

⁷⁰ CALLEWAERT: Les Fibules Annexe, 128–133., 259.

⁷¹ BEREZC: Aucissa 127., IIA/4b típus, gyűjtésében a simasági fibula nem szerepel. A Berezc Katalin által leírt típus azonban nem egységes. Például a Csongrád – Laktanya, Kenderföldek 2 lelőhelyről származó áttört kengyelű darab (BEREZC: Aucissa 399., 32. sz.; BÓNIS – SELLYE: Római kori 30. kép 3) nem sorolható ebbe a típusba.

⁷² Artefacts FIB-4226 (<https://artefacts.mom.fr>).

is található egy félköríves, tömör nyúlvány. A másikon, ebbe tartozik a simasági darab is, a kis karikát kivéve nem csatlakozik más nyúlvány. A kis pecek felső lapjának belsejében a legtöbb esetben emaildíszítés található. A berakás akár el is maradhat, sőt ismerünk tömör kúpban végződő pecket is. A New York-i Metropolitan Museum gyűjteményében található fibulán a pecek tetején egy kis delfin vagy hal foglal helyet.⁷³ Az ide tartozó fibulák a 2. század második felében készültek.⁷⁴ Jacques Philippe a sírletelek alapján 140/150 és 170/180 közé tette készítésüket.⁷⁵ Díszítésük változatos, valószínűleg több műhelyben készültek, melyek valahol *Gallia Belgica* területén és a Rajna-vidéken (*Germania Inferior*) helyezkedtek el.⁷⁶ A 2. sír fibulája a millefiori berakás alapján a díszesebb darabok közé tartozik.

A simasági 5. sírból (?) előkerült hagymafejes fibula (Kat. S5.8, 8. tábla 6) a Kellner/Pröttel 2A típusba tartozik.⁷⁷ Ez a típus 300 és 340 között volt elterjedt. A hagymafejes fibulák kizárólag férfiak, főleg katonák és katonasághoz hasonlóan öltözködők (például a késő római közigazgatás tagjai) viselete volt.

Ugyancsak a késő római férfi viselet része volt a szíjcsat (Kat. C16, 3. tábla 10), Sommer C/b altípus,⁷⁸ és a Khimairát ledőfő Bellerophónt ábrázoló domborított bronzlemezpárral díszített szíjvég (Kat. C22, 3. tábla 11), Sommer C/b típus.⁷⁹ A szíjcsat csatrésznének pontos analógiáját Zamárdiból ismerjük.⁸⁰ A Khimairát ledőfő Bellerophón alakjával díszített övgarnitúrák a Duna-vidéki limesszakaszra jellemző viseleti tárgyak voltak. Valószínűleg a birodalmi elit által viselt díszes aranyozott övek inspirálták készítésüket.⁸¹ A csoporthoz tartozó vereteket és csatokat, melyek a *Carnuntum* és *Sirmium* közötti területen terjedtek el, Tina Milavec gyűjtötte össze.⁸² Munkáját a chernelházadamonyi darabon kívül még az *Aquincum* – Bogdáni úti temető 18. sírjából,⁸³ a Budaörs–Kamaraerdő temető 2. sírjából,⁸⁴ egy töredékes nyergesújfalu (*Crumerum*),⁸⁵ három *intercisai*,⁸⁶ egy a Ságvár – Tömlöchegy 1938/177 sírjából,⁸⁷ és egy másik

⁷³ Ltsz. 17.192.19., CAILLET: Provincial 54., Fig. 10.; Artefacts FIB-4813 (<https://artefacts.mom.fr>).

⁷⁴ FEUGÈRE: Les fibules 368., 371.

⁷⁵ PHILIPPE: Les fibules 164.

⁷⁶ FEUGÈRE: Les fibules 371.

⁷⁷ PRÖTTEL: Zur Chronologie 353–357.; PAUL: Fibeln 44–45.

⁷⁸ SOMMER: Die Gürtel 19.

⁷⁹ SOMMER: Die Gürtel 53–54.

⁸⁰ NÉMETH: Késő római I. tábla 4. 11.

⁸¹ FEUGÈRE: Apollon; MILAVEC: Late Roman 141–142.

⁸² MILAVEC: Late Roman.

⁸³ PARRAGI: A Bogdáni 315., 9. kép.

⁸⁴ OTTOMÁNYI: A budaörsi 215.; SELY: A budaörsi 531., 1. kép 6, XXXIX. tábla 6.

⁸⁵ Budapest, MNM: Nyergesújfalu 997. és kép.

⁸⁶ TEICHNER: Die Gräberfelder 112., 117., 124., Kat. M31 (Mainz, RGZM, ltsz. O.2090) Abb. 42. és 117., 128., Kat. M52 (Mainz, RGZM, ltsz. O.2098), Abb. 42., 50.; SZABADVÁRY: Collectio 90., Kat. 12.a-b, 12. kép (Budapest, MNM, ltsz. 1903.40.1-3).

⁸⁷ SOMMER: Die Gürtel Taf. 2.7; SZABADVÁRY: Collectio 148., Kat. 46., 46. kép (Budapest, MNM, ltsz. 1939.9.27).

Mursella keleti temetőjének 48. sírjából származó⁸⁸ verettel egészíthetjük ki. Készítési technikájuk, stílusuk és díszítésük alapján gyártásuk összekapcsolódhatott a ládikavereteket készítő műhelyekkel.⁸⁹ A csoport részletes feldolgozása és a ládikaműhelyekkel való összefüggésük tisztázása meghaladja a jelen tanulmány kereteit. Azonban a kibővített corpusra alapozva az alábbiakkal kiegészíthetjük Tina Milavec megfigyeléseit. Ikonográfiájuk és stílusuk alapján négy nagy sorozat különböztethető meg:

Az I. sorozatba tartozó szíjvégek díszítésének ikonográfiája áll a legközelebb a Khimairát ledőfő Bellerophón ábrázolásaihoz. Az ide sorolható darabokon a lovas alatt megjelenő állatalakon még jól felismerhető a szörny hátából kiálló kecskefej, a jelenetet kísérő indadisz realiztikus, részletgazdag (*Aquincum* – Bogdáni út, 18. sír, Chernelházadamonya, Unterradlberg, 4015. sír⁹⁰), a szíjvégeken megjelenhet tojássor is (Chernelházadamonya, Unterradlberg, 4015. sír). A vereteket keretező gyöngysor elemei szélesek és jól domborítottak. A lovas köpenye alapján két változat különíthető el:

Az I.1 változatban a köpeny magasan a lovas mögött lobog (Bécs, Kunsthistorisches Museum [*Brigetio?*],⁹¹ Halbturn, 61. sír,⁹² Ságvár,⁹³ Tulln – Bahnhofstrasse, 10. sír⁹⁴).

A I.2 változatban a köpenyt egy vízszintes csepp alakú motívum jelzi a lovas mögött, ami majdnem párhuzamosan fut a ló hátával (*Aquincum* – Bogdáni út, 18. sír, Budaörs – Kamaraerdő, 2. sír, Chernelházadamonya, Unterradlberg, 4015. sír). Ezek minden bizonnyal azonos műhelyből kerültek ki, a két utóbbi ugyanazzal a mintával készült.

A II. sorozatba tartoznak azok a darabok, ahol a jelenet mitológiai háttere már nehezen felismerhető. Inkább egy vadászjelenetet látunk a lobogó köpenyű lovas előtt egy kutyaszerű, ívelt S-alakban megmintázott, fejét hátrafordító állat fut, a kecskefej alig észrevehető vagy elmarad. A lovas köpenye minden esetben magasan a háta mögött lebeg. Az indadisz egyszerű hullámvonalakká egyszerűsödik (Pilismarót, *Sopiana*), tojássor nem jelenik meg a darabokon. A gyöngysor több tagból áll, az egyes elemei kisebbek. Az alábbi darabok tartoznak ide: Ardagger-Markt (Ausztria),⁹⁵ Pilismarót,⁹⁶ Podklanec (Szlovénia), 328. sír,⁹⁷ Ritopek (Szerbia),⁹⁸ Sárvár, 89. sír,⁹⁹ *Sopiana*,¹⁰⁰ Szomor – Somodorpuszta, 61. sír.¹⁰¹

⁸⁸ TEICHNER: *Mursella* 275., Grab. 48.c, Taf. 75.

⁸⁹ NAGY: Keresztény-római 19–20. Lásd például: WAMSER: *Die Welt* 262., Nr. 397., Abb.

⁹⁰ NEUGEBAUER: *Rettungsgrabungen* Abb. 42.6-7, 48. 2-4.

⁹¹ Inv. IV 2713-15, a vereten *Utere Felix* jókívánság olvasható, LOCHIN: *Pegasos* 235., No. 177., Pl. 162.; TÓTH: *Zur Herkunft* 190., Anm. 15.

⁹² MILAVEC: *Late Roman* 137–138., Fig. 5. 1.

⁹³ TÓTH: *Zur Herkunft* 190., Anm. 15., Abb. 4. 4.

⁹⁴ MILAVEC: *Late Roman* 139., Fig. 5. 3.

⁹⁵ MILAVEC: *Late Roman* 139., Fig. 5. 2.

⁹⁶ Késő római téglasírból, TÓTH: *Zur Herkunft* 190–191., Anm. 15., Abb. 4.2a-b; MILAVEC: *Late Roman* 141., Fig. 5. 8.

⁹⁷ MILAVEC: *Late Roman* 137., a leltári szám helyesen: Peabody Múzeum, 40-77-40/12583

A III. sorozat szíjvégveretein egy szarvasvadászat-jelenet ábrázolását láthatjuk (*Intercisa*¹⁰², *Intercisa*¹⁰³ és Tonovcov grad¹⁰⁴). Az ide tartozó darabok egy műhelyből származnak és ugyanazzal a verőtővel készültek. A két *intercisai* darabon a „Vivas Vincas” jókívánság olvasható.

A IV. sorozaton gyöngykerettel szegélyezett mezőben egy férfi és egy nő egymás felé forduló mellképe látható, az ide tartozó darabok (Ságvár – Tömlöchegy 1, 1939/177. sír és *Mursella* – Keleti temető, 48. sír) egy műhelyből származnak és azonos számmal készültek.

A domborított lemezből készült gyöngykeretes mezőbe foglalt figurális díszítéssel ellátott szíjveretek közé tartozik még a zemuni fekvő ellenséget legázoló szíjvége (*Sol invictus* felíráttal)¹⁰⁵ és a sviloš-i temető (Szerbia) 4. sírjából származó lépő lovast ábrázoló veret is,¹⁰⁶ de ezek egyelőre nem alkotnak külön sorozatot. A sviloš-i darabon lévő hullámvonal inkább a II. sorozat vereteivel rokonítja őket. Az alábbi darabok ide tartoznak, de a rendelkezésünkre álló dokumentáció nem elég a pontos besorolásukhoz: Herzogenburg (St. Pölten, Ausztria),¹⁰⁷ Ritopek (Szerbia),¹⁰⁸ *Savaria*.¹⁰⁹

A megfigyelhető sorozatok mögött talán a mesterkezek és műhelyek különbsége rejtőzik. A domborított lemezből készült gyöngykeretes mezőbe foglalt, figurális díszítéssel ellátott, négyszögletes szíjvereteket általában *Valentinianus* korára és az azt követő időszakra, vagy általánosabban a 4. század második felére, az 5. század elejére szokták keltezni.¹¹⁰

Az I. sorozat darabjai a hagymafejes fibulák Pröttel 3/4B változatával fordulnak elő¹¹¹ (*Aquincum* – Bogdáni út, 18. sír, Budaörs – Kamaraerdő, 2. sír, Halbturn, 61. sír, Unterradelberg). A halbturni 61. sír földbekerülését az ásatók a 4. század végére, az 5. század elejére tették, amit a sírkerámia megerősít. A halbturni szíjveret azonban javított, ami hosszabb időn át tartó használatáról tanúskodik. A veret készítését korábbra, valamikor a 4. század második felére tehetjük. Az *Aquincum* – Bogdáni úti, 18. sír és a Budaörs – Kamaraerdő, 2. sírja¹¹² nyújtja a legfon-

⁹⁸ MILAVEC: Late Roman Fig. 5. 9.

⁹⁹ MILAVEC: Late Roman 139., Fig. 5. 5.

¹⁰⁰ FÜLEP: *Sopiana* 203., Pl. VIII. 3; TÓTH – VIDA – TAKÁCS: Saint Martin 197., n° II.40.

¹⁰¹ TÓTH: Zur Herkunft 190., Anm. 15., Abb. 4. 3; MILAVEC: Late Roman 139., Fig. 5. 6.

¹⁰² TEICHNER: Die Gräberfelder 117., 128., Kat. M52, Abb. 42., 50.

¹⁰³ SZABADVÁRY: *Collectio* 90., Kat. 12.a-b, 12. kép (Budapest, MNM, ltsz.1903.40.1-3).

¹⁰⁴ MILAVEC: Late Roman 134–135., Fig. 2.

¹⁰⁵ MILAVEC: Late Roman 141., Fig. 5. 10.

¹⁰⁶ MILAVEC: Late Roman 141., Fig. 5. 11.

¹⁰⁷ MILAVEC: Late Roman 139.

¹⁰⁸ MILAVEC: Late Roman 141.

¹⁰⁹ NAGY: Keresztény-római 20., említve.

¹¹⁰ MILAVEC: Late Roman 140., 144.

¹¹¹ A típus használatát 330 és a 4. század vége, az 5. század eleje közé tehetjük, PRÖTTEL: Zur Chronologie 361–364.; PAUL: *Fibeln* 47–49.

tosabb kronológiai támpontot. Az *aquincumi* temetkezésben egy II. *Constantinus* 337–340 között vert érme kísérté és keltezte a temetkezést a 4. század közepére. A budaörsi sírban egy 27–33 év közötti férfival temették el az övveretet, ruházatahoz tartozott még a fentebb említett Pröttel 3/4B-es formájú hagymafejes fibula. A temetkezést két jó állapotú *Valentinianus* 364–367 között vert érme kísérte. Az eltemetett életkora és az övveret állapota kizárja, hogy hosszú ideig használatban volt. A temetkezést a 4. század utolsó harmadára, az 5. század elejére keltezték épp az övveret alapján, amelynek azonban a keltezése bizonytalan. Az érmék alapján a temetkezésre 364/367 után, talán még a század vége előtt kerülhetett sor, szimbolikusan 364/367–380/390 között. Mindkét veret a I. sorozat 2. csoportjához tartozik, minden bizonnyal egy műhely és egy mester termékei lehettek. Az elkészítésükhöz használt forma nem tűnik kopottnak, sérültnek. Nem valószínű tehát hogy ezt a csoportot nagyon hosszú időn át készítették. Mindezek alapján az I. sorozat 2-es csoportjának készítése idejét (benne a chernelházadamonyai veretrel) a 4. század közepére, harmadik negyedére tehetjük.

A II. sorozat Pröttel 3/4 D fibulával¹¹³ fordul elő az Ardagger-Markt-i sírban. A sárvári darabot 355–363 között vert érmék kísérték a Szomor – Somodorpuszta temető 61. sírjában *Valens* érmével (364–378) fordult elő.

Habár kevés támpont áll a rendelkezésünkre, az, hogy a II. sorozat darabjait kicsit későbbi érmék kísérik a sírokban, utalhat arra, hogy a II. sorozat darabjainak gyártása az I. sorozat kezdete után valamivel később indulhatott meg.

A Khimairát ledöfő Bellerophón alakjával díszített övgarnitúrák egy díszített csattból és egy szíjvégveretből álltak. Azonban ez még nem zárja ki, hogy a szíjcsat (*Kat. C16, 3. tábla 10*) és a díszített szíjvég (*Kat. C22, 3. tábla 11*) esetleg összetartozott. Például a megsérült csatot pótolhatták egy könnyebben hozzáférhető díszítetlen darabbal.

A chernelházadamonyai „csónakos” karperec kora császárkori típus (*Kat. C15, 3. tábla 1*). Augst-ból *Claudius* korára keltezett kontextusból ismert.¹¹⁴ *Savariaból* a Hámán Kató úti temető 14., 60. és 69. sírjából került elő a típus 1. század végi, 2. század eleji környezetből.¹¹⁵ Mócsy András gyűjtötte össze a szombathelyi darabok pannoniai párhuzamait (mindegyik a tartomány nyugati részéből ismert).¹¹⁶ Az akkor rendelkezésre álló adatok alapján feltételezte, hogy a területen élő bennszülött nők ékszerviseletéhez tartoztak. Meglátásunk szerint azonban pont ezzel ellenkező

¹¹² OTTOMÁNYI: A budaörsi 13.

¹¹³ A típus használatát 330 és a 4. század vége, az 5. század eleje közé tehetjük, PRÖTTEL: Zur Chronologie 364.; PAUL: Fibeln 53., 129.

¹¹⁴ RIHA: Der Römische 62., 144–145., Nr. 596–598., Taf. 22.

¹¹⁵ MÓCSY: Korarómai 188., 4. kép 14.12-13, 13. kép 60.7-8 (kétcsonakos változat), 15. kép 69.3-4.

¹¹⁶ MÓCSY: Korarómai 189., nagy részük máig közöletlen. A törökbálinti vas példány (Mócsy: Korarómai 188., 6. sz.) anyaga és a lezárásának módja megkülönbözteti a többitől és véleményünk szerint nem ebbe a típusba tartozik.

a helyzet. A karperec típus hiányzik a bennszülött és halomsíros temetőkből, ugyanakkor tökéletes párhuzamai megtalálhatók Augstban (3 db)¹¹⁷ és Emonaban (19 db)¹¹⁸. Elterjedésük Pannoniában (*Savaria*,¹¹⁹ *Arrabona* (?),¹²⁰ *Scarbantia*¹²¹ és Szentjakanfalva = ? Zalaszentjakab¹²²) a Borostyánkő út mentén koncentrálnak. Ez inkább azt sugallja, hogy a típus a Dunántúlon bevándorló női viselethez kapcsolódik. Erre utal az is, hogy Szentjakanfalváról üvegurnás osszuáriumos sírból ismert. A korai időszakban mindkettő itáliai hatást tükröz. Érdekes, hogy a síregyüttesek tanúsága szerint *Savariában* párban, *Emonaban* leginkább páratlanul viselték. Keltezése az 1. századot és a 2. század legelejét javasoljuk.

A nyitott, végein elkalapált, ék alakú vésetekkel díszített gyűrű (*Kat. C19, 3. tábla 3*) és karperec (*Kat. C20, 3. tábla 4*) 4. századi forma. A gyűrű pontos analógiáját a beškei temető (Vajdaság, Szerbia) 29. sírjából ismerjük egy, a 4. század közepére keltezett női temetkezéséből.¹²³ A karperec talán a gyűrűvel alkotott egy készletet. A fentebb említett sírban is hasonló karpereccel együtt fordult elő.

Egyéb bronztárgyak

A chernelházadamonyi bronzfejú díszszeg (*Kat. C23, 3. tábla 6*) bútorhoz vagy ládikához tartozhatott.¹²⁴ A darabot Gáspár Dorottya a bronzlemezzel bevont vasszöggel (*Kat. C24, 3. tábla 7*) és a kis bronzszegeccsel (*Kat. C25, 3. tábla 8*) együtt egy ládika elemeinek gondolta.¹²⁵

Az olvadt bronzlemezdarabok (*C27-28, 3. tábla 12*) biztos, hogy nem ládikaverek. Vastagságuk és az egyik töredék ívelt széle alatt valószínűleg bronzedényhez (talán valamilyen tálhoz vagy esetleg kis vödörhöz tartozhattak), netán bronztükörhöz tartoztak. Nem tudjuk meghatározni a rendeltetését a lunulához hasonlító töredéknek (*C21, 3. tábla 5*), a kis láncnak (*C18, 3. tábla 2*) és bronz drótdarabnak (*C9, 3. tábla 6*).

¹¹⁷ RIHA: Der Römische 62., 144–145., Nr. 596–598., Taf. 22.

¹¹⁸ PETRU: Emonske 41. sír, T. IV. 25 (vésett díszítéssel Tiberius és Nero uralkodása közötti időszakra keltezhető sigillátával, Consp. 27), 21. sír, T. XIII. 4, 1. század, 175. sír, T. XX. 37, 239. sír, T. XXIV. 20 (vésett díszítéssel, bronz *simpulum*mal, üvegkancsóval, *Claudius* érmével keltezve), 268. sír, T. XXVII. 14 (1. század első fele), 305. sír, T. XXVII. 40–41 (1. század – 2. század eleje), 79. sír, T. LXXXVII. 26 (1. század), 76. sír, T. LXXXVIII. 9 (1. század) és 9 db a szétszóródott síregyüttesek anyagából, T. XCIV. 11–13., 15–21.; PLESNIČAR-GEC: Severno 546. sír, T. CXXVI. 10 (amfóra aljába helyezett hamvasztás, 1. század).

¹¹⁹ A korábban említett leleteken kívül egy darabot közölnek az Iseum anyagából, BÍRÓ: Iseum 122., Kat. 8.75 (Hódi Attila, aki 4. századnak tartja a darabot).

¹²⁰ MÓCSY: Korarómai 188., 4. sz., 1 bronz a Homokgödri temetőből, de a darab nem szerepel T. Szőnyi Eszter cikkében, SZŐNYI: A győri.

¹²¹ MÓCSY: Korarómai 188., 1. sz. a Bécsi-domb lelőhelyről, 2 db bronz (ltsz. 51.515.1, 51.516.1), 2. sz. bronz a Balfi utcai kora római temetőből, 3. sz. egy bronzból és egy vasból készült darab egy soproni magángyűjteményben (a vasból készült darab valószínűleg nem ebbe a típusba tartozik).

¹²² MÓCSY: Korarómai 188., 5. sz., bronz egy üvegurnás, osszuáriumba helyezett temetkezéséből.

¹²³ MARIJANSKI-MANOLJČIĆ: Rimska nekropola 46., 90., Grob 29. 3. Tab. 23.

¹²⁴ Használatukról: RIHA: Kästchen 73–74., Taf. 46. 593–594.

¹²⁵ GÁSPÁR: Römische Kästchen 144–145.

Ugyancsak enigmatikus a levágott sarkú téglalapot formázó viszonylag nehéz bronzlap (C17, 2. tábla 6) funkciója is. Alakja emlékeztet a kozmetikai palettákra (de ezek kőből készültek) és a tükrökre, de felületén nem alakítottak ki tükröződő felületet.

Vastárgyak

A chernelházadamonyai temetőből előkerült vasszögek talán bútorokat vagy ládákat tarthattak össze (C36-40, 2. tábla 13).

A simasági 2. sír vaskését (Kat. S2.2, 8. tábla 4) a vele talált fibula datálja a 2. századra. Az ugyaninnen származó szórvány vaskés (Kat. S*1, 11. tábla 2) viszonylag hosszú pengéjével, a középtájon illeszkedő nyéltüskéjével és kissé ívelt fokával valószínűleg kora római.¹²⁶ Az ollót (Kat. S*2, 11. tábla 3) állapota miatt nem tudjuk a római koron belül pontosabban keltezni.

A sírok keltezése

Az ásatók (Türr Ervin, Buócz Terézia és Szentlélek Tihamér) mindkét temető megmentett sírjait az 1. század vége – 2. század első felére datálták.¹²⁷ Az előkerült leletek alapján azonban eltérő kép rajzolódik ki.

Mivel a hamvasztott maradványok nem kerültek be a múzeumba, ezért nem tudjuk az eltemetettek életkorát, így a sírok keltezésénél ezeket nem tudjuk figyelembe venni. Egy idős embert eltemethettek egy jó pár évtizeddel korábban megszerzett tárgyával is. A temetkezések idejének meghatározásához tehát egyedül a leletanyagra hagyatkozhatunk.

A chernelházadamonyai sírok és temető keltezése

Az 1. sírt az elveszett térdfibula (Kat. C1) keltezi a 120–280 közé eső időszakra. A 2. századra, illetve a 3. század első felére keltezhető üveg pohár talpa, ha tényleg ebből a sírból származik, megerősíti ezt.

A 2. sír a mécses alapján az 1. század végén vagy a 2. század folyamán kerülhetett a földbe.

A 3. sír egy hengeres (esetleg kehely alakú) osszuárium volt. Ezek az 1. századtól a 3. század elejéig megtalálhatók.¹²⁸

A 4. sír leleteit nem lehetett azonosítani, a római koron belül pontosabban nem tudjuk keltezni.

A jól keltezhető együttesek alapján a temető használata talán már az 1. század végén megindult, de legkésőbb a 2. században és minimum a 3. század közepéig el-

¹²⁶ RUPNIK: A budaörsi 350.

¹²⁷ TÜRR: Jelentés; TÜRR: Chernelházadamonya; BUÓCZ – SZENTLÉLEKY: Jelentés.

¹²⁸ MÁRTON: Pratiques 68.

tartott. Ezt erősítik meg a megmaradt kerámiaedények is (*Kat. C4-5, 7-8, 10-11*), melyek közül a kifejezetten 1. századi formák és az itáliai importok hiányoznak. A síregyüttesekbe nem besorolható fémleletek egy része szintén illeszkedik a keltezett sírok által megadott használati időbe (bronztükrök, *Kat. C14*; ládikaveretek *Kat. C23-25*). Az érmék (*Kat. C30-35*) mindegyike nagyon kopott, igen hosszú ideig lehettek forgalomban. Legkorábban a kibocsátásukat követő évszázadban kerülhettek be egy síregyüttesbe, de nem kizárt, hogy a temető legkésőbbi, 4. századi horizontjába tartoznak. Az átylukasztott darab (*Kat. C31*) valószínűleg nem is éremmellékletként, hanem másodlagos felhasználásban kerülhetett a mellékletek közé.

A korai horizontot erősíti a talán viselője származására is utaló csónakos karperec (*Kat. C15*), aki talán közvetlenül a Borostyánkő út térségéből (*Savaria, Scarbantia*) érkezhetett, de valószínűleg tartományon kívüli származású (talán Italiából, *Emona* környékéről érkezhetett Pannoniába). Négy lelet mindenképpen későbbi. Női temetkezéshez tartozhatott a 4. századi gyűrű és karperec (*Kat. C19-20*) és férfihez a bronzcsat (*Kat. C16*) és a szíjvégeret (*Kat. C22*). Ezek a tárgyak azt jelzik, hogy a 4. század közepén, második felében is történtek temetkezések a területen. Sajnos a dokumentáció nagyon bizonytalan a sírok meghatározásával kapcsolatban. Az alapján, hogy a beletárolt anyag a leletmentésből származik és nem említenek csontvázas temetkezést, megkockáztatható a feltevés, hogy hamvasztásos sírból/sírokból származnak. Itt talán a 4. sírra gondolhatunk vagy a 3. sír osszuáriumának késő római ismételt használatba vételére. Nem zárható ki azonban, hogy nem vették észre a feltárás során a korai és késői hamvasztásos sírok szuperpozícióját. Azt, hogy a temetőt a két fázis között folyamatosan használták-e, a rendelkezésre álló adatok alapján nem lehet eldönteni.

A simasági sírok és temető keltezése

Az 1. sír keltezéséhez az üvegedény (*Kat. S.1.1*) nyújtja az egyedüli támpontot. Ez alapján a 2. században vagy a 3. század elején kerülhetett a földbe.

A 2. sír a fibula (*Kat. S.2.1*) alapján a 2. század második felében, esetleg a 3. század elején került földbe.

A 3. sír a benne talált négyszögletes tükrök alapján 1. vagy 2. századi. A temetkezésre legvalószínűbben az 1. század folyamán vagy a 2. század első felében kerülhetett sor.

Az 5. sír (?) fibulája (*Kat. S.5.8*) 300–340 között volt használatban. A vele együtt talált kerámialeletek megerősítik, hogy a temetkezésre a 4. század első felében került sor. A mécses (*Kat. S.5.7*) készítési ideje nem nyúlik túl a század közepén, a vele együtt talált szürke házikerámia edények (*Kat. S.5.4-5*) típusa gyakori a század első felében és közepén. A mázas amfóra (*Kat. S.5.6*) ritka forma, keltezése kevés támponton nyugszik, de jelenléte az együttesben arra utal, hogy a temetkezésre valamikor a 4. század első felének kései szakaszában, szimbolikusan 330–340/350 kerülhetett sor.

Az 1. sírral együtt beletárolt szórványedények között a két nagyméretű fazék/tárolóedény (melyeket talán urnaként használtak) utalhat arra, hogy a vázák között talán egy vagy két másik sír anyaga is jelen lehet. Ez magyarázatot adhat a kerámiamellékletek formai változatosságára is. Az egyik (*Kat. S.1*.11*) az 1. század második felében, a 2. század első felében, a másik (*Kat. S.1*.12*) az 1. század végén – a 2. század elején készülhetett. A két kis bögre típusa (*Kat. S.1*.7-8*) az 1.–2. század fordulóján jelent meg és használatuk szintén lezárul a markomann háborúkkal. A harmadik (*Kat. S.1*.12*) a 2. század végéig tovább él. A PGW tálka (*Kat. S.1*.5*) a 2. század eleje és a markomann háborúk közötti időszakban készülhetett. Habár két edény típusát a 3. században is gyártották ezek olyan darabok, amelyek már az 1. század végén (*Kat. S.1*.9*) vagy már a 2. század elején megjelentek (*Kat. S.1*.6*), tehát nem kifejezetten késői formák. Ugyanígy hiányoznak a kifejezetten korai, 1. századi darabok. Ezek az edények tehát nagyjából megegyeznek az 1. és 2. sír keltezésével. Amennyiben a két nagy edény tényleg urnaként szolgált, az elpusztult együttesek legvalószínűbben az 1. és 2. század fordulója és a 2. század közepe közötti időszakban kerülhettek földbe.

Összefoglalva, a simasági temető a 2. század első és második felére keltezhető, de itt a 4. század közepe táján is temetkeztek. Ugyanakkor nem eldönthető, hogy a kora császárkori temetőt használták-e egészen a késő római időkig.

Nagyon valószínűnek tartjuk, hogy az Appendix 2.-ben közölt emberi csontok a középső bronzkori Gáta–Wieselburg-kultúra emlékanyagához sorolandók, amelyek legközelebbi temetőit Iván és Szakony határából ismerjük.¹²⁹

A sírok típusa és a temetkezések rítusa¹³⁰

Chernelházadamonya, Kukucsma-major

A készített helyszínrajz alapján a temető déli irányban valószínűleg nem folytatódott. A mentőásatáson megtalált fal valószínűleg valamilyen egykorú konstrukcióhoz tartozott (sírkert, halommal lefedett kerítőfal), de ennek pontos jellege ma már nem tisztázható. Az alaprajz alapján úgy tűnik, de ez közel sem biztos, hogy a sírok körülötte helyezkedtek el, de a megtalált temetkezések nem biztos, hogy hozzátartoztak. Az 1. és a 4. sírok *tegulák*ból összeállított sírok voltak. Ez a sírtípus viszonylag ritka a vidéki temetőkben, különösen Pannonia északi részén.¹³¹ A chernelházadamonyai megjelenésében szerepet játszhatott a *savariai* temetők közelsége, ahol a sírforma jól ismert. A többi sír egyszerű gödörsírnak tűnik, de a leletanyagban lévő szögek utalhatnak arra, hogy a kerámiaurnákat vagy az osszuáriumot faládjában helyezhették el.

¹²⁹ MELIS: Adatok; ILON: Régészeti adatok 27., 5. ábra.

¹³⁰ Az alkalmazott kifejezésekhez lásd: MÁRTON: Pratiques 14–24.

¹³¹ Lásd MÁRTON: Pratiques 76., Tabl. 61, Cartes 167–172.

A temetőben legalább négy másodlagos helyzetű hamvasztás volt. Az 1. és 2. sír esetében a hamvasztott maradványokat egy kerámiaedényben helyezték el. Ugyanerre utalhat a 4. sír esetében az „urna” szó használata. A 3. sír egy osszuáriumba helyezett másodlagos helyzetű hamvasztás volt, de pontos típusa nem ismert. A két nagyméretű tárolóedény az 1. sírban utalhat arra, hogy benne több urnát helyezhettek el.

A mellékletek helyzetéről csak a 2. sír esetében van információnk. A mécses és az illatszeres üveg az urnaként szolgáló kerámiaedényben volt. Az, hogy a fém-mellékleteket egyáltalán nem említik az ásatási jelentésben, utalhat talán arra, hogy ezek a restaurálás során, az urnák kiürítésekor kerülhettek elő.

Simaság, Bíbic-dűlő

A simasági sírok rítusáról még kevesebbet tudunk. A rendelkezésünkre álló adatok alapján a simasági temetőben minimum három (esetleg öt) másodlagos helyzetű hamvasztás került elő, közülük kettő osszuáriumban (az egyik hengeres testű a másik egy négyszögletes darabban) és talán előkerült még egy osszuárium vagy szarkofág is.

A feltárt sírok mindegyike valószínűleg másodlagos helyzetű hamvasztás volt, melyeket talán egyszerű gödörsírban helyeztek el. A „kőládás” sírral kapcsolatban teljes a bizonytalanság. Lehet ez egy elveszett osszuárium, tehát másodlagos helyzetű hamvasztás, de elképzelhető, hogy egy kifosztott és mára elveszett szarkofágról van szó. A falumúzeum tablóján szereplő urnasír minden bizonnyal egy másodlagos helyzetű hamvasztás volt, az „urna” utalhat arra, hogy az egyik kerámiaedényben hamvasztott maradványokat találtak, de talán egy osszuáriumos temetkezéssel azonos (ami nem zárja ki, hogy benne a hamvasztott maradványokat kerámiaurnában helyezték el).

Közös a két temetőben az osszuáriumba helyezett hamvasztások jelenléte, és hogy valószínűleg mindkét helyen a 4. század folyamán is történt hamvasztásos temetkezés. Ami a simasági temetőben talán épp osszuáriumhoz köthető.

Az osszuáriumok itáliai hatásra *Emonan* át jelenik meg a tartományban és a Borostyánkő út menti városi temetőkből kedveltek (*Savaria*, *Scarbantia*), különösen a Chernelházadamonyán és a Simaságon is megtalálható hengeres változat, majd ezekből a központokból kiindulva terjednek el a jómódú vidéki lakosság, villabirtokosok között.¹³² *Pannonia Prima* területén *Savaria* közelében (Sorkifalud)¹³³ és a Fertő tó környékén a 4. században is kerülnek osszuáriumos temetkezések a földbe.¹³⁴

¹³² Lásd MÁRTON: *Pratiques* 69., *Carte* 152., 154–155.

¹³³ BUÓCZ: Késő római 166–169.; MÁRTON: *Pratiques* 281., n° 171.

¹³⁴ MÁRTON: *Les ossuaires* 68.; MÁRTON: *Pratiques* 68., n. 602., a leletek felsorolásával; DONEUS: *Das kaiserzeitliche Objekt* 362., Taf. 392–393.

A késő római hamvasztásos temetkezések problémaköre komplex, régióként és egyes temetőkként is eltérő okok állhatnak a hamvasztásos rítus 4. századi továbbélése, megjelenése mögött. Tóth Endre az alsóhetényi mauzóleum alatt feltárt hamvasztásos sírokat, véleményünk szerint helyesen, karp betelepülőkkel hozta kapcsolatba.¹³⁵ Azonban, mint azt helyesen megjegyzi, a máshol előforduló hamvasztásos temetkezéseket még *Valeria* tartomány déli részén sem lehet automatikusan karpokhoz vagy más betelepülőkhöz kötni.¹³⁶ A kérdést a pannoniai kora császárkori temetkezési szokások feldolgozása során érintették¹³⁷ és a somogyisili temető újraértékelése kapcsán foglalkoztak vele legutóbb.¹³⁸ A Chernelházadamonyán valószínűsíthető hamvasztások és a Simaságon feltárt késő római hamvasztás esetében semmi nem utal idegen elemre. A sírok nem különülnek el a temetőn belül, a hamvasztás a korábbi rítust folytatja, nincs a provinciális leletanyagtól elütő tárgy a sírleletek között. A simasági tárgymelléletek (mécses, füstölőtál és kis kancsó) inkább a temetkezések római jellegét és a középső császárkori hagyományok folytatását támasztják alá. Véleményünk szerint a két temető egy újabb bizonyíték a hamvasztásos temetkezéseknek a *Pannonia Prima* északnyugati részén már korábban is megfigyelt továbbélésére és bizonyos közösségeknek a temetkezési rítusokban megnyilvánuló „konzervativizmusára”.¹³⁹

A mellékletadási szokások

A mellékletadási szokások vizsgálatát nehezíti, hogy mindegyik síregyüttes valószínűleg csak részlegesen ismert. A hamvasztásos temetkezésekben két melléklet-típust különíthetünk el. Az elsődleges és a másodlagos melléleteket. Az elsődleges melléletek a máglyán és a máglya mellé a hamvasztáskor elhelyezett, illetve annak során bedobott tárgyak. Ezeken kimutatható a máglya hőjének a hatása. A másodlagos melléleteket a hamvasztás után helyezték el a sírban.

A hamvasztásos rítus két szakaszból álló temetkezésében mindkét melléklet-fajtának megvan a maga szerepe. Az elsődleges melléletek elsősorban az átmenet és a megtisztulás rítusaihoz kapcsolódnak, kifejezik a halott és a családja helyét a szűkebb-tágabb közösségükben. A másodlagos melléletek kísérik a halottat a túlvilágra és a túlvilági szükségleteire utalnak.¹⁴⁰ A másodlagos helyzetű hamvasztásokban megjelenő elsődleges melléletek, kivéve amikor az elsődleges melléklet véletlen kerül a hamvasztott maradványokkal a sírba, a legtöbb esetben tudatos döntés eredményei.

¹³⁵ TÓTH: *Studia Valeriana* 100.

¹³⁶ TÓTH: *Studia Valeriana* 102.

¹³⁷ MÁRTON: *Pratiques* 47–48., n. 441. a pannoniai késő római hamvasztásos temetkezések lelőhelyeinek legteljesebb összegyűjtésével.

¹³⁸ HORVÁTH ET AL.: *Barbarisierte* 43–44., Abb. 2.

¹³⁹ MÁRTON: *Pratiques* 48.

¹⁴⁰ BEL: *Pratiques* 111., irodalommal; MÁRTON: *Pratiques* 23.

Bizonyosan elsődleges mellékletek, azaz a máglyán és körülötte a hamvasztáskor elhelyezett tárgyak csak a chernelházadamonyai temetőből ismertek. Ez valószínűleg összefügg azzal, hogy a hamvasztás helyét nem ismerjük és jelzi, hogy nem tartották fontosnak, hogy a máglyára helyezett tárgyak megjelenjenek a sírokban. Az olvadt üvegedények esetében még gondolhatunk arra, hogy a máglya maradványaival véletlenül kerültek a sírokba, azonban a nagyobb olvadt bronzdarabokat valószínűleg szándékosan emelték ki a hamvasztás helyéről és tették be a sírokba. Ezek lehetnek bronzedény darabjai, de nem zárható ki, hogy tükörhöz tartoztak.¹⁴¹

A másodlagos mellékletek között a kerámiaedények dominálnak. Közöttük főleg a talán urnaként szolgált nagyméretű fazekak/tárolóedények és az étel készítésére, tárolására szolgáló kisebb fazekak. Az ital jelenlét fontos volt az együttesekben. A chernelházadamonyai temető sírjainak legalább felében volt ital tárolására szolgáló kancsó, de meglepő, hogy az ital és étel fogyasztására szolgáló formák szinte teljesen hiányoznak. Csak a simasági 1. sírból ismerünk ital fogyasztására szolgáló poharat és étel fogyasztására, tárolására szolgáló edényeket.

Egy készletet alkothat a simasági 5. sír kis kancsója és füstölőtálja. A két edény lekicsinyített méretű és valószínűleg egy műhelyből kerültek ki. A *turibulum* belső falán látható égésnyomok talán arra utalnak, hogy a temetkezéskor lezajlott rítusokban kaphattak szerepet.

Az illatszeres üvegek tartalma szerepet kaphatott a halott hamvasztásakor, a holttest előkészítésekor, gondolhatunk itt a chernelházadamonyai olvadt üvegrögökre. A másodlagos mellékletek közé helyezett balsamariumok (Chernelházadamonya, 2. sír, Simaság, 1. sír) az elhunyt túlvilági szükségleteire szolgáltak. Az, hogy összehasonlítva a városi és katonai táborokkal, a vidéki temetők mellékletei között kevesebb a kisméretű illatszeres üveg, arra utal, hogy az ottani lakosság körében kevésbé volt – gazdasági és kulturális okokból – elterjedt az illatszerek használata, illetve kevésbé voltak a temetkezési szokások szerves részei.¹⁴² A valószínűleg a Mediterráneum keleti feléből importált *unguentarium* (Simaság 1. sír), a chernelházadamonyai 1. sír poharához hasonlóan, a jólét egy bizonyos fokát jelzi. Az étel és ital fogyasztására szolgáló üvegedények nem mindenki számára voltak elérhetőek és egy jobb módú, a római asztali kultúrát követő életstílust jeleznek.¹⁴³ Vidéki temetőkben épp *Savaria* környékén figyelhető meg egy koncentrációjuk.¹⁴⁴

A mécsesek hangsúlyos szerepet kaptak a másodlagos mellékletek között, a négy chernelházadamonyai sír közül kettő, a három simasági sír közül egy (a késő

¹⁴¹ Pont *Savaria*ban lehetett megfigyelni több esetben, hogy a tükrök megégett maradványait kigyűjtötték a hamvasztás helyéről és elhelyezték a halott maradványaival a sírba. MÁRTON: *Pratiques* 195.

¹⁴² MÁRTON: *Pratiques* 161.

¹⁴³ MÁRTON: *Pratiques* 162.

¹⁴⁴ MÁRTON: *Pratiques Carte* 293.

római síregyüttes!) tartalmazott. Jelenlétük az együttesekben a mediterrán stílusú világítás megjelenését és szimbolikáját jelzi a temetkezési rítusokban.¹⁴⁵ Pannoniában a bevándorlókkal jelennek meg a mécsesek a temetkezésekben és elsősorban városi és katonai táborokhoz kapcsolódó temetőikben tűnnek fel. Vidéki környezetben egy-két területet kivéve (*Savaria* territoriuma és a Fertő tó környéke) ritkák. A két temetőben jelenlétük a „romanizált” temetkezési szokásokat jelzi és talán *Savaria* közelségével magyarázható.¹⁴⁶

Hangsúlyosan megjelenítik a sírba helyezett mellékletek között az eltemetettek viseleti tárgyait, amellyel származásukat és társadalmi helyzetüket jelzik a közösség felé. A „csónakos” bronz karperec jó módú női temetkezésekben tűnik fel. Valószínűleg egyszerre jelzi a viselője származását és társadalmi státuszát. Ugyancsak státusszimbólum lehetett a késő római időkben a Bellerophónnal díszített övveret.

A fibulák főleg vidéki temetőikben jelennek meg, ezek nagy része, ellentétben az itt tárgyalt sírokból származó darabokkal, bennszülött típus.¹⁴⁷ Ebben elsősorban a vaskori temetkezési hagyományok hatását láthatjuk, amelyekben fontos volt, hogy a halott szimbolikusan megjelenjen az életében használt viseletében. A fibulák gyakorisága a 2. század közepe után jelentős csökkenésnek indul a sírokból, jelezve a temetkezési szokások változását, és drasztikusan visszaesik a markomann háborúk hatására.¹⁴⁸ Azonban a chernelházadamonyai temetőt használó közösség tagjai továbbra is fontosnak tartották, hogy megjelenjen a fibula a síregyüttesben. Az importált emaildíszes fibula jelezte viselője gazdasági helyzetét és a térdfibula talán utalt viselője foglalkozására, társadalmi helyzetére.

A tükrök lehetnek férfi és női mellékletek is.¹⁴⁹ Megjelenésük és elterjedésük itáliai hatást mutat, és ezért nem véletlen, hogy a Borostyánkő út menti városokban, katonai táborok környékén viszonylag sok kerül elő.¹⁵⁰

Konklúzió

E két régi leletegyüttes feldolgozásával két korábban szinte ismeretlen vidéki környezetben fekvő római temető vált jobban megismerhetővé. A hozzájuk tartozó település ismerete nélkül nehéz meghatározni, hogy milyen közösség használhatta őket. A temetkezési szokásaik római jellegűek (mécsesek, tükrök, üveg balsamariumok, osszuáriumok, kancsók). A chernelházadamonyai temetőt használók a csónakos karperec alapján talán a Borostyánkő út valamelyik településéről vagy

¹⁴⁵ MÁRTON: *Pratiques* 178., n. 1187., irodalommal.

¹⁴⁶ MÁRTON: *Pratiques* 174–175. és *Carte* 315., 318–321.

¹⁴⁷ MÁRTON: *Pratiques* 179–181.

¹⁴⁸ MÁRTON: *Pratiques* 183.

¹⁴⁹ MÁRTON: *Pratiques* 195., n. 1305–1306., irodalommal.

¹⁵⁰ MÁRTON: *Pratiques* 195.

Emona környékéről érkezhettek. A sírmellékletek az oda temetkező közösség viszonylagos jómódjáról tanúskodnak (üveg pohár, a Mediterraneum keleti feléből importált (?) illatszer, dekoratív import emailos fibula) azonban az elitre jellemző mellékletek (import kerámiaedények/készletek, bronzedények és készletek, asztali üveggészletek, borostyántárgyak), illetve sírépítmények hiányoznak. A közösségükben elfoglalt helyüket büszkén jelezhették az azt kifejező tárgyak (karperec, katonai öv, díszes fibula) sírbatételével. Temetkezési szokásaikban megfigyelhető a közeli *Savaria* hatása (téglasírok osszuáriumok, tükrök, nagyméretű fazekak urnaként való használata) és a hamvasztásos rítus késő római továbbélésével némi konzervativizmus is.

A régi leletek kellő óvatossággal és kritikával kezelve nagyon fontos források lehetnek – a modern ásatások jól dokumentált anyaga mellett – a római temetkezési szokások vizsgálatának. Érdemes lenne ezeket szisztematikusan publikálni.

Köszönetnyilvánítás

Hálásak vagyunk Csapláros Andreának, a Savaria Múzeum igazgató asszonyának, hogy e temetőrészletek közlését engedélyezte. Múzeuma munkatársainak, Kőszegi Ádám gyűjteménykezelő régésztechnikusnak, Udvardi Balázs kerámiarestaurátornak és Kiss Tamás fotós-informatikusnak, hogy tanulmányunk elkészítéséhez aktív segítséget nyújtottak. Köszönettel tartozunk Mráv Zsolt-nak a cikk készítéséhez nyújtott tanácsaiért. Külön köszönjük a chernelházadamonyai érmék azonosítását megboldogult dr. Torbágyi Melindának (MNM, Éremtár), ami 2023 augusztusában utolsó munkája volt. A Kukucsma-majortól délre gyűjtött szórványérmék (1. függelék) meghatározásáért dr. Barna Ferencnek, a simasági embercsontok (2. függelék) meghatározásáért dr. Tóth Gábornak, térképeink elkészítéséért pedig Isztin Gyula geodétának (Szombathely) fejezzük ki köszönetünket.

A tárgyfelvételek Kiss Tamás munkái, kivéve a 8. és 10. táblán szereplő részletfotókat, melyeket a profilrajzokkal együtt Márton András készített.

1. Függelék

Római kori szórványérmék Chernelházadamonya, Kukucsma-majortól délre
Marton András tulajdona (Mesterháza)

Barna Ferenc

MNM Éremtár

Budapest

E-mail: barna.ferenc@mnmm.hu

átmérő (mm)	állás (h)	előlapi körirat	előlapi ábrázolás	hátlapi körirat	hátlapi ábrázolás	verdejegy	megjegyzés
19×19 mm	12 h	CONSTAN - TINVS AVG	császár babérkoszorús feje jobbra	ID N C]OIN]STANTINI MAX [AVG]	VOT / XX koszorúban	???	
18×18 mm	6 h	CONSTANTINVS IVN NOB C	császár babérkoszorús páncélos büszkje jobbra	GLORI - A EXER - CITVS	2 katona, 2 signum	- / - // SMTSB	
17×18 mm	5 h	FL IVL CONSTANTIVS NOB C	császár babérkoszorús páncélos, köpenyes büszkje jobbra	GL]OIR - IA EXERC - ITVS	2 katona, 2 signum	- / - // [•S]MHI	
18×17 mm	7 h	FL IVL CONSTANTIVS NOB C	császár babérkoszorús páncélos büszkje jobbra	GLOR - IA EXERC - ITVS	2 katona, 2 signum	- / - // •[S]S •	
14×16 mm	1 h	[---]G/C?	császár diadémus büszkje jobbra	[---]	2 katona, 1 signum		
14×14 mm	6 h	[---]AVG	császár diadémus portréja jobbra	VICTORIAE DD [AVGGQ NN]	2 Victoria, koszorút emel- nek		kis lapka
19×17 mm	7 h	D N CONSTA - NS P F AVG	császár rozettás diadémus, páncé- los, köpenyes büszkje jobbra	[FEL TE]MP RE[P]ARATIO	sugárkoszorús fönix kóhal- mon áll	- / - // ?SIS (ág)	
18×19 mm	12 h	D N CONSTANTIVS IVN NOB C	császár hajadonfőtt, páncélos, kö- penyes büszkje jobbra	[FE]L TEMP - REPARATIO	lovas katona barbárt döf le	- / - // [?S]IS (fordí- tott Z)	
15×15 mm	12 h	D N CONSTAN - TIVS P F AVG	császár diadémus büszkje jobbra	[S]PE[S R]EI - [PVB]LICE]	császár balra áll, jobbjaiban globus, baljában sceptrum	(áthúzott S) / - // ???	
18×17 mm	6 h	D N VALEN - S P F AVG	császár diadémus, köpenyes, pán- célos büszkje jobbra	SEC[VRITAS] - REI PVB[LI]CAE	Victoria balra lép, koszorút és pálmát tart	- / - // BSISC	
14×18 mm	6 h	D N VALE[N - S] P F AVG	császár diadémus portréja jobbra	[SECV]RITAS - R]EI PVB[LI]CAE	Victoria balra lép, koszorút és pálmát tart	- / - // ???	csonka
17×16 mm	6 h	D N VALENTIN[I - ANVS P F AVG]	császár diadémus, köpenyes, pán- célos büszkje jobbra	GLORIA RO - [MANORVM]	császár jobbra lép, labarum- mal, foglyot megragadva	M / * ? // [B]ISIC	
15×16 mm	1 h	D N [VALENTINI - AN]VS P F AVG	császár diadémus, köpenyes, pán- célos büszkje jobbra	SECVRI[TAS] - REI PVB[LI]CAE]	Victoria balra lép, koszorút és pálmát tart	R / - // •ASISC	

Appendix 2.

A simasági sírok antropológiai anyagának vizsgálata

Tóth Gábor

ELTE SEK BDPK, Biológiai Tanszék

9700 Szombathely, Károlyi G. tér 4. HUNGARY

Email: tgabor.humbiol@gmail.com

Anyag és módszer

A humán csontanyag két csomagban, 1. sír (1962.09.21.) és 3. sír (1962.09.31.)¹⁵¹ megjelöléssel érkezett vizsgálatra. Már első áttekintésre egyértelműen azonosak az MNM RA XXI. 358/1967. számú dokumentációjában szereplő két ásatási sírfotón szereplő csontanyaggal. A csontanyag mosatlan, de jól vizsgálható.

A két sír hosszú csöves csontjai részben keveredtek, de azonosítás után szétválogathatók. A 3. sírből, szórványként, további csontok különíthetők el, amelyek egy további személy részleges maradványainak bizonyultak.

A csontmaradványok vizsgálata elsődlegesen Éry Kinga,¹⁵² Rudolf Martin és Karl Saller¹⁵³ ajánlásai alapján, a testmagasság számítása Tornstein Sjøvold módszerével történt.¹⁵⁴

Eredmények

A fontosabb koponyaméreteket az 1. táblázat, a vázcsontok méreteit a 2. táblázat, a nemi kifejezettség értékeit a 3. táblázat tartalmazza.

1. sír (8. kép): férfi, 37–43 év. A koponya törött, vetemedett, hiányos. Felső állcsont hiányzik. Állkapocs 6 foga valószínűleg utólag elveszett, 5 fog biztosan életbeni fogvesztése, 1 fog gyökeréig lepusztult. A 4 vizsgálható fog kopása: abrasio superficialis II. Az állkapocs egyes nemi jellegeinek nőies képe az életbeni fogvesztések miatti atrophíával magyarázható. Életkorjelző a fogazat kopása, a koponya varratai, a szeméremcsonti felszín, a felkarcsont belső szerkezete. A vázcsontok esetében kiemelendő a felkarcsontok fokozott fizikai igénybevétele, a jobb oldali combcsont fejének deformációja, valamint a bal oldali sípcsont belső oldalán kialakult erős izomtapadási felszín (ellenoldali csont kérdéses része hiányzik). A vázcsontok alapján valószínűsíthető a rendszeres lovaglás. A számított testmagasság a magas termekategóriába tartozik.

3. sír (9. kép): nő, 28–35 év. Romboid, ék alakú, meredek homlokú, ívelt nyakszirtű koponya. Szemüreg szögletes, orr széles, apertura anthropin, alveolaris

¹⁵¹ A 31-i dátum bizonyosan elírás az 1995 után történt leletdobozolás, újracsomagolás közben.

¹⁵² ÉRY: Útmutató.

¹⁵³ MARTIN – SALLER: Lehrbuch I.; MARTIN – SALLER: Lehrbuch II.

¹⁵⁴ SJOVOLD: Estimation.

prognathia nincs, fossa canina közepesen mély. Koponya lambda varratán varratcsontok. A felső fogív fogaiból 10 darab utólagosan elveszett. 6 fog vizsgálható. Alsó fogív esetében 8 fog utólag elveszett, 4 esetben életbeni fogvesztés. 4 fog vizsgálható, 1 esetben szuvasodás. Fogkopás: abrasio superficialis I. Életkorjelző a fogazat kopása, a koponya varratai, a szeméremcsonti felszín és a gerinc csigolyáinak állapota. A vázcsontok esetében kiemelendő a felkarcsontok fokozott terhelésére utaló elváltozása és a jobb oldali orsócsont gyermekkori gyógyult törése. Számított vállszélessége 36 cm. A számított testmagasság a magas kategóriába tartozik, ez az érték a számított 59,3 kg-os testtömeggel normál testalkatra utal. Taxonómiaiilag nordikus típusbesorolású.

Szórvány (10. kép): nő, 22–24 év. Jobb oldali kulcscsont, jobb oldali lapocka töredéke, 2 felkarcsont (bal oldali törött), combcsont fej töredéke. Életkorjelző a combcsont fejének belső szerkezete, valamint a kulcscsont és a felkarcsont juveniseinek csontosodása. Számított vállszélessége 35,9 cm, testmagassága a magas kategóriába tartozik.

Mindhárom egyén a Martin szerinti magas besorolású testmagasságával meghaladja a Dunántúl egyes régióira meghatározható átlagos testmagasságot. A nagyobb testmagasság a nordikus típus egyik jellemzője is. A koponyamaradványok és a vázcsontok összehasonlítása alapján a 3. sír anyagához hasonlóan a másik két egyén is a nordikus típushoz tartozhatott. A halálozási életkorok mai szemmel alacsony értékei megfelelnek a korra jellemző halandósági adatoknak.

1. táblázat: A koponyák fontosabb méretei
Table 1. Individual measurements of the skulls

Martin No.	1. sír ♂	3. sír ♀
1		188
5		
8		142
9		95
10		118
11		125
12		119
17		
20		117
23		525
38		1467,7
40		
43		106
45		129
46		
47		105
48		67
51		41
52		32
54		26
55		49
60		57
61		67
62		
63		39
65		118
66	106	101
69	(30)	32
70	59	51
71	30	29
8:1		75,53

2. táblázat: A vázcsontok méretei

Table 2. The main individual post-cranial measurements (Right/Left)

		1. sír ♂		3. sír ♀		Szórvány ♀	
Martin No.		Jobb	Bal	Jobb	Bal	Jobb	Bal
Clavicula	1			143	146	144	
	6					35	
Humerus	1	334		316	314	318	314
	2	330		311	309	315	309
	4	(69)		62		60	
	7	66		59	55	52	52
Radius	1			(224)			
Ulna	1			(254)	251		
Femur	1	470	474	431	426		
	2	465	467	427	423		
	6	28	28	25	24		
	7	29	30	27	28		
	9	33	34	31	31		
	10	24	26	23	23		
	19	(50)	(48)	45	44		
	20		(80)		81		
	8	89	90	81	83		
Tibia	1				349		
	1/b				347		
	3			77	76		
	8/a	31	33	27			
	9/a	25	26	22			
	10/b		78	73	70		
Fibula	1						
Testmagasság:		173,5 cm		162,8 cm		165,0 cm	

3. táblázat: Nemi kifejezettséget mutató jellegek értékei
Table 3. Degree of sex in the examined traits

Sír	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Nem
1.	+	+	+			+		0	-	0	-	0	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+	♂
	1	1	1			1		1		1		1	1	1	1	1	1	1	2		2	1	1	
3.	-	-	0	-	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		0	-	+	-	-	♀
	1	2		1		1	2	1	2	1	1	2	2	2	2	1	2			2	1	1	2	
Sz.	Gracilis megjelenésű végtagcsontok																							♀

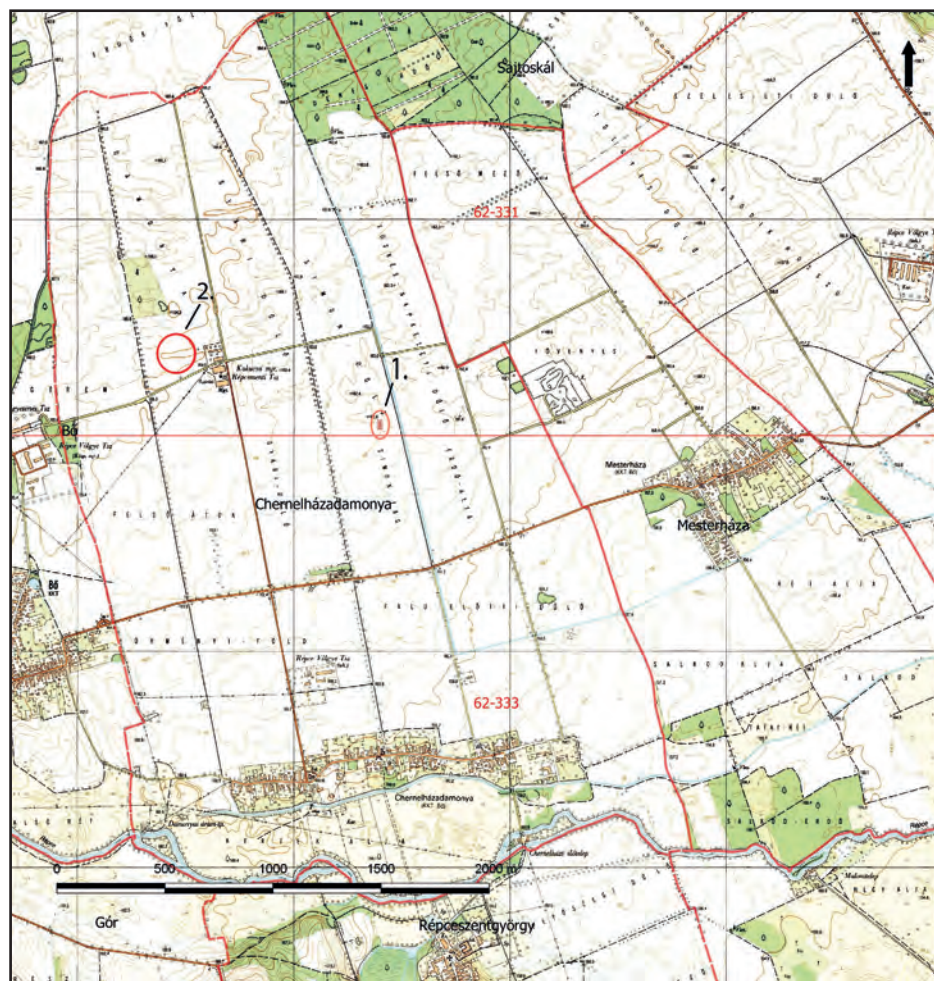

1. kép

Chernelházadamonya és Simaság Arrabona és Savaria térségében (Készítette: Isztin Gyula).

Fig. 1.

The topographical situation of Chernelházadamonya and Simaság in the region of Arrabona and Savaria (CAD: Gyula Isztin).

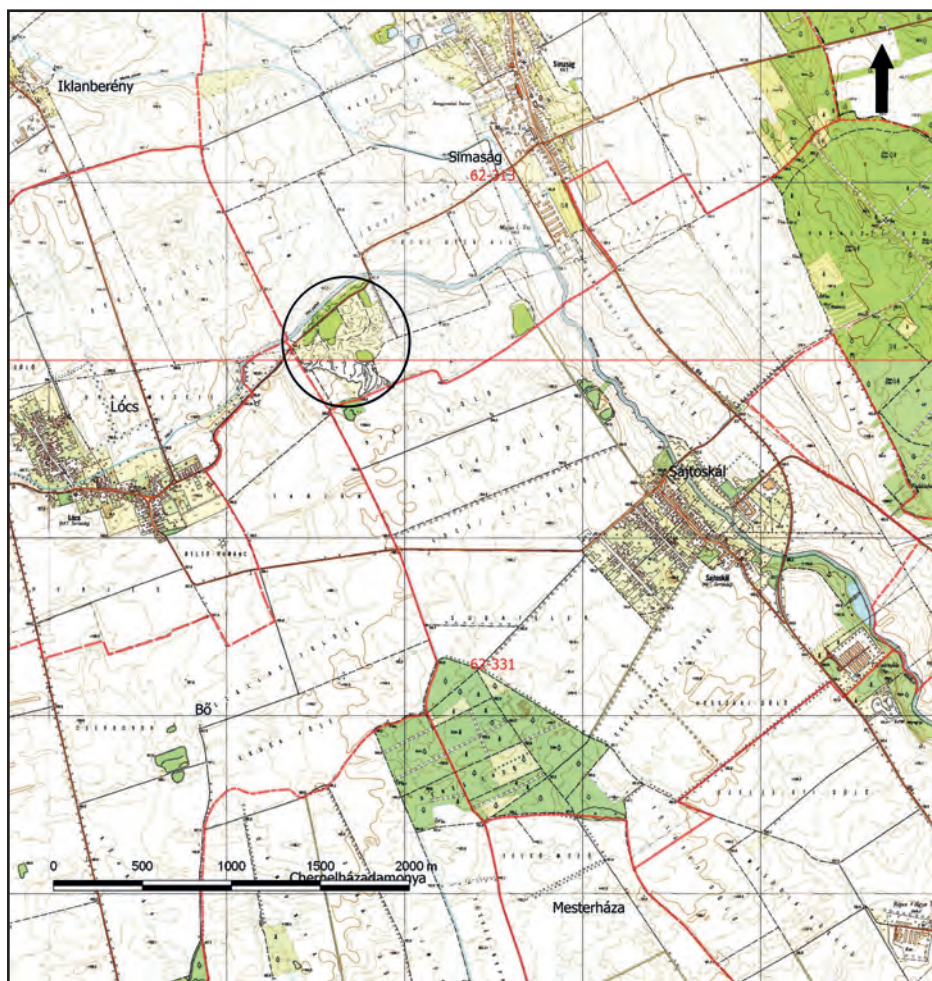

2. kép

Chernelházadamonya, Kukucsamajor környéke. 1: Medgyes Magdolna (1981) és 2: Türr Ervin (1952) feltárásának helye (Készítette: Isztin Gyula).

Fig. 2.

The vicinity of Chernelházadamonya, Kukucsamajor: No. 1: the excavation site of Magdolna Medgyes (1981) and No. 2: the excavation site of Ervin Türr (CAD: Gyula Isztin).

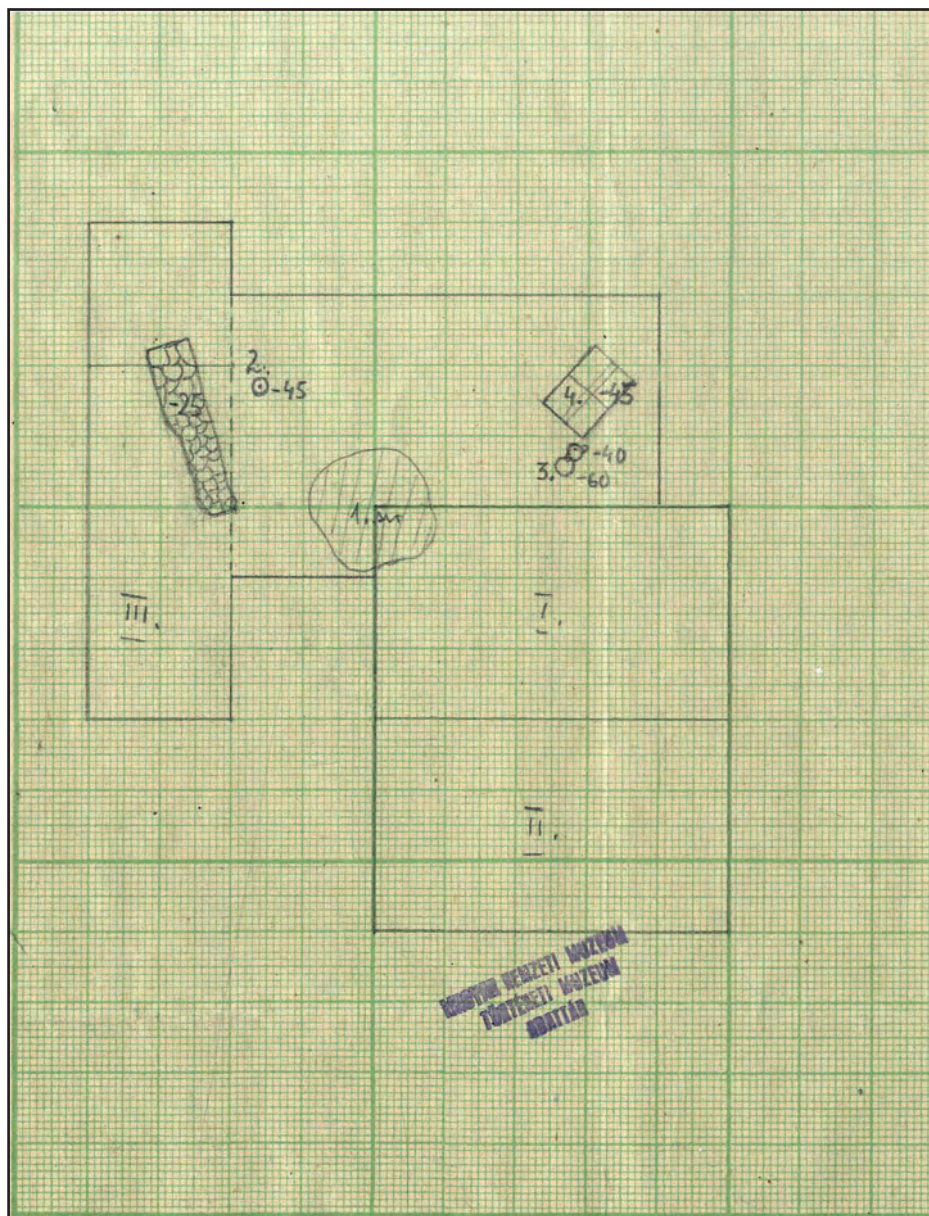

3. kép

A simasági homok/kavicsbánya helye (1:10 000 térképen – készítette: Isztin Gyula).

Fig. 3.

The site of Simaság Gravel pit (Map 1:10,000; CAD: Gyula Isztin)

4. kép

Türr Ervin feltárásainak összesítő rajza (Készítette: Türr Ervin).

Fig. 4. Ervin Türr's excavation plan (drawing: Ervin Türr)

1.

2.

3.

5. kép

1–3: Chernelházadamonya, Kukucs-major környéke 2023 tavaszán (Fotó: Ilon Gábor).

Fig. 5.

1–3: The site of Chernelházadamonya, Kukucs-major and its surrounding, 2023 spring (Photo: Gábor Ilon).

1.

2.

6. kép

1: A simasági homok/kavicsbánya helye 2024 tavaszán (Fotó: Ilon Gábor).

2: A simasági bányában 1962-ben feltárt egyik csontvázazás sír képe (Fotó: P. Buócz Terézia).

Fig. 6.

1: The site of Simaság, Gravel pit, 2024 spring (Photo: Gábor Ilon). 2. One of the inhumations excavated in 1962 (Photo: Terézia P. Buócz).

1.

2.

3.

7. kép

1–2: A simasági temető régészeti tablója és osszáriuma a nagygeresdi falumúzeumban, 1968 (Fotó: Dörner Mária, SM Történettudományi Osztály Helytörténeti fotó gyűjtemény ltsz. FH 5983, 6279),
 3: ugyanezek a múzeum bontása közben, 2012 (Fotó: Illés Péter).

Fig. 7.

1–2: Archaeological finds and ossuary from the Simaság cemetery at the local history exhibition in the village museum of Nagygeresd, 1968 (Photo: Mária Dörner, Savaria Museum, inv. FH 5983, 6279.)
 3: The same exhibition during its closing, 2012 (Photo: Péter Illés).

8. kép

37–43 éves férfi csontváza (Fotó: Tóth Dorina Anna).

Fig. 8.

Skeleton of a 37–43 years old man (Photo: Dorina Anna Tóth).

9. kép

28–35 éves nő csontváza (Fotó: Tóth Dorina Anna).

Fig. 9.

Skeleton of a 28–35 years old woman (Photo: Dorina Anna Tóth).

10. kép

„Szórvány”, 22–24 éves nő csontjai (Fotó: Tóth Dorina Anna).

Fig. 10.

„Stray skeletal remains” of a 22–24 years old woman (Photo: Dorina Anna Tóth).

1.

C4

2.

C5

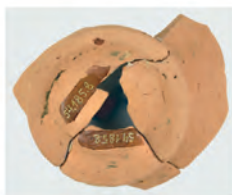
3.

C7

4.

C8

5.

C9

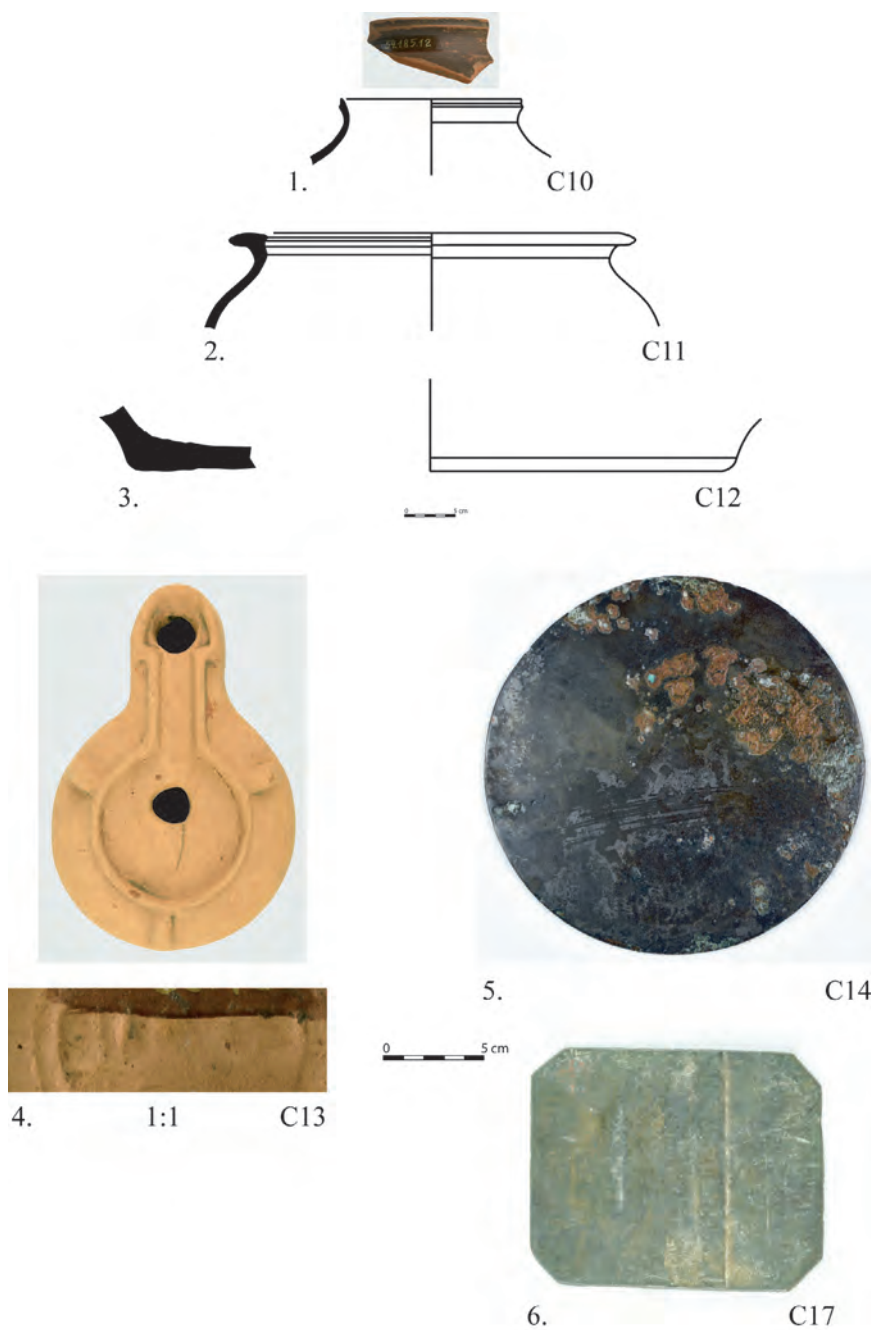
0 1 2 cm

1. tábla

A Chernelházadamonya, Kukucsma-majortemetőből származó kerámialeletek.

Plate 1.

Ceramic vessels from the Chernelházadamonya, Kukucsma-majortemető.

2. tábla
A Chernelházadamonya, Kukucs-majom temetőből származó leletek.
Plate 2.
Finds from the Chernelházadamonya, Kukucs-majom cemetery.

3. tábla

A Chernelházadamonya, Kukucsma-major temetőből származó fém- és üvegleletek.

Plate 3.

Metal and glass finds from the Chernelházadamonya, Kukucsma-major cemetery.

1.-6.

C30-35

7.

S1.1

0 5 cm

4. tábla

1–6: A Chernelházadamonya, Kukucsma-major temetőből előkerült érmék (nem méretarányos felvétel),
 7: A simasági temető 1. sírjából származó unguentarium.

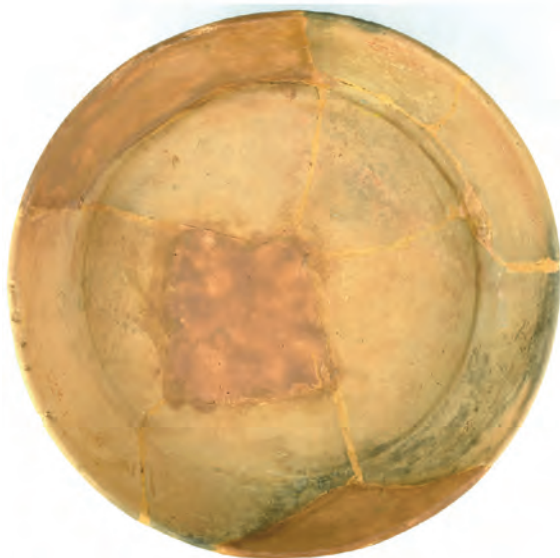
Plate 4.

1–6: Coins from the Chernelházadamonya, Kukucsma-major cemetery (not to scale),
 7: Glass unguentarium from Simaság, Grave 1.

1.

S1*.5

2.

S1*.6

5. tábla

A simasági temető 1. sírjának leleteivel beletározott edények.

Plate 5.

Vessels inventoried together with the finds from Simaság, Grave 1.

1.

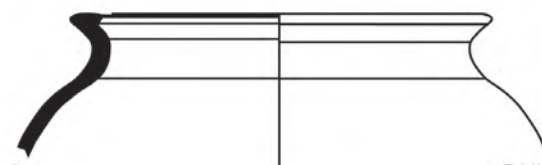
S1*.7

2.

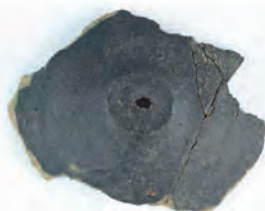

S1*.8

3.

S1*.9

4.

S1*.10

6. tábla

A simasági temető 1. sírjának leleteivel beletárolzott edények.

Plate 6.

Vessels inventoried together with the finds from Simaság, Grave 1.

1.

S1*11

2.

S1*12

7. tábla

A simasági temető 1. sírjának leleteivel beletárolt edények.

Plate 7.

Vessels inventoried together with the finds from Simaság, Grave 1.

8. tábla

A simasági temető 1. sírjának leleteivel beletárolt edények és a 2., 3. és 5. sír leletei.

Plate 8.

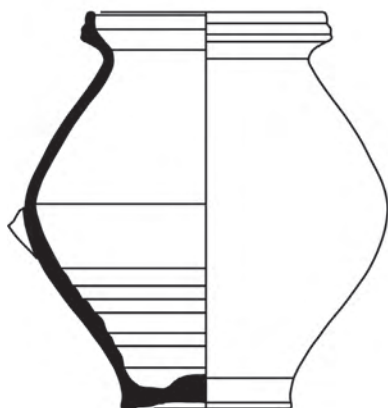
Vessels inventoried together with the finds from Simaság, Grave 1 and finds from Grave 2, 3 and 5.

1.

1:10

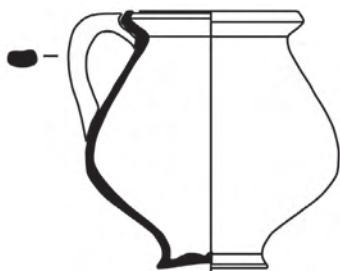
S5?1

2.

S5.2

3.

S5.3

9. tábla

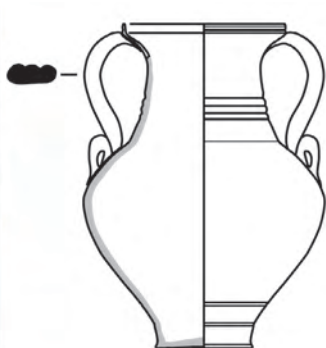
A simasági temető osszuáriuma és az 5. sírjából származó leletek.

Plate 9.

Ossuarium from Simaság and finds from Simaság, Grave 5.

1.

S5.4

2.

S5.5

3.

S5.6

4.

1:2

S5.6

10. tábla
A simasági temető 5. sírjából származó leletek.
Plate 10.
Finds from Simaság, Grave 5.

1.

1:1

S5.7

2-3.

S*1-2.

0 5 cm

11. tábla

A simasági temető 5. sírjának mécsese, 2–3: szórványleletek a simasági temetőből.

Plate 11.

1: Lamp from Simaság, Grave 5, 2–3: stray finds from cemetery of Simaság.

SZAKIRODALOM

- ADLER-WÖFL: Pannonische = KRISTINA ADLER-WÖFL: Pannonische Glanztonware aus dem Auxiliarkastell von Carnuntum. Ausgrabungen der Jahre 1977–1988. (Ergänzungshefte zu den Jahreshften des Österreichischen Archäologischen Institutes 7.) Wien, 2004.
- ALRAM-STERN: Die römischen = EVA ALRAM-STERN: Die römischen Lampen aus Carnuntum. (Der römischen Limes in Österreich 35.) Wien, 1989.
- ARVEILLER-DULONG – NENNA: Les verres = VÉRONIQUE ARVEILLER-DULONG – MARIE-DOMINIQUE NENNA: Les verres antiques du musée du Louvre II. Paris, 2005.
- BÁNKI – CSERMÉNYI: Glasierte = ZSUZSA BÁNKI – VAJK CSERMÉNYI: Glasierte Keramik in Pannonien. Székesfehérvár, 1992.
- BARKÓCZI: Pannonische = LÁSZLÓ BARKÓCZI: Pannonische Glasfunde in Ungarn. (Studia Archaeologica IX.) Budapest, 1988.
- BEL: Pratiques = VALÉRIE BEL: Pratiques funéraires du Haut-Empire dans le Midi de la Gaule. La nécropole gallo-romaine du Valladas à Saint-Paul-Trois-Château (Drôme). (Monographies d'Archéologie Méditerranéenne 11.) Lattes, 2002.
- BERECZ: Aucissa = VIDA TIVADARNÉ BERECZ KATALIN: Aucissa és emailos fibulák Pannoniában és a szomszédos Barbaricumban. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Doktori disszertáció. Budapest, 2008.
- BERGER-PAVIĆ: Pannonische = IZIDA BERGER-PAVIĆ: Pannonische Glanztonware im Nordwesten Pannoniens – Carnuntum und Vindobona, mit einer Auswertung der Ware in der Provinz und um Allgemeinen. In: Roads and Rivers, pots and potters in Pannonia - interactions, analogies and differences. Eds. IVANA OŽANIĆ ROGULJIĆ – ANGELINA RAIČKOVIĆ SAVIĆ. (Serta Instituti Archaeologici 17.) Zagreb, 2022. 113–157.
- BERTRAND: Les mobiliers = ISABELLE BERTRAND: Les mobiliers domestiques en contexte urbain dans le centre-ouest des Gaules (fin Ier s. av. J.-C. - IIIe s. ap. J.-C.): problématique et exemples. *Anales de Prehistoria y Arqueología*, Universidad de Murcia 23–24. (2007–2008) [2011] 161–197.
- BÍRÓ: ISEUM = BÍRÓ SZILVIA (szerk.): Iseum Savariense: A savariai Isis szentély. Szombathely, 2013.
- BÓNIS: Császárkori = BÓNIS ÉVA: Császárkori halomsíros temetkezés Iváncon. *Folia Archaeologica* 9. (1957) 67–82.
- BÓNIS: Die Kaiserzeitliche = ÉVA BÓNIS: Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien (außer den Sigillaten) I. Die Materialien der frühen Kaiserzeit. (Dissertationes Pannonicae II.20.) Budapest, 1942.
- BÓNIS – SELLYE: Római kori = B. BÓNIS ÉVA – SELLYE ILONA: Római kori emailmunkák. (Évezredek, évszázadok kincsei 5.) Budapest, 1988.
- BÓZSA: Római = BÓZSA ANIKÓ: Római kori tükörtípusok Pannoniában (Mirror types from the Roman period in Pannonia). *Studia Comitatus* 37. (2019) 8–28.
- BRECCIAROLLI TABORELLI: Alle origini = LUISA BRECCIAROLLI TABORELLI (a cura di.): Alle origini di Biella. La necropoli romana. Torino, 2000.
- BUCHI: Luzerne = ENZO BUCHI: Lucerne del Museo di Aquileia. I. Lucerne romane con marchio di fabbrica. Aquileia, 1975.
- BUÓCZ: A Kertész = BUÓCZ TERÉZIA: A Kertész utcai római temető. *Savaria* 1. (1963) 131–148.
- BUÓCZ: Jelentés = P. BUÓCZ TERÉZIA: 1963. január 29-én és február 9-én kelt jelentései a MNM Történeti Múzeuma Adattára számára. *SM RA Ltsz.* 156.
- BUÓCZ: Késő római = BUÓCZ TERÉZIA: Késő római sírok leletmentése Sorkifalud határában (Spätromische Gräber in der Flur von Sorkifalud). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1997) 163–171.

- BUÓCZ – SZENTLÉLEKY: Jelentés = P. BUÓCZ TERÉZIA – SZENTLÉLEKY TIHAMÉR: Jelentés a Sima-ság-Homokbányában végzett leletmentésről 1963. MNM Történeti Múzeuma Adattára XXI.358/1967. Ltsz. 8306.
- BURGER: Római kori = BURGER ALICE: Rómaikori temető Somodor-pusztán (Komárom megye). *Archaeologiai Értesítő* 101. (1974) 64–101.
- CAILLET: Provincial = JEAN-PIERRE CAILLET: Provincial Roman Objects in the Metropolitan Museum of Art. *Metropolitan Museum Journal* 32. (1997) 51–56.
- CALLEWAERT: Les fibules = MAXIME CALLEWAERT: Les fibules émaillées en Gaule Belgique et Germanie Inférieure: chronologie, production et consommation (Thèse de doctorat de l'Université Libre de Bruxelles). Bruxelles, 2016.
- CHINELLI: Ein Wohn- = RITA CHINELLI: Ein Wohn-, Handwerks- und Verkaufsbereich in der römischen Zivilsiedlung von Vindobona. Die oxidierend gebrannte Gebrauchskeramik der Ausgrabungen in Wien 3, Rennweg 44. (Monografien der Stadtarchäologie Wien 13.) Wien, 2023.
- CVJETIČANIN: Late Roman = TATJANA CVJETIČANIN: Late Roman Glazed Pottery. Glazed Pottery from Moesia Prima, Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea and Dardania. Belgrad, 2006.
- DONEUS: Das kaiserzeitliche = NIVES DONEUS (Hrsg.): Das kaiserzeitliche Gräberfeld von Halbtun. (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 122.1-4.) Mainz, 2014.
- ÉRY: Útmutató = ÉRY KINGA: Útmutató csontvázleletek vizsgálatához. ELTE TTK, Kézirat, Budapest 1992.
- FEUGÈRE: Apollon = MICHEL FEUGÈRE: Apollon et Daphne sur une boucle de ceinturon tardoromaine en argent doré. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 22. (1992:1) 125–136.
- FEUGÈRE: Les fibules = MICHEL FEUGÈRE: Les fibules en Gaule méridionale, de la conquête à la fin du Ve siècle ap. J.-C. (*Revue Archéologique de Narbonnaise* supplément 12.) Paris, 1985.
- FOL ET AL.: Verres = DANIELE FOL ET AL.: Verres incolores de l'Antiquité romaine en Gaule et aux marges de la Gaule. Volume 2 : Typologie – Analyses. (Archaeopress Roman Archaeology 42.) Oxford, 2018.
- FRECER: Gerulata = ROBERT FRECER: Gerulata: The Lamps. Roman Lamps in a Provincial Context. Praga, 2014.
- FÜLEP: Sopianae = FÜLEP FERENC: Sopianae. The History of Pécs During the Roman Era, and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population. Budapest, 1984.
- HORVÁTH: Chernelházadamonya = HORVÁTH ANTAL: Chernelházadamonya a történelem szélárnyékában. Szombathely, 2014.
- HORVÁTH ET AL.: Barbarisierte = HORVÁTH FRIDERIKA – MIHÁCSI-PÁLFI ANETT – ÉVINGER SÁNDOR – BERNERT ZSOLT: Barbarisierte Römer – Romanisierte Barbaren? Interpretationsmöglichkeiten der fremden Komponente am Beispiel des Gräberfeldes von Somogyszil. *Antaeus* 35–36. (2018) 39–65.
- GÁSPÁR: Römische Kästchen = GÁSPÁR DOROTTYA: Römische Kästchen aus Pannonien. *Antaeus* 15. (1986).
- ILON: Az „Őrség” = ILON GÁBOR: Az „Őrség” és a „Vendvidék” régészeti öröksége. 1. rész. *Vasi Szemle* 75. (2021:1) 17–48.
- ILON: Régészeti adatok = ILON GÁBOR: Régészeti adatok Csepreg és vidéke őstörténetéhez. In: *Tanulmányok Csepreg történetéből*. Szerk. DÉNES JÓZSEF. Csepreg, 1996. 6–43.
- ISTENIČ: Poetovio = JANKA ISTENIČ: Poetovio, the Western Cemeteries I. Grave Groups in the Landesmuseum Joanneum, Graz. (Catalogi et Monographiae 32.) Ljubljana, 1999.
- KÁROLYI: Adatok = KÁROLYI MÁRIA: Adatok Nyugat-Dunántúl kora- és középső bronzkori történetéhez. *Savaria* 5–6. (1975) 167–194.

- KELBERT: Római = KELBERT KRISZTINA: Római tükrök Savariában. *Savaria* 31. (2008:1) 171–261.
- KISS – SZILASI: Római szarkofágok = KISS PÉTER – SZILASI ATTILA BOTOND: Római szarkofágok Répceszentgyörgyről. *Savaria* 25. (2002:3) 87–98.
- KÖLCZE: A typology = BETTINA KÖLCZE: A Typology of the Late Roman Glazed Pottery of Pannonia. *Hungarian Archaeology* 2018 Autumn, 20–26.
- KÖLCZE: Late Roman = BETTINA KÖLCZE: Late Roman Glazed Pottery from Aquincum: Preliminary Typological Classification. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2022) 129–158.
- KRASKOVSKÁ: Gerulata = LUDMILA KRASKOVSKÁ: Gerulata Rusovce. *Rímske pohrebisko I*. Bratislava, 1974.
- KREKOVIČ: Römische = EDUARD KREKOVIČ: Römische Keramik aus Gerulata. (*Studia Archaeologicva et Medievalia* IV.) Bratislava, 1998.
- KRONBERGER: Siedlungskronologische = MICHAELA KRONBERGER: Siedlungskronologische Forschungen zu den canabae legionis von Vindobona. *Die Gräberfelder*. (Monographien der Stadtarchäologie Wien 1.) Wien, 2005.
- LLOYD-MORGAN: The mirrors = GLENYS LLOYD-MORGAN: The mirrors. (Description of the Collections in the Rijksmuseum G.M. Kam at Nijmegen 9.) Nijmegen, 1981.
- LOCHIN: Pegasos = CATHERINE LOCHIN: Pegasos. (*Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* VII.) Zürich–München, 1994. 214–230.
- MAGRINI – SBARRA: Late Roman = CHIARA MAGRINI – FRANCESCA SBARRA (ed.): Late Roman Glazed Pottery in Carlino and in Central-East Europe. Production, Fonction and Distribution. (BAR International Series 2068.) Oxford, 2010.
- MARIJANSKI-MANOLJOVIĆ: Rimska nekropola = MIRJANA MARIJANSKI-MANOLJOVIĆ: Rimska nekropola kod Beške u Sremu. (*Musée de Voïvodina Monographie* 8.) Novi Sad, 1987.
- MARTIN – SALLER: Lehrbuch I. = RUDOLF MARTIN – KARL SALLER: Lehrbuch der Anthropologie I. Jena, 1957.
- MARTIN – SALLER: Lehrbuch II. = RUDOLF MARTIN – KARL SALLER: Lehrbuch der Anthropologie II. Jena, 1959.
- MÁRTON: Les ossuaires = ANDRÁS MÁRTON: Les ossuaires en Pannonie. In: *Ex Officina... Studia in honorem Dénes Gabler*. Ed. BÍRÓ SZILVIA. Győr, 2009. 287–322.
- MÁRTON: Pratiques = ANDRÁS MÁRTON: Pratiques funéraires en Pannonie de l'époque augustinienne à la fin du IIIe siècle. (*Archaeopress Roman Archaeology* 62.) Oxford, 2019.
- MEDGYES: A Caesius család sírköve = MEDGYES MAGDOLNA: A Caesius család sírköve és késő-római sír Chernelházadamonyáról. *Savaria* 15. (1985) 199–207.
- MELIS: Adatok = MELIS ESZTER: Adatok a többes és több fázisú csontvázas temetkezésekhez a középső bronzkori Nyugat-Dunántúlon. In: *Mikroszkóppal, feltárásokkal, mintavételezéssel, kutatásokkal az archeometria, a geoarcheológia és a régészet szolgálatába*. Tanulmányok Ilon Gábor 60 éves születésnapjára. Szerk. BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ ET. AL. Szeged, 2019. 141–161.
- MILAVEC: Late Roman = TINA MILAVEC: Late Roman belt sets with riders from the southeastern Alps and Pannonia. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 28. (2011) 133–146.
- MILLE ET AL.: Des objets = PIERRE MILLE ET AL., Des objets en bois remarquables issus d'un puits de la place d'Assas à Nîmes (Gard). *Gallia* 75. (2018) 233–262.
- MÓCSY: Korarómai = ANDRÁS MÓCSY: Korarómai sírok Szombathelyről (Frühhömische Gräber in Savaria [Szombathely]). *Archaeologiai Értesítő* 81. (1954) 167–191.
- MNM: Nyergesújfalu = Magyar Nemzeti Múzeum: Nyergesújfalu kincsei. *Élet és Tudomány* 32. (2020) 997.
- NAGY: Keresztény-római = NAGY LAJOS: Keresztény-római ládikaveretek Szentendréről. *Pannónia* 2. (1936) 3–21.

- NÁDORFI: Glasierte = GABRIELLA NÁDORFI: Glasierte Keramik in den spätrömischen Gräberfeldern Pannoniens. In: BÁNKI – CSERMÉNYI: Glasierte 45–50.
- NÉMETH: Késő római = NÉMETH PÉTER GERGELY: Késő római temető Zamárdiban (Late Roman Cemetery of Zamárdi). Somogyi Múzeumok Közleményei 14. (2000) 29–40.
- NEUGEBAUER: Rettungsgrabungen = JOHANNES-WOLFGANG NEUGEBAUER: Rettungsgrabungen im Unteren Traisental in den Jahren 2000 und 2001. Fundberichte aus Österreich 40. (2001) 191–300.
- OTTOMÁNYI: A budaörsi = KATALIN OTTOMÁNYI: A budaörsi római *vicus* temetője (The cemetery of the Roman *vicus* at Budaörs). In: A budaörsi római *vicus* temetője. Szerk. OTTOMÁNYI KATALIN, Budapest, 2016. 9–372.
- PARRAGI: A Bogdáni = PARRAGI GYÖRGYI: A Bogdáni úton feltárt későrómai temető (Spätrömische Friedhof in der Bogdani-Strasse). Budapest Régiségei 20. (1963) 311–326.
- PAUL: Fibeln = MARTINA PAUL: Fibeln und Gürtelzubehör der späten römischen Kaiserzeit aus *Augusta Vindelicum*/Augsburg. (Münchener Beiträge zur provinzialrömischen Archäologie 3.) Wiesbaden, 2011.
- PAVIĆ: Zum Formenspektrum = IZIDA PAVIĆ: Zum Formenspektrum der pannonischen Glanztonkeramik von Wien 1, Michaelerplatz – Grabungen 1990/91. Fundort Wien 7. (2004) 118–166.
- PETRU: Emonske = SONJA PETRU: Emonske nekropole (odkrite med leti 1635–1960). Ljubljana, 1972.
- PETZNEK: Römerzeitliche Gebrauchskeramik 1. = BEATRIX PETZNEK: Römerzeitliche Gebrauchskeramik aus Carnuntum. Ausgrabungen des Bundesdenkmalamtes 1971 bis 1972. Teil 1. Carnuntum Jahrbuch (1997) [1998] 167–323.
- PETZNEK: Römerzeitliche Gebrauchskeramik 3. = BEATRIX PETZNEK: Römerzeitliche Gebrauchskeramik aus Carnuntum. Ausgrabungen des Bundesdenkmalamtes 1971 bis 1972. Teil 3. Carnuntum Jahrbuch (1999) [2000] 193–319.
- PHILIPPE: Les fibules = JACQUES PHILIPPE: Les fibules de Seine-et-Marne du Ier siècle av. J.-C. au Ve siècle ap. J.-C. (Mémoires archéologiques de Seine-et-Marne 1.) Nemours, 2000.
- PRÖTTEL: Zur Chronologie = PHILIPPE MARC PRÖTTEL: Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln. Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz 35/1. (1988) 347–372.
- RIHA: Der Römische = EMILIE RIHA: Der Römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst. (Forschungen in Augst 10.) Augst, 1990.
- RIHA: Kästchen = EMILIE RIHA: Kästchen, Truhen, Tische- Möbelteile aus Raurica. (Forschungen in Augst 31.) Augst, 2001.
- RUPNIK: A budaörsi = RUPNIK LÁSZLÓ: A budaörsi temető sírjaiból előkerült vastárgyak elemzése (The analysis of the iron objects came to light during the excavation of the Roman cemetery in Budaörs). In: A budaörsi római *vicus* temetője. Szerk. OTTOMÁNYI KATALIN. Budapest, 2016. 346–557.
- SÁNTA: Kora császárkori = SÁNTA BARBARA: Kora császárkori hamvasztásos sír Csepregről. Savaria 42. (2020) 109–123.
- SCHMIDT, Die römischen Fibeln = SEBASTIAN SCHMIDT: Die römischen Fibeln aus Wien. (Monografien der Stadtarchäologie Wien 6.) Wien, 2010.
- SEY: A budaörsi = NIKOLETTA SEY: A budaörsi temető bronzmellékletei (Bronze grave goods from the cemetery of Budaörs). In: A budaörsi római *vicus* temetője. Szerk. OTTOMÁNYI KATALIN. Budapest, 2016. 529–545.
- SJOVOLD: Estimation = SJOVOLD TORNSTEIN: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. Human Evolution 5. (1990) 431–447.
- SOMMER: Die Gürtel = MARCUS SOMMER: Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im römischen Reich. (Bonner Hefte zur Vorgeschichte 22.) Bonn, 1984.

- SZABADVÁRY: Collectio = TAMÁS SZABADVÁRY: Collectio Christiana. A Magyar Nemzeti Múzeum ókeresztény vonatkozású római kori iparművészeti emlékei. (Libelli Archaeologici Seria Nova Supplementum 2.) Budapest, 2018.
- SZÓNYI: A győri = T. SZÓNYI ESZTER: A győri „homokgödri” római temető (Das römische Gräberfeld von Győr (Raab) „Homokgödrök”). Arrabona 18. (1976) 5–47.
- TEICHNER: Intercisa = FÉLIX TEICHNER: Die Gräberfelder von *Intercisa* II. Die Altfunde der Museumssammlungen in Berlin, Mainz und Wien. (Bestandskatalog des Museums für Vor- und Frühgeschichte Berlin 11.) Berlin, 2011.
- TEICHNER: Mursella = FÉLIX TEICHNER: Mursella. Militärische Sicherung, kaiserliche Munizipalisierung und pannonische Persistenz. (Marburger Schriften 63.) Marburg, 2021.
- TÓTH: Lapidarium = TÓTH ENDRE: *Lapidarium Savariense*. Savaria római feliratos kőemlékei. Savaria 34. (2011:2).
- TÓTH: Studia Valeriana = TÓTH ENDRE: *Studia Valeriana*. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei [*Studia Valeriana*. Die Ergebnisse der Forschungen in den spätrömischen Befestigungen von Alsóhetény und Ságvár]. (Helytörténeti sorozat 8.) Dombóvár, 2009.
- TÓTH: Zur Herkunft = ENDRE TÓTH: Zur Herkunft und Ikonographie der Scheibenfibeln der Keszthely-Kultur. Zalai múzeum 14. (2005) 183–202.
- TÓTH – VIDA – TAKÁCS: Saint Martin = TÓTH ENDRE – VIDA TIVADAR – TAKÁCS IMRE (ed.): Saint Martin and Pannonia. Christianity on the Frontiers of the Roman World. Pannonhalma, Szombathely, 2016.
- TÜRR: Chernelházadamonya = TÜRR ERVIN: Chernelházadamonya. Archaeologiai Értesítő 81. (1954) 75.
- TÜRR: Jelentés = TÜRR ERVIN: Jelentés a chernelházadamonyai régészeti leletmentésről. Kézirat a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának, Budapest. Szombathely, 1952. SM RA ltsz. 49. és a MNM RA 3.C.I. ltsz. 715. bővebb kézirat + rajz
- VIGIER: Instrumentum = ELISE VIGIER: Instrumentum d'hygiène et de médecine en Gaule romaine. Thèse de Doctorat, Archéologie et Préhistoire. Université de Lyon. Lyon, 2018.
- WAMSER: Die Welt = LUDWIG WAMSER: Die Welt von Byzanz – Europas Östliches Erbe. München, 2004.
- WIEWEGH: Jugoistočna = ZORAN WIEWEGH: Jugoistočna nekropola Siscije. Sisak, 2003.

UNPUBLISHED ROMAN CEMETERIES FROM THE RÉPCE VALLEY

Chernelházadamonya and Simaság

In the paper two small hitherto unpublished Roman cemeteries are presented. The first was excavated in 1952 by Ervin Türr North to the site of “Kukucska-major” on the territory of Chernelházadamonya (Fig. 2. No. 2). According the oral history recorded, here when the wood was cut out in 1931 the small barrows left behind were levelled. It is thus possible that some of the graves were covered by a small tumulus.

The other was discovered in the gravel pit located at Bíbic-dűlő on the territory of Simaság (Fig. 3, 6. 1). Here Roman and Bronze Age graves had already been destroyed before 1962 when Terézia P. Buócz excavated four W-E oriented inhumations without any grave-goods (Fig. 6. 2). Their anthropological analysis is presented in Appendix 2. Based on the evidence of the Bronze Age inhumation excavated here in 1970¹¹ these graves may date also from the Bronze Age. In 1963 László Szakonyi visited the site after the accidental discovery of a cylindrical stone ossuary and brought back to the museum its content, later Tihamér Szentlélek excavated three Roman cremation graves and another ossuary (?) at this site.

Unfortunately both rescue excavations are purely documented. Not all the discovered finds were inventoried and not all the inventoried finds can be found in the store of the Savaria Museum. Most of the inventoried finds from Chernelházadamonya were inventoried without any precisions to which grave they belonged. Some of them can be identified with the excavation reports but for example we cannot identify to which grave assemblage belonged the metal finds. All the grave assemblages should be considered therefore as only partially known.

The graves of the Chernelházadamonya, Kukucska-major cemetery:

Grave 1

Secondary cremation placed in a tile grave. Grave goods: a pottery vessel, a pottery jug, a terracotta lamp (Cat. C2), a bronze knee fibula (Cat. C1)⁷⁰⁻⁷¹ and a glass beaker (= ? Cat. C29, Pl. 4. 14; Isings 86 = Rützi 99 = IN 78, 2nd – first half of the 3rd c.⁵⁹).

Dating: 120-250/280.

Grave 2

Secondary cremation in a pottery urn with lid. It contained among the cremated remains a lamp and a glass balsamary. Grave goods: a pottery vessel with lid used as urn (both unidentifiable), a terracotta lamp of Loeschcke X.A type with *Fortis* mark (Cat. C13, Pl. 2. 13)⁵⁴⁻⁵⁷ and a glass balsamary (Cat. C3, unidentifiable or lost).

Dating: end of the 1st – 2nd c.

Grave 3

Cylindrical stone urn with its lid. Found robbed or disturbed.

Dating: 1st – early 3rd c.

Grave 4

Tile grave containing a secondary cremation in a ceramic urn. Grave goods: a pottery vessel and a ceramic jug.

Dating: Roman.

There are quite many inventoried objects that, due to the lack of documentation, cannot be certainly assigned to any of these grave assemblages. Among the pottery finds a large hand-made storage vase evened on a potter's wheel (Cat. C4, Pl. 1. 1),³³ three jugs (Cat. C5, C7, Pl. 1. 2-3, Chinelli type I.2, 2nd c. forms;³⁴ Cat. C8, Pl. 1. 4; Chinelli type I.8, 2nd c.³⁵) and a painted beaker (Cat. C10, Pl. 2. 1, 2nd c.).³⁶ represent the vessels fired in Mode A (oxidizing atmosphere). The Mode B pottery (reduction firing) is represented by two grey crockery pots (Cat. C11, Pl. 1. 2, Petznek 12.2 type, 2nd – 3rd c.³⁷; Cat. C12, Pl. 1. 3).

Among the other finds there are a circular bronze mirror (Cat. C14, Pl. 2. 5; Lloyd-Morgan type F, 1st – 2nd c.⁶⁰⁻⁶¹), 2 fragments of melted glass (Cat. C42-43, Pl. 3.15, possibly from balsamaria) and a 4th c. belt buckle of Sommer type C/b (Cat. C16, Pl. 3. 10).⁸⁰ A belt fitting with the representation of Bellerophon slaying the Chimera deserves particular attention (Cat. C22, Pl. 3. 11). It is a strap end belonging to a characteristic Late Roman belt set produced in the region of the Danubian Limes distributed roughly between *Carnuntum* and *Sirmium*. These belts were inspired by the lavishly decorated, gilded belts of the Late Roman interprovincial elite.⁸³ These belt fittings (buckles and strap ends) decorated with repoussé technique were collected by Tina Milavec.⁸⁴ Her list can be completed with this strap end and with the following finds: *Aquincum* – Bogdáni street, Grave 18,⁸⁵ Budaörs – Kamaraerdő, Grave 2,⁸⁶ Nyergesújfalu (*Crumerum*),⁸⁷ three fittings from the cemetery of *Intercisa*,⁸⁸ Ságvár – Tömlöchegy, Grave 1938/177,⁸⁹ and *Mursella*, Eastern cemetery, Grave 49.⁹⁰ Based on this augmented corpus several series can be distinguished:

Series I: The scene of Bellerophon slaying the Chimera is well identifiable. The goat's head on the back of the Chimera is well formed, the pearls framing the scene are big, well formed, the secondary ornament (tendrils and ovolos) are clear and well distinguishable. According to the form of Bellerophon's cloak two variants can be distinguished:

I.1: The cloak is floating in the air high behind the rider: Vienna Kunsthistorisches Museum from *Brigetio*?,⁹³ Halbtürn, Grave 61,⁹⁴ Ságvár⁹⁵ and Tulln – Bahnhofstrasse, Grave 10.⁹⁶

I.2: The cloak has a drop-shaped form and it is set almost parallel to the

horse back behind the rider: *Aquincum* – Bogdáni street, Grave 18, Budaörs – Kamaraerdő, Grave 2, Chernelházadamonya, Unterradlberg, Grave 4015. These fittings came from the same workshop and the last two were decorated no doubt by the very same tool.

Series II: The mythological scene is hardly identifiable, resembles more to a hunting scene. The Chimera has an elongated S-shaped body and the goat's head is small or even missing, the pearls framing the scene are smaller and more numerous than in the Series I, the secondary ornament is schematically rendered, no ovolos are used and the tendrils are reduced to simple undulating lines (Ardagger-Markt,⁹⁷ Pilismarót,⁹⁸ Podklanec, Grave 328,⁹⁹ Ritopek,¹⁰⁰ Sárvár, Grave 89¹⁰¹, *Sopianae*,¹⁰² and Szomor – Somodorpuszta, Grave 61¹⁰³).

Series III: These fittings, all from the same workshop and by the same tool, are decorated with a stag hunting scene completed with an inscription “*Vivas Vincas*” (*Intercisa*,¹⁰⁴ *Intercisa*,¹⁰⁵ and *Tonovcov grad*¹⁰⁶).

Series IV: These fittings, all from the same workshop and by the same tool, are decorated with the confronted bust of a man and a woman (Ságvár – Tömöchegy, Grave 1939/177, and *Mursella* – Eastern cemetery, Grave 48).

These series possibly reflect different workshops and masters.

These belt are traditionally dated to the second half of the 4th or to the beginning of the 5th c. or under Valentinian I or later.¹¹² The analysis of the grave assemblages indicates a dating for the production of the series I.2 to the middle and the third quarter of the 4th c.

The “boat” shaped bronze bracelet (Cat. C19, Pl. 3. 3) belongs to the Early Roman female attire. The type can be dated to the 1st and the beginning of the 2nd c.¹¹⁶⁻¹²⁵ This type was previously considered as an element of the costume of the indigenous population.¹¹⁸ In our opinion its lack in the indigenous cemeteries and its distribution¹²⁰⁻¹²⁴ indicate that it arrived to the North-western Transdanubia with immigrants coming from *Italia*, possibly from the surroundings of *Emona* where these bracelets were the most frequently worn in pairs. It is interesting to note that on the contrary in the graves of *Savaria* only a single bracelet was deposited in the graves.

The small open ring (Cat. C15, Pl. 3. 1) and the bracelet (Cat. C20, Pl. 3. 4) belong to the 4th c.¹²⁵ A few elements may belong to caskets or boxes (Cat. C23-25, Pl. 3. 6-8). The melted bronze sheets with curved edge (Cat. C27-28, Pl. 3. 12) might be a bronze vessel (bowl or a small bucket) or perhaps a mirror. Curious is the bronze object (Cat. C17, Pl. 2. 6). Its shapes recalls the cosmetic palettes and the mirrors but its function cannot be determined.

There are six coins from the cemetery (Cat. C30-35, Pl. 4. 1-6), one *dupondius* and two *as*, the others are completely worn, undeterminable. They are all heavily used and were no doubt deposited after a very long circulation.

According to the well dated assemblages the cemetery might started at the end of the 1st c. and was used at least until the middle of the 3rd c. The early horizon is reinforced by the “boat”-shaped bracelet, but it should be noted that the early Italic imports are missing. Some of the male and female objects are clearly dated to the middle and to the second half of the 4th c. According to the inventory they are from the rescue excavation too during which only cremation graves were discovered. We may put forward the hypothesis that at least one Late Roman cremation was discovered too (maybe the Grave 4 or perhaps the stone urn of Grave 3 was reused in the 4th c.). The continuity of the two periods cannot be proved based on the present documentation.

The graves of the Simaság cemetery can be reconstructed as the followings:

Grave 1

Secondary cremation in a cylindrical stone ossuary (left at the site). It contained a glass candlestick unguentarium with a wax stopper still in place containing a liquid perfume it was probably from Eastern Mediterranean workshop (Cat. S.1.1., Pl. 4.7; Isings 86A = Rütli 99 = IN 194.C, middle class size, from the 2nd – early 3rd c.⁶⁰⁻⁶¹) and a pottery jug (S1.2, lost).

Dating: 2nd – early 3rd c.

Apparently the objects brought back by László Szakonyi after his visit at the site and the material from the rescue excavations of Tihamér Szentlélek were inventoried together. Several pottery vessels were inventoried with the objects from the Grave 1. The smaller vases might as well be secondary grave goods placed outside the ossuaria but others as the large pots surely could not have been overlooked during Szakonyi's visit. Probably several dispersed grave assemblages were mixed up here (perhaps including pottery vessels from Grave 2). The two large pots frequently used as urns may suggest that they are coming from one or two other cremations at least. They are indicated with * in the catalog: a pottery vase (urn?, Cat. S.1*.4), a *Pannonische Glanztonware* pottery bowl (Cat. S.1*.5, Pl. 5. 1),⁴⁵⁻⁴⁶ a red painted plate (Cat. S.1*.6, Pl. 5. 2; Chinelli type T9, dated between 100/120 and 250/270),³⁸ 2 small pots (Cat. S.1*.7-8, Pl. 6. 1-2; Petznek type 7.4),⁵¹ a pot (Cat. S.1*.9, Pl. 6. 3; Petznek type 8.4),⁵² a lid (Cat. S.1*.10, Pl. 6. 4), 2 large pots (Cat. S.1*.11-12, Pl. 8. 1-2)⁴⁷⁻⁴⁸ and a small pot (Cat. S.1*.13, Pl. 8. 2; Petznek type 7.2).⁵⁰

Grave 2

Secondary cremation of unknown type. Grave goods: a disc fibula with millefiori enamel decoration of Feugère 27b1 type, variant with a small loop probably from a Gaulish workshop or from Germania (Cat. S.2.1, Pl. 8. 3, second half of the 2nd c.)⁷²⁻⁷⁸ and an iron knife (Cat. S.2.1, Pl. 8. 4).

Dating: second half of the 2nd c. – beginning of the 3rd c.

Grave 3

Secondary cremation of unknown type. Grave goods: a rectangular bronze mirror (Cat. S.3.1, Pl. 8. 5, Lloyd-Morgan typ A.A, 1st, perhaps beginning of the 2nd c.⁶⁴⁻⁶⁸). Dating: 1st – 2nd c. probably 1st – first half of the 2nd c.

Grave 4

“Stone chest”. A rectangular ossuary or a sarcophagus.

Dating: Roman.

Grave 5

A secondary cremation in urne. The rectangular stone ossuary may belong to it (Cat. S.5?.1, Pl. 9. 1). The finds were kept until 2012 in the Local history museum in Nagygeresd. Its reconstruction is hypothetical. It may be identical to the Grave 4 mentioned in the report. Grave goods: a pot with handle (Cat. S.5.2, Pl. 9. 2, first half of the 4th c.), a small pot with handle (Cat. S.5.3, Pl. 9. 3), a glazed amphora of a rare shape (Cat. S.5.4, Pl. 10. 1),³⁹⁻⁴³ a small jug (Cat. S.5.5, Pl. 10. 2) and a small incense burner forming a set (Cat. S.5.6, Pl. 10. 3-4), a Loeschcke X type terracotta lamp with *Cresce/S* mark issue probably from a very worn mould (Cat. S.5.5, Pl. 11. 1)⁵⁸ and a crossbow fibula (*Zweibelknopffibel*) of Kellner/Pröttel type 2A⁷⁹ dated between 300 and 340 (Cat. S.5.8, Pl. 8. 6).

Dating: 330-340/350.

An Early Roman iron knife (Cat. S*1, Pl. 11. 2) and a Roman scissors are stray finds from the cemetery (Cat. S*2, Pl. 11. 3).

The Simaság cemetery was used in the 2nd c., but one grave dates from the 4th c. However we do not know if the cemetery was continuously used between the two phases.

Grave treatment and grave furnishing

Both cemeteries are only partially known. At Chernelházadamonya there are two tile graves, a grave type not so frequent in the rural cemeteries in this region of Pannonia. Its presence may reflect the influence of the burial customs of *Savaria*.¹³³ We can also suppose a presence of some built funerary structure, for ex. an enclosure wall (perhaps under a barrow?). The others seem to be a simple pit graves, but the iron nails may indicate the presence of wooden boxes. The graves are all secondary cremations, perhaps in pottery urns.

In the Simaság cemetery one grave was a cylindrical ossuary where the cremated remains were placed inside in an organic receptacle. There was at least another secondary cremation in ossuary. The other graves seem to be secondary cremations which were placed in simple pit graves. The use of word „urn” in the documentation may indicate that the cremated remains were placed in ceramic vessels.

The two necropolis share some common characteristics: the presence of stone ossuaria and the possible survival of cremation in the 4th c. The ossuaria arrived from Italia to Pannonia via *Emona* and were popular in the urban cemeteries along the Amber Route (*Savaria*, *Scarbantia*), especially the cylindrical variant (present on both sites). From these centres they diffused later towards the rural communities, villa holders.¹³⁴ In *Pannonia Prima*, especially in the surroundings of *Savaria* and the region of Lake Neusiedl ossuaria remained in use for cremation during the 4th c.¹³⁵⁻¹³⁶

The presence of Late Roman cremations in Pannonia¹³⁹⁻¹⁴⁰ can be explained by different reasons. In certain region they can be connected to the presence of non provincial population (Carps for example).¹³⁷⁻¹³⁸ In the case of the two site the cremations seem to follow the previous funerary costumes (they are not geographically separated from the other burials of the cemetery) and fit well into the provincial Roman culture (the discovered finds, especially the lamp and the set of the jug and the incense burner). In our opinion they are new evidences for the already observed late survival of the cremation rite in the North-western part of *Pannonia Prima* and conservative funerary traditions of some communities.¹⁴¹

Primary grave goods, i.e. the objects placed on and around the pyre at the time of cremation, are known only from the cemetery at Chernelházadamonya. This is probably related to the fact that the place of cremation is not known and indicates that it was not considered important that the objects placed on the pyre appear in the graves. In the case of the melted glass vessels, it is still possible that they were placed in the graves with the remains of the pyre by accident, but the larger pieces of melted bronze were probably deliberately lifted from the cremation site and placed in the graves. They may be from a bronze vessel, but it cannot be excluded that they belonged to a mirror (mirror placed among the primary grave goods frequently appear in the secondary cremations in the graves of *Savaria*).¹⁴³

Ceramic vessels predominate among the secondary grave goods. They are represented mainly by large pots/storage vessels that may have served as urns and by smaller pots for preparing and storing food. The presence of drink was important in the ensembles. At least half of the graves in the Chernelházadamonya cemetery had at least a jug for serving drink, but it is surprising that forms for drinking and eating are almost completely absent. The Simaság, Grave 1 also yielded a pottery jug. Surprisingly forms for consumption of liquids and plates for eating are only represented in this cemetery.

The small jug and incense burner from the Simaság, Grave 5 formed a set. The two pots are reduced in size and probably came from the same workshop. Burn marks can be seen on the inner wall of the *turibulum*, suggesting that they may have been used in burial rites.

The contents of the perfume vessels may have been used in the cremation and preparation of the corpse, as it was may be the case of the melted glass fragments from Chernelházadamonya. The balsmaria placed among the secondary grave goods (Chernelházadamonya, Grave 2 and Simaság Grave 1) were to satisfy the afterlife needs of the deceased. The fact that, compared to urban and military camps, there are fewer small perfumed jars among the annexes in rural cemeteries suggests that the use of perfumes was less widespread among the local population for economic and cultural reasons, and that they were less an integral part of burial customs.¹⁴⁴

The unguentarium from the Grave 1 of Simaság, probably imported from the Eastern Mediterranean and the pedestal beaker from Chernelházadamonya Grave 1, indicate a certain degree of prosperity. Glass vessels for eating and drinking were not available to all and indicate a better way of life, following the Roman table culture.¹⁴⁵ A concentration of them can be observed in rural cemeteries, especially around *Savaria*.¹⁴⁶

The lamps had a prominent place among the secondary grave goods, two of the four graves at Chernelházadamonya and in one of the three graves at Simaság (the Late Roman grave!). Their presence in the assemblages indicates the adoption of the Mediterranean-style lighting in the funerary practices and its symbolic.¹⁴⁷ In *Pannonia*, lamps appear with the Roman occupation in the graves and in the burial rites and associated mainly in cemeteries linked urban communities and military camps. In rural areas, they are rare except in one or two areas (the territory of *Savaria* and the area around Lake Neusiedl). Their presence in the two cemeteries is indicative of 'Romanised' burial customs and may be explained by the proximity of *Savaria*.¹⁴⁸

The clothing accessories of the deceased are prominently displayed among the grave goods to indicate their origin and social status towards the community. The bronze "boat"-shaped bracelet appears in wealthy female burials. It probably indicates both the origin and social status of its wearer. The Late Roman belt decorated with the Bellerophon belt fitting was also a status symbol.

The fibulae appear mainly in rural cemeteries, and most of them, unlike those from the graves discussed here, are of indigenous type.¹⁴⁹ Here we see the influence of Iron Age funerary traditions, in which it was important for the dead to be symbolically represented in the clothing they wore during their lifetime. The frequency of fibulae in graves decreases after the mid 2nd c. indicating a change in burial customs, and drops dramatically as a result of the Marcomannic Wars.¹⁵⁰ However, members of the community using the Chernelházadamonya cemetery still considered it important to display the imported enamel fibula indicating the economic status of the wearer, and the knee fibula (possibly referring to the wearer's occupation or social status).

The mirrors may accompany both male and female burials.¹⁵¹ Their appearance and distribution show an Italic influence and it is therefore no coincidence that a relatively large number of them are found in towns along the Amber Road around military camps.¹⁵²

Conclusion

The study of these two old excavations has made it possible to gain a better understanding of two Roman cemeteries in a previously almost unknown rural environment. Without identifying the settlement to which they belong, it is difficult to determine what community may have used them. Their funerary practices are Roman in character (lamps, mirrors, glass balsamaria, ossuaria, jugs). The people who used the cemetery at Chernelházadamonya may have come from one of the settlements on the Amber Road or from the region of *Emona*, judging by the “boat”-shaped bracelet. The grave goods testify to the relative wealth of the community buried there (glass beaker, perfume imported (?) from the Eastern Mediterranean, decorative imported enamel fibula), but the grave goods typical of the elite (imported pottery, bronze vessels, glass tableware, amber objects) and grave types are missing. They were proud to mark their place in their community through the choice of the grave goods (bracelets, military belt, and ornate fibula). Their burial customs were influenced by the nearby *Savaria* (tile graves, ossuaria, mirrors, use of large pots as urns) and with a touch of some conservatism with continuation of the cremation rite into the Late Roman.

If handled with due care and criticism, old finds can be a very important source, alongside well-documented material from modern excavations, for the study of Roman burial customs. It would be worthwhile to publish them systematically.

Márton András – Gábor Ilon

Bagi Zoltán Péter

EGY VÉGVIDÉK „SZÜLETÉSÉNEK” ELSŐ HÓNAPJAI

Áttekintés a magyaróvári végvidékre 1594. szeptember 9-e és
1595 januárja között rendelt hadakról

Azzal, hogy Ferdinand Graf von Hardegg 1594. szeptember 29-én szabad elvonulás fejében feladta Győrt, végveszélybe került nem csupán Bécs és Alsó-Ausztria, hanem a Német-római Birodalom biztonsága is. Győr eleste a keresztények között óriási pánikot keltett. Istvánffy Miklós történeti munkája szerint Mátyás főherceg „igen nagy bánattal hallván az városnak idejénkorán nélkül való feladását”.¹ Győr elvesztésének a híre azonban nem csupán őt rendítette meg: az uralkodóhoz 1594. október 20-ai dátummal írt levele tökéletesen visszaadta a pozsonyi táborában eluralkodott hangulatot. Eszerint a vitézek, főként a magyarok, úgy viselkedtek, mint akiket fejbe vágtak. Mindezen túl a felső-magyarországi *Feldobristot*, Christoph von Teuffenbach zu Mairhofent² azzal fenyegette meg a nála járt Rákóczi Zsigmond, Illésházy István és Joó János, hogy amennyiben az uralkodó nem tesz valamit, nem foglalja vissza Győrt, úgy meghódolnak az Oszmán Birodalomnak.³ Wolfgang von Unverzagt, a prágai Udvari Kamara későbbi elnöke 1594. október 30-án és 31-én is azzal a javaslatlalt fordult az Udvari Haditanácshoz, hogy a Mátyás főherceg vezetése alatt sebtében összegyűjtött hadak használják ki Szinán nagyvezír elvonulását a magyarországi hadszíntérről, és támadják meg a szinte védtelen Győrt.⁴ Sem a főherceg, sem a magyar főurak, sem az alsó-ausztriai *Herrenstandba*⁵ tartozó mágnsok aggodalmán és kétségbeesett tenni akarásán nem csodálkozhatunk. Egyrészt ugyanis a Rába és a Rábca folyók vonalán, valamint a Fertő-tó mocsaras árterén kívül semmilyen természeti akadály sem állta útját a Bécs irányába támadóknak. Másrészt a stratégiai fontosságú végház szerepének átvételére a császárvárosig nem állt rendelkezésre komoly védművekkel ellátott erősség.⁶ Erre azonban nagyon nagy szükség volt, hiszen már egy Pozsonyban 1594. október 19-én kelt híradás szerint a tizenöt nappal korábban elfogott győri törökök azt vallották, hogy a következő év tavaszán Bécset fogja Szinán nagyvezír megostromolni.⁷

Az Udvari Haditanácsnak tehát gyorsan kellett reagálnia a kialakult helyzetre, és meg kellett erősítenie a vidék egyetlen szóba jöhető várát, Magyaróvárt.⁸

¹ Istvánffy Miklós 180.

² PÁLFFY: Kerületi és végvidéki 272.

³ Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Kriegsarchiv (KA) Alte Feldakten (AFA) 1594–10–9.

⁴ ÖStA KA Hofkriegsrat (HKR) Protokoll (Prot.) Expedit (Exp.) Band (Bd.) 192. folio (fol.): 466r. Nummer (No.) 194.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 466r. No. 199.

⁵ Az alsó-ausztriai tartományban az urak, azaz a mágnsok rendje.

⁶ PÁLFFY: A császárváros védelmében 210.

⁷ Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB) Fuggerzeitung Codex (Cod.) 8967. fol.: 218r–v.

⁸ PÁLFFY: A császárváros védelmében 217.

Első lépésként Mátyás főhercegnek és a haditanácsosoknak ki kellett neveznie egy új *Obristot* az ide rendelt had vezetésére. Istvánffy szerint Magyaróvárt „Hager Zsigmond hívségére s gondviselésére” bízták.⁹ Valójában Sigmund von Hagert csak 1595 januárjában nevezték ki erre a tisztségre.¹⁰ Az Udvari Haditanács protokollumkönyvének egyik bejegyzéséből tudjuk, hogy 1594. október 3-án Hannibal Beck von Leopoldsdorf¹¹ kapta feladatul a magyaróvári hadügy ideiglenes irányítását, felváltva – mint látni fogjuk – az addigi „triumvirátust”.¹² Néhány hónapos szolgálata alatt komoly kihívásokkal kellett szembenéznie. A következő hónapokban ugyanis úgy kellett leraknia egy új végvidék alapjait, hogy közben védelmeznie kellett Bécset és Alsó-Austriát, valamint Magyaróvárat és vártartományát¹³ a Győrbe rendelt oszmán had állandó portyázásaival és hódoltatási kísérleteivel szemben.¹⁴ Két, 1595 januárjában keltezett hír szerint azonban Becknek nem állt rendelkezésére ehhez elegendő erő.¹⁵ A továbbiakban azt szeretném rekonstruálni, milyen hadak álltak Magyaróváron az ideiglenesen kinevezett *Obrist* megérkezését megelőzően és azt követően mindaddig, amíg Hager át nem vette a tisztséget.

A magyaróvári vár és vártartományának hadereje

A magyaróvári várat és vártartományát II. Lajos magyar király a feleségének, Habsburg Máriának adta jegyajándékba egy 1522. február 8-án Budán kelt oklevelében.¹⁶ A mohácsi vereséget követően (1526. augusztus 29.) Habsburg Ferdinánd az 1515. évi Habsburg-Jagelló házassági szerződés alapján érvényesítette jogait a magyar koronára. Zsoldosai elsőként Magyaróvárat szállták meg, majd – a magyar főnemesség tiltakozása ellenére – 1528-ben Ferdinánd a várat és a vártartományt is átadta özvegyi székhelyül a Budáról elmenekült Máriának.¹⁷ A

⁹ Istvánffy Miklós 180.

¹⁰ PÁLFFY: A császárváros védelmében 217.

¹¹ Hannibal Beck von Leopoldsdorf életéről lásd: WISSGRILL: Schauplatz 332.

¹² ÖStA KA HKR Prot. Registratur (Reg.) Bd. 193. fol.: 355v No. 20.

¹³ A magyar szakirodalomban elterjedt uradalom kifejezés alapvetően helytelen. A 16. századi magyar nyelvű levelekben nyomát sem találjuk e szónak, amelyet a 19. század elején, a nyelvújítás során Barczafalvi Szabó Dávid alkotott meg éppen a birodalom szó mintájára, annak korabeli jelentését is megváltoztatva. A 16. században a vár és a hozzá tartozó birtoktestek összességét tartománynak (*pertinentiae*), míg a hadi és gazdasági személyzetét népnek (*gentium*) nevezték. Ezért is használok munkám során az uradalom helyett a vártartomány szavunkat. SZATLÓCZKI: Vár a várban 85–86.

¹⁴ A győri oszmán had 1594. október közepe és 1595. január közepe közötti tevékenységéről lásd: ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 211r–v; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 463v. No. 143.; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 109v–110r; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 61r–v; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 64r; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 48r; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8968. fol.: 17r–18r; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8968. fol.: 31v; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8968. fol.: 47v–48r; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8968. fol.: 33v–34r; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8968. fol.: 69r–v.

¹⁵ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8968. fol.: 17r–18r; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8968. fol.: 31v.

¹⁶ BOTTA: Huszár Gál 46.

vár 1529-ben egy rövid időre oszmán kézre került, két esztendővel később az uralkodó ismét átadta az özvegynek a vártartományt. V. Károly német-római császár 1531-ben azonban megbízta Habsburg Máriát a németalföldi tartományok kormányzásával. A magyaróvári vártartomány igazgatása és felügyelete egyre nehezebb feladatot jelentett Brüsszelből, főként azért, mivel a magyar rendek az országgyűléseken mindig újra és újra követelték az özvegyi birtokok visszavételét. Ezt azzal indokolták, hogy Habsburg Mária bevételeit inkább a magyar területek védelmére kellene fordítani. V. Károly közvetítésével az özvegy királyné és I. Ferdinánd között 1548. április 16-án Augsburgban megállapodás született, amely értelmében előbbi minden magyarországi és ausztriai birtokáról és jogáról lemondott a magyar uralkodó javára. Ennek következtében Magyaróvár az Alsó-ausztriai Kamara igazgatása alá került.¹⁸

A várat mint a Bécs védelme szempontjából stratégiai fontosságú erősséget az 1530-as években elkezdték megerősíteni, ám Győr kiépítésével ezt a szerepét elveszítette. Az 1540-es években megszervezett győri vagy osztrák végvidék hadainak köszönhetően a magyaróvári vártartomány biztonságban élt. Egy 1574 decemberében az Udvari Haditanácsnak küldött jelentésből kiderül, hogy akkoriban a vizsgált területen nem voltak meghódolt alattvalók,¹⁹ azaz a török portyázók nem érték el ezt a vidéket. A vár rövid ideig betöltött hadászati pozíciójának elenyészésével párhuzamosan a vártartomány szerepe felértékelődött.²⁰ Egyrészt a 16–17. században a győri vagy osztrák végvidékre rendelt zsoldosok háttországiává vált. Az itt élő várnép²¹ a végházakba rendelt hadak élelmezésében és robotjával a győri védművek kiépítésében is részt vett.²² Másrészt a háborúk idején az itt megmustrált, összpontosított vagy téli szállásra rendelt hadak ellátását biztosította.²³

A vár hadászati jelentőségének megfelelően alakult az ide rendelt had létszáma is, amely az alábbi táblázatban látható.

¹⁷ KENYERES: Uradalmak 230.

¹⁸ XVI. századi uradalmi utasítások 387–389.

¹⁹ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 159. fol.: 261v No. 86.

²⁰ XVI. századi uradalmi utasítások 387.

²¹ A várnépről lásd: SZATLÓCZKI: Vár a várban *passim*.

²² Élelmezésre példa: ÖStA KA HKR Prot. Bd. 152. Reg. fol.: 151v No. 125.; ÖStA KA AFA 1577–13–2; ÖStA KA Hofkriegsrat Akten 1578. Dezember Exp. No. 110. Arról, hogy Győr védműveinek építésében robottal szolgált a magyaróvári várnép lásd: ÖStA KA AFA 1551-07-03.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 146. fol.: 123r No. 5.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 158. fol.: 185r No. 10.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 159. fol.: 254v No. 131.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 185/2. fol.: 187v No. 79.

²³ Az ide érkező hadak megmustrálása: ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 140. fol.: 47r No. 52. A Magyarországra 1594 tavaszán és nyarán érkezett idegen hadak magyaróvári táborozására lásd: ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 745r–v. A szász és brandenburgi lovasoknak a magyaróvári várnépnek okozott károkról lásd: ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA) Hoffinanz (HF) Prot. Exp. Krieg (Kriegs- bzw. Feldtabulatur) Bd. 477. fol.: 49v.

1. táblázat: A magyaróvári vár és vártartomány védelmét ellátó had
1594 szeptemberét megelőzően

	Gyalogos Darabont	Pattantyús (Büchsen- meister)	Lands- knecht	Wachtmeis- ter	Sípos	Dobos	Írnok
Az 1543–44. évi számadáskönyv ²⁴	24 fő	1 fő					
Az Elias Ratwitz ²⁵ számára 1566. áp- rilis 30-án kiállí- tott utasítás ²⁶	23 fő	1 fő	3 fő	1 fő	1 fő	1 fő	1 fő
1580. évi jelentés ²⁷	-	1 fő	26 fő	1 fő	1 fő	1 fő	

Ez a kislétszámú had a vár kapuinak éjjel-nappali őrzését láthatta el.²⁸ A zsoldosok a Habsburg-család magánbirtokára rendelt őrségként, vagy ha úgy tetszik, testőrségként szolgáltak. Erre utal, hogy az egykori iratokban a *Guardi* vagy *Schloss Guardi* német kifejezéssel illették őket.²⁹ Ennek megfelelően a Magyaróvárra rendelt felfogadottak nem tartoztak a győri vagy osztrák végvidék végházaiba rendelt hadak közé.

A vár és a vártartomány élén egy *Hauptmann* állt a 16. század húszas éveitől, aki egyúttal Mária királyné, majd 1548-at követően a Habsburg uralkodó nevében a mosoni (fő)ispáni címet is betöltötte.³⁰ A feladatkörét meghatározó instrukció egyfajta lakmuspapírként mutatta Magyaróvár stratégiai szerepének megváltozását. Az 1532-ben kinevezett Jacob von Stamp³¹ utasítása ugyanis inkább katonai kérdésekkel és jogi kötelezettségekkel foglalkozott, mint a vártartomány gazdasági irányításával.³² Győr kiépülése és Magyaróvár hadászati jelentőségének csökkenése, elenyészése természetesen a *Hauptmannok* számára kiállított instrukciókban is tetten érhető. A vár és a vártartomány 1548-ban az Alsó-ausztriai Kamara felügyelete alá került, amivel együtt járt, hogy az ekkor a *hauptmanni* tisztséget be-

²⁴ XVI. századi uradalmi utasítások 387.

²⁵ XVI. századi uradalmi utasítások 391.

²⁶ XVI. századi uradalmi utasítások 403., 417.

²⁷ XVI. századi uradalmi utasítások 387.

²⁸ XVI. századi uradalmi utasítások 403., 417.

²⁹ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 194. fol.: 121v No. 40.

³⁰ XVI. századi uradalmi utasítások 399., 405.; KENYERES: Uradalmak 232.

³¹ XVI. századi uradalmi utasítások 390.

³² KENYERES: Uradalmak 232.

töltő Zacharias Wohniczky³³ tevékenységi köre is megváltozott. Feladatait inkább igazgatási, mintsem katonai jellegűnek tekinthetjük: kezelte a vártartomány valamennyi kiadását és bevételét, valamint a jogszolgáltatást is neki kellett gyakorolnia, azaz úriszéket kellett tartania a várnépek felett. Emellett intézte a győri püspöki és káptalani tizedek bérletének az ügyeit, amely a végvidéki hadak élelmezésének egyik legfontosabb jövedelemforrása volt; valamint felügyelte az óvári főharmincadot és annak fiókjait is. Munkájában egy ellenőr (*Gegenschreiber*) és egy számvevő (*Rentmeister*) segítette.³⁴

A vár és a vártartomány mindenkor *Hauptmann*-ja nem csupán e harminc, vagy még ennél is kevesebb felfogadott felett parancsnokolt, hanem mint Moson vármegye ispánja, az itteni had felett is. Bár a rendelkezésre álló információk igen hézagosak, az mindenképpen megállapítható, hogy időről-időre – az 1566. évi szultáni hadjárat, vagy egy-egy portya alkalmával ideiglenesen – több száz (200–400) lövészt és szekeret kellett volna kiállítaniuk, ám ennek megtörténtéről nincs pontos képünk.³⁵ Közvetett bizonyíték alapján tudjuk, 1594 késő őszen a Moson vármegyei hadat³⁶ is összehívták, hogy megerősítsék a Bécs és Alsó-Ausztria felé futó utak és átkelőhelyek védelmét.³⁷

Fontos hangsúlyozni, hogy a magyaróvári vár és vártartomány 1594 őszen nem rendelkezett kinevezett *Hauptmann*-nal. Bécsből 1594. május 21-én emlékeztették a prágai Udvari Kamarát, hogy Weiland Hans Preiner zu Stübing meghalt.³⁸ A tisztség ideiglenes pótlására már ezt megelőzően sor került. A Bécsben

³³ XVI. századi uradalmi utasítások 391.

³⁴ KENYERES: Uradalmak 232–237.

³⁵ Az Udvari Haditanács az 1566. évi szultáni hadjárat idején arra utasította Elias Ratwitzot, hogy Moson vármegyéből és a magyaróvári vártartományból állítson ki 300 fegyverforgatót és azt Győrbe vigye. ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 146. fol.: 150r No. 45. Egy 1571. október 10-i protokollum bejegyzés arról tanúskodik, hogy 200 lövészt kellett kiállítania Erasm Praun von Pielachhagnak. Sajnos az nem derül ki, hogy ezt a hadat hová szánták. ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 154. fol.: 95v No. 70. Négy esztendővel később immáron 400 lövészt kellett kiállítania a vártartománynak és a vármegyének, akik Győr vármegyében szolgáltak. Braun kérte visszahívásukat az Udvari Haditanácstól 1575. augusztus 26-án. Másnap már a haditanácsosok utasították a győri *Obrist*ot, Andreas von Teufelt elbocsátásukra. Ez azonban nem történt meg azonnal, hiszen szeptember 9-én meg kellett ismételnük a parancsot. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 160. fol.: 300r No. 194.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 161. fol.: 162v No. 286.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 161. fol.: 163r No. 99. Egy Győrből 1588. november 10-én küldött hír szerint az óvári *Hauptmann*-nak, Weiland Hans Preiner zu Stübingnek ismét 400 embert és néhány szekeret kellett küldenie, hogy a budai pasa és a székesfehérvári bég portyáját megakadályozzák. ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8961. fol.: 789r–v; Gregoróczy Vincét, a győri *Obrist* vicéjét és Preinert is 1590. február 25-én tájékoztatták, hogy az óvári vártartományból hadat kell küldeni Győrbe. ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 185/2. fol.: 102v No. 72.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 185/2. fol.: 195v No. 71. Preinert 1591. augusztus 11-én újra arra utasították, hogy a Bécs védelme szempontjából fontos erősségbe lövészeket és szekereket rendeljen. ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 187. fol.: 218v No. 51.

³⁶ A vármegyei hadak szervezetéről lásd: SZATLÓCZKI: A magyar vármegyei 7–38.

³⁷ ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Bd. 473. fol.: 582r.

³⁸ ÖStA FHKA HF Prot. Reg. Krieg (Kriegs- bzw. Feldtabulatur) Bd. 482. fol.: 9v; II. Rudolf német-római császárt, magyar és cseh királyt egy 1594. május 29-ei dátummal keltezett jelentésben Weiland Hans

hagyott Udvari Kamara május 20-án jelezte Mátyás főhercegnek, hogy a *Hauptmann* feladatainak ideiglenes ellátására megbízottként Hans Tuschenstein számvevőt ajánlják.³⁹ Egy nappal később pedig a prágai kamarai tanácsosok véleményét is kikérték erről.⁴⁰ A megüresedett *Hauptmanns*ágra három jelentkező is akadt. Június elején a prágai Udvari Kamarához Wolf Sigmund von Auersperg és Sigmund von Puchaim is kérelmet nyújtott be a magyaróvári tisztség betöltésére.⁴¹ Kettejükhez csatlakozott júliusban Georg Wilhelm von Sinzendorf. Kandidálását mindenképpen vonzóvá tette, hogy a kamarának vele szemben fennálló, 10 000 forintra rúgó adósságát a magyaróvári vártartomány odaítélésével annulálni lehetett, míg egy elutasítás esetén gondoskodni kellett volna az összeg más forrásból történő előteremtéséről.⁴² Azonban a kecsgetető ajánlat ellenére sem őt szemelték ki a tisztség betöltésére. Reichardt Strein von Schwarzenau augusztusban azzal a kéréssel fordult a prágai Udvari Kamarához, döntsenek Auersperg ügyében, hogy átvehesse a magyaróvári *Hauptmanns*ágot.⁴³ Győr ostroma és eleste azonban „felülírta” ezt a szándékot. Tuschenstein mint megbízott továbbra is igazgatta a várat és a vártartományt. Munkáját a hadi feladatok ellátásában segítette a vár éjjelnappali őrzését irányító *Wachtmeister*, Ulrich Teller,⁴⁴ aki 1594 késő őszén a Moson vármegyei és a várnépi hadak *Hauptmann*jaként kérte zsoldjának kifizetését.⁴⁵

Mind Tuschensteinnek, mind Tellernek komoly kihívást jelentett az ellenséges portyák elhárítása és a védelem megszervezése. A magyaróvári vártartományt már a Győr ostromát megelőző napokban pusztították a portyázó oszmán csapatok. Egy, a keresztény had révfalui (ma: Győr városrésze) táborából 1594. augusztus 4-én keltezett levél szerint 400 török lovas átkelt a Rábcán és Magyaróvár környékén falvakat égetett fel. A vártartomány lakosainak egy részét levágták, sokakat pedig elhurcoltak. Éppen újra a Rábcán akartak átkelni, hogy visszatérjenek táborukba, amikor Nádasdi Ferenc hadinépe rajtuk ütött. A magyarok a meglepett törököket megfutamtították, többségüket le is vágták. Ezzel szemben saját veszteségük mindössze tíz fő volt, ha hihetünk a levél írójának.⁴⁶

Preiner zu Stübing haláláról újra tájékoztatták. ÖStA FHKA HF Prot. Reg. Krieg (Kriegs- bzw. Feldtabulatur) Bd. 482. fol.: 13v.

³⁹ ÖStA FHKA HF Prot. Reg. Bd. 481. fol.: 119r; ÖStA FHKA HF Prot. Reg. Krieg (Kriegs- bzw. Feldtabulatur) Bd. 482. fol.: 13v.

⁴⁰ ÖStA FHKA HF Prot. Reg. Krieg (Kriegs- bzw. Feldtabulatur) Bd. 482. fol.: 9v.

⁴¹ ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Bd. 475. fol.: 171r; ÖStA FHKA HF Prot. Reg. Krieg (Kriegs- bzw. Feldtabulatur) Bd. 482. fol.: 26v; ÖStA FHKA HF Prot. Reg. Krieg (Kriegs- bzw. Feldtabulatur) Bd. 482. fol.: 30r.

⁴² ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Bd. 475. fol.: 207r.

⁴³ ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Bd. 475. fol.: 239v.

⁴⁴ ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Bd. 473. fol.: 393r.

⁴⁵ ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Bd. 473. fol.: 582r.

⁴⁶ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 466r–v. A török portyáról Hieronymus Ortelius is beszámolt történeti munkájában. ORTELIUS: Chronologia 66r. A tatárok portyájáról még: ÖStA KA AFA 1594–8–ad12a.

Tuschenstein igyekezett megvédeni az ideiglenesen gondjaira bízott vártartományt. Egyrészt a török portyát követően jegyzéket küldött az Alsó-ausztriai Kamarához, amelyben felsorolta mindazokat a hadianyagokat, amelyekkel – meglatása szerint – a vár készleteit ki kellett volna egészíteni.⁴⁷ Másrészt a vármegye lakóival és a várnéppel (ahogyan a forrás fogalmaz a parasztok) sáncokat építettek a Rábca mellé, és mintegy hat hétig vigyáztatta közülük kiállított fegyveresekkel a Magyaróvár és a Nezsider (ma: Neusiedl am See) közötti területet.⁴⁸ Ez természetesen komoly terheket rótt a magyaróvári vártartomány lakóira, akik igyekeztek kivonni magukat a feladat elvégzése alól. Ezért egy augusztus 18-án kelt irat tanúsága szerint Mátyás főherceg nyomatékosan arra utasította Tuschensteint, hogy intse az ottani alattvalókat az átkelő szorgalmas őrzésére. Emellett ígéretet tett arra is, hogy még a napokban őrséget rendel oda.⁴⁹ Mint ahogyan egy augusztus 25-ei keltezésű protokollumbejegyzésből kiderül, a főherceg utasította is Zrínyi Györgyöt, a dunántúli magyar rendi hadak főkapitányát,⁵⁰ hogy lássa el a várat és a vártartományt hadinépével;⁵¹ ám ez az erősítés nem érkezett meg. A számvevő pedig továbbra is úgy vélte, hogy a rendelkezésére álló erők nem lesznek elegendőek a nagyobb ellenséges portyák elhárításához. Ezért augusztus 27-én ismét azzal a kéréssel fordult Mátyás főherceghez, hogy a vár és a vártartomány megszállására rendeljen csapatokat.⁵² Tuschenstein azonban nem csupán „élőerőt”, hanem újra felszerelést is kért Magyaróvár és az átjárók védelmére. A számvevő augusztus 21-én jelezte az Udvari Haditanácsnak, hogy a szakállas puskákhoz kasra lenne szüksége.⁵³

A győri magyar had Magyaróváron

A keresztény had csúfos, 1594. szeptember 9-ei megfutamodását⁵⁴ követően a magyaróvári vár és a vártartomány, valamint Alsó-Ausztria és Bécs is veszélybe került. Ahogyan egy Bécsben, szeptember 14-én kelt levél írója megfogalmazta: „mi [bécsiek] tehát sajnos a legnagyobb veszélyben vagyunk, ugyanis az ellenségnek mindenhol szabad átjárása van. Ahová ő [a török] portyázni akar, ott senki sem tud ellenállni neki. Hamarosan, amennyiben Isten meg nem óvja, Ausztriában lesznek”. A levélíró azt is megemlítette, hogy a vármegyei és a várnépi hadak

⁴⁷ ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Bd. 473. fol.: 316v–317r.

⁴⁸ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 336r–v.

⁴⁹ ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Krieg (Kriegs- bzw. Feldtabulatur) Bd. 477. fol.: 102r–v.

⁵⁰ PÁLFFY: Kerületi és végvidéki 269.

⁵¹ ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Krieg (Kriegs- bzw. Feldtabulatur) Bd. 477. fol.: 104v.

⁵² ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Krieg (Kriegs- bzw. Feldtabulatur) Bd. 477. fol.: 95r.

⁵³ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd 192. fol.: 450v No. 78.

⁵⁴ ORTELIUS: Chronologia 68r–69r; Illésházy István nádor 11.; LENGYEL: Győr eleste 182–184.; TÓTH: A mezőkeresztesi csata 161.; Istvánffy Miklós 175–178.

részen újra összegyűltek.⁵⁵ A „jóslat” hamarosan valósággá is vált. Egy Bruck an der Leithából, szeptember 18-án keltezett jelentés szerint két nappal korábban a tatárok⁵⁶ egy mérfölddel Győr alatt átkeltek a Dunán. Felégették Moson városát, majd ezt követően Magyaróvár városára törtek. A jelentés írója szerint azonban mindkét helyről visszaverték a támadókat a keresztények.⁵⁷ Ebben a harcban már azok a hadak is részt vettek, amelyeket Mátyás főherceg hátrahagyott a szentjánosi (ma: Jánossomorja) és a szentpéteri (ma: Jánossomorja) Rábca átkelők, valamint a magyaróvári vár és vártartomány védelmére. Ezek közül az egyik a győri magyar lovasság és gyalogság volt.

Joggal merül fel a kérdés, miért nem az erősségben harcolt ez az erő. Erre két magyarázatot is találunk az egykorú magyar szerzők műveiben. Wathay Ferenc önéletírása szerint „az katonákat⁵⁸ az kirásképe⁵⁹ kiszállévtván az várasbúl, révekre rendelte vala, az Duna mellé, hogy ott a tatártúl ótalmaznánk az Dunát”.⁶⁰ Wathay visszaemlékezésében tehát arra utalt, hogy Hardegg a tatároknak az ostromlók táborába történt megérkezését követően, azaz az augusztus 11-e utáni napokban küldte ki az erősségből a magyar lovasságát. Ezek a csapatok hamarosan, augusztus 15-én harcba is bocsátkoztak, amikor a tatárok és a janicsárok átkelését akadályozták meg. Állítása szerint Wathay a keresztény had ellentámadásában sebesült meg: „elől járó seregben levén én, az tatárok nyíllal az balog lábomat általlúvén, az száram csontját is meghatván, sebben esém”.⁶¹

Istvánffy történeti munkájában szintén megörökítette, hogy Hardegg a győri magyar had jó részét a falakon kívülre parancsolta. Leírásában azonban az *Obrist* tettét egészen mással indokolta: „Az magyarok penig alig hagyattanak vala százhatvanan az várasban, holott Hardegg az többit, vagy azért, hogy az hívségéhez s állhatatosságához nem bízván, vagy felettébb való gyűlölséges felőlők való gonosz ítéletből, rész szerint a táborba általküldette, rész szerint más véghelyek oltalmazására elosztotta, és csak Izdenczy Jánost,⁶² a lovassereg kapitányát, s még más Ormándy Jánost,⁶³ hadi bírót, maga mellett megtartotta volna”.⁶⁴ Ez esetben valószínűleg a „magyar Livius” vitriolba mártott tollát inkább a későbbi esemény, Győr elvesztése felett érzett keserűség, és az *Obrist* egyszemélyi felelősségének erősítése

⁵⁵ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 336r–v.

⁵⁶ A Krími Kánság szerepvállalásáról az 1594. évi hadjáratban lásd: IVANICS: A Krími Kánság 62–82.

⁵⁷ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 316r–v.

⁵⁸ A korszakban a katona szót csak a lovas értelemben használták.

⁵⁹ Ferdinand Graf von Hardegg.

⁶⁰ Wathay Ferenc 144–145.

⁶¹ Wathay Ferenc 145.

⁶² Izdenczyt már 1594 októberében fogságba vetették. Kegyelemben részesült és 1598 januárjában ki-nevezték Hager helyetteséül. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd 192. fol.: 395v; PÁLFFY: A császárváros védelmében 217.

⁶³ Istvánffy szerint a megadás feltételeit magába foglaló levelet Ormándy szövegezte meg. Istvánffy Miklós 179.

⁶⁴ Istvánffy Miklós 177.

vezette, mint a valóság józan értékelése.⁶⁵

Akár az egyik, akár a másik ok miatt küldte el azonban Hardegg az erősségből a magyar had zömét, az bizonyos, hogy a révfalui keresztény táborban tartózkodtak, majd szeptember 9-én a többi zsoldossal együtt menekültek el. Sorsuk további alakulásának bemutatásához ismét Wathayhoz kell fordulnunk: „az győri katonákban penig azkik megmaradtanak vala az Győr alól való elfutásban és egyéb harcokban, rendelte és szállította őket Mátyás herceg Óvárban”.⁶⁶ Ezt az Udvari Haditanács protokollumbejegyzései alá is támasztják. Szelesti János⁶⁷ és a győri magyar lovasok szeptember 26-án panasszal fordultak a haditanácsosokhoz a Magyaróváron lévő német tisztségviselők miatt.⁶⁸ A következő napon, illetve október 1-jén már azt jelentették Bécsbe, hogy a huszárok folyamatosan szökdösnek.⁶⁹ Harcértékük és moráljuk tehát erősen megkérdőjelezhető volt.

A győri magyar lovasság esetében tehát tudjuk, hogy már szeptemberben Magyaróváron tartózkodtak, ám a gyalogosok sorsával kapcsolatban csak egy-két információmorzsa áll rendelkezésre. Az bizonyos, hogy az Istvánffy által említett, Győrben maradt százhatvan magyar vitéz mindegyike, vagy egy jelentős része gyalogosan szolgált. Az erősség védelmében személyesen részt vett Ruggerio Fabbarini *Horvátország és Magyarország háborúi az 1592. évtől 1595-ig* című munkájából világosan kiderül, hogy legalább száz magyar gyalogos állt Hardegg rendelkezésére szeptember 9-ét követően is.⁷⁰ Egy szeptember 30-án Bruck an der Leithában kelt jelentésben, illetve Hieronymus Ortelius történeti munkájában ugyancsak azt olvashatjuk, hogy a győri gyalogság a kivonulók utóvédjeként hagyta el az erősséget, és vált a rájuk rontó és őket kifosztó ostromlók áldozatává. Ám biztosak lehetünk abban, hogy közöttük meneteltek az életben maradt magyarok is.⁷¹ Lengyel Alfréd kutatásai alapján még létszámukat is megadta. Eszerint a két német gyalogászlóból (*Fahne*) kétszázán, míg a magyarokból százhatvanan

⁶⁵ Ezt a feltevést támasztja alá, hogy Istvánffy a Győr feladását taglaló részben a következőket vetette papírra: „midőn az herceg ötet, ki szemben akarván lenni s beszélni véle, mint olyan elvétett, semmirekellő embert, hozzája nem bocsáttatá”. Istvánffy Miklós 180.

⁶⁶ Wathay Ferenc 145.

⁶⁷ Szelesti János győri szolgálatára lásd: Ferdinand Graf von Hardegg 84., 87.

⁶⁸ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 454r No. 113.

⁶⁹ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 423v No. 5.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 454v No. 120.

⁷⁰ „A bentiek még egyszer elküldték Ottavio [Anerleo] kapitányt, hogy tiltakozzon a főhercegnél, hogy gyorsabbnak kellene lennie a segítségküldésben, mert nem tudják tovább tartani a várost. Pedig [a védők] nem hagytak fel a bástyákon szükséges fedezékek, mellvédek, keresztárok és búvóhelyek építésével, mivel már bástyacsúcsok nem voltak, és lelkesnek akartak látszani, mint akik nem félnek semmitől. Ezért ki is küldtek száz magyart, hogy támadják meg a törököket, akik az árkokon dolgoztak és a Rába mellett a bástya előtti árok feltöltésén. Meg is öltek közülük jó néhányat, ezzel a többi megfutamították. Később, látván a mieink kis létszámát, visszatértek és visszaszerezték az említett helyeket, a magyaroknak pedig vissza kellett vonulniuk az erdőbe, miközben két német meghalt, akik csak későn kezdtek menekülni”. BAGI-SZOVÁK: Ruggerio Fabbarini 168.

⁷¹ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 273r–v; ORTELIUS: Chronologia 70r.

maradtak életben.⁷² Győr védői szeptember 30-án érkeztek meg Magyaróvárra. Az Udvari Haditanács október 2-án utasította az erősségből kivonult *Obristokat* és tisztségviselőket, hogy adjanak számot a még harcra képes zsoldosokról.⁷³ Nem tudjuk, hány fegyverforgató magyar gyalogot találtak, ám az bizonyos, hogy Beck október 14-én azt kérte az Udvari Haditanácstól, hogy magyar darabontokat rendeljenek Magyaróvárra,⁷⁴ majd október 30-án a győri magyar gyalogság kifizetését szorgalmazta.⁷⁵

Ki vezette ezt a hadat? A közvetett bizonyítékok alapján egyelőre csak a lovasság esetében lehet meghatározni. Feltételezésem szerint szeptember folyamán a Magyaróváron álló győri lovasok felett gersei Pethő Kristóf⁷⁶ parancsnokolt. Személye az egyik jó példa a kora újkori magyarországi hadügyre jellemző kettős igazgatás bemutatására. Legfontosabb birtoka, Keszthely egyszerre védelmezte a Balaton-felvidéket és az itt, Zala vármegye felé vezető utat. Stratégiai fontossága miatt az Udvari Haditanács 1575-ben a győri vagy osztrák végvidék száz gyalogját rendelte oda, amelyből húsz főt a szomszédos Csobáncon helyeztek el. A védelem hatékonyságának növelése érdekében azonban hamarosan lovasságot is küldtek a városba. Ennek köszönhetően 1577-től negyven gyalogos és tizenegy lovas szolgált a palánkban és az egykori ferences kolostor kőfalai között,⁷⁷ amely létszám a tizenöt éves háború megkezdéséig papíron változatlan maradt.⁷⁸ Az Udvari Haditanács – a korszak kinevezési gyakorlatának megfelelően – a magántulajdonban maradt végházba rendelt királyi had élére a birtokos család tagját, gersei Pethő Kristóft nevezte ki. Ezzel ugyanis számos, a védelem hatékonyságát súlyosan veszélyeztető konfliktushelyzetet el lehetett kerülni.⁷⁹

A rendelkezésre álló igen sporadikus és szűkszavú források alapján nagy biztonsággal állítható, hogy Pethő a győri végvidék keszthelyi hadnagyaként vett részt a várában szolgáló egységekkel az 1594. évi hadjáratban: Esztergom sikertelen ostroma és a révfalui keresztény tábor Győrért vívott harcaiban.⁸⁰ Nem ismerjük azonban sem a hadinépének pontos létszámát, sem összetételét. Azt teljes bizonyossággal lehet állítani, hogy a keszthelyi lovasok és gyalogosok nem mind-

⁷² LENGYEL: Győr eleste 191.

⁷³ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 355r No. 8.

⁷⁴ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 461v No. 103.

⁷⁵ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 466r No. 196.

⁷⁶ Pethő Kristóf életéről lásd: VÉGH: Birodalmak határán 56–192. *passim*.

⁷⁷ PÁLFFY: A császárváros védelmében 174.; VÉGH: Birodalmak határán 56.

⁷⁸ ÖStA KA AFA 1693–12–6; PÁLFFY: A magyarországi 136., 150., 167.; BAGI: Elveszve 49., 64.

⁷⁹ VÉGH: Birodalmak határán 58.; BAGI: A Magyar Királyság hadügyei 124.

⁸⁰ Egy július 8-ra keltezett levél szerint az Udvari Kamara Mátyás főherceg táborában lévő tanácsosaitól kért magának és zsoldosainak egy havi zsoldot. Egy hónappal később Pethő újra fizetésért folyamodott. Az Udvari Kamara Mátyás főherceg révfalui táborában lévő tanácsosai az augusztus 18-án keltezett protokollum-bejegyzésükben azonban már nem hagytak kétséget afelől, hogy a keszthelyi hadinéppel vett részt a hadjáratban. ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Krieg (Kriegs- bzw. Feldtabulatur) Bd. 477. fol.: 79r; ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Krieg (Kriegs- bzw. Feldtabulatur) Bd. 477. fol.: 102v.

egyikét vitte magával a hadjáratra. Ez már csak azért sem történhetett meg, mivel Veszprém 1593 őszén bekövetkezett elestével a Balaton-felvidék és Zala vármegye ismét a török portyák egyik lehetséges célpontjává vált, tehát nem lehetett őrizet nélkül hagyni a stratégiai fontosságú keszthelyi végházat. Azt azonban állíthatjuk, hogy a Keszthelyről érkezett had is mintegy három hétig Magyaróváron szolgált.

A fennmaradt protokollumbejegyzések alapján azt is joggal feltételezhetjük, hogy Sigmund von Kalchsteinnel (Kalkstein)⁸¹ és Tuschensteinnel együtt – munkamegosztásban – irányította a magyaróvári vár és vártartomány védelmét. Felterjesztéseiket együtt küldték az Udvari Haditanácshoz csapaterősítést kérve,⁸² és őket utasították Győr feladása után a Magyaróvárra vonuló hadak és tisztségviselők fogadására.⁸³ Pethő (szeptember 26-án) egyedül, majd (október 1-jén) Kalchsteinnel együtt jelezte a bécsi haditanácsosoknak a magyar lovasok szökdösését.⁸⁴ Arról azonban már nem áll pontos adat a rendelkezésünkre, mikor nevezte ki Mátyás főherceg a tisztségre. Csak abban lehetünk biztosak, hogy már szeptember 17-e előtt „szolgálatba állt”.⁸⁵ Ráadásul Kalchsteintől még 50 tallérnyi kölcsönt is felvett, amely összeget Mátyás főherceg 1594. november 3-án kelt utasítása értelmében a bécsi Udvari Kamarának kellett megtérítenie.⁸⁶ Ezt a pénzt – valószínűleg – a zsoldhátralékból vonták le később.⁸⁷

Pethő csupán néhány hétig töltötte be a győri magyar lovasság feletti parancsnokságot. Aggódva saját várának, birtokainak és családjának a sorsáért, október 1-jén kérte az Udvari Haditanácstól, hadd térhessen vissza Keszthelyre, amelynek a haditanácsosok helyt is adtak.⁸⁸ Megbízatása tehát csak ideiglenes volt. A Magyaróváron lévő győri magyar lovasság vezényletével ezt követően Eörsi Pétert és Tekenesi Pált bízták meg.⁸⁹ Csakhamar azonban ez a helyzet is változott. Tekenesit ugyanis – számomra egyelőre ismeretlen okból – áristomba zárták. A haditanácsosok ezért október 14-én utasították Becket, hogy a teljes győri lovasságot rendelje Eörsi vezénylete alá.⁹⁰ Ezzel egyidejűleg pedig – hason-

⁸¹ Sigmund von Kalchstein szerepvállalásáról még lesz szó a következő fejezetben.

⁸² ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd 192. fol.: 421r. No. 51.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 347r No. 89.

⁸³ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 352v No. 200.

⁸⁴ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd 192. fol.: 423v No. 5.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd 192. fol.: 454v No. 120.

⁸⁵ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd 192. fol.: 421r. No. 51.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 347r No. 89.

⁸⁶ ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Bd. 473. fol.: 525v; ÖStA FHKA HF Prot. Reg. Krieg (Kriegs- bzw. Feldtabulatur) Bd. 482. fol.: 94v.

⁸⁷ Pethő is, mint minden végvidéki tisztségviselő állandóan kilincsel az elmaradt zsold kifizetése végett. Vele szemben az Udvari Kamarának egy 1594 júniusában kelt irat szerint 291 forint 40 krajcár tartozása volt. ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Krieg (Kriegs- bzw. Feldtabulatur) Bd. 477. fol.: 13r; ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Krieg (Kriegs- bzw. Feldtabulatur) Bd. 477. fol.: 63v.

⁸⁸ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd 192. fol.: 457r. No. 16.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd 192. fol.: 463r No. 136.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 354v No. 6.

⁸⁹ Október 3-án ők fordultak az Udvari Haditanácshoz pénzért kérve lovasaik eltartásához. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 387r.

⁹⁰ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 363r No. 140.

lóan, mint ahogyan ez a győri végvidék esetében szokásban volt – Beck helyettesévé lépett elő.⁹¹ A tisztséghez az alsó-ausztriai rendek kirendelt tanácsosai⁹² Hermann Georg⁹³ *hauptmanni* zsoldját rendelték.⁹⁴ Eörsi egyébként már korábban „hallatta a hangját” a magyaróvári hadüggyel kapcsolatosan. Majd két héttel korábban ugyanis azzal a kéréssel fordult az Udvari Haditanácshoz, hogy több hadinépét küldjenek a rábcai átkelők, valamint a vár és a vártartomány védelmére.⁹⁵ Mint látni fogjuk, a különböző csapatok folyamatosan érkeztek be Magyaróvárra, ám az Eörsi alá közvetlenül tartozókat inkább csökkentették. Az Udvari Haditanács október 15-én Becket utasította arra, hogy a győri lovasokból százat – akik jól ismerik a környéket – küldjön Bécsbe.⁹⁶ Majd két hónappal később, 1594. december 8-án a haditanácsosok már Eörsinek küldtek parancsot, hogy Szelesti lovasait engedje át Nádasdi szolgálataba.⁹⁷ Az egykori győri lovasság ennek ellenére sikerrel látta el a feladatát, a vártartomány területének a védelmét és az ellenség zaklatását. A huszárok december elején Győr környékén portyáztak, és megtámadtak egy hídnál mintegy ezer tatárt, akik a magyaróvári terület felprédálására indultak volna. Az összecsapásban a magyar lovasok győzedelmeskedtek, majd Magyaróvárra öt levágott fejjel és tíz fogollyal tértek vissza.⁹⁸

A felfogadott német zsoldos gyalogság Magyaróváron

A szeptember 9-ei pánikszerű futást követően Mátyás főherceg azt tervezte, hogy Magyaróváron marad,⁹⁹ ott várja be az újonnan felállított három gyalogos regimentet,¹⁰⁰ valamint a rendek által kiállított segélyhadakat,¹⁰¹ és összegyűjti szét-

⁹¹ Ezért nem engedte haza az Udvari Haditanács, amikor eltávozást kért néhány napra. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd 192. fol.: 390v.

⁹² Az egyházi rendek közül Georg Strigl schottenklosteri és Ulrich Hackl zwettli apát. Az urak rendjéből Sigmund Graf von Hardegg és Reichard Streun. A lovagok rendjéből Maximilian von Mammig és Bernhard Leo Gall. A negyedik rendből Silvester Pacher és Georg Fürst. STANGLER: Die niederösterreichischen Landtage 185.

⁹³ Életről lásd: Ferdinand Graf von Hardegg 11–112. passim.

⁹⁴ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd 192. fol.: 464r. No. 150.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 368r No. 224.

⁹⁵ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd 192. fol.: 423v. No. 13.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 355r No. 10.

⁹⁶ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 384r No. 27.

⁹⁷ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 363v–364r No. 153.

⁹⁸ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 61r–v; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 64r.

⁹⁹ Színán nagyvezír sikeres, szeptember 8-ai véneki átkelését követően a keresztény hadvezetés úgy vélte, hogy „a tábornok Óvárhoz kellene visszaállítani oly rendtartással, hogy az szekerek s tábori eszközök az szigeten által a hédervári úton előlbocsáttatnának, az had pedig az abdoni [abdai] úton menne, s Óváratt az Lajta vize mellett együvészállanának”. Istvánffy Miklós 176–177.

¹⁰⁰ Karl burgauai őrgrof, Wilhelm von Öttingen és Jakob Hannibal von Raitenau gyalogos regimentjei.

¹⁰¹ Mátyás főherceg még Győr ostromát megelőzően kérte a Habsburg Birodalom királyságainak és tartományainak rendjeit, hogy rendeljék el a rendi had felállítását és a nemesség számára hirdessenek

szóródott seregeit, majd megkísérli felmenteni Győrt.¹⁰² Erre azonban lehetősége sem nyílt a szeptember hátralevő részében. Egyrészt Karl burgauai őrgrof, Wilhelm von Öttingen és Jakob Hannibal von Raitenau¹⁰³ gyalogsága nem állt időben a rendelkezésére. Ugyan az őrgrof regimentje szeptember végén megérkezett Bruck an der Leithába, és tovább is küldték Győr irányába azzal a paranccsal, hogy próbáljon meg bejutni az ostromlott végházba, ám ez már túl későn történt. Mikor útra keltek, Hardegg már megegyezett a nagyvezírral a feladás feltételeiben és elindult megmaradt erőivel Óvár irányába. Győrbe lehetett volna rendelni a Raitenau regiment több mint 3000 zsoldosát is, akiket a Bécs környéki falvakban szállásoltak el. Harcba vetésükre azonban azért nem kerülhetett sor, mivel az *Obristj*uk nem jelent meg, ezért nem lehetett megmustrálni őket, és nem kaphatták meg első havi zsoldjukat sem. A fizetetlen hadinép a helyi lakosság módszeres kifosztásával próbálta eltartani magát. Ahogyan egy szeptember 30-án kelt jelentés írója fogalmazott „elveszítjük az országot, emellett a gyalogok segítenek azt el is pusztítani”.¹⁰⁴

Másrészt a Habsburg Birodalom egyes tartományainak rendjei által kiállított segélyhadak csak októberben érkeztek meg a magyarországi hadszíntérre. Bár Mátyás főherceg, hasonlóan Raitenau és a burgauai őrgrof gyalogosaihoz, ezeket az erőket Komárom felmentésére akarta rendelni, ám Szinán nagyvezír hamarabb felhagyott a stratégiai fontosságú végház ostromával, minthogy a keresztények megérkezhetek volna.¹⁰⁵

Harmadrészt a főherceg sem maradt Magyaróváron, mivel nem érezte ott magát biztonságban. Így szeptember 15-én tovább vonult, vagy inkább követte megfutott zsoldosait Bruck an der Leithába.¹⁰⁶ Egy szeptember 12-én Magyaróváron keltezett jelentés szerint a három nappal korábban történeteket követően a német lovasság a Magyaróvár környéki falvakban szállásolta el magát. A magyarok

ki általános felkelést. Ilyen módon kívánta ugyanis kiegészíteni az Esztergom sikertelen ostroma során nagy veszteségeket szenvedett seregét. Mátyás főhercegnek a komáromi táborból 1594. július 26-án kelt levele a cseh rendekhez, amelyben a kialakult hadihelyzet miatt általános felkelés elrendelését kérte: Státní ústřední archiv v Praze Národní archiv Staré militare 1527–1748 Karton 14. 25. 07. 1594. A cseh, sziléziai és morva rendek 1594. évi általános felkeléséről lásd még: ÖStA KA AFA 1594–9–2; ÖStA KA AFA 1594–9–17; Die böhmischen Landtagsverhandlungen 592–740.; PÁNEK: Die antiosmanischen Feldzüge 67–101.; Istvánffy Miklós 172. Az alsó-ausztriai rendek felkeléséről és a hadjáratban való részvételéről lásd: ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 355r No. 12.; STANGLER: Die niederösterreichischen Landtage 181–187. A felső-ausztriai rendek felkeléséről és a rendi had kiállításáról lásd: ÖStA KA AFA 1594–8–12; ÖStA KA AFA 1594–8–12a; ÖStA KA AFA 1594–8–13; ÖStA KA AFA 1594–8–22; ÖStA KA AFA 1594–10–12. A Teuffenbach vezette felső-magyarországi hadról lásd: ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 326r–v; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 299r–v; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 275r–276v.

¹⁰² ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 316r–v; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 275r–276v.

¹⁰³ Mindhárom regimentre lásd: BAGI: A császári-királyi mezei hadsereg *passim*.

¹⁰⁴ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 275r–276v; ORTELIUS: Chronologia 70r–v.

¹⁰⁵ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 336r–v; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 275r–276v; ORTELIUS: Chronologia 70v; PÁNEK: Die antiosmanischen Feldzüge 67–101.; Istvánffy Miklós 183–185.

¹⁰⁶ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 336r–v; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 316r–v.

döntő része kétszáz-as-háromszáz-as csoportokban vonult haza.¹⁰⁷ Három nappal később, szeptember 15-én egy Bruck an der Leithából küldött hír megfogalmazója is röviden kitért a megfutott keresztény fősereg helyzetére. Szerinte a német lovassok és a magyar huszárok azzal magyarázták tétlenségüket, hogy a málhát szállító szekereik az ellenség kezére kerültek. Így semmilyen élelmük sincsen, ezért a helyi lakosságtól szerzik be az ellátásukhoz szükséges javakat.¹⁰⁸ Emellett a menekülés során üldözőiktől súlyos veszteségeket szenvedtek.¹⁰⁹ Még a szeptember 30-án kelt jelentésben is az olvasható, hogy Győr felmentéséhez nem állt rendelkezésére elegendő létszámú lovasság.¹¹⁰ A főherceg tehát hiába törekedett arra, hogy újra ütőképess hadsereget gyűjtsön össze, ez szeptember végéig október elejéig nem sikerült. Ezt követően pedig a beérkezett és a rendelkezésére álló erőkkel Pozsonyba vonult, hogy megerősítse, illetve felmentse Komárom védőit.¹¹¹ Mindezek ellenére Mátyás főherceg nem feledkezett meg a rábcai átkelők, valamint a magyaróvári vár és vártartomány védelméről sem, amelyeket ez idő alatt igyekezett megfelelő német gyalogsággal is megerősíteni: Sigmund von Kalchstein és Simon Lein zászlóival.

Sigmund von Kalchstein gyalogsága

Míg 1594 szeptemberében Tuschenstein a magyaróvári vár kicsiny őrségét, a vártartományi népet és a vármegyei csapatokat, Pethő pedig a győri magyar lovasságot irányította ideiglenesen, addig a Magyaróvár védelmére rendelt német gyalogság felett Kalchstein *Oberhauptmann* parancsnokolt.¹¹² Ezek között szolgáltak természetesen a közvetlenül alárendelt zászlók is.

Kalchsteint azonban 1594 januárjában még nem gyalogosok felfogadásával bízták meg. Az Udvari Kamara hadi ügyek kiadványozásával foglalkozó irodája (*Kriegsexpedition*) január 11-én kelt dekrétumában jelezte a prágai kamarásoknak, hogy az uralkodó megbízta Kalchsteint azzal, hogy háromszáz lovas lövészával vegyen részt a felső-magyarországi végvidék védelmében.¹¹³ Ez azt jelentette, hogy neki és megbízottjainak a már addig is szolgálatban álló ötven zsoldos mellé további kétszázötven főt kellett toborozniuk. A prágai Udvari Kamara a verbunk sikerét olyannyira biztosra vette, hogy – az Udvari Kamara hadi ügyek kiadványo-

¹⁰⁷ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 338r–339r.

¹⁰⁸ ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Krieg (Kriegs- bzw. Feldtabulatur) Bd. 477. fol.: 110r.

¹⁰⁹ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 326r–v; ORTELIUS: Chronologia 69r; Istvánffy Miklós 178.

¹¹⁰ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 275r–276v.

¹¹¹ Komárom ostromáról legutóbb lásd: BAGI: Komárom 64–75.

¹¹² ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 421r. No. 51.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 347r. No. 89.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 352v. No. 200.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 423v. No. 5.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 454v. No. 120.

¹¹³ ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Bd. 475. fol.: 10r.

zásával foglalkozó irodájának újabb dekrétuma alapján¹¹⁴ – a hadifizetőmestert, Michael Zellert január 15-én arra utasították, hogy a toborzójegyzékbevételt követően kifizetendő előleget, a lovasság esetében az úgynevezett *Anrittgeldet*, 1350 forintot¹¹⁵ a töröksegélyből minél hamarabb fizettesse ki részükre.¹¹⁶ Két nappal később pedig már az első havi zsold átadására is parancsot adtak.¹¹⁷ A következő hónap első felében azonban világossá vált, hogy mindezekre nem lesz szükség. Arról érkeztek ugyanis hírek Prágába és Bécsbe a sziléziai rendektől, hogy Kalchstein felfogadottjainak viselkedésével nincsenek megelégedve. Mátyás főherceg ezért erről, illetve a toborzás állásáról tájékoztatást kért a felső-magyarországi *Feldobristtől*.¹¹⁸ Valószínűleg ennek a hatására is az uralkodó egy rendelkezést bocsátott ki, amelyről az Udvari Haditanács a február 3-án kelt levelében tájékoztatta Kalchsteint. Eszerint II. Rudolf német-római császár, magyar és cseh király egyrészt nem járult hozzá, hogy a már korábban is szolgálatban álló ötven lovasának a hópénzét a mezei szolgálatért járó zsoldra emeljék. Másrészt emlékeztetett arra, hogy a kétszázötven lovas lövésznél több toborzását nem engedélyezi.¹¹⁹ Az uralkodó tehát a rendelkezés kibocsátásának az idején legalább még a toborzás sikerében bízott. Csakhamar kiderült azonban, hogy ez hamis remény volt. Mátyás főherceg 1594. február 11-ei leveléből ugyanis kiderült: Kalchstein és megbízottjai nem tudtak megfelelő számú lovas lövést verbuválni.¹²⁰

Kalchstein azonban nem sokáig maradt megbízás nélkül. A prágai udvar 1593 őszén megbízta a birodalmi fillérmestert, Zacharias Geizkoflert, hogy 1000 gyalogost, egészen pontosan muskétást toborozzon a Német-római Birodalomban. Geizkofler december 18-án jelentette, hogy sikerrel járt.¹²¹ A prágai Udvari Kamara hat nappal később emlékeztette Mátyás főherceget, hogy a felfogadottak első havi zsoldjára 8000 forintot kell rendelni,¹²² amiről december 30-án a hadifizetőmestert is értesítették.¹²³ A hópénzüik kiosztása azonban egyelőre elmaradt. Az Udvari Haditanács 1594. január 7-én az Udvari Kamarától 200 forint fizetését kérte a már Bécsbe érkezett gyalogosoknak.¹²⁴ A muskétásoknak azonban nem volt parancsnoka. Engelhardt Khurz von Senftenau már 1594. február 10-én az Udvari Haditanácshoz érkezett írásában azt javasolta, hogy az ezer fő élére vagy Kalch-

¹¹⁴ ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Bd. 475. fol.: 26r.

¹¹⁵ ÖStA FHKA HF Prot. Reg. Bd. 479. fol.: 69r–v.

¹¹⁶ ÖStA FHKA HF Prot. Reg. Bd. 479. fol.: 14r.

¹¹⁷ ÖStA FHKA HF Prot. Reg. Bd. 479. fol.: 15v.

¹¹⁸ ÖStA FHKA HF Prot. Reg. Bd. 479. fol.: 33r; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd 192. fol.: 10v. No. 52.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 286v No. 4.

¹¹⁹ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 287v No. 16.

¹²⁰ ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Bd. 475. fol.: 59r.

¹²¹ ÖStA FHKA HF Prot. Reg. Bd. 467. fol.: 256v.

¹²² ÖStA FHKA HF Prot. Reg. Bd. 469. fol.: 358v.

¹²³ ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Bd. 464. fol.: 648v.

¹²⁴ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 287v No. 16.

steint, vagy Anton Stampot nevezzék ki.¹²⁵ A haditanácsosok két nappal később tájékoztatták is előbbi arról, hogy a Geizkofler által felfogadott ezer muskétás vezetésével őt bízzák meg,¹²⁶ majd február 17-én ezt ki is hirdették. Eszerint a két zászló¹²⁷ felett Kalchstein lett a parancsnokló, mint *Oberhauptmann*. A kor szokásainak megfelelően egyben az egyik zászló *Hauptmanns*ágát is megkapta. A tisztséggel járó stáb költségeihez további 40 forintot, illetve egy soltési és egy profoszi tisztséget is jóváhagytak a számára. A másik zászló vezetésével pedig Seifried von Kollonichot bízták meg. A protokollumbejegyzés szerint ő *Unterhauptmann*ként szolgált.¹²⁸

Gyalogságát a győri végvidék védelmének megerősítésére szánhatták. Kalchstein április 14-én keltezett leveléből kiderül, hogy a muskétásainak egy részét, vagy egészét a tavasz folyamán a pápai hadhoz rendelték. Ekkor ugyanis egy hónapi fizetésnek megfelelő *Lehent*¹²⁹ kért magának és az ott szolgáló *Landsknecht*-jeinek.¹³⁰ Alig két héttel később, május 1-jén az Udvari Haditanács megparancsolta számára, hogy száz muskétását küldje a dunai flottillához.¹³¹ Ekkor azonban már nem csupán az átvezénylések, hanem a betegségek is apasztották zászlóinak létszámát.¹³² Olyannyira, hogy Kalchstein engedélyt kért és kapott újabb gyalogosok felfogadására, hogy zsoldosainak száma elérhesse újra az ezer főt. Az újonnan felfogadottaknak a toborzójegyzékbevételt követően kifizetendő előlege, a gyalogság esetében az úgynevezett *Laufgeld* 155 forint volt, amelyet júniusban, sőt augusztusban is hiába kért.¹³³

Mindeközben az Udvari Haditanács július 15-én parancsában arra utasította Kalchsteint, hogy két zászlójával erősítse meg a tatai hadat.¹³⁴ Ezt azonban nem tudta teljesíteni, mivel Szinán nagyvezír július 19-én megkezdte Tata ostromát, amelynek őrsége négy nap múlva szabad elvonulás fejében feladta a végházat.¹³⁵

Nagy valószínűséggel ezt követően Kalchstein erői csatlakoztak Mátyás főherceg révfalui táborához, majd szeptember 9-én elmenekültek Magyaróvár felé.

¹²⁵ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 342v–343r No. 38.

¹²⁶ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 290v No. 68.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 290v No. 69.

¹²⁷ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 324v No. 75.

¹²⁸ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 291v No. 92.

¹²⁹ A két zsoldfizetés között a meghatározott egy hónap helyett az esetek döntő többségében hosszabb idő telt el. Ilyenkor a had felfogadója és parancsnoka kérelemmel fordult az Udvari Haditanácshoz, hogy zsoldosai megélhetésére pénzt kérjen. Ez volt az úgynevezett *Vorlehen* vagy *Lehen*, amely összegét a következő mustra és zsoldfizetés alkalmával egyszerűen levonták a fizetésből. Ferdinand Graf von Hardegg 168.

¹³⁰ ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Bd. 473. fol.: 155v.

¹³¹ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 290v No. 68.

¹³² ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Krieg (Kriegs- bzw. Feldtabulatur) Bd. 477. fol.: 15v.

¹³³ ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Bd. 473. fol.: 232v–233r; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 448v No. 28.

¹³⁴ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 324v No. 75.

¹³⁵ TÓTH: A mezőkeresztesi csata 154.

Két dolog azonban biztos. Egyrészt augusztusban több alkalommal is kérte zsoldosai elmaradt hópénzének kifizetését.¹³⁶ Másrészt – mint említettem – már szeptember 17-ét megelőzően mintegy ezer gyalogosával Magyaróváron állt.¹³⁷ Felfogadottjai azonban ekkor sem kapták meg a zsoldjukat. Legalábbis erre enged következtetni, hogy tisztségviselői és muskétásai Szelestivel,¹³⁸ illetve a magyaróvári lakosokkal is összetűzésbe kerültek. Utóbbi esetben tudjuk, hogy egyszerűen elhajtották a polgárok marháit, amivel súlyos kárt okoztak.¹³⁹ Az Udvari Haditanács ezért szeptember 29-én meg is parancsolta az *Oberhauptmann*-nak, hogy a vádakra feleljen meg.¹⁴⁰ Kalchstein pedig ugyanezen és a következő napon is kérte gyalogosainak elengedését a magyaróvári szolgálatból.¹⁴¹ Az alsó-ausztriai rendek által kirendelt tanácsosokat az Udvari Haditanács október 8-án kelt levelében utasította, hogy a szolgálatról és zsoldfizetéséről való új tárgyalás miatt vegyék fel a kapcsolatot az *Oberhauptmann*-nal.¹⁴² Mind a hópénzek hátralékának a kifizetése, mind az okozott kár megtérítése még majd’ egy évig elhúzódott.¹⁴³ Úgy tűnik, hogy Beck megérkezését követően Kalchstein és hada elvonult Magyaróváról. A többi alakulattal ellentétben ugyanis a további protokollumbejegyzésekben nincs közvetlen nyoma annak, hogy maradtak volna. Nagy valószínűséggel azonban az Udvari Haditanács egy október 11-én kelt utasítása rájuk vonatkozik.¹⁴⁴ Azt is csupán feltételezni tudom, hogy valahol Alsó-Ausztriában várta mind az *Oberhauptmann*, mind zsoldosai sorsuk további alakulását.

Simon Lein gyalogjai Magyaróváron

Kalchstein azonban nem csupán saját zászlói felett parancsnokolt 1594 szeptemberében Magyaróváron. Mátyás főherceg ugyanis Simon Leint és gyalogosait is a vár és a vártartomány védelmére rendelte. Ennek a zászlónak a toborzására az

¹³⁶ ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Krieg (Kriegs- bzw. Feldtabulatur) Bd. 477. fol.: 90r; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 377r; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 448v No. 28.

¹³⁷ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 421r. No. 51.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 347r No. 89.

¹³⁸ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 454r No. 113.

¹³⁹ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 455r No. 129.

¹⁴⁰ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 353r No. 204.

¹⁴¹ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 455v No. 140.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 456r No. 153.

¹⁴² ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 358v No. 72.

¹⁴³ Kalchstein Karl von Mansfelddel kötött végül megállapodást hada kifizetésére vonatkozóan 1595. június 23-án. Majd visszatért Felső-Magyarországra, hogy ott szolgáljon tovább. A következő hónapban pedig megszületett az ítélet a magyaróváriak kártalanításának ügyében is. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 299r; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 299v; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 302r; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 330v No. 9.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 355v No. 133.

¹⁴⁴ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 360r No. 99.

Udvari Haditanács Johann Reichard von Schönbergnek¹⁴⁵ 1594. július 14-én adott engedélyt¹⁴⁶ arra, hogy az Esztergom sikertelen ostrománál súlyos veszteségeket szenvedett regimentjét¹⁴⁷ kiegészítthesse újabb zsoldosokkal.¹⁴⁸ Ennek sikerében már csak azért is bízhatott, mivel a tavaszi toborzás alkalmával jóval többen jelentkeztek, mint akiket végül megmustráltak.¹⁴⁹ Vélhetőleg ez alkalommal a verbuválás lassabban ment, mint azt gondolták előzetesen. Legalábbis erre enged következtetni az, hogy Lein a hiányzó nyolcvannégy zsoldos megmustrálását és a mustrajegyzékbe történő felvételét október első felében kérte.¹⁵⁰

Az Udvari Haditanács szeptember első felében jóváhagyta az újonnan felfogadottnak kiosztott fegyvereket és fegyverzetet. Az ezekről készített jegyzéket e hónap 13-án átküldték Schönbergnek.¹⁵¹ Egy októberi keltezésű irat alapján pedig azt is tudjuk, hogy Lein gyalogjai között duplazzsoldosok, muskétások és lövészek is szolgáltak.¹⁵²

Mátyás főherceg még szeptember közepén a zászlót Magyaróvár védelmére rendelte, amiről a bécsi haditanácsosok e hónap 19-én tájékoztatták az uralkodót.¹⁵³ Ez alkalommal sem áll rendelkezésre adat arról, mikor érkeztek a számukra kirendelt helyre Lein és gyalogosai. Az azonban biztos, hogy a *Hauptmann* hamar konfliktusba keveredett Kalchsteinnel, amit utóbbi jelentett is. Az Udvari Haditanács szeptember 25-én arra utasította Leint, hogy adjon választ felettese panaszára, amely még szeptember 29-én megérkezett Bécsbe.¹⁵⁴ Csak találgatni lehet a kettejük közötti konfliktus forrását illetően. Nagyon valószínű annak lehetősége, hogy a felek között hatásköri vita támadt. Azaz Lein nem akarta elfogadni Kalchstein utasításait, hiszen az ő megbízója és egyben felettese Schönberg volt. Ha csupán közvetett módon, de erre lehet következtetni abból, hogy a haditanácsosok november 14-én megparancsolták Leinnak, hogy – immáron – Beckkel és más feljebbvaló tisztségviselővel szemben is megfelelő tisztelettel és alázattal viselkedjen.¹⁵⁵

Bár Kalchstein és zászlói október első napjaiban valószínűleg elvonultak, ám ez a *Hauptmann* problémáit nem oldotta meg. Egyrészt tovább nehezítette az, hogy az ellenfél létszámát és elszántságát tekintve ő is elégtelennek tartotta a Ma-

¹⁴⁵ Neve több alakban is szerepel az iratokban: Schomberg, Schöneberg, Schönenburg. Tevékenységéről lásd: BAGI: A császári-királyi mezei hadsereg *passim*.

¹⁴⁶ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 325r No. 82.

¹⁴⁷ Schönberg regimentjét 1594 májusában mustrálták meg és indult el a harcra, Esztergom ostromára. HEISCHMANN: Die Anfänge 238.; Istvánffy Miklós 158.

¹⁴⁸ ÖStA FHKA HF Prot. Reg. Bd. 481. fol.: 254v.

¹⁴⁹ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 438v No. 83.

¹⁵⁰ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 389v.

¹⁵¹ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 345r No. 68.

¹⁵² ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 389v.

¹⁵³ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 27v–28r No. 94.

¹⁵⁴ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 455v No. 140.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 350v No. 163.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 353r No. 204.

¹⁵⁵ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 378v No. 109.

gyaróvárra rendelt német és magyar csapatok erejét.¹⁵⁶ Ezért Tellerrel együtt október elején arra tett javaslatot, hogy az Udvari Haditanács egy egész regimentet küldjön a vár és a vártartomány védelmére.¹⁵⁷ Hamarosan át is estek a tűzkeresztségen. Egy december 17-én keltezett hír szerint néhány nappal korábban az erősből tüzet nyitottak az egészen odáig merészkedett portyázó török lovasokra. Közülük heten estek, a többi pedig elmenekült.¹⁵⁸

Másrészt Lein számára állandó gondot jelentett, hogy ő és felfogadottjai sem kapták meg hópénzüket. Lein már október második felében egy havi zsoldnak megfelelő *Lehent* kért gyalogosainak, amely kérést novemberben és decemberben is megismételte.¹⁵⁹ Az Udvari Haditanács Matthias Baranitsch mustramestert bízta meg december 12-én azzal, hogy az éhező és nyomorgó zsoldosok között 1500 forintot, azaz fél havi zsoldot osszon szét.¹⁶⁰ Ez meg is történt, sőt kevesebbet is kellett kifizetni, mint azt előzőleg gondolták. A fizetés alkalmával ugyanis az előzőleg már kiadott élelmiszerek és tűzifa árát levonták az összegből. Baranitsch ilyen módon 250 tallért takarított meg, amelyet „sikerdíjként” magának követelt. Az Udvari Kamara végül beleegyezett, hogy 200 tallért fizessenek ki részére.¹⁶¹

Lein és gyalogosai nem csupán Kalchstein és Beck, hanem Hager parancsnoksága alatt is Magyaróváron szolgáltak. Végül 1597 májusában a három – az első-ausztriai rendek által felfogadott – zászló egyike „váltotta fel” őket.¹⁶²

Az első-ausztriai tartományi haderő

Mint már említettem, Mátyás főherceg augusztus második felében megbízta Zrínyit a magyaróvári vár és vártartomány védelmének a megerősítésével. Emellett utasította Tuschensteint, hogy mindenben engedelmeskedjen a dunántúli rendi hadak főkapitányának.¹⁶³ Zrínyi azonban csapataival a keresztény főserég révfalui táborában maradt. Erőli komoly veszteségeket szenvedtek a szeptember 8-ai összecsapásban,¹⁶⁴ majd egy nappal később utóvédként próbálták fedezni a szétfutott fő-

¹⁵⁶ Amennyiben helyes az előző alfejezetben papírra vetett feltételezésem, akkor Kalchstein gyalogjai már elvonultak Magyaróváról.

¹⁵⁷ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 458r No. 47.

¹⁵⁸ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8967. fol.: 48r.

¹⁵⁹ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 398v; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 404v; ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Bd. 473. fol.: 520r; ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Bd. 473. fol.: 579v.

¹⁶⁰ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 385r No. 46.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 385r No. 50.

¹⁶¹ ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Bd. 473. fol.: 645r.

¹⁶² ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 198. fol.: 131v No. 69.

¹⁶³ ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Krieg (Kriegs- bzw. Feldtabulatur) Bd. 477. fol.: 104v.

¹⁶⁴ „De Zrínyi [György] felette nagy merész elmével ítélvén jónak lenni, hogy ez utolsó veszedelmekben meg kellene őket segíteni, az ő népével a janicsárookra, kik az sáncokat megvették vala, szörnyű sebességgel rohanván, nagyobb részét őket levágván, az többit onnét kiveré, és sok elvesznek benne, az hajókra őket visszakergeté” Istvánffy Miklós 176.

sereg csapatainak hátát.¹⁶⁵ Ezt követően hadai is, mint más elmenekült erők a magyaróvári vártartomány falvaiba vették be magukat, és élték fel a helyiek javait. Egy Tuschenstein által szeptember 15-én Mátyás főherceg táborába küldött jelentésből tudjuk, hogy Zrínyi embereinek egy része Nezsider lakóit gyötörte.¹⁶⁶

A vár és a vártartomány védelmében azonban más rendi had vett részt. Mint már szó esett róla, Magyaróvár az Alsó-ausztriai Kamara igazgatása alá került.¹⁶⁷ A felső-ausztriai *Landeshauptmann*ként irányító Hans Jakob Löbl Freiherr von Greinberg 1594. augusztus 7-én Urban von Trennbach passau-i püspöknek írott levelében úgy fogalmazott, hogy „az ellenség Tata meghódítását követően a Győr mellett lévő Szentmártonhegyet vette be. Ugyanakkor ostrom alá vették a győri főerősséget is. Sőt Magyaróvár előtt osztrák területen portyáznak”.¹⁶⁸ Mivel a vár és a vártartomány igazgatását tekintve az Alsó-ausztriai Kamarához tartozott, így lehetőség volt arra, hogy annak tartományi haderejét is a védelem megerősítésére rendeljék. Ez meg is történt. Ennek bemutatását megelőzően azonban érdemes egy rövid kitérőt tenni és felvázolni az alsó-ausztriai tartományi had szervezetét.

A magyar vármegyei csapatokhoz hasonlóan az osztrák és a cseh rendek is állítottak saját királyságuk, tartományuk vagy területük védelmére lovasokat és gyalogosokat.¹⁶⁹ Ezt – a vészhelyzet esetén gyorsan mozgósítható hadfelkelést – az úgynevezett *Landesaufgebot*ot két különböző szisztéma szerint, fegyvernemenként szervezték meg. A lovasság esetében a birtok bevétele után – általában 100 forintonként – kellett egy-egy felfegyverzett lovast a hadba küldeni. A szisztéma neve is visszatükrözte azt, amin a rendszer alapult: *Gültperd*.¹⁷⁰ Az ilyen módon kiállított lovasságot – hasonlóan a német vagy fekete lovasokhoz és a lovas lövészekhez – zászlókba szervezték és megmustrálták. Ezt követően esküt kellett tenniük, majd megkezdődhetett az előre meghatározott szolgálatuk (általában három hónap) egy, a rendek által kijelölt és az uralkodótól jóváhagyott *Obrist* parancsnoksága alatt.¹⁷¹

A tartományi véderő másik, létszámát tekintve sokkal nagyobb hányadát a gyalogsági felkelés (*Aufgebot zu Fuß*) adta. Szükség esetén ugyanis az ország fegyvert fogni képes és házzal rendelkező lakóinak a harmincadát, huszadát, tizedét vagy ötödét a zászlók alá lehetett állítani. A rendszer – hasonlóan a magyar rendi

¹⁶⁵ „Zrínyi mindazonáltal és néminemű kevés magyar seregek, melyek az utolsó dandár hátulját berekesztik vala, az ő vitéz tudományok szerint az sűrőn rájuk rohanó törököknek eléggé ellenekállának, s az ő szokott vitézségekkel az ellenség sebes rohanása valamennyire megtartóztaték”. Istvánffy Miklós 178. Lásd még: Bethlenfalvi gróf Thurzó György 109–110.

¹⁶⁶ ÖStA FHKA HF Prot. Exp. Krieg (Kriegs- bzw. Feldtabulatur) Bd. 477. fol.: 110r.

¹⁶⁷ XVI. századi uradalmi utasítások 387–389.

¹⁶⁸ ÖStA KA AFA 1594–8–ad12a.

¹⁶⁹ SZATLÓCZKI: A magyar vármegyei 7–38.

¹⁷⁰ STEINWENTER: Das Reiterrecht 5–116. *passim*; SCHULZE: Landesdefension 113–123.

¹⁷¹ STEINWENTER: Das Reiterrecht 5–116. *passim*; STANGLER: Die niederösterreichischen Landtage 181., 187.

hadszervezethez – úgy működött, hogy a ráta szerint kiállítandók ellátásáról az otthonmaradtak gondoskodtak. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a harmincadgyalogság kiállítása esetén a többi huszonkilenc biztosította a hadakozás alatti költségeit. Arra az esetre is kidolgoztak egy nagyon világos rendszert, amennyiben újabb fegyvert fogók kiállítására lett volna szükség. A példa kedvéért feltételezzük azt, hogy a veszély nagyságához mérten először elegendőnek bizonyult a harmincadgyalogos fegyverbe szólítása, ám az ellenség egy újabb csapata jelent meg a határon, és a tizedgyalogságot is egybe kívánták hívni. Ekkor a megmaradt huszonkilenc személyből kellett két főt a hadba küldeni. Amennyiben azonban még így sem gyűlt volna össze elegendő létszám, akkor elrendelhették az ötödgyalogság kiállítását. Ebben az esetben a huszonhét főből már öt felfegyverzettet kellett a zászlók alá küldeni. A további huszonkét személynek pedig gondoskodnia kellett a nyolc gyalogos ellátásáról.¹⁷²

A fegyvert forgatókról az alsó-ausztriai rendi kormányzat pontos kimutatással rendelkezett. Már a 15. század első felétől ugyanis a lakosságot plébániánként összeírtatták, azaz megmustrálták: lajstromba vették vezeték- és keresztnévüket. A tartomány négy negyedének (Alsó- és Felső-Bécsi-erdő, illetve Alsó- és Felső-Manhartsberg) élén álló egy-egy *Hauptmann* (*Viertelhauptmann*) feladata volt az alá tartozókat a rendi gyűlés által meghatározott alkalmakkor megmustrálni, felkészíteni a felolvasott *Artikelbriefre*, megfelelő fegyverzettel ellátni a hadszertárból, kiképezni, valamint vásár- és ünnepnapokon felváltva gyakorlatoztatni. A német zsoldos gyalogsághoz és lovassághoz hasonlóan ezt a hadat is zászlókba szervezték. Szolgálati idejük pedig – régi német hadiszokás szerint – három hónapra szólt. Minden negyed *Hauptmannja* egyben helyettese (*Obristleutnant*) is volt a rendek által kijelölt és az uralkodótól jóváhagyott *Obristnak*.¹⁷³

Hasonlóan a magyar rendi hadszervezethez, rendkívüli helyzetben – mint például az uralkodó vagy valamely fia személyes hadba vonulása esetén – elrendelték a személyes felkelést (*persönlicher Zuzug*). Kihirdetésének lehetőségét minden évben a tartományi gyűlés hagyta jóvá. Ekkor a nemesnek lehetőség szerint a legtöbb alattvalóval kellett táborba szállnia. Ez azonban nem csupán a világi és az egyházi rendekre vonatkozott, hanem zálogbirtokosokra, a jómódú patríciusokra, a császári tisztviselőkre (kivéve, akik közvetlenül az uralkodó szolgálatában álltak), egyetemek tagjaira és külföldi kereskedőkre is. A személyes felkelést Alsó-Ausztriában (is) csak nagyon ritkán rendelték el. A tizenöt éves háború idején összesen három alkalommal: 1595-ben, 1601-ben és 1605-ben.¹⁷⁴

Az alsó-ausztriai rendi haderő (*Gültzpfers*, felkelt gyalogság és a személyes felkelés) élére egy, a rendek és az uralkodó által közösen elfogadott *Generalobristot*

¹⁷² ÖStA KA AFA 1594–10–12; STEINWENTER: Das Reiterrecht 9–10.; SCHULZE: Landesdefension 123–126.; STANGLER: Die niederösterreichischen Landtage 58–59.

¹⁷³ STANGLER: Die niederösterreichischen Landtage 60.

¹⁷⁴ STANGLER: Die niederösterreichischen Landtage 59.

állítottak, aki nem csupán a csapatoknak parancsolt, hanem gondoskodnia kellett a hadügy egészéről.¹⁷⁵

Nézzük meg, hogyan működött ez a gyakorlatban az 1594. évi hadjáratra vonatkozóan! A tartomány rendjei Bécsben 1593. november 6-a és 1594. január 24-e között megtartott gyűlésükön hozzájárultak a 100 forint jövedelem után kiállítandó *Gültpferdhez*, a harmincadgyalogság¹⁷⁶ egybehívásához, és veszély esetén a személyes felkelés elrendeléséhez. Emellett a négy rend mindegyikéből két-két kirendelt tanácsost is választottak, akik ellenőrizték, hogy minden a meghatározottak szerint történik, valamint képviselték az összegyűlteket és eljártak a nevükben. A hadügy irányításával megbízott *generalobristi* tisztségre nyolc személyt ajánlottak; közülük az uralkodó választása a haditanácsos Christoph von Königsbergre esett.¹⁷⁷ Esztergom sikertelen ostromát és a Szinán nagyvezír vezetete oszmán főszerepnek a magyarországi hadszíntérre történt megérkezését követően, július végén Mátyás főherceg újabb katonai segélyért fordult a Habsburg Birodalom, így Alsó-Ausztria rendjeihez. A kirendelt tanácsosok ezért kihirdették a tizedgyalogság felállítását is, amely azt jelentette, hogy minden harminc fegyvert fogni képes személyből három fő a zászlók alá kellett álljon.

A jelentős, több ezer főnyi gyalogság csak nehézkesen, valamikor szeptemberben gyűlt össze, és vonult Mátyás főherceg táborába. Az említett hónap végén az alsó-ausztriai rendek kirendelt tanácsosai már arra tettek javaslatot, hogy a tizedgyalogságot Magyaróvárra küldjék. Az Udvari Haditanács október 2-ai válaszában azonban úgy vélte, hogy ezeket a gyalogosokat Mátyás főherceg táborában kellene hagyni, és helyettük zsoldos gyalogságot kellene rendelni a vár, a tartomány és a rábcai átkelők védelmére.¹⁷⁸ Ez utóbbira – mint láttuk – azonban nem volt lehetőség. Mivel pedig valószínűleg Lein zászlóján és az eredeti várőrségen kívül más német gyalogság nem állt rendelkezésre, így mégis a rendi haderőt kellett ide rendelni. Az Udvari Haditanács október 7-én arra utasította Jakob Franz von Herbersteint, két alsó-ausztriai negyedből kiállított tizedgyalogság hat zászlójának *Obristj*-át, hogy a rendelkezésére álló csapatok egyik felét Magyaróvárra, míg a másik felét Nádasdi és Zrínyi hadai mellé Sopron vidékére rendelje.¹⁷⁹ Négy nappal később a haditanácsosok az alsó-ausztriai rendek kirendelt tanácsosai számára is megerősítették, hogy a zsoldosok felváltása miatt küldték a gyalogokat, mivel előbbiek panaszt emeltek a döntés ellen. Emellett megemlítették nekik még azt, hogy Beck parancsnoksága alá adták a zászlókat.¹⁸⁰ Herberstein meg is érke-

¹⁷⁵ STANGLER: Die niederösterreichischen Landtage 181.

¹⁷⁶ Az uralkodó az előterjesztésben (*propozíció*) huszadgyalogságot kért.

¹⁷⁷ STANGLER: Die niederösterreichischen Landtage 181–187.

¹⁷⁸ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 355r No. 12.

¹⁷⁹ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 358r No. 60.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 358r No. 61.

¹⁸⁰ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 460v No. 85.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 360r No. 99.

zett a haddal, hiszen az ideiglenes magyaróvári *Obrist* október 21-e előtt néhány nappal arról informálta a haditanácsosokat, hogy közöttük kanócot és ólmot osztott szét.¹⁸¹

A magyaróvári vártartomány hatékony védelmét a gyalogság önmagában nem tudta ellátni, lovasságra is szükség volt. Mint említettem, a győri magyar lovasok már szeptembertől ott szolgáltak, ám október 11-én újabb egységeket vezényeltek oda. Az Udvari Haditanács Hans Wilhelm Geyert utasította, hogy a *Gültperd* egyik zászlóját a Rábcához, míg a másik kettőt Magyaróvárra küldje.¹⁸² Négy nappal később a haditanácsosok arra utasították Becket, hogy az utóbbiak közül csupán egy egység maradjon a városnál és a várnál.¹⁸³

Ez a helyzet azonban gyorsan megváltozott. Az Udvari Haditanács október 19-én már azt parancsolta az ideiglenesen megbízott magyaróvári *Obrist*nak, hogy a győri magyar lovasság mellett a *Gültperd* két zászlóját is küldje a főherceg táborába.¹⁸⁴

Becknek azonban hamarosan még nagyobb problémával kellett szembenéznie. Az alsó-ausztriai rendek kirendelt tanácsosai az október 20-át megelőző napokban a három hónapos szolgálati időszakra hivatkozva kérték mind a *Gültperd*, mind pedig a harmincad- és a tizedgyalogság elbocsátását a szolgálatból. Ezt az Udvari Haditanács engedélyezte is,¹⁸⁵ ám a hadihelyzet mégse tette lehetővé. A haditanácsosok ezért október 27-én azzal a kéréssel fordultak az alsó-ausztriai rendek kirendelt tanácsosaihoz, hogy a harmincad- és tizedgyalogságot még egy ideig hagyják Magyaróváron. Emellett Becknek megparancsolták, hogy ne engedje elvonulni a gyalogokat.¹⁸⁶

Eközben a haditanácsosok igyekeztek megoldani a magyaróvári hadügy problémáit, amiről november 8-án tájékoztatták magát Becket is.¹⁸⁷ Egy november 15-ei irat alapján tudjuk, hogy a tizedgyalogság egyelőre a vár és a vártartomány védelmére maradt.¹⁸⁸ További sorsukról kevés adat áll rendelkezésre, ám az biztos, hogy még 1595 februárjában is szolgáltak ott a tizedgyalogosok közül életben maradtak. Igaz, az élelmezési problémák és a zsoldhiány miatt folytonosan szökdöstek.¹⁸⁹

Joggal feltételezhetjük, hogy a *Gültperd* és a harmincadgyalogság már 1594 végén leköszönt. A haditanácsosok ugyan az alsó-ausztriai rendek kiküldött taná-

¹⁸¹ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 464v No. 167.

¹⁸² ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 360v No. 100.

¹⁸³ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 363v–364r No. 153.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 365r No. 173.

¹⁸⁴ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 366r No. 196.

¹⁸⁵ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 464r No. 155.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 465r No. 173.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 366v No. 201.

¹⁸⁶ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 369v No. 250.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 370r No. 251.

¹⁸⁷ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 374v No. 53.

¹⁸⁸ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 377v No. 101.

¹⁸⁹ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 194. fol.: 121r No. 8.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 194. fol.: 121v No. 39.

csosaitól azt kérték, hogy a lovasságot hagyják a végvidéken, hiszen szükség volna rájuk a tervezett (de meg nem valósult) Pápa elleni hadjáráthoz,¹⁹⁰ ám a címzettek nem hajlottak erre. A megbízottak november 15-én és 16-án a szolgálati idő lejárta miatt ismét szorgalmazták a harmincadgyalogság és a *Gültperd* elbocsátását a szolgálatból.¹⁹¹ Azt is tudjuk, hogy 1595 januárjának legelején ezeket a csapatokat újra fegyverbe szólították. A mustra idejét január 7-ére, míg helyét Bruck an der Leithában jelölték ki.¹⁹²

Összegzés

Győr elvesztését követően az Udvari Haditanács Becket igen nehéz feladat elé állította, hiszen az addig elenyésző stratégiai jelentőségű magyaróvári vár és vártartomány egy „szempillantás” alatt Bécs és Alsó-Ausztria elsőszámú védelmezőjévé lépett elő. Mint láttuk azonban ennek a feladatnak az ellátásához nem állt rendelkezésre megfelelő létszámú haderő. A várnépi és vármegyei csapatok elégtelenségére már az első török portya felhívta a figyelmet. A révfalui pánikszerű menekülést követően ide rendelt magyar lovasság és német gyalogság (Kalchstein és Lein zászlói) Győr ostromának a végéig elegendő, ha morálisan talán gyenge erőt is képviseltek. Miután azonban Hardegg feladta a főerősséget, Magyaróvár szinte védtelenné vált. A magyar lovasok közül újabb és újabb zászlókat vontak el, Kalchstein zsoldosai pedig elvonultak. Az Udvari Haditanács ugyan igyekezett kitölteni a védelemben így keletkezett űrt, ám az alsó-ausztriai rendek által kiállított harmincad- és tizedgyalogság, valamint a *Gültperd* is csak ideig-óráig oldotta meg a problémát. Ezen az sem segített, hogy 1595 januárjában Raitenau és Öttingen regimentjének három, illetve két zászlóját, valamint a sziléziai rendek töröksegélyéből felfogadott 500 lovas is Magyaróvárra rendelték.¹⁹³ Ezek fölött ráadásul Becknek valószínűleg kevés hatalma volt, hiszen inkább téli szállásul szolgáltak részükre a vártartomány falvai. Azt mondhatjuk tehát, hogy a haditanácsosok minden, éppen rendelkezésre álló erőt igyekeztek Magyaróvár védelmére rendelni, még ha azok csupán néhány hétig is maradtak. Hatalmas megkönnyebbülés lehetett a számukra – mint Alsó-Ausztria lakói számára is –, hogy az oszmán főserég Komárom, és nem Bécs ellen vonult. A Magyaróvárra rendelt hadra nehezedő nyomás így sem csökkent jelentősen, hiszen a győri oszmán csapatok portyáikkal állandóan zaklatták a vidéket. Az ideiglenesen megbízott *Obrist* erői pedig ezek elhárításához

¹⁹⁰ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 375r No. 60.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 375v No. 64.

¹⁹¹ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 474r No. 71.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 474v No. 83.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol.: 474v No. 84.

¹⁹² ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8968. fol.: 17r–18r.

¹⁹³ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 195. 165r No. 73.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 195. 167v No. 149.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 195. 169r No. 2.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 194. fol.: 199r No. 12.

elégtelenek voltak. Valószínűleg ezt felmérve és mérlegelve Beck már november végén kérte felmentését a tisztségből, aminek az Udvari Haditanács 1594. november 26-án helyt is adott.¹⁹⁴ Ezt követően azonban egészen január végéig hivatalában maradt, amelyben Hager váltotta.¹⁹⁵

SZAKIRODALOM

- BAGI: A császári-királyi mezei hadsereg = BAGI ZOLTÁN PÉTER: A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek. Budapest, 2011.
- BAGI: Komárom = BAGI ZOLTÁN PÉTER: Komárom 1594. Levéltári Szemle 65. (2015:3) 64–75.
- BAGI: Elveszve = BAGI ZOLTÁN PÉTER: Elveszve a fogalmak tengerében. Győri Tanulmányok 40. (2019) 39–68.
- BAGI: A Magyar Királyság hadügyei = BAGI ZOLTÁN PÉTER: A Magyar Királyság hadügyei a 16. században. In: Magyarország hadtörténete II. Az oszmán hódítás kora 1526–1718. Szerk. MÉSZÁROS KÁLMÁN. Budapest, 2020. 107–166.
- BAGI – SZOVÁK: Ruggerio Fabbarini = BAGI ZOLTÁN PÉTER – SZOVÁK MÁRTON: Ruggerio Fabbarini leírása Győr 1594. évi ostromáról. Győri Tanulmányok 43. (2021) 129–173.
- Bethlenfalvi gróf Thurzó György = Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez I–II. Közreadja: Id. Gr. ZICHY EDMUND. Budapest, 1876.
- BOTTA: Huszár Gál = BOTTA ISTVÁN: Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575). Budapest, 1991.
- Die böhmischen Landtagsverhandlungen = Die böhmischen Landtagsverhandlungen und Landtagsbeschlüsse vom Jahr 1526 an bis auf die Neuzeit. Hrsg. Königlich Böhmisches Landesarchiv. Bd. VIII. 1592–1594. Prag, 1895.
- Ferdinand Graf von Hardegg = Ferdinand Graf von Hardegg I. Szerk. VAJK BORBÁLA – BAGI ZOLTÁN PÉTER. Győr, 2022.
- Illésházy István nádor = Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. Közli: KAZINCZY GÁBOR. Pest, 1863.
- HEISCHMANN: Die Anfänge = EUGEN HEISCHMANN: Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich. Wien, 1925.
- Istvánffy Miklós = Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállay Pál XVII. századi fordításában. Budapest, 2009.
- IVANICS: A Krími Kánság = IVANICS MÁRIA: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Budapest, 1994.
- KENYERES: Uradalmak = KENYERES ISTVÁN: Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. Budapest, 2008.
- LENGYEL: Győr eleste = LENGYEL ALFRÉD: Győr eleste és visszavétele a valóság tükrében. Hadtörténelmi Közlemények 6. (1959:2) 167–221.
- ORTELIUS: Chronologia = HIERONYMUS ORTELIUS: Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Sibenbürgen von 1395. Nürnberg, 1602.

¹⁹⁴ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. 476r No. 119.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol.: 382r No. 183.

¹⁹⁵ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 195. 33r No. 115.

- PÁLFFY: A magyarországi = PÁLFFY GÉZA: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. *Hadtörténelmi Közlemények* 108. (1995:1) 114–185.
- PÁLFFY: A török elleni = PÁLFFY GÉZA: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. *Történelmi Szemle* 38. (1996:2–3) 163–217.
- PÁLFFY: Kerületi és végvidéki = PÁLFFY GÉZA: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 39. (1997:2) 257–288.
- PÁLFFY: A császárváros védelmében = PÁLFFY GÉZA: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999.
- PÁNEK: Die antiosmanischen Feldzüge = JAROSLAV PÁNEK: Die antiosmanischen Feldzüge aus Böhmen nach Ungarn in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: *Rapports, rapports, communications tchécoslovaques pour le VIe congrès de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen*. Prague, 1989. 67–101.
- SCHULZE: Landesdefension = WINFRIED SCHULZE: Landesdefension und Staatsbildung. Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates (1564–1619). Wien–Köln–Graz, 1973.
- STANGLER: Die niederösterreichischen Landtage = GOTTFRIED STANGLER: Die niederösterreichischen Landtage von 1593 bis 1607. Dissertation zur Erreichung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien, 1972.
- STEINWENTER: Das Reiterrecht = ARTHUR STEINWENTER: Das Reiterrecht der steirischen Gült- pferdrüstung (1606). *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark* 13. (1915) 5–116.
- SZATLÓCZKI: Vár a várban = SZATLÓCZKI GÁBOR: Vár a várban. A várak népe és a mezei hadak I. A várak népe. Szeged, 2016.
- SZATLÓCZKI: A magyar vármegyei = SZATLÓCZKI GÁBOR: A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet a 16. század közepén. Az 1550. évi dunántúli őszi hadfelkelés. *Győri Tanulmányok* 40. (2019) 7–38.
- TÓTH: A mezőkeresztesi csata = TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000.
- VÉGH: Birodalmak határán = VÉGH FERENC: Birodalmak határán – a Balaton partján. Keszthely végvárváros a XVI–XVII. században. Budapest, 2007.
- Wathay Ferenc = Wathay Ferenc énekes könyve 1–2. Szerk. KATONA TAMÁS. Budapest, 1976.
- WISSGRILL: Schauplatz = FRANZ KARL WISSGRILL: Schauplatz des landsässigen niederösterreichischen Adels. Volume 1. Wien, 1794.
- XVI. századi uradalmi utasítások = XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírói és ellenőrei részére I. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: KENYERES ISTVÁN. Budapest, 2002.

THE FIRST MONTHS OF THE “BIRTH” OF A FRONTIER REGION
Overview of the armies ordered to Magyaróvár Frontier Region
between 9 September 1594 and January 1595

The military importance of Magyaróvár in the 16th century increased after Ferdinand Count von Hardegg surrendered the strategic fortress of Győr on 29 September 1594 in exchange for a free retreat. Within a few days, the Aulic War Council decided to entrust the defence of Vienna and Lower Austria to the castle of Magyaróvár, which had hitherto played the minor role of supplying the Győr army. Accordingly, the war councils appointed Hannibal Beck von Leopoldsdorf as temporary *Obrist* of Magyaróvár and tried to deploy as many troops as possible.

It was no easy task, as the fiasco at Révfalu and the loss of Győr had caused a shock in the ranks of the Christian army, which started to falter. A good part of the soldiers scattered, and some of the remainder, for real or imagined reasons, refused to fight. The three infantry regiments hoped for reinforcements were slowly gathering. The Austrian and Czech regulars also showed little inclination to fight. In addition, the ordering of the army to Magyaróvár was further hampered by the fact that the Ottoman main army led by Grand Vizier Sinan had besieged Komárom. Archduke Matthias, wishing to forget the failures mentioned above, tried to do everything he could to save the fortress of Komárom, which enjoyed military primacy. My study describes the infantry and cavalry that turned around Magyaróvár during Beck's command of about three months.

Zoltán Péter Bagi

Horváth József

VOLT SZERZETESPAPOK A GYŐRI EGYHÁZMEGYÉBEN A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN – HAGYATÉKI IRATAIK TÜKRÉBEN

Az a tény, hogy 1773-ban Mária Terézia királynő kihirdette a jezsuita rendet feloszlató pápai bullát, és annak tartalma Magyarországon végrehajtásra került, széles körben ismert; miként az is, hogy fia és utódja, II. József egy évtizedes uralkodása alatt számos szerzetesrendet megszüntetett. Az utóbbi úgy él a köztudatban, hogy a tanító és a betegápoló rendeken kívül minden más szerzetesrendet eltörölt. A valóságban azonban – amint erre az alapvető egyháztörténeti munkák is utalnak,¹ és amint azt az alábbiakban magam is igyekszem bemutatni – nem teljesen így történt a dolog. Az viszont valóban igaz, hogy a feloszlatott szerzetesrendek még munkabíró tagjainak többsége valamelyik egyházmegye keretében tevékenykedett élete hátra lévő részében, illetve annak területén töltötte nyugdíjas éveit.

Ez utóbbit bizonyítja az is, hogy a Győri Egyházmegyei Levéltár állományában számos egykori szerzetespap hagyatéki iratai maradtak fenn. Erre már az intézmény 2000-ben történt megalapítása után – a Püspöki Levéltár „Testamenta” iratsorozatának hozzáférhetővé tételével – felfigyelhetett a kutatás, és született is publikáció a témában;² 2004-től viszont, a „Végrendeleti sorozatok” című levéltári segédlet³ megjelenésével immár a kvantitatív vizsgálat számára is lehetőség nyílt.

Tanulmányomban annak vizsgálatára teszek kísérletet, hogy a feloszlatott rendekből hány egykori szerzetespap hagyatékát őrzi a Győri Egyházmegyei Levéltár, melyik szerzetesrendek adták a legtöbb papot az egyházmegyének, és milyen szerepet töltöttek be ők annak működésében. Vizsgálom, hogy miért éppen a Győri Egyházmegyét választották, fűzték-e őket ide korábbi kapcsolatok; miként kitérek arra is, hogy lelkipásztori munkásságuk mellett milyen módon gazdagították még az egyházmegyét. Teszem mindezt hagyatéki irataik alapos vizsgálatával, bízva abban, hogy az azokból származó adatok pontosíthatják eddigi szakirodalmi ismereteinket, és nemcsak a korszak egyháztörténetének alaposabb megismerését segítik, de az egyéni sorsokon keresztül a volt szerzetesek életének megváltozását is.

A Győri Egyházmegyei Levéltár „Testamenta” címen nyilvántartott iratsorozatai számos dokumentumtípust tartalmaznak. Csaknem minden esetben található bennük egy részletes hagyatéki leltár, valamint egy árverési jegyzőkönyv; ha maradt végrendelet az elhunyt egyházi személy után, úgy annak egy példánya is fellelhető itt, miként az abban foglaltak végrehajtásáról készült jelentés is; ha nem volt végrendelet, úgy a hagyaték elosztásáról – általában a kerületi esperes által – készített jelentés állhat a kutató rendelkezésére; de található itt számos más irat-

¹ Vö. pl.: HERMANN: Katolikus egyház 371.

² HORVÁTH: Lébényi plébánosok.

³ VAJK: Végrendeleti.

típus is, mindenekelőtt az öröklött vagyonrész átvételét, vagy éppen az adósságok, illetve a felmerült költségek kifizetésének megtörténtét igazoló quietantia-levelek, melyekből általában több tucatnyit találhatunk. (A hagyatéki eljárás dokumentálásának alapossága hasonló a kiskorú árvák vagyonának sorsát feljegyző „Acta Orphanalia” irategyüttesekéhez.⁴) Mindezek ellenére tisztában vagyok azzal, hogy a hagyatéki iratok elemzésével közel sem kaphatunk teljes képet a Győri Egyházmegyében működő volt szerzetespapok életéről és sorsáról; ehhez más forrástípusokat is be kell vonnunk a kutatásba. Ezek egyike lehet az „Ordines Religiosi” irategyüttese, melyből tekintélyes mennyiséget őriz a Győri Egyházmegyei Levéltár.⁵ Ezek alapos tanulmányozása azonban – tekintettel a fennmaradt iratanyag mennyiségére⁶ – szétfeszítené jelen tanulmány kereteit.

Körülbelül hány ex-szerzetes hagyatékát őrizi a Győri Egyházmegyei Levéltár?

A fentebb említett „Végrendeleti sorozatok” című levéltári segédlet összeállítója, Vajk Ádám mind a Püspöki Levéltár, mind pedig a Káptalani Magánlevéltár „Testamenta” iratsorozatának jegyzékét közzétette; az előbbi 1076, az utóbbi 84 számozott tételből áll.⁷ A nevek mellett „ex” jelző utal – kiegészítve a felosztatott szerzetesrend nevével – arra, ha az érintett személy a felosztatás előtt valamelyik rendhez tartozott. Ha az ilyen jelzővel ellátott neveket összesítjük, az alábbi eredményt kapjuk: (1. táblázat).

Amint a táblázatból látható, a fennmaradt hagyatékok döntő többsége a Püspöki Levéltár „Testamenta” iratsorozatában maradt fenn. A Káptalani Magánlevéltár „Testamenta” gyűjteményének jegyzékében mindössze 2 név mellett szerepel ilyen jelző, látszólag kettővel növelve az ex-jezsuiták számát. Azért csak látszólag, mert Jácob József neve – igaz, eltérő írásmóddal – a másik jegyzékben is szerepel.⁸ Megjegyzem továbbá, hogy a Püspöki Levéltár iratsorozatában található a Sopronban élő Heimpeck György ex-jezsuita hagyatéka, aki szolgálaton kívüli áldozóapként halt meg a városban 1770-ben;⁹ vagyis ő biztosan nem a rend feloszlása után került az egyházmegyébe.¹⁰

⁴ Ez utóbbiakról részletesebben lásd: HORVÁTH: Győri árvairatok.

⁵ E forrástípusra jelen tanulmány lektora, Dr. Lukácsi Zoltán kanonok úr, a Győri Egyházmegyei Levéltár egykori igazgatója hívta fel figyelmemet; segítségét, valamint a tanulmány egészét érintő fontos észrevételeit ezúton is hálásan köszönöm!

⁶ Az „Ordines Religiosi” irategyüttese 17 doboznyi dokumentumot tartalmaz a szerzetesrendek betűrendjében, azon belül pedig időrendben csoportosítva az iratokat. (Jelzete: GyEL PL Ordines religiosi) Az irategyüttes áttekintéséhez nyújtott segítségéért Dr. Nemes Gábor intézményvezető úrnak (Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ) mondok őszinte köszönetet!

⁷ VAJK: Végrendeleti 17–45., ill. 47–49.

⁸ VAJK: Végrendeleti, PL Test. 333. sz., illetve GyKMlt Test. 37. sz.

⁹ GyEL PL Test. 262. sz.

1. táblázat

Melyik rendhez tartozott?	Püspöki Levéltár „Testamenta”	Káptalani Magánlevéltár „Testamenta”	Összesen
ex-ágostonrendi	1	-	1
ex-bencés	2	-	2
ex-cisztercita	1	-	1
ex-ferences	7	-	7
ex-jezsuita	33	2	35
ex-kamalduli	8	-	8
ex-kamilliánus	2	-	2
ex-minorita	1	-	1
ex-pálos	20	-	20
ex-premontrei	3	-	3
ex-szervita	1	-	1
ex-trinitárius	4	-	4
Összesen	83	2	85

Mielőtt azonban forrásaink tartalmi elemzéséhez kezdünk, érdemes feltennünk néhány kérdést! Ezek eredménye tovább pontosíthatja a Győri Egyházmegyei Levéltárban hagyatéki iratokkal „képviselt” ex-szerzetesek számát.

Jelölték-e minden iratcsomón az örökhagyó szerzetes-múltját?

E kérdésre – eddigi kutatási tapasztalataim szerint – a teljes irategyüttes tételes átnézése után sem nagyon kaphatunk pontos és egyértelmű választ. Ennek oka, hogy jó néhány esetben maga az örökhagyó sem tartotta ezt fontosnak megemlíteni, így a hagyatékában fennmaradt iratokon sincs erre utaló említés. Az ilyen esetekben csak külső források segíthetik a kutatót. Így például az egyházmegyei névtárak; azonban ezek közül sem mindegyikben találhatunk ilyen utalásokat. A Győri Egyházmegye 1790. évre kiadott névtárában például egyetlen „ex” jelzővel sem találkozhatunk, az 1797. évre szólóban viszont már igen;¹¹ a kettőt összevetve megállapíthatjuk, hogy az utóbbiban ex-szerzetesként említettek döntő többsége már hét

¹⁰ A jezsuita névtárból kiderül, hogy 1711-ben született Sopronban; rendi pályáját azonban csak 1739-ig tudta követni Lukács László; ekkor szülővárosa jezsuita gimnáziumában tanított (LUKÁCS: Cat. gen., 535.).

¹¹ Vö.: Cal. Jaur. 1790., ill. Cal. Jaur. 1797.

évvel korábban is az egyházmegye területén szolgált, illetve élt nyugdíjasként. De kiderül például az is, hogy Gábrriel Henrik széleskúti¹² adminisztrátor ugyanúgy expaulinus volt, miként Malitsák Farkas horvátzsidányi, valamint Kuszlits Özséb öttevényszigeti (ma: Kunsziget) káplán;¹³ erre való utalás a segédletben egyikük neve mellett sem szerepel.¹⁴ Talán nem érdektelen megemlítenem, hogy hármuk közül csak Kuszlits Özséb hagyatéki irataiban tartották fontosnak kihangsúlyozni az örök-hagyó pálos múltját; a két másik irategyüttesben egyáltalán nincs erre utalás.

Könnyebb helyzetben vagyunk a jezsuiták esetében, köszönhetően a Lukács László által összeállított alapos névtáraknak; de azért is, mert az ex-jezsuiták között több ismertebb név akad. Így például a költőként is számon tartott Nagy János szanyi plébánosé, akinek jezsuita múltja szélesebb körben ismert;¹⁵ a segédletben viszont nem találunk erre utalást.¹⁶ Bedy Vince a győri székeskáptalan történetét vizsgálva öt ex-jezsuitából lett győri kanonokot említ,¹⁷ akik közül három után maradt hagyatéki irat a két vizsgált sorozatban: Majláth Antalét a Püspöki Levéltár, Felsőbüki Nagy Imréét a Káptalani Magánlevéltár „Testamenta” sorozata őrzi,¹⁸ míg Paintner Mihály után mindkét említett lelőhelyen maradt irat¹⁹ – viszont egyikük neve mellett sem olvasható az ex-jezsuita jelző, jöllehet a rendhez való tartozásukat a jezsuita névtárak egyértelműen igazolják.²⁰ Ugyanez állapítható meg Molnár János, Rochel Fülöp, valamint Semelrok József esetében is.²¹

Összegezve tehát azt mondhatom: az eddigi behasonlítások eredményeképpen a segédletből megismert 84 ex-szerzetes mellett legalább 10 további társuk – hét ex-jezsuita, valamint 3 ex-pálos – hagyatékát őrzi a Győri Egyházmegyei Levéltár két vizsgált testamentum-gyűjteménye.

Lehetnek viszont olyan tényezők is, melyek csökkenthetik a fenti számot; érdemes ezeket is alaposabb vizsgálat alá venni. Három kérdésre szeretnék röviden kitérni.

Akiknél jelölték, azok közül mindenki ex-szerzetes volt?

Bár a kérdés első hallásra talán furcsának tűnik, érdemes átgondolnunk ezt is. A „gyanú” az ex-ferencesek kapcsán merült fel először bennem, a „Brezovits Stanislaus ex-ferences, hidegségi adminisztrátor, 1808” bejegyzést olvasva.²² Hagyatéki

¹² Ma: Breitenbrunn, Ausztria (LELKES: Helységnév-azonosító 248.).

¹³ Cal. Jaur. 1797. 66., 86., illetve 51.

¹⁴ VAJK: Végredeleti, PL Test. 234. sz., 521. sz., ill. 402. sz.

¹⁵ Életéről és működéséről részletesebben lásd: KERÉNYI: Nagy János; újabban: PERGER: A „Nyájas Múza”.

¹⁶ VAJK: Végredeleti, PL Test. 560. sz.

¹⁷ BEDY: Székeskáptalan 468–471.

¹⁸ VAJK: Végredeleti, PL Test. 1022. sz., ill. GyKMLt Test. 45. sz.

¹⁹ VAJK: Végredeleti, PL Test. 960. sz., ill. GyKMLt Test. 52. sz.

²⁰ LUKÁCS: Cat. gen. 930., 1074.; PETRUCH: Anyakönyv 460. (1691. tétel).

²¹ VAJK: Végredeleti, PL Test. 524. sz., 697. sz., ill. 818. sz.; vö.: LUKÁCS: Cat. gen. 1040., 1391., ill. 1533.

²² VAJK: Végredeleti, PL Test. 66. sz.

iratai között végrendelet nem található; fennmaradt viszont – négy egyéb irat mellett – egy részletes inventárium, mely 1808. április 13-án kelt. Ez utóbbiból egyértelműen kiderül, hogy Brezovits nem ex-ferences, hanem a – II. József által csak részben feloszlatozott²³ – ferences rendnek 1808-ban is aktív tagja, aki mint boldogasszonyi ferences rendházhoz²⁴ tartozó szerzetes szolgált adminisztrátorként a hidegségi plébánián, több mint egy évtizedig: 1797-től 1808. április 8-án, 66 esztendőskorában bekövetkezett haláláig.²⁵ Ezért nem is tehetett végrendeletet, hiszen szerzetesi fogadalma értelmében magánvagyonra nem volt, mindene a szerzeté;²⁶ és ebből következett az is, hogy a hátrahagyott javait számba vevő kerületi esperes, Kramarits Kristóf (fertő)széplaki plébános a boldogasszonyi kolostor előjárójának, Vitalis Tsida gvardiánnak számolt el a hagyaték sorsáról.²⁷

A leírtakat erősíti meg két további „ex-ferences”, Dorffner Ignác, illetve Pokomandi Domokos hagyatéki iratainak vizsgálata is. Végrendelet egyikük hagyatékában sem maradt fenn; a hátrahagyott vagyont számba vevő iratokból viszont egyértelműen kiderül, hogy az előbbi a soproni ferences kolostor tagjaként szolgált káplánként Répceköhalom,²⁸ valamint Ágfalva plébániáin; míg Pokomandi Domokos rábaszentmihályi káplán 1803-ban bekövetkezett halála után a pápai gvardián számára készítették feljegyzést a hagyaték sorsáról.²⁹ Érdemes továbbá utalnunk arra: Németh Ambrus kutatásai szerint a győri ferencesek a 18. században hagyományosan hét településen segítettek be (többnyire káplánként) a hívek lelki gondozásába – ezek közé tartozott Ágfalva, valamint Rábaszentmihály is.³⁰ Tőle tudjuk azt is, hogy Rachsa Rajmund tartományfőnök a feloszlatozaskor a győri kolostorhoz tartozó 25 rendtag – 19 páter és 6 fráter – mindegyikét átirányította a föl nem oszlatozott ferencesrendi kolostorok valamelyikébe;³¹ azaz közülük mindenki a rend aktív tagja maradhatott.

Az 1787-ben Győrött szolgáló ferences páterek egyike Pairics Vencel volt, aki német hitszónokként működött. Erre azért érdemes figyelni, mert a levéltári segédletben egy „Pajrics Vencel János ex-ferences, balfi káplán, 1804” tétellel is találkozhatunk.³² A hagyatékban³³ mindössze kettő rövid irat található; ezekből viszont egyértelműen kiderül, hogy nem a fentebb említett ferences szerzetes, hanem a Kópházán 1731 körül született Pairits János után maradtak fenn, aki a teo-

²³ Vö.: HERMANN: A katolikus egyház 371.; KARÁCSONYI: Magyarország egyháztörténete 309.

²⁴ Ma: Frauenkirchen, Ausztria (LELKES: Helységnév-azonosító 147.). Történetéről lásd: HORVÁTH: Boldogasszonyi.

²⁵ MKL IV. 824.; életkorára: GyEL Pléb. Lt., Hidegségi Anyakönyvek, Halottak 1789–1862, 16.

²⁶ Vö.: NÁNÁSY: Testamentom 116.

²⁷ GyEL PL Test. 66. sz.

²⁸ Ma: Steinberg, Ausztria (LELKES: Helységnév-azonosító 575.).

²⁹ GyEL PL Test. 128. sz., ill. 641. sz.

³⁰ NÉMETH: Szentferencrendiek 207.

³¹ NÉMETH: Szentferencrendiek 208.

³² VAJK: Végrendeleti, PL Test. 644. sz.

³³ GyEL PL Test. 644. sz.

lógiaát a győri szemináriumban tanulta, és 1756-tól 1791-ig Őriszentmárton plébánosa volt³⁴ – azaz nem kötődött egyik szerzetesrendhez sem.

Érdemes figyelni arra is: amíg – mint már említettem – az 1790. évre kiadott egyházmegyei névtár az ex-szerzeteseket nem jelöli, a ferencesek neve mellett mindenütt olvasható az „O. S. F.” vagy „O. S. Franc.” rövidítés,³⁵ miként az 1797. évre szólóban is; ez véleményem szerint egyértelműen mutatja, hogy az utóbbiak a ferences rend tagjaként segítették a lelkipásztori munkát. Megjegyzem: az utóbbi névtárban „Fr. Lucas Schiller, *Minorit*” nevével is találkozunk; őt sem nevezi tehát ex-minoritának a dokumentum.³⁶

Mindezek alapján véleményem szerint kimondható: azok a ferencesek, akik után a Püspöki Levéltár „Testamenta” sorozatában hagyatéki iratok maradtak hátra, a győri ferences kolostor feloszlása után is ferences szerzetesek maradtak – így héttel mindenképpen csökkentendő a Győri Egyházmegyében szolgáló volt szerzetespapok száma.

Mindegyikük felszentelt pap volt?

Az említett Schiller Lukács esetében az egyházmegyei névtár utal arra, hogy ő fráter volt. Mivel a segédletben ilyen jellegű egyértelmű utalás egyik név mellett sem található, és áttételesen is csak egy esetben sejthető ez,³⁷ érdemes megvizsgálnunk azt is, hányan lehettek a hagyatéki iratokat hátrahagyók között olyanok, akik nem voltak felszentelt papok.

Az ex-jezsuitákat tekintve viszonylag könnyebb a kutató helyzete, mivel a rendi névtárak a segítő testvéreket is számba veszik. Így tudjuk, hogy a rend feloszlásának évében a már említett Jacob József mellett Schuester József és Zehnter András is „coadiutor” volt a győri rendházban; míg az élete utolsó éveit Sopronban töltő Frank Ernő³⁸ 1773-ban Nagyszombatban szolgált kiségitőként.³⁹

A többi szerzetesrend esetében az egyházmegyei névtárak lehetnek segítségünkre. Az 1797. évre kiadott névtár például négy ex-kamalduli frátert is megnevez, akik közül háromnak maradt ránk hagyatéki irategyüttese:⁴⁰ Fr. Vendelinus Zöld⁴¹ lakóhelyeként „Dörfl” említetik,⁴² Fr. Ludovicus Medvátz neve mellett

³⁴ GÉFIN: Szombathelyi Egyházmegye 307. (967. tétel). Ma: Sankt Martin in der Wart, Ausztria (LELKES: Helységnév-azonosító 525.).

³⁵ Vö.: Cal. Jaur. 1790. 71., 77., 80. stb.

³⁶ Cal. Jaur. 1797. 99.; vö.: „Schiller Ferenc Lukács vimpáci ex-minorita, kismartoni l., 1805” (VAJK: Végrendeleti, PL Test. 792. sz.).

³⁷ „Jácob József ex-jezsuita, győri volt jezsuita kollégium aconomusa, 1794” (VAJK: Végrendeleti, GyKMlt. 37. sz.).

³⁸ Cal. Jaur. 1805. 67.

³⁹ LUKÁCS: Cat. pers. XI. 233., ill. 255.

⁴⁰ VAJK: Végrendeleti, PL Test. 949. sz., 517. sz., ill. 639. sz.

⁴¹ A források egy része „Zödl” néven említi (pl.: Cal. Jaur. 1790. 142.).

⁴² Dörfl a Sopron megye felsőpulyai járásában lévő Dérföld község német neve; ma: Dörfl, Ausztria (LELKES: Helységnév-azonosító 195.).

„Szent-Mártony” olvasható, míg Fr. Gerardus Perennyei Tatán élt akkor.⁴³ Talán nem érdektelen megemlítenem: 1790-ben Ludovicus Medvác és Vendelinus Zöld (Aegydius Lehnerrel együtt) még Széplakon élőként említetik;⁴⁴ erre azért érdemes figyelni, mert a Széchényi család által építtetett, a templom mellett álló (fertő)széplaki kálvária gondozása a kamalduli szerzetesek feladata volt.⁴⁵

Összegezve: az említett minorita fráterrel együtt nyolc egykori „coadiutor” testvér biztosan van az örökhagyók között; így velük mindenképpen csökkentendő a Győri Egyházmegyébe került ex-szerzetesapok száma.

Mindegyikük a Győri Egyházmegyében működött?

Fentebb már említettük a Kópházán született Pairits János példáját, aki a Győri Egyházmegyében kezdte papi működését, majd – anélkül, hogy áthelyezték volna – 1777-től az újonnan létrehozott Szombathelyi Egyházmegye papja lett.⁴⁶ Hasonló helyzetbe jó néhány paptársa kerülhetett; az örökhagyók között három olyan személyt találtam eddig, aki a jezsuita rend tagjaként indulva tette meg ezt az utat.

Egyikük az a Póka Miklós volt, aki 1732-ben született Kálban, 1751-ben Trencsénben⁴⁷ lett a jezsuita rend tagja, ahol 1766-ban tette le negyedik fogadalmát. Két ízben tanított a rend győri gimnáziumában; a felosztatás Sopronban érte.⁴⁸ Amint a hagyatékában fennmaradt egyetlen iratból kitűnik, a Győri Egyházmegyébe kérte felvételét, ahol a Vas megyei Meggyes község plébániájára kapott dispositiot. Mivel a település 1777-ben a Szombathelyi Egyházmegye része lett, ezen egyházmegye papjaként működött tovább 1781-ben bekövetkezett haláláig; itt is helyezték örök nyugalomra. Erről értesíti a Szombathelyi Egyházmegye a Győri Püspökséget.⁴⁹

A jezsuita rendben kezdte pályáját Felsőbüki Nagy Imre is, aki még 30 éves sem volt a rend felosztatásakor.⁵⁰ A győri egyházmegye papja lett; 1775 őszétől 1778 májusáig Sárvár plébánosa volt,⁵¹ így rövid ideig szolgált a Szombathelyi Egyházmegyében is. Pályája azonban a Győri Egyházmegyébe visszatérve teljesedett ki: bogyoszlói plébános, soproni kanonok, majd 1787-től Csepreg plébánosa lett, hogy azután 1790-től a győri káptalan kanonokjaként nyerjen el jelentősebb stallumokat.⁵²

⁴³ Cal. Jaur. 1797. 102–103.

⁴⁴ Cal. Jaur. 1790. 142.

⁴⁵ LAJBER: Fertőszéplak 16.

⁴⁶ GÉFIN: Szombathelyi Egyházmegye 307. (967. tétel).

⁴⁷ Ma: Trenčín, Szlovák Köztársaság (LELKES: Helységnév-azonosító 686.).

⁴⁸ LUKÁCS: Cat. gen. 1255.; Lukács: Cat. pers. XI. 246.

⁴⁹ GyEL PL Test. 621. sz.

⁵⁰ A jezsuita névtár szerint 1744. október 18-án született; Géfin Gyula szerint 1746. október 15-én (LUKÁCS: Cat. gen. 1074.; GÉFIN: Szombathelyi Egyházmegye 284., 891. tétel).

⁵¹ GÉFIN: Szombathelyi Egyházmegye 284., 891. tétel.

⁵² BEDY: Székeskáptalan 469.

Érdekesen alakult Semelrok⁵³ József papi működése is. A Nezsiderben⁵⁴ 1744-ben született ifjú 1766-ban mint elsőéves győri teológushallgató lépett be a „Jézus-társaságba”, ott végezte el a filozófiát, valamint a teológia első két évét; ekkor érte a rend feloszlata.⁵⁵ Visszatérve a Győri Egyházmegyébe fejezte be teológiai tanulmányait; 1775-ben szentelték pappá. Két-két esztendeig Tétényben, illetve Nyulason⁵⁶ volt káplán. 1779 őszén vette át a Szombathelyi Egyházmegye; Vasvörösvárra⁵⁷ került plébánosnak, majd 1780-tól 1799 novemberéig Sámfalva⁵⁸ plébánosa lett; ekkor betegsége miatt lemondott plébániájáról és szülőhelyére költözött vissza. „1802 körül húnyt el” – olvashatjuk életrajzában.⁵⁹ Miért érdekes ez utóbbi adat számunkra? Azért, mert hagyatékában fennmaradt végrendelete is; készült Nezsiderben, 1825. június 21-én. Vagyis az életrajzában feltételezett halálozási időpontot majd’ negyedszázaddal élte túl! Hogy közben ténylegesen Nezsiderben élt, azt az egyházmegyei névtárak adatai is bizonyítják.⁶⁰ A testálást követően viszont két-három héten belül valóban elhalálozott; 1825. július 8-án már hagyatékának felvételével foglalkoztak.⁶¹

Szempontunkból érdekesnek ígérkezett az ex-pálos Reischl⁶² János hagyatéki irategyüttese is. Ami felkeltette érdeklődésünket, az két latin nyelvű levél volt. 1808. október 22-én Szaicz András kismartoni⁶³ plébános, kerületi esperes arról értesíti a Győri Egyházmegye vezetését, hogy a Rozsnyói Egyházmegyéhez tartozó, de több éve nyugdíjasként egyházmegyéinkben élő Raischl János ex-paulinus folyó hó 17. napján Lorettóban,⁶⁴ a halottak szentségével ellátva az Úrban elszenderült. Erről értesítést küldtek Győrből Rozsnyóra, melyre 1808. december 20. keltezéssel, Szányi Ferenc rozsnyói püspök⁶⁵ aláírásával érkezett válasz: ebben arról nyilatkozik az aláíró, hogy egyházmegyéjében ilyen névvel sem korábban nem szolgált, sem most nem szolgál lelkipásztor, ezért úgy véli, más egyházmegyében kell keresni a nevezett ex-pálos szerzetespapot.⁶⁶ Hogy Reischl János szolgált-e más egyházmeg-

⁵³ Nevének írásmódja változó; többször előfordul a Szemelrock, Szemmelrok, Semmelrok névalak is.

⁵⁴ Ma: Neusiedl am See, Ausztria (LELKES: Helységnév-azonosító 499.).

⁵⁵ LUKÁCS: Cat. gen. 1533.

⁵⁶ Ma: Tadten, illetve Jois, mindkettő Ausztria (LELKES: Helységnév-azonosító 465., ill. 507.).

⁵⁷ Ma: Rotenturm an der Pinka, Ausztria (LELKES: Helységnév-azonosító 718.).

⁵⁸ Ma: Hannersdorf, Ausztria (LELKES: Helységnév-azonosító 589.).

⁵⁹ GÉFIN: Szombathelyi Egyházmegye 401–402. (1274. tétel).

⁶⁰ Pl.: Schem. Jaur. 1816. 92.

⁶¹ GyEL PL Test. 818. sz.

⁶² Neve „Reischl”, illetve „Raischl” írásmóddal egyaránt többször előfordul forrásainkban.

⁶³ Ma: Eisenstadt, Ausztria (LELKES: Helységnév-azonosító 366.).

⁶⁴ Lorettom Sopron megye kismartoni járásában; ma: Loretto, Ausztria (LELKES: Helységnév-azonosító 420.).

⁶⁵ Szányi Ferenc 1801 és 1810 között szolgált az 1776-ban felállított Rozsnyói Egyházmegye negyedik püspökeként (MKL XI. 753.); életéről és működéséről lásd: MKL XII. 572. Rozsnyó ma: Rožňava, Szlovák Köztársaság (LELKES: Helységnév-azonosító 583.).

⁶⁶ GyEL PL Test. 700. sz.

gyében, arra eddig nem találtam adatot; azt viszont Mohl Adolf kutatásaiból tudjuk, hogy Lorettóban két ízben is működött beosztott káplánként: 1796-tól 1799-ig, majd 1801-től 1808-ban bekövetkezett haláláig.⁶⁷ Hagyatéka őrizi német nyelvű végrendeletének eredeti példányát is; ez 1800. december 3-án készült, ugyancsak Lorettóban⁶⁸ – vagyis ekkor is e településen tartózkodott.

A sort gyarapítja Molnár János hagyatéka is. A levéltári segédletben vele kapcsolatban a „Molnár János szepesi kanonok, 1806” megfogalmazás olvasható.⁶⁹ A jezsuita névtárakban több ilyen nevű rendtaggal is találkozhatunk; egyikük éppen Győrött született 1708-ban, és 1731-ben Trencsénben lépett be a rendbe.⁷⁰ Itt azonban nem róla van szó, hanem 1728-ban a Győr megyei Csécsényben⁷¹ született névrokonáról, aki 1772-ben a győri jezsuita gimnáziumban több tárgyat is tanított; a következő évben történt felosztatás Varasdon⁷² érte.⁷³ Szinnyei József szerint 1774-ben szülőfalujában lelkészkedett, de 1776-ban már a budai akadémia igazgatójává nevezték ki. 1777-ben szombathelyi kanonok, 1780-ban belakúti apát lett; szepesi kanonokká II. József 1784-ben nevezte ki: húsz évet „töltött itt elvonulva, csendes, de folytonos munkában”.⁷⁴ Szeretágazó irodalmi munkásságáról később még szólunk.

Amint eddigi vizsgálódásunkból látható, a levéltári segédletben „ex” jelzővel említettek száma előbb tízzel nőtt, majd – a ferencesek, illetve a kisegítő testvérek leszámításával – 15 fővel csökkent; így kb. 78, a Győri Egyházmegyében szolgáló, illetve nyugdíjasként itt élő egykori szerzetespap hagyatékával számolhatunk elemzésünk során – tekintve, hogy a Szombathelyi Egyházmegyébe átkerült lelkipásztorok mindegyike szolgált néhány esztendőtt itt is. Hogy közülük hányan lehettek, akik már eleve nyugdíjasként kerültek ide, arról később részletesebben szólunk. Hogy számuk nem lehetett alacsony, azt sejteni engedi a tény: az 1775. évre kiadott egyházmegyei névtár szerint az ide került ex-jezsuiták közül tíz már nem volt aktív.⁷⁵

Felmerülhet a Tisztelt Olvasóban a kérdés: milyen arányát jelentik az ex-szerzetespapok hagyatéki iratai az összes fennmaradtnak? Mint fentebb már említettük, a két vizsgált végrendeleti sorozat együttesen 1160 számozott tételt tartalmaz; többségük az 1740-es évektől az 1850-es évek végéig terjedő időszakban keletkezett. Az ex-szerzetespapok hagyatékaik ennél lényegesen rövidebb időintervallumot

⁶⁷ MOHL: Gnadenort Loreto 234.; ezt jelzi az 1797. évre kiadott egyházmegyei névtár is (Cal. Jaur. 1797. 67.).

⁶⁸ GyEL PL Test. 700. sz.

⁶⁹ VAJK: Végrendeleti, PL Test. 524. sz.

⁷⁰ PETRUCH: Anyakönyv 374. (930. tétel).

⁷¹ Ma Rábacsécsény, Győr-Moson-Sopron megye (LELKES: Helységnév-azonosító 565.).

⁷² Ma: Varašdin, Horvátország (LELKES: Helységnév-azonosító 713.).

⁷³ LUKÁCS: Cat. gen. 1040.

⁷⁴ SZINNYEI: Magyar írók IX. 208–213.

⁷⁵ Cal. Jaur. 1797. 96–97.

ölelnék át, mivel 1773 előtti nem lehet közöttük, az 1830-as években pedig utolsó képviselőik is elhaláloztak. Ezen bő hat évtizedből számításaim szerint mintegy 650 papi hagyatéki irategyüttes maradt fenn; így az említett 78 szerzetespap-irat-hagyaték kb. 12 százalékát jelenti a fennmaradt összesnek – ez véleményem szerint nem elhanyagolható mennyiség.

Miért éppen a Győri Egyházmegyét választották?

Érdemes alaposabb vizsgálat alá vennünk ezt a kérdést is. Az alábbiakban három szempontot szeretnék kiemelni, azt vizsgálva, hogy milyen arányt jelentenek a volt szerzetespapok között a származásuk, a tanulmányaik, illetve a korábbi szerzetesi működésük során e területhez kötődők.

Akik a Győri Egyházmegye területéről származtak

E szempont vizsgálatakor ismét az ex-jezsuiták esetében van a legkönnyebb dolgunk, a már többször említett kiváló rendi névtáraknak köszönhetően. Behasonlítva az örökhagyók névsorát e névtárakkal, az alábbi eredményre juthatunk:

- Nyíró Ádám, Preindl Márton, Rochel Fülöp és Schmederer György neve mellett a „Jaurinensis” megjegyzés olvasható, azaz ők nagy valószínűséggel győri (esetleg: Győr megyei) származásúaknak mondhatók;⁷⁶
- a már említett Heinpeck György mellett Linde József, Paintner Mihály és Szerdahelyi József is soproni születésű volt;⁷⁷
- Kismarton két ex-jezsuitát adott a Győri Egyházmegyének Munthner Ferenc, illetve Tarnóczi Ferenc személyében;⁷⁸
- Röjtökről is két volt jezsuitát találhatunk: Nagy Imrét és Nagy Istvánt;⁷⁹
- a Horváth András nevezetű jezsuiták közül a koroncoi származású lett a rend feloszlata után a Győri Egyházmegye papja;⁸⁰
- Balogh Sándor kapuvári, Leyer Ferenc ruszti, Praicz⁸¹ Pál vaszari származású volt;⁸²
- Szunerics Pál neve mellé a „Ginsiensis” jelző került, azaz ő kőszegi volt;⁸³
- Semelrok József nezsideri származásáról már esett szó;⁸⁴

⁷⁶ LUKÁCS: Cat. gen. 1106–1107., 1278–1279., 1391., ill. 1474–1475.

⁷⁷ LUKÁCS: Cat. gen. 535., 886., 1661–1662.; PETRUCH: Anyakönyv 460. (1691. tétel).

⁷⁸ LUKÁCS: Cat. gen. 1067., ill. 1687.

⁷⁹ LUKÁCS: Cat. gen. 1074., ill. 1076. Röjtök ma Röjtökmuzsaj (Győr-Moson-Sopron megye) része.

⁸⁰ LUKÁCS: Cat. gen. 601.

⁸¹ Nevének „Paraitz”, valamint „Preicz” írásmódjával is találkozhatunk forrásainkban.

⁸² LUKÁCS: Cat. gen. 54., 867–868., ill. 1272. Ruszt ma: Rust, Ausztria (LELKES: Helységnév-azonosító 584.).

⁸³ LUKÁCS: Cat. gen. 1675.

⁸⁴ LUKÁCS: Cat. gen. 1533.

- végezetül: nagy valószínűséggel a Győri Egyházmegye területéről származott Rosenics Vitus is, akinek neve mellett a „Pordanyensis” jelző olvasható, mivel az akkori Sopron megyében három ilyen nevű település (Rába-, Lajta-, illetve Vulkapordány) is volt.⁸⁵

E névsort összegezve láthatjuk: csak az ex-jezsuiták között 19 olyan egykori szerzetespap található, akinek születési/származási helye a Győri Egyházmegye területére esett; azaz közülük csaknem minden második e szempontból is kötődött ide. Talán ennek is lehetett szerepe azon döntésükben, hogy a rend feloszlata után éppen a Győri Egyházmegyébe kérték felvételüket.

A többi szerzetesrend tagjai esetében – ilyen típusú források hiányában – már lényegesen nehezebb a kutató dolga. Néhány adatot sikerült csupán összegyűjtenünk – részben a szakirodalomból, részben a vizsgált hagyatéki iratokból. Ez utóbbiakból derült ki például az, hogy az 1803-ban öttevényiszigeti káplánként elhalálozott ex-pálos Kuszlits Özséb a Sopron megyei Süttör községben született.⁸⁶ Egykori rendtársa, Karner János Zsigmond a Moson megyei Pándorfalu szülötte volt.⁸⁷ Németh Ambrus kutatásaiból tudjuk, hogy az ex-kamillianus Gaszner Antal Sopronban látta meg a napvilágot; rendtársa, Németh István viszont a Rába mellett fekvő Szováton.⁸⁸ Míg a trinitárius rend magyarországi történetét feldolgozó munkából az derül ki, hogy Ulrich Remig és Wimmer Apollinaris egyaránt győri születésű volt – miként rendtársuk, Graff Januarius is.⁸⁹

Bár az utóbbi névsor a hagyatéki iratok alaposabb elemzésével némileg még bővíthető, talán már az eddigiekből is levonható a következtetés: azon ex-szerzetespapok közül, akiknek hagyatéki irategyüttese a két vizsgált iratsorozatban fennmaradt, legalább minden harmadik a Győri Egyházmegye területéről származott – ez pedig véleményem szerint egyáltalán nem elhanyagolható arány!

Itt végzett tanulmányok

A másik lehetséges kötődési pont a tanulmányok helyszíne lehetne: hányan lehettek közöttük olyanok, akik az egyházmegye valamelyik nagyobb településén végezhettek tanulmányaikat? Mivel a győri jezsuita gimnázium diákságának adattára immár nyomtatásban is hozzáférhető, tettem egy kísérletet ennek vizsgálatára is. Eddig nyolc ex-szerzetespap nevét sikerült beazonosítanom ezen adattárban; aligha meglepő, hogy közülük heten a jezsuita rendet választották. Nézzük, mit tudunk meg a később szerzetespapi hivatást választó egykori gimnazistákról!

⁸⁵ LUKÁCS: Cat. gen. 1401. Megjegyzem: Szinnyei József Esztergom megyébe teszi születésének helyét (SZINNYEI: Magyar írók XI. 1177.). A három Pordány ma: Rábapordány (Győr-Moson-Sopron megye), Leithaprodersdorf, Ausztria, ill. Wulkaprodersdorf, Ausztria (LELKES: Helységnév-azonosító 405., 565., ill. 733.).

⁸⁶ GyEL PL Test. 402. sz. Süttör ma Fertőd része (LELKES: Helységnév-azonosító 611.).

⁸⁷ HORVÁTH: Alsópapság könyvkultúrája 77. Ma: Parndorf, Ausztria (LELKES: Helységnév-azonosító 532.).

⁸⁸ NÉMETH: Szent Kamill-rendi 32., ill. 26. Szovát ma Bágyogszovát (Győr-Moson-Sopron megye) része.

⁸⁹ FALLENBÜCHL: Trinitárius szerzetesek 175–176.

Az 1723-ban Győrött született Nyíró Ádám⁹⁰ 1732-ben kezdte meg itteni tanulmányait, és négy tanévet töltött az intézmény falai között: a két parvista osztály mellett a grammatikai, valamint (1736-ban) a syntaxista osztály tanulója volt.⁹¹ Az ugyancsak győri születésű Rochl (Rochel) Fülöp viszont hat esztendőn át koptatta az iskola padjait: az 1741-ben született ifjú 1752-ben a „parvista maior” osztályban kezdte itteni tanulmányait, hogy azután a következő öt esztendőben előbb principista, grammatista, illetve syntaxista lehessen, majd elvégezhesse a poétika és a retorika kurzusait is.⁹² Talán itt tetszett meg neki a szerzetestanári hivatás is; az viszont biztos, hogy a jezsuita rendbe 1758 októberében Győrött lépett be.⁹³

Rochl Fülöpével teljességgel megegyező utat járt be a kapuvári születésű Balogh Sándor is, aki 11 évesen, 1756-ban ugyancsak a „parvista maior” elvégzésével indított, hogy 1761-ben a retorika elvégzésével zárja itteni tanulmányait. Az utolsó év sorában neve után ott olvasható a „Susceptus ad Societatem” megjegyzés is;⁹⁴ valóban Győrött lépett be a jezsuita rendbe, 1761. október 17-én.⁹⁵ A „Pordaniensis” származási hellyel említett Rosenics Vítus viszont csak négy esztendeig volt az intézmény tanulója: a két parvista, valamint a principista osztályt itt végezte el 1736–1738-ban, majd másutt folytatta tanulmányait, hogy azután 1742-ben, a retorikai osztály elvégzése céljából ismét visszatérjen.⁹⁶

Szép számmal lehettek olyan diákok is, akik csak egy-két tanévet töltöttek az intézményben. Ezek számát gyarapította a csécsényi születésű Molnár János is, aki csupán egyetlen tanévig volt a győri jezsuita gimnázium tanulója: a syntaxis elvégzésére jött ide 1743-ban.⁹⁷ Míg későbbi rendtársa, a messzebből – talán Nyitra megyéből⁹⁸ – érkezett Sipek János két tanévet töltött itt: 1743-ban és 1744-ben egyaránt a retorikai osztály diákjaként említik.⁹⁹ Tény viszont, hogy itt is maradt: 1744. november 3-án Győrött lépett be a jezsuita rendbe.¹⁰⁰ Ugyancsak két tanévet végzett el itt a vaszari születésű Praitz Pál is, viszont azt „két részletben”: 1738-ban a principista osztály diákja volt, majd távozott – hogy 1742-ben a retorika elvégzése céljából térjen ismét vissza.¹⁰¹

⁹⁰ LUKÁCS: Cat. gen. 1106–1107.

⁹¹ FAZEKAS – KÁDÁR – KÖKÉNYESI: A győri jezsuita 1022. (14057. tétel).

⁹² FAZEKAS – KÁDÁR – KÖKÉNYESI: A győri jezsuita 1272. (17639. tétel).

⁹³ LUKÁCS: Cat. gen. 1391.

⁹⁴ FAZEKAS – KÁDÁR – KÖKÉNYESI: A győri jezsuita 1322. (18354. tétel).

⁹⁵ LUKÁCS: Cat. gen. 54.

⁹⁶ FAZEKAS – KÁDÁR – KÖKÉNYESI: A győri jezsuita 1073. (14827. tétel).

⁹⁷ FAZEKAS – KÁDÁR – KÖKÉNYESI: A győri jezsuita 1127. (15780. tétel).

⁹⁸ Vö.: SZINNYEI: Magyar írók XII. 1152.

⁹⁹ FAZEKAS – KÁDÁR – KÖKÉNYESI: A győri jezsuita 1125. (15743. tétel).

¹⁰⁰ LUKÁCS: Cat. gen. 1552–1553.

¹⁰¹ FAZEKAS – KÁDÁR – KÖKÉNYESI: A győri jezsuita 1091. (15192. tétel).

Mint említettem, egyetlen olyan diákra bukkantam eddig, aki később a szerzetespapi hivatást választotta ugyan, de nem a jezsuita rend keretei között tervezte jövőjét. Ő Czvik András, aki 1755-ben a „parvista maior”, a következő évben pedig a principista osztályt végezte Győrött;¹⁰² később pedig pálos szerzetesként működött: a felosztatáskor a sopronbánfalvi kolostor perjele volt.¹⁰³ A jezsuita gimnázium anyakönyvében a „Nisideriensis” megjegyzést írták neve mellé; azaz a Moson megyei Nezsider szülötte volt, így ő is a Győri Egyházmegye területéről származók táborát gyarapítja.

Az egykori győri diákok száma az említettnél nagy valószínűséggel több lehetett; az eltérő névváltozatok okozta azonosítási nehézségek mellett azért is, mert több ex-szerzetespap születéskori keresztnévét nem is ismerjük – anélkül pedig lehetetlen fellelésük. Az viszont valószínűsíthető, hogy leginkább a Győről, valamint a környékbeli megyékből származók körében érdemes folytatnunk ez irányú kutatásainkat. Komoly előrelépést remélhetünk a soproni jezsuita gimnázium hasonló adattárának tervezett megjelenésétől; de rejtegethet számunkra néhány értékes adatot a pozsonyi jezsuita gimnázium anyakönyvi adattára is.¹⁰⁴

Akiket korábbi rendi működésük köthetett e vidékhez

Fontosnak tartom annak vizsgálatát is, hol működtek a Győri Egyházmegyébe került ex-szerzetesek pályájuk korábbi szakaszaiban; miként nem érdektelen talán az sem, hol érte őket rendjük felosztatása. A legtöbb hasznosítható adattal e kérdéssel kapcsolatosan is a már többször említett jezsuita névtárak szolgálnak; a pálos rend felosztatáskori állapotáról két jól használható jegyzék is maradt az utókorra; de nem teljesen reménytelen a bencés, a premontrei, valamint a Szent Kamill-rendi szerzetesek sorsának vizsgálata sem.

A jezsuita szerzetespapok életrajzait böngészve láthatjuk, hogy működési helyük meglehetősen gyakran – akár évente – változott; így a Győri Egyházmegye kötelékébe átkerültek szinte mindegyike megfordult egyszer-kétszer Győrött vagy Sopronban. Esetükben ezért érdekesebb azt vizsgálnunk, hol szolgáltak a rend felosztatása idején. Az alábbi eredményre jutottunk:

- Győrött – a már említett segítő testvérek mellett – hat szerzetespap szolgált ekkor: Horváth András, Nagy János, Schmidt Lőrinc, Sipek János, Stenzl Ferenc és Szluha János;¹⁰⁵
- Sopronban működött Bruder (Pruder) Ferenc, Csapody László, Doeller (Döller) György, Linde József, Nagy István, Poka Miklós, Rodel (Rodl) Ferenc, Rosenics Vitus, Szunerics Pál és Vahl Ferenc¹⁰⁶ – azaz tíz fő;

¹⁰² FAZEKAS – KÁDÁR – KÖKÉNYESI: A győri jezsuita 1308. (18173. tétel).

¹⁰³ KISBÁN: Pálosrend 440.

¹⁰⁴ FAZEKAS – KÁDÁR – KÖKÉNYESI: A pozsonyi jezsuita.

¹⁰⁵ LUKÁCS: Cat. pers. XI. 231–233.

¹⁰⁶ LUKÁCS: Cat. pers. XI. 246.

- Benyovszky János Komáromban tevékenykedett ekkor, könyvtáros beosztásban;¹⁰⁷
- míg Saji (Scháj) János nevével a kőszegi rendházban élők névsorában találkozhatunk.¹⁰⁸

Vagyis: a Győri Egyházmegye területén működő négy jezsuita házban nem kevesebb, mint 18 szerzetespap működött azok közül, akik a rend feloszlata után ide kérték felvételüket – azaz majd’ minden második! De hogyan viszonyul az ide került ex-jezsuiták száma a rend hazánkban működő tagjainak létszámához? Siptár Dániel számításai szerint 1771-ben a Magyar Szent Korona országaiban együttesen mintegy ezer jezsuita szerzetes működött; ebből a Magyar Királyság területén 828 főt vettek számba. Ez utóbbiak közül 452 volt felszentelt pap; míg a laikus testvérek száma 159 főt tett ki.¹⁰⁹ Ha ehhez viszonyítjuk a Győri Egyházmegyében szolgálók számát, azt mondhatjuk, hogy a felszentelt papoknak kb. 8%-a, míg a laikus testvéreknek mintegy 2,5%-a került a Győri Egyházmegyébe.

Mint említettem, a pálos rend feloszlatakor különböző időpontban és eltérő célból két jegyzék is készült a rendtagokról.¹¹⁰ Császár Elemér összeosztott betűrendes névsort közölt, a rendtag utolsó működési helyének feltüntetésével;¹¹¹ a Kisbán Emil által publikált kézirat viszont rendházanként tartalmazza a feloszlatakor ott összeírtakat.¹¹² A két névsort összevetve találhatunk ugyan kisebb eltéréseket – és akadnak példák névelírásokra is, mivel azokat többnyire hallás után jegyezték le¹¹³ –, de azért megállapítható, kik szolgáltak a pálos rend 1786-ban történt feloszlatakor azon házakban, melyek a Győri Egyházmegye területén, vagy annak közelében működtek.

Az egyházmegye területén a legjelentősebb pálos kolostor a bánfalvi (Sopronbánfalva) volt. Élén a feloszlatakor Czwick András prior állt; bizonyosan itt szolgált Droholics (Drobolits) Antal, Gorgoschilitz Vazul, Kőnig Flórián és Kremszer József¹¹⁴ – és talán még Gellért Henrik is.¹¹⁵ Így e kolostor 14 szerzetespap lakójából valószínűleg hat állt a Győri Egyházmegye szolgálatába. A Nezsiderben szolgáló négy rendtag közül Kugler Domokos prior kérte ide felvételét.¹¹⁶ Az utoljára Pápán szolgálónak mondottak közül Gyurkotzi János és Kuszlits Özséb nevét fedezhetjük fel később a Győri Egyházmegye papjainak sorában;¹¹⁷ de több adatot találtunk

¹⁰⁷ LUKÁCS: Cat. pers. XI. 270.

¹⁰⁸ LUKÁCS: Cat. pers. XI. 226.

¹⁰⁹ SIPTÁR: Szerzetesség 312–314.

¹¹⁰ CSÁSZÁR: A Pálos-rend; KISBÁN: Pálosrend.

¹¹¹ CSÁSZÁR: A Pálos-rend 417–420.

¹¹² KISBÁN: Pálosrend 439–442.

¹¹³ VÖ: HESZ: Namensliste.

¹¹⁴ CSÁSZÁR: A Pálos-rend 417–418.

¹¹⁵ KISBÁN: Pálosrend 440.

¹¹⁶ CSÁSZÁR: A Pálos-rend 418.

¹¹⁷ CSÁSZÁR: A Pálos-rend 417–418.

Raischl János itteni működésére is.¹¹⁸ Ha ehhez hozzávesszük, hogy a máriavölgyi¹¹⁹ kolostor utolsó lakói közül Tomsich Vitus szubprior, valamint Kappel Lipót, Karner Zsigmond és Palles András¹²⁰ is ide kérte felvételét, megállapíthatjuk: a Győri Egyházmegyébe került – általam jelenleg ismert – 23 ex-pálos szerzetespap közül 14 az említett négy kolostorból érkezett.

Érdemes itt is elvégeznünk a számítást: vajon az országban szolgáló pálos szerzeteseknek hányad része lett a Győri Egyházmegye papja? Az 1771-ben készült kimutatás szerint mintegy 291 tagja volt a pálos rend magyarországi tartományának; de Siptár Dániel szerint a ténylegesen itt működők valós száma inkább 265 körül lehetett.¹²¹ Császár Elemér azt írja, hogy a felosztatáskor, 1786-ban a rend 285 fogadalmat tett tagja élt a pálosok 25 vagy – a pozsonyi rendházat is számolva – 26 kolostorában; ezenkívül a különböző katalógusokból még 27 nevet gyűjtött ki, akik vagy az erdélyi kolostorokban tartózkodtak, vagy külföldön szolgáltak akkortájt.¹²² Ha a Győri Egyházmegyében szolgáló ex-pálosok számát az előbbi számhoz viszonyítjuk, kb. 8% lesz az eredmény; azaz a jezsuitákhoz hasonló arányban kerültek ide ők is.

Az ide került ex-szerzetesek számát tekintve a harmadik helyen a kamalduli szerzetesek állnak. Mint már láthattuk, nyolc fő után maradt fenn hagyatéki irategyüttes Győrött; közülük négyen laikus testvérek voltak. Forrásadottságaink sajnos nem teszik lehetővé annak vizsgálatát, melyikük hol szolgált szerzetes korában. Egy adatra viszont érdemes figyelni: az 1768-ban készített koldulórendi összeírás szerint ekkor 25 kamalduli szerzetes élt a Győri Egyházmegye területén¹²³ – azaz van esélye annak, hogy az egyházmegyébe felvett ex-rendtagok egy része korábban is itt működött.

A premontrei rendből érkezettek közül három ex-szerzetes hagyatékát sikerült eddig fellelnünk. Egyikük a csornai premontrei prépostság felosztatás előtti utolsó – 1774 és 1786 között működő – prépostja, Kamenitzky Ágoston volt,¹²⁴ aki Sopronba költözött és ott élt – a számára kiutalt évi 1500 forint összegű járadékból, császári engedéllyel rendi ruháját viselve – 1801. október 24-én bekövetkezett haláláig.¹²⁵ Három csornai rendtársa követte az előljárót a Győri Egyházmegyébe. Közülük Plenár Ferenc Endréden lett káplán, itt szolgált 1800-ban bekövetkezett haláláig;¹²⁶ míg Kiss János Egyházaskeszőn, Szent-Miklós László pedig Farádon káplánkodott 1786-tól 1802-ig, a csornai premontrei prépostság visszaállításáig.¹²⁷

¹¹⁸ Vö.: KISBÁN: Pálosrend 440–441.; BAKONYVÁRI: Pápai gimnázium 54.

¹¹⁹ Ma: Marianka, Szlovák Köztársaság (LELKES: Helységnév-azonosító 440.).

¹²⁰ CSÁSZÁR: A Pálos-rend 417–418.

¹²¹ SIPTÁR: Szerzetesség 316–317.

¹²² CSÁSZÁR: A Pálos-rend 417., ill. 420.

¹²³ PATAKI: Szerzetesrendek 378–379.

¹²⁴ GyEL PL Test. 398. sz.

¹²⁵ KOVÁCS: A csornai 195.; GyEL PL Test. 398. sz.

¹²⁶ GyEL PL Test. 636. sz.

¹²⁷ KOVÁCS: A csornai 195., ill. 198.

Mivel 1802-től ismét a premontrei rend tagjai lettek, hagyatéki irat Győrött nem maradt utánuk. Vagyis: a csornai premontrei prépostság feloszlatakor hét szerzetespapjából¹²⁸ négy a Győri Egyházmegyét választotta a feloszlata után.

A táblázatot tanulmányozva bizonyára feltűnik a Tisztelt Olvasónak az ex-bencés örökhagyók meglepően alacsony száma: mindösszesen két volt bencés szerzetespap – Albert Jónás, illetve Mossoczy Bonifác – hagyatéki iratait őrzi a Győri Egyházmegyei Levéltár.¹²⁹ Az egyházmegye névtárai viszont arról tanúskodnak, hogy az 1790-es években számos ex-bencés élt a Győri Egyházmegye területén: az 1797. évre kiadott névtár szerint Győrött élt akkor az egykori bencések közül Márfi Elek, Simigh Ányos, Házi Károly, Horváth Hermann, Fekete Jeremiás, Kováts Rupert és Sklenár Leonárd; míg Hollosi Egyedet, Albert Jónást és Péter Bernátot Szentmártonban lakozóként veszik számba.¹³⁰ Hogy éppen e két településen élnek a legtöbben, az aligha véletlen: Dénesi Tamás kutatásaiból tudjuk, hogy az 1736 után fogadalmat tett, Pannonhalmához tartozó bencések között 15 Győr megyei születésű volt, és hogy közülük 6 Győrött, 6 pedig Szentmártonban született.¹³¹ Annak magyarázata viszont, hogy miért csak kettőjük után maradt Győrött irathagyaték, egyszerű: a többiek megérték a bencés rend visszaállítását, 1802-től ismét a rend keretei között folytatták szerzetesi, illetve szerzetestanári munkájukat.¹³²

Végezetül a kamillianus rendről szeretnék röviden szólni, melynek helyzete teljességgel eltért az eddig említettekétől. Egyrészt azért, mert a szerzetesrendek feloszlatakor egyetlen kolostoruk működött az országban: a győri.¹³³ Másrészt: egy fiatal közösségről van szó, mely tényleges működésének negyedszázados évfordulóját sem érthette meg; ebből adódóan még kis létszámú volt. Németh Ambrus alapos tanulmányban dolgozta fel a győri kolostor történetét, egyenként számba véve az itt működött szerzeteseket is; ebből tudjuk, hogy a feloszlatakor mindössze négy szerzetespap szolgált itt, és mind a négyen a Győri Egyházmegye szolgáltatában folytatták tevékenységüket.¹³⁴ Hagyatéki irat kettőjük – Gaszner Antal, illetve Liancourt Ker. János¹³⁵ – után maradt fenn a Győri Egyházmegyei Levéltárban.

Összegezve tehát azt mondhatjuk: abban, hogy az ex-szerzetesek közül viszonylag sokan választották rendjük feloszlata után a Győri Egyházmegyét, származási helyüknek ugyanúgy komoly szerepe lehetett, miként annak is, hogy korábban hol szolgáltak szerzetespapként. Hogy ez utóbbi szempontból különösen nagy szerepe volt az utolsó állomáshely hollétének, azt a fentebb leírtak egyértelműen bizonyítják.

¹²⁸ SIPTÁR: Szerzetesség 322.

¹²⁹ VAJK: Végrendeleti, PL Test. 11. sz., ill. 507. sz.

¹³⁰ Cal. Jaur. 1797. 96–97. Szentmárton ma: Pannonhalma.

¹³¹ DÉNESI: A bencés rend 336.

¹³² Vö.: BERKÓ – LEGÁNYI: Névtár 11–16. (V1–V40).

¹³³ Vö.: SIPTÁR: Szerzetesség 323.

¹³⁴ NÉMETH: Szent Kamill-rendi 26.

¹³⁵ VAJK: Végrendeleti, PL Test. 221. sz., ill. 469. sz.

Milyen „beosztásokban” és kb. mennyi ideig szolgáltak a Győri Egyházmegyében?

Bár – mint már fentebb utaltam rá – a felosztatott szerzetesrendekből átkerülők egy része már nyugdíjasként érkezett az egyházmegyébe, jelentősnek mondható azok aránya is, akik tudtak még lelkipásztori vagy éppen oktatói feladatot vállalni új állomáshelyükön. Mivel az ex-szerzetesek – a rendek felosztásának eltérő időpontjai miatt – időben mintegy másfél évtized alatt érkeztek ide, a fejezetcímben megfogalmazott kérdést legalább három időmetszetben érdemes vizsgálnunk, főként az egyházmegyei névtárak adataira támaszkodva. Ennek kapcsán meg kell jegyeznem, hogy ezen adattárak az első két évtizedben nem utalnak az érintett lelkipásztorok szerzetes-múltjára, csupán az 1797. évre kiadott névtártól tekinthető ez rendszeresnek; a hagyatéki iratokból ismert névanyag viszont az esetek többségében lehetővé teszi a beazonosításukat.

Az 1770-es évek

A jezsuita rend felosztása után az első egyházmegyei névtár az 1775. évre jelent meg. Ebben a más forrásokból ismert ex-jezsuiták nevei után kutatva azt állapíthatjuk meg, hogy közülük jó néhány kapott tanári munkát a Győri Egyházmegyében. A győri akadémián Majláth Antal az egyházi szónoklattan professzora lett; Kelcz Jánost ugyanitt a matézis professzoraként említik; de itt tanított a jeles irodalmár Rainis József¹³⁶ is. Nagy Imre a soproni, Paintner Mihály a kőszegi gimnáziumban tanított syntaxist és grammatikát. Mások a nemesi konviktus vezetésében vállaltak szerepet: Balogh Sándor a győri, Nagy István a soproni nemesi konviktusnak lett helyettes vezetője (subregens).¹³⁷ De tanítottak „alacsonyabb szinten” is: Csapody Lászlót például 1774-ben Sopronban a vasárnapi iskola tanáraként említik.¹³⁸

Néhány ex-jezsuita esetében annak szónoki képességeit igyekeztek hasznosítani. Az ekkortájt „akadémiai templom” néven említett győri Szent Ignác-templomban például a német ünnepi szónok teendőinek ellátására a győri születésű Rochel Fülöp kapott megbízást; míg ugyanitt a magyar ünnepi szónok a Koroncóról származó Horváth András lett.¹³⁹

Plébánosi megbízást az ex-jezsuiták közül az 1770-es években csupán néhányan kaptak. A ritka kivételek egyike az a Felsőbüki Nagy Imre, aki már 1775-ben Sárvár plébánosa lett, és 1778-ig szolgált itt, hogy azután Bogyoszló, majd 1787-től Csepreg plébánosa legyen.¹⁴⁰ Viszonylag hamar kapott plébániát az irodalmár Nagy János is, aki néhány évi győri kápláni szolgálat után 1779-ben lett Szany

¹³⁶ LUKÁCS: Cat. gen. 1332.; VELICS: Vázlatok 95–96.

¹³⁷ Cal. Jaur. 1775. 45–46.

¹³⁸ BÁN: Sopron 341.

¹³⁹ Cal. Jaur. 1775. 48.

¹⁴⁰ BEDY: Székeskáptalan 469.; GÉFIN: Szombathelyi Egyházmegye 284.

mezőváros plébánosa, és itt szolgált 1803-ban bekövetkezett haláláig.¹⁴¹ Érdeemes megjegyeznünk: Szilas László kutatásaiból tudjuk, hogy a plébániai munka nem volt teljesen idegen a jezsuita rend tagjaitól, egy részük a rend feloszlata előtt is végzett ilyen jellegű tevékenységet, például a Győri Egyházmegyében Komáromban és környékén.¹⁴²

Bizonyosan voltak közöttük olyanok is, akik lakóhelyükön segítették az ott szolgáló lelkipásztorok munkáját. Molnár Jánosról például úgy tudjuk, hogy a rend feloszlata után rövid ideig szülőfalujában, a Győr megyei Csécsényben segédlelkészkedett.¹⁴³

Az 1775. évre szóló névtár tíz olyan ex-jezsuita nevét említi, aki az egyházmegye területén élt, de nem állt már szolgálatban. A legnépesebb a Sopronban élők öt fős csoportja volt: Döller György, Linde József, Rodl Ferenc, Szuneric Pál és Vahl Ferenc élt itt. Győriként Nyíró Ádám és Schmidt Lőrinc említetik; míg Tarnóczi Ferenc Kismartonban, Preitz¹⁴⁴ Pál Pápán, Sipeg (Sipek) János pedig a Komárom megyei Dad községben élt ekkor.¹⁴⁵ Az utóbbiról egyébként azt írja Szinyeyi József, hogy Dadon „a plébánia épülete közelében, sajátépítette viskóban remete életet élt és a szegények segítségére volt”.¹⁴⁶

Az 1790-es évek

II. József feloszlató rendeletei különböző időpontokban, 1782 és 1788 között érték el az egyes szerzetesrendeket, illetve kolostorokat;¹⁴⁷ emiatt az ex-szerzetesek is különböző időpontokban érkeztek az egyházmegyébe. Így az 1790. évre kiadott egyházmegyei névtár lehet az első, mely már az ide átvett ex-szerzeteseket viszonylag teljességgel tartalmazza. Viszont ebben sincsen utalás szerzetes múltjukra; e tekintetben az 1797. évre kiadott névtár lehet leginkább segítségünkre.

Az egyházmegyei névtárakat alaposabban tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy az 1790-es években már a lelkipásztori munkát végző ex-szerzetesek vannak többségben. Bár ekkortájt is találkozhatunk még egy-egy tanári hivatását folytató szerzetesappal – a győri születésű ex-bencés Mollik Tóbiást például 1797-ben a győri püspöki líceum tanáraként említik¹⁴⁸ –, vagy éppen ünnepi szónokkal – a Szent Ignác-templom egyik német szónoka ez évben az ex-pálos Szadler (Szadtler) Móric¹⁴⁹ –, a nagyobb hányadot ekkor már a káplánok, adminisztrátorok, plébánosok teszik ki. Érdeemes őket alaposabban is számba venni!

¹⁴¹ KERÉNYI: Nagy János.

¹⁴² SZILAS: Jezsuiták plébániai munkában, 198.

¹⁴³ SZINNYEI: Magyar írók IX. 209.

¹⁴⁴ Praitz, illetve Paraicz írásmóddal is többször találkozunk nevével.

¹⁴⁵ Cal. Jaur. 1775. 96–97.

¹⁴⁶ SZINNYEI: Magyar írók XII. 1152.

¹⁴⁷ CSATKAI: Győri ferences kolostor 133.

¹⁴⁸ Cal. Jaur. 1797. 47., ill. 53.

¹⁴⁹ Cal. Jaur. 1797. 97.

Káplánok („Capellani curati”). Az 1770-es években kiadott egyházmegyei névtárakat forgatva alig találkozunk káplánokkal: csupán a városokban, valamint a jelentősebb mezővárosokban említenek néha egyet-egyet, akik nem ritkán ferences szerzetesek.¹⁵⁰ Az 1790-es évekre látványosan megnő a számuk; és az sem ritka, hogy szerzeteseket, illetve ex-szerzeteseket is találunk közöttük. Az ex-jezsuita Mundtner Ferenc például 1790-ben Kismartonban szolgált káplánként;¹⁵¹ az ex-kamilliánus Németh Istvánt mind 1790-ben, mind 1797-ben a szentmártoni plébánia káplánjaként említik;¹⁵² míg az ex-pálos Raischl János – mint már említettem – 1796-tól Loretóban volt káplán.¹⁵³ Továbbra is jelentősnek mondható a ferences káplánok nagy száma: a fentebb említett Németh István mellett a szentmártoni plébánia másik káplánja Kormosy Dániel ferences volt; Egyeden Pokomandy Domokos szolgált e minőségben; Rábaszentmihályon Csizmazia Tádé ferences káplánkodott; Völgyfalva¹⁵⁴ káplánja a feloszlatás előtt a győri ferences kolostorhoz tartozó Raksányi Hugó¹⁵⁵ volt; Parndorf káplánjaként az íróként is elismert¹⁵⁶ ferences Simeon Kniefác szolgált¹⁵⁷ – és még mondhatnánk jó néhány példát.

Lokális káplánok („Capellani Locales”). Az 1790-es évekre az ún. lokális káplánságok („Capellania Locales”) száma is jelentősen megnőtt;¹⁵⁸ ezek lelkipásztori ellátásában még nagyobb szerepet kaptak az ex-szerzetesek. Különösen a volt pálos szerzetesek jeleskedtek ebben: Gorgoschilitz Vazul Siglos,¹⁵⁹ Karner Zsigmond Magyarlimle, Kuszlits Özséb Öttevényysziget, Malitsák Farkas Horvátszidány, míg Szalai Bálint Cirák lokális káplánjaként említetik mind 1790-ben, mind 1797-ben.¹⁶⁰ Az utóbbi esztendőben tovább bővül a soruk; ekkor már Gábel Henrik is lokális káplánként működik, Széleskúton.¹⁶¹ Lokális káplán lesz a már említett két, a feloszlatáskor Csornán működő ex-premontrei is: Kiss János Egyházaskeszőn, míg Szent-Miklós László Farádon szolgál.¹⁶² De vállalnak ilyen jellegű szolgálatot

¹⁵⁰ NÉMETH: Szentferencrendiek 207.

¹⁵¹ Cal. Jaur. 1790. 83.

¹⁵² Cal. Jaur. 1790. 71.; Cal. Jaur. 1797. 61.

¹⁵³ MOHL: Gnadenort Loreto 234.

¹⁵⁴ Ma: Zillingthal, Ausztria (LELKES: Helységnev-azonosító 731.).

¹⁵⁵ Ezt ő maga jegyzi fel a Magyarlimlei Plébánia anyakönyvébe: „Ego P. Hugolinus Raksányi O. S. Franc. ex abolito conventu Jaurien[si] ex cooperatura Pandorfensi, jussu Excell[entissimis] Praesulis Iosephi Fengler Ep[iscop]i Jaurien[sis] veni ad hanc capellaniae Locales.” (HORVÁTH: Magyarlimle lelkipásztorai 126.)

¹⁵⁶ Vö.: KUZMICH: Kulturhistorische Aspekte 64., ill. 69.

¹⁵⁷ Cal. Jaur. 1797. 61., 90., 58., 65., ill. 71.

¹⁵⁸ Vö.: SZULY: A Győri Egyházmegye 125.

¹⁵⁹ Ma: Sigless, Ausztria (LELKES: Helységnev-azonosító 598.).

¹⁶⁰ Cal. Jaur. 1790. 79., 99., 65., 108., ill. 111.; Cal. Jaur. 1797. 64., 76., 57., 81., ill. 83.

¹⁶¹ Cal. Jaur. 1797. 66.

¹⁶² Cal. Jaur. 1797. 89., ill. 89.

ex-bencések is: Griller Asztrik Ravazd, míg Vásonyi Henrik Nyalka lokális káplánjaként említetik mindkét esztendőben.¹⁶³

Amint a felsorolásból látható, legalább tíz lokális káplánság ellátására ex-szerzetespapok kaptak megbízást. Szuly Rita számításai szerint 1789-ben 23 lokális káplánság működött a Győri Egyházmegyében;¹⁶⁴ így azt mondhatjuk, hogy a lokális káplánságok közel felének ellátása a volt szerzetespapok érkezésével vált lehetségessé!

Plébániai adminisztrátorok. Nemcsak lokális káplánokra volt szükség az egyházmegyében, de plébániai adminisztrátorokra is. Egyes településeket hagyományosan adminisztrátorok láttak el: ilyen volt például Gönyű, ahová a 18. században szinte végig a győri ferences kolostorból küldtek ki egy szerzetest e feladat ellátására.¹⁶⁵ Ez a „hagyomány” a győri kolostor feloszlata után, az 1790-es években is fennmaradt: 1797-ben például Majdon Gáspár ferencest említik Gönyű adminisztrátorként.¹⁶⁶ Hosszabb ideig irányította adminisztrátor Győrött az úJVárosi plébániát is; jelen témánk szempontjából nem érdektelen, hogy negyedszázadon át¹⁶⁷ ugyanazon személy, a győri születésű ex-trinitárius Ulrich Remig volt az adminisztrátor. 1790-ben már így említik őt, miként 1797-ben is;¹⁶⁸ ezen megbízatása – mint látni fogjuk – egészen 1810-ig tartott.¹⁶⁹

Plébánosok. Mint már említettem, az 1770-es években csak egy-két ex-jezsuita kapott plébánosi kinevezést: az említett Nagy Imre 1790-ben is Csepreg plébánosa,¹⁷⁰ miként Nagy János is maradt a szanyi plébánia élén. Szentmárton plébánosa a teológiai doktorátussal rendelkező Barbarits Bálint ex-bencés lett.¹⁷¹ Az ex-pálos Gyurkóczi János Banára kapott plébánosi kinevezést; itt működött 1797-ben is.¹⁷² Az 1770-es években még ünnepi szónokként működő Rochel Fülöp Kisbarát¹⁷³ plébánosa lett;¹⁷⁴ míg a csanaki plébánia vezetésére az ex-bencés Zsoldos József György kapott megbízást.¹⁷⁵

¹⁶³ Cal. Jaur. 1790. 71.; Cal. Jaur. 1797. 60.

¹⁶⁴ SZULY: A Győri Egyházmegye 125., 7. táblázat.

¹⁶⁵ NÉMETH: Szentferencrendiek 207.

¹⁶⁶ Cal. Jaur. 1797. 59.; hagyatéki iratai: GyEL PL Test. 512. sz.

¹⁶⁷ Ezt végrendeletében ő maga is említi (GyEL PL Test. 894. sz.).

¹⁶⁸ Cal. Jaur. 1790. 66.; Cal. Jaur. 1797. 56. Megjegyzem: már a II. József által elrendelt, 1785-ben készült összeírás is úJVárosi lakosként említi: „Ulrik Ferencz nőtel(en) Ex Trinitarius” (PERGER: Győr-ÚJVáros népessége 67.).

¹⁶⁹ Cal. Jaur. 1810. 53.

¹⁷⁰ Cal. Jaur. 1790. 109.

¹⁷¹ Cal. Jaur. 1790. 70.

¹⁷² Cal. Jaur. 1790. 118.; Cal. Jaur. 1797. 91.

¹⁷³ Ma: Győrújbarát (Győr-Moson-Sopron megye) része.

¹⁷⁴ Cal. Jaur. 1797. 56.

¹⁷⁵ Cal. Jaur. 1790. 67.; Cal. Jaur. 1797. 58. Csanak később Ménfőcsanak; ma: Győr része.

Érdekesen alakult az ex-kamilliánus Gaszner Antal sorsa. Mint említettük, a császári feloszlató rendelet érkezésekor négy szerzetespap lakója volt Magyarország egyetlen kamilliánus kolostorának, mely egyúttal a majoroki városrészben – plébániatemplom nem lévén – az ott élők lelkigondozását is végezte. A kolostor fel számolásával tehát ez utóbbi feladat ellátását is meg kellett szervezni. A város azt kérte, hogy a templomot az egyházmegye kezelésében működő plébániatemplommá szervezzék át; a kérelem elbírálásáig Gaszner Antal kapott megbízást arra, hogy adminisztrátorként végezze a lelkipásztori feladatokat. Amikor pedig megérkezett a felsőbb engedély, ő lett az újonnan alapított győri majoroki plébánia első plébánosa – és itt szolgált 1803-ban bekövetkezett haláláig.¹⁷⁶

Kanonokok. Bedy Vince a győri székeskáptalan személyi állományát áttekintve öt győri kanonok életrajzában említi, hogy a jezsuita rend tagjaként kezdte pályáját;¹⁷⁷ közülük három hagyatéki iratai maradtak fenn a vizsgált két lelőhelyen – melyek egyikén sincs említés jezsuita múltjukról.¹⁷⁸ Hagyatéki irataik vizsgálata szétfeszítené jelen tanulmány kereteit – már csak azért is, mert a magasabb egyházi tisztséget viselő személyek végrendelkezésére, illetve hátrahagyott vagyonuk sorsára más szabályok vonatkoztak, mint az alsópapságéra;¹⁷⁹ itt és most csupán röviden utalnék pályájukra, kanonoki stallumuk megszerzésének időrendjében.

Székhelyi Majláth Antal – akit 1775-ben a győri királyi akadémia professzoraként említettünk – már 1778-ban a győri székeskáptalan tagja lett. Komáromi főesperes, majd 1790-ben pápóci prépost lett; az utóbbi tisztséget 1804-ben bekövetkezett haláláig viselte. 1783-1784-ben a győri akadémia igazgatója volt; a teológiai karon az erkölcsstan, a lelkipásztorkodástan, valamint az egyházi szónoklattan tanára volt.¹⁸⁰

A Sárvár, Bogyoszló, majd Csepreg plébánosaként már többször említett Felsőbüki Nagy Imre előbb a soproni társaskáptalan olvasókanonokja volt. 1790-ben lett a győri székeskáptalan tagja, ahol locsmándi főesperesként, majd olvasókanonokként szolgált 1823-ig.¹⁸¹

A kapuvári születésű Balogh Sándor a jezsuita rend eltörlése után a Győri Egyházmegye papjaként akadémiai tanárként, egy ideig pedig a gimnázium igazgatójaként működött. Két ízben – 1795-től 1798-ig, majd 1801 és 1806 között – a győri szeminárium rektora volt. 1796-ban lett a győri székeskáptalan tagja; 1800-ban pápai főesperes; 1805-től 1810-ben bekövetkezett haláláig szentadalberti prépost.¹⁸² Értékes könyvtáráról később még szólnunk.

¹⁷⁶ NÉMETH: Szent Kamill-rendi 33–34.

¹⁷⁷ BEDY: Székeskáptalan 468–471.

¹⁷⁸ GyEL PL Test. 960. sz., ill. 1022. sz.; GyKMLt. 45. sz., ill. 52. sz.

¹⁷⁹ Vö.: KOLLÁNYI: Főpapság.

¹⁸⁰ BEDY: Székeskáptalan 468.; BEDY: Pápóci prépostság 45–46.; jezsuita rendi működésére: LUKÁCS: Cat. gen. 930.

¹⁸¹ BEDY: Székeskáptalan 469.; LUKÁCS: Cat. gen. 1074.

¹⁸² BEDY: Székeskáptalan 470.; LUKÁCS: Cat. gen. 54.

Az 1741-ben Bécsben született Fületinczi Kelcz János a Győri Egyházmegyébe kerülve előbb tanított, majd Répceköhalom plébánosa lett. 1780-ban az újonnan megszervezett soproni társaskáptalan prépostjává nevezték ki. 1803-ban lett a győri székeskáptalan tagja, ahol örkanonoki stallumot kapott. 1828-ban hunyt el.¹⁸³

Az öt említett ex-jezsuita kanonok közül a legfiatalabb az 1753-ban Sopronban született Paintner Mihály volt. A rend eltörlése után néhány évig Kőszegen tanított, majd 1780-tól Grassalkovich herceg fia mellett nevelősködött 16 esztendeig. 1785-ben elnyerte a rátóti prépostságot. 1805-ben a győri tankerület főigazgatójává nevezte ki a király. 1806-ban lett a győri székeskáptalan tagja; 1809 és 1811 között locsmándi főesperes; ez évtől 1826-ban bekövetkezett haláláig szentadalberti prépost. 1811-ben novii címzetes püspök lett.¹⁸⁴ Irodalmi munkásságáról később még olvashatunk.

A győri kanonokok névsorát tanulmányozva találhatunk még egy olyan személyt, akinek neve a jezsuita rendi névtárakból ismerős lehet. Hódosi Pierer József gondolok, aki 1775-ben lett oldalkanonokként a győri székeskáptalan tagja, ahol három évvel később már olvasókanonok – 1798-ban pedig nagyprépost, közben felszentelt tinnini püspök, győri segédpüspök lett. Bedy Vince nem tesz említést arról, hogy korábban jezsuita szerzetespap lett volna;¹⁸⁵ a rendi névtár adatai viszont ezt egyértelműen bizonyítják. Eszerint a Sopron megyei Oszlop¹⁸⁶ községben 1732-ben született Pierer József 1749-ben Budán lépett be a Jézus-társaságba, ahol 4. fogadalmát 1765-ben tette le. 1763-tól a rend feloszlataásáig Bécsben működött.¹⁸⁷

Vagyis: nem öt, hanem hat ex-jezsuita kanonok működött a Győri Egyházmegye területén! Egykori rendtársaik egyike pedig tiszteletbeli kanonoki címet szerzett: ő a kisbaráti plébánosként említett Rochel Fülöp, akinek neve után már az 1790. évre kiadott egyházmegyei névtár is feltünteti ezt a titulust; miként azt is, hogy – kisbaráti plébánosi megbízatása mellett – egyben a győri székesegyházi felső esperesi kerület esperese is.¹⁸⁸

Összegezve tehát megállapíthatjuk: a Győri Egyházmegyébe átkerült ex-szerzetespapok közül hat kapott győri kanonoki stallumot, egy pedig tiszteletbeli kanonoki címet. Figyelemre érdemes, hogy mindannyian a jezsuita rendben kezdték pályájukat; a más szerzetesrendből érkezettek közül senki nem emelkedett ilyen méltóságba. Talán nem érdektelen utalnunk arra: Velics László számításai szerint Magyarországon mintegy 75 ex-jezsuitából lett székesegyházi kanonok; püspökké pedig mindösszesen hetet szenteltek közülük; vagyis a Győri Egyházmegye e téren az átlagosnál magasabb arányt képvisel.¹⁸⁹

¹⁸³ BEDY: Székeskáptalan 471.; LUKÁCS: Cat. gen. 700.

¹⁸⁴ BEDY: Székeskáptalan 471.; PETRUCH: Adattár 460. (1691. tétel).

¹⁸⁵ BEDY: Székeskáptalan 468.

¹⁸⁶ Ma: Oslip, Ausztria (LELKES: Helységnevező-azonosító 521.).

¹⁸⁷ LUKÁCS: Cat. gen. 1219.

¹⁸⁸ Cal. Jaur. 1790. 39.

¹⁸⁹ VELICS: Vázlatok 123.

A volt szerzetespapok 1802 utáni egyházmegyei működéséről

Azt, hogy a kérdést ebben az időmetszetben is vizsgáljuk, több szempont is indokolja. Több olyan változás is történt, mely jelentősebb mértékben befolyásolhatta az itt működők számát.

E változások egyike a szerzetesrendek részleges visszaállítása volt. Amint az meglehetősen köztudott, az 1790-es években több szerzetesrend is mozgalmat indított újbóli megszervezésének engedélyezése érdekében. Az uralkodó, I. Ferenc 1801-ben állított fel egy országos bizottságot a kérdés alaposabb megvizsgálására; a bizottság által készült előterjesztés mentén 1801 novemberében kezdődtek meg a tárgyalások az érintett rendek ex-tagjaival; ezek eredményeképpen 1802. március 12-én adta ki az uralkodó a „Diploma Restitutionale”-t,¹⁹⁰ engedélyezve a bencés, a premontrei és a cisztercita rend bizonyos, a rendeletben megnevezett kolostorainak visszaállítását, rögzítve az ennek fejében teljesítendő feladatokat is.

A visszaállított pannonhalmi bencés rendbe 40 egykori rendtag tért azonnal vissza,¹⁹¹ nagyobb részük a Győri Egyházmegye kötelékéből. Így például az 1797. évi egyházmegyei névtárban ravazdi, illetve nyalkai lokális káplánként említett Vasonyi Henrik és Griller Asztrik, valamint a Csanakon plébánosként működő Zsoldos József György is.¹⁹² A Győrött működését 1802-ben megkezdő bencés gimnázium első igazgatója pedig az a Mollik Tóbiás lett, akit 1797-ben még a püspöki líceum tanáraként említettünk.¹⁹³ De gyarapodott a bencés rend újabb jelentkezőkkel is: az ex-kamilliánus Németh István például, aki 1790 és 1802 között Szentmárton mezőváros plébániáján szolgált káplánként, az elsők között lépett be az újjászervezett rendbe.¹⁹⁴

A rendbe való visszatérés mellett döntött a feloszlítás éveiben a Győri Egyházmegye lokális káplánként működő Kiss János és Szentmiklósy László is; mindketten egykori kolostorukba, a csornai premontrei prépostságba tértek vissza¹⁹⁵ – távozásukkal tovább csökkent az egyházmegye aktív papjainak száma. Talán nem érdektelen megjegyeznünk, hogy Kiss János a Győri Egyházmegye újmisési papja volt 1775-ben. 1777-ben belépett Szent Kamill szerzetébe, de még ugyanezen évben a csornai premontrei rendbe vetette fel magát. Itt működött a rend feloszlatásáig; és az újjászervezett rendbe tért vissza 1802-ben, hogy annak keretében tevékenykedjen tovább 1816-ban bekövetkezett haláláig.¹⁹⁶

A rendjükbe visszatérők okozta fogyásnál jelentősebb mértékű volt a halálozások miatti létszámcsökkenés. A hagyatéki iratokból kinyerhető életrajzi adatokat

¹⁹⁰ KOVÁCS: A csornai 196–197.

¹⁹¹ BERKÓ – LEGÁNYI: Névtár 11–16. (V1–V40).

¹⁹² Cal. Jaur. 1797. 58., ill. 60.

¹⁹³ ACSAY: Főgimnázium 442.

¹⁹⁴ BERKÓ – LEGÁNYI: Névtár 17. (2. sz.)

¹⁹⁵ KOVÁCS: A csornai 198.

¹⁹⁶ KOVÁCS: A csornai 198. Megjegyzem: Németh Ambrus úgy tudta, hogy Kiss János elhagyta a premontrei rendet és átlépett a Győri Egyházmegyébe (NÉMETH: Szent Kamill-rendi, 26.); valójában rendjének feloszlatása után került ide.

számba véve megállapíthatjuk, hogy 1802-ig legalább két tucatnyi ex-szerzetes távozott az élők sorából a Győri Egyházmegyébe átkerültek közül; a következő fél évtizedben pedig újabb 10–12 fő hunyt el közülük. Ez utóbbiak számát gyarapította 1803-ban az ex-jezsuita Nagy János szanyi plébános, az ex-kamillianus Liancourt Ker. János – aki egykori szolgálati helyén, Győr Majorok nevű városrészében végzett kisegítő lelkipásztori szolgálatot az 1790-es években¹⁹⁷ – és Kuszlits Özséb ex-pálos, öttevényszigeti lokális káplán is.¹⁹⁸ Az utóbbi rendtársai közül 1804-ben hunyt el a korábban Cirákon káplánkodó Szalay Bálint, 1805-ben Malitsák Farkas horvátzsidányi káplán, 1808-ban pedig a Lorettóban káplánként működő Reischl János – hogy csak azok közül említsek néhányat, akik 5–10 évvel korábban még tényleges lelkipásztori munkát végeztek.¹⁹⁹

Figyelembe kell vennünk továbbá azt is, hogy életkoruk előrehaladtával egyre több ex-szerzetes pap vonult nyugállományba. Ha megnézzük például az 1805. évre kiadott egyházmegyei névtárat, a nyugdíjasok sorában több olyan személlyel találkozhatunk, akik néhány évvel korábban még aktívak voltak: a korábban Kismartonban káplánként szolgáló ex-jezsuita Mundtner Ferenc például már nyugdíjasként él ugyanott; az egykori láncséri lokális káplán Kőnig Flórián Győrött tölti nyugdíjas éveit; míg Nezsiderben három ex-pálos is él ekkor Czvik Gergely, Zwick András, illetve Bellusich Imre személyében.²⁰⁰

Az említett szempontokat figyelembe véve érthető, hogy az 1810-es évekre a lelkipásztori munkát végző ex-szerzetes papok száma alaposan lecsökken. A még aktívak többnyire adminisztrátorként működnek: 1816-ban például Gorgoschilitz Vazul Völgyfalván, Gábrriel Henrik Széleskúton, Karner Zsigmond Bezenyén lát el ilyen feladatot.²⁰¹ Mindhárman halálukig működnek említett állomáshelyükön; ez Gábrriel Henrik esetében 1833-ban következett be, míg két említett ex-pálos rendtársa 1818-ban, illetve 1817-ben távozott az élők sorából.²⁰²

Egy olyan ex-szerzetes papról tudunk, aki pályája vége felé emelkedett plébánosi rangra. Ő a már említett, győri születésű ex-trinitárius Ulrich Remig, aki az 1780-as évek közepétől negyedszázadon át volt a győri újjvárosi plébánia adminisztrátora.²⁰³ Az 1810. évre kiadott egyházmegyei névtár még e tisztében említi;²⁰⁴ a következő évben viszont már Rákos (ma: Fertőrákos) mezőváros plébánosa – miként a következő néhány esztendőben is.²⁰⁵ Az 1816. évre kiadott névtár viszont

¹⁹⁷ NÉMETH: Szent Kamill-rendi 34.

¹⁹⁸ GyEL PL Test. 560. sz., 469. sz., ill. 402. sz.

¹⁹⁹ GyEL PL Test. 791. sz., 521. sz., ill. 700. sz.

²⁰⁰ Cal. Jaur. 1805. 66–67.

²⁰¹ Schem. Jaur. 1816. 50–51., ill. 42.

²⁰² GyEL PL Test. 232. sz., 234. sz., ill. 421. sz.

²⁰³ GyEL PL Test. 894. sz.

²⁰⁴ Cal. Jaur. 1810. 53.

²⁰⁵ Cal. Jaur. 1811. 77.; Schem. Jaur. 1814. 54.

már „Emeritus Parochus Rakosiensis” jelzővel említi, mint Győrött élő²⁰⁶ – vagyis ekkorra már visszavonult az aktív plébánosi munkától. A két évvel később felvett hagyatéki iratokban is nyugalmazott rákosi plébánosként említik.²⁰⁷

Ex-szerzetespapokkal az 1830-as évekig találkozhatunk a hagyatéki iratokban. Csupán néhányan éltek meg ezt az évtizedet; aktív szolgálatban talán csak egyedül a fentebb említett Gábel Henrik széleskúti adminisztrátor.²⁰⁸ Az 1834. évre kiadott egyházmegyei névtár említi még az ex-pálos Bellusich Imre nevét is; ő azonban ekkor már hosszabb ideje nyugdíjasként Pozsonyban élt.²⁰⁹

Az ex-szerzetespapok kapcsolatrendszeréről

A hagyatéki iratok számos adattal szolgálnak az örökhagyó kapcsolatrendszeréről is – melyről más forrásokból vizsgált korszakunkban alig tudhatunk meg valamit. Érthető okokból a rokonságról tudhatunk meg belőlük a legtöbbet; de kideríthetjük segítségükkel például azt is, mennyire tartották a kapcsolatot paptársaikkal, azok körén belül egykori rendtársaikkal.

Rokoni kapcsolataikról

Mielőtt az egyes örökhagyók kapcsolatait vizsgálni kezdjük, talán nem érdektelen szólnunk röviden arról, miért fontos a rokonság részletesebb „bemutatása” a hagyatéki iratokban.

Az általunk vizsgált, római katolikus egyházi személyek által hátrahagyott irat-együttesek két nagyobb csoportra oszthatók, aszerint, hogy az örökhagyó tett, avagy nem tett végrendeletet. Mint már említettem, szerzetespap nem tehetett testamentumot, mivel szegénységi fogadalma értelmében saját tulajdona nem volt;²¹⁰ a rendjük feloszlásával viszont szerzetesi fogadalmuk is érvényét veszítette, így a törvényes előírások adta keretek között szabadon rendelkezhettek vagyonukról. Szerencsés esetben megtudhatjuk tehát utolsó akaratukból, hogy kit jelöltek ki vagyonuk általános örökösének; miként azt is, hogy kit milyen hagyományban részesítettek. Ha nagyobb létszámú a család, úgy akár tucatnyi rokont is megismerhetünk a testamentumból; a végrehajtás során keletkezett iratokból pedig további fontos adatokat nyerhetünk.

Más a helyzet, ha az örökhagyó nem készített végrendeletet; vagy ha készített ugyan, de azt valamilyen – alaki vagy tartalmi „hiba” miatt – érvénytelennek minősítették. Ilyenkor a törvényes öröklés rendje alapján osztották fel a hátramaradt vagyont. Ez vizsgált korszakunkban eléggé bonyolult volt, mivel mind Mária Te-

²⁰⁶ Schem. Jaur. 1816. 91.

²⁰⁷ GyEL PL Test. 894. sz.

²⁰⁸ GyEL PL Test. 234. sz.

²⁰⁹ Schem. Jaur. 1834. 139.

²¹⁰ NÁNÁSY: Testamentum 118.

rézia, mind II. József több e kérdést érintő rendeletet is kibocsátott uralkodása alatt. Alapnak Mária Terézia 1772. július 18-án kelt rendeletét tekintették, mely szerint: „A végintézkedés nélkül elhalt egyháziak hagyatékának egyharmada azon templomé, a melynél az elhunyt javadalmas legutóbb működött, a másik harmad a szegényeké, a harmadik a legközelebbi rokonoké; ha törvényes örökösök nincsenek, az utóbbi rész a fiscusra száll.”²¹¹

Ahhoz tehát, hogy egy végrendelet nélkül elhunyt egyházi személy hátramaradó vagyona a törvény előírásai szerint felosztható legyen, a végrehajtással megbízott személynek össze kellett gyűjtenie a számba jöhető rokonokat. Ez történt a végrendelet nélkül elhunyt ex-pálos öttevénszigeti káplán, Kuszlits Özséb esetében is. A hagyatéki eljárást lefolytató Rochel Fülöp kerületi esperes és Slapák Márton öttevényi plébános kéréssel fordultak a szülőfalu, Süttör plébánosához, gyűjtse ki az anyakönyvekből a Kuszlits Özséb családjára vonatkozó adatokat! Hodich György süttöri plébános 1803. március 13-án keltezett, latin nyelvű válaszleveléből megtudjuk, hogy az elhalt paptestvér 1743. május 3-án született Süttörön, Kuszlits István helybéli jobbágy és felesége, Farkas Ilona negyedik gyermekeként; a keresztségben a György nevet kapta. Mária nevű nővére 12, míg két bátyja közül István 7, Márton pedig 3 esztendővel volt idősebb nála. Az Eusebius nevet a pálos rendben kapta, melynek felosztatása után a Győri Egyházmegyébe belépve került Öttevénszigetbe lokális káplánnak – és ott halálozott el folyó év január 8-án. Pontos leírja a jelentés, hogy melyik testvérének hogyan alakult az élete; megtudjuk, hogy Mária nevű nővére a (fertő)széplaki Hipsák György felesége lett, és néhány évvel ezelőtt elhalálozván három gyermeket (György, Katalin és Anna) hagyott hátra; hogy a folyó év február 8-án Endréden meghalt István után is három gyermek maradt hátra: Ferenc, János és Erzsébet; Mihály viszont itt él Süttörön, Esterházy herceg jobbágyaként.²¹² Láthatjuk, hogy alapos munkát végzett a jelentés összeállítója: nem csupán Süttör, de két szomszédos település, Endréd és Széplak anyakönyveit is átböngészte, így téve teljessé és aktuálissá a képet.

Van azonban egy további szempont is, amire érdemes figyelni. Mária Terézia 1774. augusztus 8-án kiadott rendeletében egy ponton módosította a két évvel korábban leírtakat, hozzátéve: amennyiben a rokonok maguk is szegények, úgy a szegények javára rendelt harmad is közöttük osztassék fel!²¹³ A rokonok jogismeretére vall, hogy ezen rendelkezésre is hivatkozik a fentebb említett hagyatéki eljárás során Kuszlits Mihály, „az Főnt iratott atyafiaknak Plenipotentiarius”. A Kuszlits Özséb hagyatékának felosztása során keletkezett, az átlagosnál nagyobb mennyiségű iratból részletes képet kapunk a rokonságról, a testvérek gyermekei mellett nem egyszer még az unokákról is.²¹⁴ Hogy mások is számon tartották e jogosultsá-

²¹¹ KOLLÁNYI: Alsópapság 153.

²¹² GyEL PL Test. 402. sz. („Litterae Testimoniales” feliratú dokumentum.)

²¹³ KOLLÁNYI: Alsópapság 153.

²¹⁴ GyEL PL Test. 402. sz.

got, azt egyértelműen bizonyítja Plenár Ferenc (fertő)endrédi káplán rokonainak beadványa, melyben még a rendelet számát is pontosan megnevezik: „a Főlséges Helytartó Tanátsnak” 1802. szeptember 21-én, a „19725 Numerus alatt Költ Kegyes parantsolatja” értelmében jogosultak a szegényeket illető egyharmad részre is!²¹⁵

Több szerzetespap egy családban

Az örökhagyók szűkebb családját vizsgálva egyetlen – véleményem szerint egyháztörténeti szempontból is érdekes – témakört szeretnék kiemelni: azon eseteket veszem alaposabb vizsgálat alá, amikor a szűkebb családon belül több szerzetes-papot is említene.

A „Végrendeleti sorozatok” című levéltári segédletben található – az eltérő kezdőbetűk ellenére egymás közelében – a „Czvik György ex-pálos, 1805”, illetve a „Zwick András ex-pálos, 1824” tétel.²¹⁶ Az iratcsomókat alaposabb vizsgálat alá véve kiderül, hogy – bár kívülre piros ceruzával így írta fel a nevet valaki – az előbbi örökhagyó valójában nem György, hanem Gregorius, azaz Gergely. De nem ez teszi számunkra érdekessé ezen iratokat, hanem az egyik iraton olvasható, 1805. augusztus 27-én kelt latin nyelvű feljegyzés, mely egyértelművé teszi, hogy a korábban Pozsonyban, két esztendeje pedig Nezsiderben a bátyjánál, a szintén ex-pálos Czvik Andrásnál nyugdíjasként élő Czvik Gergely itt hunyt el e hónap 26. napján.²¹⁷ Testvér-voltukról tanúskodik Czvik Gergely három évvel korábban Pozsonyban kelt végrendelete is, melyben executornak és általános örökösének Andrást nevezi meg.²¹⁸ Vagyis mindkettőjük a pálos rend tagja volt – András a bánfalvi kolostor priorja volt a feloszlatakor, testvére Késmárkon működött mint német hitszónok²¹⁹ –, és nyugdíjasként is segítették egymást. Az eset két további érdekességgel is szolgálhat a kutató számára:

- mivel Andrásról a győri jezsuita gimnázium anyakönyveiből tudjuk, hogy nezsideri születésű volt,²²⁰ könnyen elképzelhető, hogy testvére is itt látta meg a napvilágot; ez esetben tovább nő az egyházmegye területéről származó és ide visszatérő ex-szerzetesek száma;
- a másik: a Késmárkon szolgáló testvér a Császár Elemér által közzétett összeírásban György, míg a Kisbán Emil által publikált dokumentumban Gergely néven említetik.²²¹

²¹⁵ GyEL PL Test. 636. sz.

²¹⁶ VAJK: Végrendeleti 103. sz., ill. 110. sz.

²¹⁷ „... R. P. Gregorium Czvik Ex-Paulinum, Sacerdotem Pensionatum, ... antea Posonii, nunc vero a duobus annis Nizsiderii apud Fratrem suam R. P. Andream Czvik, aequae Ex-Paulinum Sacerdotem pensionarium commorantem, die 26ta Mensis et Anni currentis pie in Domino obiisse” (GyEL PL Test. 103. sz.).

²¹⁸ „Executor dieses Testaments & universal Erb meiner bruder P. Andreas Zwick ...” (GyEL PL Test. 103. sz.).

²¹⁹ CSÁSZÁR: A Pálos-rend 417.

²²⁰ FAZEKAS – KÁDÁR – KÖKÉNYESI: A győri jezsuita 1308. (18173. tétel).

²²¹ CSÁSZÁR: A Pálos-rend 417.; KISBÁN: Pálosrend 441.

Arra, hogy a testvérek ugyanazt a szerzetesfelosztottákrendet választották, további példákat is találhatunk. Így történt ez a Csapody testvérek esetében is: László 1740-ben, öt évvel fiatalabb öccse, Lajos 1747-ben lépett be a jezsuita rendbe.²²² A rend feloszlata után viszont „szétváltak útjaik”: az 1769 és 1771 között Győrött tanító – 1771-ben az itteni jezsuita gimnáziumot igazgató²²³ –, majd rendi munkásságát Sopronban befejező László e városban maradt és itt működött 1791-ben bekövetkezett haláláig;²²⁴ Lajos viszont rövid nagyszombati²²⁵ egyetemi működés után 1777-ben a veszprémi székeskáptalan kanonokja lett, ahol mindig feljebb emelkedve 1797-ben a káptalan nagyprépostja lett, egy év múlva pedig szkópiai választott püspök.²²⁶

A jezsuita rendet választotta a győri Rochel család két fiúgyermek is. Rochel Jakab 1755-ben Győrött lépett be a jezsuiták közé; két évvel fiatalabb öccse, Fülöp 1758-ban követte őt. Rendi pályájukat mindketten Nagyszombatban fejezték be.²²⁷ A feloszlata után – mint már láthattuk – Fülöp hazatért szülővárosába, az akadémiai templom német szónoka lett, majd kisbaráti plébános, kerületi esperes, a győri székeskáptalan tiszteletbeli kanonoka.²²⁸ Jakab nevével viszont nem találkozunk a Győri Egyházmegye névtáraiban. Hogy miért, arra Rochel Fülöp 1801-ben készült végrendeletében találhatjuk meg a választ: eszerint testvére az Esztergomi Főegyházmegye papjaként halálozott el 1799-ben Nagyszombatban.²²⁹ Ezen adat azért is érdekes és értékes, mert Némethy Lajos monumentális adattárában az Esztergomi Főegyházmegye papjai között nem található meg Rochel Jakab neve!²³⁰

Szempontunkból különösen érdekes a Felsőbüki Nagy testvérek esete. Mint már utaltam rá, a Győri Egyházmegyébe került ex-jezsuiták között kettő olyan is található, aki a Sopron megyei Röjtök községben született és Nagy nevezetű. Ebből még önmagában nem következne, hogy ők testvérek voltak; Nagy István 1795-ben Sopronban készült végrendelete viszont egyértelművé teszi ezt: a győri kanonokok sorában említett Nagy Imre valóban az ő édestestvére. Kiderül viszont az is, hogy van még egy „Reverendissimus” testvére is, Boldizsár, aki a székesfehérvári káptalan tagja; őt bízta meg a testamentum rendelkezéseinek végrehajtásával.²³¹ Nagy Boldizsár 1777-ben, a székesfehérvári egyházmegye megszervezésekor lett az itteni káptalan kanonokja; fivére végrendeletének készültkor, 1795-ben

²²² LUKÁCS: Cat. gen. 193.

²²³ ACSAY: Főgimnázium 51.

²²⁴ GyEL PL Test. 100. sz.

²²⁵ Ma: Trnava, Szlovák Köztársaság (LELKES: Helységnév-azonosító 487.).

²²⁶ ANT: Csapody 88–104.; PFEIFFER: Történeti névtár 84–85.

²²⁷ LUKÁCS: Cat. gen. 1391.

²²⁸ Cal. Jaur. 1775. 48.; Cal. Jaur. 1790. 39.; Cal. Jaur. 1797. 37.

²²⁹ GyEL, PLt. Test. 697. sz.

²³⁰ Vö.: NÉMETHY: Series parochiarum 897.

²³¹ GyEL PL Test. 563. sz.

éneklőkanonok volt, majd 1801-ben az olvasókanonoki stallumot nyerte el.²³² Ez esetben tehát három pap is kikerült a testvérek közül. További érdekesség, hogy mindhárom testvér a jezsuita rendet választotta! A jezsuita névtárból kiderül, hogy az 1729-ben született István volt a legidősebb; Boldizsár 1738-ban, míg Imre 1744-ben született.²³³ István háromszor is szolgált Győrött (1765-ben ő volt a gimnázium igazgatója²³⁴), de rendi működését Sopronban fejezte be és itt is maradt élete végéig; a szerzetestanári pályáját Győrött befejező Boldizsár viszont Székesfehérváron töltötte élete jelentősebb részét.

Találtunk olyan testvérpárt is, ahol az egyikük rendjét feloszlatták, a másik testvér viszont szerzetes maradhatott. Az 1795-ben Sopronban végrendelkező ex-pálos Kugler Domonkos említi testvérét, P. Hyacinthus Kuglert, aki akkor Bécsben működött karmelita szerzetesként.²³⁵

A keresést tovább folytatva nem lehetetlen, hogy további testvérpárok is fellelhetők még forrásainkban. A jezsuita névtárban egymás mellett található például Tarnóczi Antal és Tarnóczi Ferenc neve: mindketten Kismartonban születtek, öt év korkülönbséggel.²³⁶ Hogy a Győri Egyházmegyébe átkerült Tarnóczi Ferencnek testvére volt-e Antal, nem tudjuk; Ferenc hagyatéki iratai között nem találtam erre vonatkozó adatot.²³⁷ Szunerits nevezetű jezsuita is kettő található az adattárban, öt év korkülönbséggel; mindkettő neve mellett „Ginsiensis” megjegyzés olvasható²³⁸ – azaz kőszegiek voltak. Szunerics Pál Sopronban fejezte be rendi működését, ott is maradt; hogy Márton a testvére volna, arra utaló adatot nem találtam a hagyatékban.²³⁹ Annyi viszont mindenképpen megállapítható, hogy vizsgált korszakunkban nem számított egyedi esetnek, ha a családból két testvér is a szerzetesi hivatást – és esetleg ugyanazt a rendet – választotta.

A távolabbi rokonokról

Nem egy esetben a távolabbi rokonokra vonatkozó információk is segíthetik az egyháztörténet kutatóját; például adatokkal szolgálhatnak egy-egy lelkipásztor származási helyéről. Az a tény például, hogy Szattler Móric ex-pálos általános örököséként nagybátyját, Drinkbesser György győri polgárt nevezi meg végrendeletében, utalhat győri kötődésére is;²⁴⁰ talán nem véletlenül jött rendjének fel-

²³² KÁROLY – NYÍRÁK: Emlékkönyv 329.

²³³ LUKÁCS: Cat. gen. 1073–1074., ill. 1076.

²³⁴ ACSAY: Főgimnázium 50.

²³⁵ GyEL PL Test. 395. sz.

²³⁶ LUKÁCS: Cat. gen. 1686–1687.

²³⁷ GyEL PL Test. 864. sz.

²³⁸ LUKÁCS: Cat. gen. 1674–1675.

²³⁹ GyEL PL Test. 803. sz.

²⁴⁰ GyEL PL Test. 806. sz.

osztatása után a városba, és lett a Szent Ignác-templom német ünnepi szónoka.²⁴¹ Gorgoschilitz Vazul általános örökösének Parndorfon lakó nővérét, Máriát jelöli;²⁴² talán volt Moson megyei kötődése a családnak? Az ex-premontrei Plenár Ferenc mindhárom megnevezett testvére Csornán él; ez esetben jó okunk van feltételezni az örökhagyó csornai származását – aki egyébként a csornai premontrei prépostságban szolgált rendje felosztatásakor!²⁴³

Máskor nem kell feltételezésekre bocsátkoznunk: forrásaink egyértelműen „vallanak”. A rendje felosztatása után Szilsárkányban letelepedő Pottyondy Ádám ex-pálos bizonyára szülőfalujába tért haza, ahol bátyja is élt családjával, aki valószínűleg segíteni is tudta őt. Ezt erősíti meg egy a hagyatéki iratok között fennmaradt – papi hagyatékokban ritkának mondható – peranyag, melynek tárgyát egy téhen tulajdonjoga képezte. Az örökhagyó halála után a rokonok egy része jelezte a hagyatéki eljárást lebonyolítók felé, hogy Pottyondy Ádám halála után bátyjának özvegye elvezettetett az istállóból egy tehenet, és ezzel megnyirbálta az örökségüket. Az ügyben két tanúkihallgatási jegyzőkönyvet is felvettek, azt vizsgálva: igazat mondott-e az özvegy, amikor azt állította, hogy a tehenet az ő férje adta kölcsön testvérének, ezzel segítve annak megélhetését. Az ügyben meghallgatták az elhunyt pap, illetve az özvegy környezetében élőket – szolgát, bérést, szakácsnőt stb.; vallomásaik alapján úgy tűnik, az özvegy igazat mondott.²⁴⁴

Találtunk egy másik olyan irategyüttest is, mely peres anyagot tartalmaz. Szalay Bálint ex-pálos egy a győri Pándzsa-dűlőben lévő ősi földről is rendelkezett, mellyel komoly vitát váltott ki rokonai körében.²⁴⁵ Talán győri származású volt? Ezt látszik megerősíteni az is, hogy a győri öregtemplom (székesegyház) kriptájában kívánt temetkezni. Az ugyancsak ex-pálos Kőnig Flórián Pápán volt temetésének költségeit testvérnéje íratta össze; talán pápai kötődésű volt a család? A példákat még sorolhatnánk, de talán az eddigiekből is látható, hogy egy-egy rokonokra – vagy éppen ingatlanbirtoklásra – vonatkozó adat is segítheti a kutatót.

Az ex-szerzetesek közötti kapcsolatokról

A hagyatéki iratok lehetőséget adnak annak vizsgálatára is, kikkel – mely paptársaikkal – tartottak kapcsolatot az örökhagyók. Különösen hasznos lehet e szempontból a végrendeletek tanúnévsorainak vizsgálata. Bár II. József több rendeletben is előírta, hogy az egyházi személyek testálásánál vármegyei vagy városi, illetve községi előjárók jelenléte is szükséges,²⁴⁶ a végrendeleti tanúk többségét vizsgált korszakunkban is az egyházi személyek adják.

²⁴¹ Cal. Jaur. 1797. 97.

²⁴² GyEL PL Test. 232. sz.

²⁴³ GyEL PL Test. 636. sz.

²⁴⁴ GyEL PL Test. 642. sz.

²⁴⁵ GyEL PL Test. 791. sz.

²⁴⁶ KOLLÁNYI: Alsópapság 163.

A végrendelező egyházi személyek egy része a lakóhelye közelében élő plébánosok vagy káplánok közül kért fel néhányat tanúnak. A nyugdíjasként szülőhelyén, Nezsiderben élő ex-jezsuita Semelrok József például Graff János nezsideri plébános, valamint két káplánja – Koller József és Thyrner János – előtt tett 1825-ben utolsó rendelést.²⁴⁷ Nem ment sokkal távolabbra a Győr megyei Gyarmaton 1807-ben végrendelező ex-pálos Hernitz Joachim sem, akinek két tanúja Payer László gyömörei, valamint Horváth András tети plébános lett.²⁴⁸ Megjegyzem: az utóbbi személyében a korszak ma inkább Pázmándi Horvát Endre néven számon tartott kiváló irodalmárját tisztelhetjük.²⁴⁹ A horvátszidányi káplánként működő ex-pálos Malitsák Farkas 1805-ben készült testamentumában is találkozhatunk egy irodalmár nevével: a szomszédos Peresznye község plébánosát, Fitzko Józsefet kéri fel executornak.²⁵⁰

Ha 4–6 tanú jelenlétében készült az ex-szerzetes végrendelete, csaknem mindig található közöttük egy-két volt szerzetespap is. Rochel Fülöp kisbaráti plébános 1801-ben készült utolsó rendelkezésénél a hat tanú között ott van Zsoldos József György ex-bencés, csanaki plébános, illetve az ex-kamilliánus Gaszner Antal majoroki plébános is.²⁵¹ Az utóbbi 1803-ban készített testamentumot, tanúinak egyike az ex-trinitárius Ulrich Remig, az úJVárosi plébánia adminisztrátora; halála után hagyatékát Rochel Fülöp veszi számba, a kerület espereseként.²⁵² Érdekességként említhetem, hogy mindketten jelen voltak az ugyancsak ex-trinitárius Wimmer Apollinaris inventáriumának elkészítésénél is.²⁵³ A hagyaték számbavételénél kap feladatot az ex-jezsuita Rosenits Vitus is, amikor egykori rendtársa, Döller György hátramaradt könyveit kell összeírnia.²⁵⁴

Az ex-pálosok hagyatéki iratairól külön is érdemes szólnunk: közöttük még szorosabbnak tűnik a kapcsolattartás. Kugler Domonkos 1795-ben Sopronban készült végrendeletének egyik tanúja egykori rendtársa, Tomsits Vitus volt.²⁵⁵ Czvik Gergely 1802-ben Pozsonyban veti papírra végakarátát; testálásánál az ugyancsak ex-pálos Bellusich Imre is jelen van.²⁵⁶ Szalay Bálint 1804-ben Győrött készült végrendeletében executornak Rochel Fülöp kerületi esperest és egykori rendtársát, Kőnig Flóriánt kéri fel; az utóbbi egyik tanúja is.²⁵⁷ Hét évvel később már a Kőnig Flórián halála után, a testvérnénje által tett kiadásokat kellett számba venni; a jegyzék első tételként – egy 45 forint összegű kiadás mellett – az alábbi mondat olvasható: „Istenben

²⁴⁷ GyEL PL Test. 818. sz.

²⁴⁸ GyEL PL Test. 292. sz.

²⁴⁹ SZINNYEI: Magyar írók IV. 1169–1175.

²⁵⁰ GyEL PL Test. 521. sz.; Fitzko József munkáiról: KUZMICH: Kulturhistorische Aspekte 68–76.

²⁵¹ GyEL PL Test. 697. sz.

²⁵² GyEL PL Test. 221. sz.

²⁵³ GyEL PL Test. 927. sz.

²⁵⁴ GyEL PL Test. 126. sz.

²⁵⁵ GyEL PL Test. 395. sz.

²⁵⁶ GyEL PL Test. 103. sz.

²⁵⁷ GyEL PL Test. 791. sz.

boldogult Tiszt. Szalai Bálint Ex Paulinus Testamentoma szerént mint Executornál maradt summájából a Győri Két Ispitálra és Apátság klastromára...”²⁵⁸

Találhatunk arra is példákat, hogy az ex-szerzetesek igyekeztek segíteni egykori szerzetestársaikat, miként más rendekhez tartozókat is. Ennek egyik módja lehetett az is, hogy bizonyos összeget hagytak számukra, hogy annak fejében szentmiséket mutassanak be lelkük üdvéért. Az ex-pálos Kampel Lipót például 1788-ban Sopronban kelt végrendeletében 50-50 forintot hagyott a soproni domonkosoknak, valamint a boldogasszonyi és a kismartoni ferenceseknek, hogy abból 100-100 szentmisét mutassanak be lelke üdvéért.²⁵⁹ A hagyatéki iratai között fennmaradt továbbá egy 1792. október 5-én keltezett, „P. Dominicus Kugler Ex-paulinus” aláírással ellátott elismervény is 60 forint átvételéről, melyet a pálos papok által bemutatandó 120 szentmise fejében vett át.²⁶⁰ De említhetem az ex-bencés Mossóczy Bonifác utolsó rendelkezését is, melyben száz forintot hagyott lelki üdvéért bemutatandó szentmisékre; amint az elszámolásokból kitűnik, a 200 szentmiséből 160-at nyolc volt rendtársa mutatott be, egyenlő arányban osztozva a feladaton – így 10-10 forintot vehettek fel személyenként a hagyatékból.²⁶¹

A szentmisék mondatására rendelt hagyomány a papi végrendeletekben a 18–19. század fordulóján általánosnak mondható. Ha konkrét összeget hagytak, úgy a legtöbbször 100–200 szentmise bemutatását várták el annak fejében. Azt viszont nem mindig határozták meg pontosan, hogy kik mutassák be a szentmiséket. Az ex-pálos Pálles András például 1805-ben, Klastromban²⁶² kelt végrendeletében úgy fogalmaz, hogy a közelben működő paptársainak hagy száz forintot, hogy lelke üdvéért szentmiséket mutassanak be, 30 krajcárt számítva egyért.²⁶³ Szerencsés esetben a hagyatéki iratok között fennmaradt elszámolásokból vagy átvételi elismervényekből megtudhatjuk, ki hány szentmisét mutatott be, illetve mennyi pénzt vett át ezért. Az ex-jezsuita Nagy János szanyi plébános 1803 nyarán bekövetkezett halála után 11 paptársa együttesen 200 szentmisét mutatott be lelke üdvéért. A környékbeli települések plébánosai és káplánjai mellett részesült az e célra rendelt hagyományból kettő, a környéken káplánként szolgáló ferences szerzetes – egyikük, P. Mesterházi Melchior 1790-ben Nagy János káplánja volt Szanyban!²⁶⁴ –, valamint a közeli Szilsárcányban nyugdíjasként élő ex-pálos Pottyondi Ádám is; az utóbbi öt forintot vett fel, tíz szentmise bemutatásáért.²⁶⁵

²⁵⁸ GyEL PL Test. 417. sz.

²⁵⁹ GyEL PL Test. 389. sz.

²⁶⁰ „... titulo Stipendiis pro 120 Sacris inter Sacerdotes Paulinos absolvendis” (GyEL PL Test. 389. sz. No. 42.).

²⁶¹ GyEL PL Test. 507. sz.

²⁶² Borsmonostor Sopron megye felsőpulyai járásában; ma: Klostermarienberg, Ausztria (LELKES: Helységnev-azonosító 152.).

²⁶³ „Lego praeterea D. Sacerdotibus vicinis florenos 100 erga Sacra pro refrigerio animae meae, determinando pro singulo Sacra Xros 30.” (GyEL PL Test. 647. sz.).

²⁶⁴ Cal. Jaur. 1790. 129.

²⁶⁵ GyEL PL Test. 560. sz.

Az ex-szerzetesek közötti összetartást jelzi az is, hogy egykori rendtársuk halála után részt vesznek és közreműködnek annak temetési szertartásán. Az ex-pálos Czwick András búcsúztatásakor, 1823-ban a közreműködők egyike egykori rendtársa, Gábel Henrik széleskúti adminisztrátor volt; amint a fennmaradt átvételi elismervény bizonyítja, 7 forint 30 krajcárt kapott szolgálataért.²⁶⁶ Az említett Nagy János hagyatékában a temetési költségek összeírásában fennmaradt a gyász-szertartáson közreműködő paptestvérek névsora; ebből tudjuk, hogy 16 környékbeli plébános, illetve káplán mellett a szentmisék bemutatása kapcsán már említett Pottyondi Ádám is jelen volt, és – társainak többségéhez hasonlóan – egy forintot kapott közreműködéséért.²⁶⁷

Mivel gazdagították az ide került volt szerzetespapok a Győri Egyházmegyét?

Érdemes alaposabban átgondolnunk: hosszabb-rövidebb ideig végzett lelkipásztori munkájuk mellett mivel járultak még hozzá a volt szerzetespapok az egyházmegye gyarapodásához? Először irodalmi, illetve tudományos munkásságukra utalnék röviden; majd könyveik további sorsáról szólnék; végül pedig az általuk tett kegyes hagyományok fontosabb jellemzőit szeretném összegezni.

A volt szerzetespapok irodalmi munkásságáról

Amint az örökhagyók megoszlását mutató táblázatból láthattuk, a felosztás előtt a jezsuita, illetve a pálos rendben szolgálók együttesen mintegy háromnegyed részét tették ki a Győri Egyházmegyébe átkerült ex-szerzeteseknek, tehát két tanítótrend adta döntő többségüket. Így nem lepődhetünk meg azon, ha közöttük számos olyan személlyel találkozhatunk, akiket íróként, vagy éppen tudósként is számontart az utókor. Ha átnézzük Szinnyi József életrajzi lexikonjának 14 kötetét, tucatnyi itt működő ex-szerzetes szócikkét fedezhetjük fel benne.²⁶⁸ A legtöbben a volt jezsuiták közül kerültek be, de találkozhatunk néhány más szerzetesrendhez tartozó névvel is.

A leghosszabb publikációs jegyzéket a Győr megyei Csécsény községben született ex-jezsuita Molnár János neve után olvashatjuk, akinek nyomtatásban megjelent munkáit 30 tételben sorolja fel Szinnyi József, aki hivatkozik emellett néhány kéziratban maradt írására is. Életének utolsó évtizedeit – mint már említettük – szepesi kanonokként főként az irodalmi, illetve tudományos munkának szentelte; ennek köszönhető, hogy munkáinak mintegy háromnegyede a jezsuita rend felosztása után keletkezett.²⁶⁹ Figyelemre méltó műveinek tematikai sokszínűsége;

²⁶⁶ GyEL PL Test. 110. sz.

²⁶⁷ GyEL PL Test. 560. sz.

²⁶⁸ SZINNYEI: Magyar írók I–XIV.

²⁶⁹ SZINNYEI: Magyar írók IX. 208–213.

ennek részletesebb bemutatására itt és most nincs lehetőségünk; különösen fontos egyházi szónoki munkássága: prédikációs kötetei fontos szerepet töltek be a 18. század utolsó évtizedeiben.²⁷⁰

A Győri Egyházmegye területén élők közül a legismertebbnek Nagy János szanyi plébános irodalmi munkássága mondható. „Nyájas Múza” című kötete komoly vitát váltott ki az 1790-es évek irodalmi életében;²⁷¹ de további fél tucatnyi munkája is felkeltette a kortársak érdeklődését: így például a „Méhi gazdaság”, az „Udvari Kátó” vagy a „József Egyiptus vicze királya”.²⁷² Kötetei – amint a hagyatéki leltárak könyvjegyzékei bizonyítják – ott voltak az alsópapság könyvespolcain is.²⁷³

Az irodalomszeretők körében lényegesen kevésbé ismert az ugyancsak ex-jezsuita, soproni születésű Paintner Mihály győri kanonok, 1806-tól győri tankerületi főigazgató irodalmi munkássága. Szinnyei József hét, német nyelvű munkáját jegyzi; a Győri Egyházmegye története szempontjából nem érdektelen megjegyeznünk, hogy közöttük ott van két győri püspököt – Fengler Józsefet, illetve Vilt Józsefet – búcsúztató gyászbeszéde is. Értékes kéziratokat hagyott hátra – Sommervogel két tucatnyit tartott érdemesnek felvenni; ezek egyikeként összeállította az ausztriai és a magyar jezsuiták műveinek jegyzékét, melyet Stoeger munkájában felhasznált.²⁷⁴ Figyelemre méltó irodalomszervező munkássága is: több jeles kortársát – így például Csapody Lajos veszprémi kanonokot²⁷⁵ – segítette; győri szempontból pedig különös jelentősége van a piarista rendből a Győri Egyházmegyébe átkerült Révai Miklóssal²⁷⁶ való mély barátságának: negyed évszázadot átívelő levelezésük immár nyomtatásban is hozzáférhető.²⁷⁷

Gyászbeszédek szerzőjeként több ex-jezsuitát is említhetünk. „Helyi” szempontból a rend feloszlata után Sopronban élő és működő Döller (Doeller) György a leginkább érdekes, aki Primes György soproni apátplébános²⁷⁸ fölött mondott német nyelvű búcsúztatóját jelentette meg nyomtatásban.²⁷⁹ Csapody László Pálffy János nádor fölött elmondott búcsúztatója még szerzetestanári működésének idején jelent meg; ugyanúgy, miként Nyíró Ádám, Rosenits Vitus, Sipek János és Vahl Ferenc Szinnyei József által említett munkái is.²⁸⁰

²⁷⁰ Vö.: LUKÁCSI: Szószék és világosság 12–13., 34–37., 48–50., 56–64. stb.; prédikációiból részleteket közöl: 270–278.

²⁷¹ PERGER: A „Nyájas Múza”.

²⁷² SZINNYEI: Magyar írók IX. 630–632.

²⁷³ Vö.: HORVÁTH: Streibig nyomda 260–263.

²⁷⁴ Vö.: STOEGER: Scriptores.

²⁷⁵ ANT: Csapody 115.; PFEIFFER: Történeti Névtár 84–85.

²⁷⁶ Révai Miklós győri működéséről részletesebben lásd: FEDERMAYER: Adalékok.

²⁷⁷ FEDERMAYER: „Isten áldjon...”.

²⁷⁸ Életről és működéséről lásd: MOHL: Jeles papok 110–131.

²⁷⁹ SZINNYEI: Magyar írók II. 960.

²⁸⁰ SZINNYEI: Magyar írók II. 186.; IX. 117–118.; XI. 1177.; XII. 1152.; XIV. 743.

A más szerzetesrendekből érkezettek közül kettő nevére sikerült eddig rábukkannom. Az egyik az ex-premontrei Kameniczky Ágoston, aki – mint a rendtörténeti irodalomból tudjuk²⁸¹ – 1774-től 1786-ig vezette a csornai premontrei prépostságot; Szinnyei József egy német nyelvű munkát említ tőle, mely 1770-ben Bécsben jelent meg.²⁸²

Az ex-kamilliánus Gaszner Antal 1789-ben lett az egykori győri kolostorukból megszervezett plébánia első plébánosa, és itt működött 1803-ban bekövetkezett haláláig.²⁸³ Munkájának már a címe is figyelemre méltó: „Az elhanyagolt és dűlőfélben való szegények táplálása eránt behozott rendtartás új életre hozásának próbája, melyet az Augusztai fő-káptalan rend szerént való Isten ígéje hirdetőjének tiszt. Neumayr Ferencz úrnak jól kidolgozott intézete után a szegénységtől elnyomtatott ember társainak hasznára kiadott, és a nemes szabad királyi Nagy Győr városa érdemes közönségének uj esztendei ajándékuil illendő tisztelettel bemutattott.”²⁸⁴ Tehát ez az 1800-ban Győrről megjelent kiadvány a város lakói számára újévi ajándékuil készült, mégpedig magyar nyelven – és egy olyan ex-szerzetes tollából, aki az elesettek segítségét vállalta hivatásaként!

Valószínűnek tarthatjuk, hogy voltak más ex-szerzeteslapok is, akik folytattak valamilyen irodalmi tevékenységet, de nem kerültek be a lexikonokba. Egyről biztosan tudunk: ő az ex-pálos Karner János Zsigmond, Magyarakimle első lokális káplánja. Két munkájának bukkantak eddig nyomára a kutatók. Ludwig Kuzmich bibliográfiájából tudjuk, hogy az 1806-ban – a szerző nevének feltüntetése nélkül – megjelent horvát és német nyelvű iskolai tankönyv, a „Slabikar” kiadására irányuló, a Helytartótanácsához benyújtott kérelmet Ivan Šigmund Karner írta alá.²⁸⁵ Vagyis ő lehetett a legalább hat kiadást megért,²⁸⁶ népszerű iskoláskönyv²⁸⁷ összeállítója. Hogy a Győri Egyházmegye területén is nagy szükség volt e munkára, azt egyértelműen bizonyítja, hogy még az 1850-es években is megjelent három kiadása Czéh Sándor magyaróvári nyomdájában.²⁸⁸ A másik: Hadrovics László a zágrábi érseki könyvtárban kutatva megtalálta Thomas Kempis „De imitatione Christi” című munkája horvát fordításának kéziratát, melyet a rajta olvasható megjegyzés szerint Karner János Zsigmond bezenyei plébános készített 1812-ben.²⁸⁹

Összegezve megállapíthatjuk: mintegy tucatnyi azon, a Győri Egyházmegyébe felvett ex-szerzeteslapoknak a száma, akik irodalmi vagy tudományos tevékeny-

²⁸¹ KOVÁCS: A csornai 195.

²⁸² SZINNYEI: Magyar írók V. 906.

²⁸³ NÉMETH: Szent Kamill-rendi 34.

²⁸⁴ SZINNYEI: Magyar írók III. 1039–1040.

²⁸⁵ KUZMICH: Kulturhistorische Aspekte 65–66.; a kötet címlapját közölte: HADROVICS: Schrifttum und Sprache Függelek.

²⁸⁶ Vö.: KUZMICH: Kulturhistorische Aspekte 27., 35., 37., 55., 69., 72. tétel.

²⁸⁷ Jelentőségéről lásd: TOBLER – SEEDOCH: Školstvo.

²⁸⁸ HELLE: Czéh-nyomda 391., 462., ill. 496. tétel.

²⁸⁹ HADROVICS: Schrifttum und Sprache 531–532.

séget folytatva önálló köteteket jelentettek meg. E téren is az ex-jezsuiták jeleskedtek leginkább, de találtunk példát erre más szerzetesrendek egykori tagjai között is.

Hogyan hasznosultak az ex-szerzetespapok könyvei?

Joggal feltételezhetjük, hogy a könyvek szerzőiként ismert egyházi személyek kisebb-nagyobb magánkönyvtárral bírtak; ez biztosíthatta a háttérrel munkásságukhoz. A hagyatéki leltárakban fennmaradt könyvjegyzékek ezt részben igazolni látszanak: a fentebb – magyar nyelvű könyv szerzőjeként – említett ex-kamilliánus Gaszner Antal például 246, míg a német nyelven publikáló ex-premontrei prépost Kameniczky Ágoston 204 könyvet hagyott hátra;²⁹⁰ lényegesen többet, mint kortársaik többsége. Máskor a könyvtár összetétele lehet „árulkodó”: Karner János Zsigmond például aligha készíthetett volna horvát nyelvű Kempis-fordítást, ha nem lett volna ott könyvespolcán a latin eredeti.²⁹¹ Azt sajnos egyikük esetében sem tudjuk, kihez kerültek a halálukat követő árverezés során a könyvek, mivel a vásárlók nevét nem tartalmazza az árverési jegyzőkönyv; vannak viszont – a mai kutatók nagy szerencséjére – szép számmal olyan esetek is, ahol követni tudjuk a könyvek további sorsát. Nézzünk meg közelebbről néhány példát!

A legkönnyebb a kutató helyzetéé akkor, ha a könyvtár az örökhatározó szándéka szerint együtt maradhatott. A legszebb példa erre Balogh Sándor kanonok könyvtárának sorsa. A jezsuita szerzetesként induló, majd a rend feloszlata után a Győri Egyházmegyébe átkerülő, itt fontos tisztségeket betöltő²⁹² Balogh Sándor jeles könyvgyűjtő hírében állt. Több városban, így Bécsben és Pozsonyban is voltak megbízottjai, akik jelezték neki az érdeklődési körébe tartozó kötetek felbukkanását. Számos könyvritkaságot megvásárolt bécsi antikváriumokban, így például régi bécsi professzorok – különösen Johann August Zwerger – és kanonokok értékes könyvtárainak fennmaradt töredékeit is.²⁹³ 1810-ben kelt végrendeletében könyvtárát a győri székeskáptalannak hagyta, szigorú feltételek mellett, egy alapítványt téve annak fenntartására; a káptalan viszont Balogh Sándor halála után e feltételekkel nem fogadta el az 5762 munkát tartalmazó bibliotékát, így az – évtizedes bizonytalanság után – a szeminárium könyvtárába került, megduplázva annak állományát.²⁹⁴

Az ex-szerzetespapok többsége természetesen Balogh Sándorénál lényegesen szerényebb könyvtárral rendelkezett, mely legfeljebb egy-két száz kötetet tett ki, de az esetek többségében annyit sem. Ha egy tételként rendelkeztek róla, úgy a testamentumokban nem is említenek nagyságrendet: az ex-pálos Gyurkóczy András például Banán, 1794-ben készült végrendeletében összes könyvét plébániájára

²⁹⁰ GyEL PL Test. 221. sz., ill. 398. sz.

²⁹¹ Karner János Zsigmond könyvtáráról lásd: HORVÁTH: Alsópapság könyvkultúrája 77–81.

²⁹² LUKÁCS: Cat. gen. 54.; BEDY: Székeskáptalan 470.

²⁹³ HORVÁTH: Zur Geschichte 10–11.

²⁹⁴ BEDY: Papnevelés 253–254.

hagyja;²⁹⁵ egykori rendtársa, Szalay Bálint 1804-ben könyveit – „Ki vévén a Granatai Lajos hat Tomussát, melyeket Tisztelendő Nagy László Széplaky Káplán Urnak halamásom történetére már ell ajánlaltam, és ajándékoztam” – „Szent Benedek Szerzetes Uraknak” hagyja, hogy néhány szentmisét szolgáljanak érlette;²⁹⁶ az ugyancsak ex-pálos Pálles András pedig 1805-ben a klostermarienbergi cisztercita kolostorra hagyja könyveit – több egyéb értéktárgya, valamint 300 forint készpénz mellett –, mivel több éve ott él.²⁹⁷ Az ex-bencés Mossóczy Bonifác viszont volt rendtársára, Péter Maurusra hagyja végrendeletében bibliotékáját; amint a hagyatéki leltárában fennmaradt jegyzékből kiderül, 77 tétel került így az ex-bencés Bossányi Mór tulajdonába.²⁹⁸

Találhatunk példát arra is, hogy az örökhagyó a családon belül osztja el könyveit. A legjobb példa erre az ex-jezsuita Nagy István 1795-ben Sopronban kelt utolsó rendelkezése, melyben latin nyelvű teológiai tárgyú könyveit Boldizsár nevű testvérének, a német nyelvű köteteket Imre nevű öccsének, míg a történeti, földrajzi és humán tárgyú könyveit Sándor nevű testvére fiának hagyja.²⁹⁹ Mint emlékeztetünk rá, az említett Boldizsár székesfehérvári, Imre pedig győri kanonok volt már akkortájt – így a könyvek nagyobb része egyházi személyekhez került. (Megjegyzem: az örökhagyó 1811-ben bekövetkezett halálakor utolsó akaratát olyannyira tiszteletben tartották, hogy az inventáriumban a könyveket e három témakör szerint csoportosítva vették fel.)

Mivel a papi hagyatékok jelentősebb része árverésre került, erre a sorsra jutott a könyvek többsége is. Az életének utolsó esztendeit Szilváskányban töltő ex-pálos Pottyondy Ádám hagyatékának részeként ötven kiadvány került kalapács alá: ezek többségét – 38 munkát – a csornai káplán vásárolta meg, de jutott belőlük a csornai, a csanaki,³⁰⁰ az egyedi és a szanyi plébános könyvespolcára is.³⁰¹

A már többször említett Nagy János szanyi plébános hagyatékának elárverezéséről készített jegyzőkönyv viszont arról tanúskodik, hogy a licitáció során könyveinek csak egy része talált új gazdára. Saját munkájából, a „Nyájas Múzsza” című kötetből nyolc példányt vásároltak meg különböző személyek;³⁰² míg az általa bírt könyvekből vásárolt az egyedi plébános, valamint „Farkas Clericus” is – az utóbbi három tételt. Az árverésen el nem kelt könyvekről külön jegyzéket vettek

²⁹⁵ GyEL PL Test. 224. sz.

²⁹⁶ GyEL PL Test. 791. sz.

²⁹⁷ GyEL PL Test. 647. sz.

²⁹⁸ GyEL PL Test. 507. sz.

²⁹⁹ „Libri mei Theologici, Scriptura item Sacra cum interpretatione, et Concordantiis Biblicis, item Canonistici, Casistici, et Controversistici Latini, dentur R[everen]dissimo D[omi]no Fratri Balthasari; Germanici vero R[everen]dissimo D[omi]no Fratri Emerico; Philosophici, deniq[ue] Historici, humanistici, Ascetici, Geographici & una cum Atlante, et Globo terraqueo, dentur filii D[omi]ni Fratrismi mei Alexandri.” (GyEL PL Test. 563. sz.).

³⁰⁰ Itt feltehetően a szomszédos Rábacsanak plébánosáról lehet szó.

³⁰¹ GyEL PL Test. 642. sz.

³⁰² Sajnos a „Vevő neve” rovatban csak „diversi” megjegyzés olvasható (GyEL PL Test. 560. sz.).

fel: e 27 munka adományképpen a győri szemináriumé lett. Érdekességként említhetem, hogy az ezek átvételét igazoló elismervényt éppen Balogh Sándor kano-nok írta alá.³⁰³

Többször előfordul az is, hogy a könyvekért nem pénzt ajánl fel a licitáló egyházi személy, hanem szentmisék bemutatását vállalja az elhunyt lelki üdvéért.³⁰⁴ A ferences Dorffner Ignác hagyatékából például 43 könyv pénzért kelt el, 33 viszont misemondás fejében; együttesen 66 szentmise bemutatását vállalták azok ellenértékeként paptestvérei.³⁰⁵ Az ex-pálos horvátzsidányi plébános, Malitsák Farkas 1805-ben bekövetkezett halála után 15 darab könyvét három környékbeli paptársa „örökölte”:

- Fitzko József pereszneyi plébánoshoz 12 munka került, 10 szentmise bemutatása fejében;
- kettő kötetet utódja, Raksányi Hugó lokális káplán kapott meg, kettő szentmiséért;
- míg a „Concordantia Bibliorum” új tulajdonosa Hájdnwolf János kerületi esperes, locsmándi³⁰⁶ plébános lett, három szentmisét kellett elmondania ezért.³⁰⁷

Máskor – mint Szalay Bálint esetében láthattuk – már végrendeletében szentmisék bemutatását kéri az örökhagyó. Így tett az 1825-ben Nezsiderben végrendelező Semelrok József is, aki könyveit Koller József káplánnak hagyta, 30 szentmise bemutatásáért.³⁰⁸

Végezetül egy érdekes esetet említenék. A nyugdíjas éveit Sopronban töltő ex-jezsuita Döller György könyveit – amint hagyatéki irataiból kitűnik, felsőbb utasításra³⁰⁹ – hat környékbeli plébánia (Balf, Kópháza, Somfalva, Kelénpatak,³¹⁰ Ágfalva és Harka) között kellett elosztani. Hogy az összesen 30 kötetet kitevő 14 tételből melyik plébánia melyik munkákat kapta, arról a fennmaradt átvételi elismervények alapján pontos képet kaphatunk.

Amint az említett példákban látható, a könyvek különböző úton-módon kerültek új tulajdonosaikhoz, egy következtetés azonban így is levonható: az, hogy az új tulajdonos az esetek többségében egyházi személy vagy testület lett. Így a könyvek többsége továbbra is a Győri Egyházmegye területén hasznosult. Megállapítható továbbá az is, hogy az örökhagyó érdeklődésének, illetve nyelvi felkészültségének köszönhetően eltérő jellegű gyűjtemények öröklődtek tovább: az

³⁰³ GyEL PL Test. 560. sz.

³⁰⁴ Ilyen jellegű rendelésekkel már a 18. század derekán is találkozhatunk; vö.: HORVÁTH: Életmód 195.

³⁰⁵ GyEL PL Test. 128. sz.

³⁰⁶ Ma: Lutzmannsburg, Ausztria (LELKES: Helységnev-azonosító 419.).

³⁰⁷ GyEL PL Test. 521. sz.

³⁰⁸ GyEL PL Test. 818. sz.

³⁰⁹ „Vigore Resolutionis Excelsi Consilii Regni Hungariae...” (GyEL PL Test. 126.).

³¹⁰ Somfalva ma: Schattendorf, Kelénpatak ma: Klingenberg, mindkettő Ausztria (LELKES: Helységnev-azonosító 342., ill. 602.).

1803-ban Győrött elhunyt ex-kamilliánus Liancourt János hagyatéka például az átlagosnál lényegesen több francia nyelvű könyvet tartalmazott.³¹¹

Az ex-szerzetesek által tett kegyes hagyományokról

Ha kora újkori végrendeleteket tanulmányozunk, láthatjuk, hogy jelentős részük tartalmaz kegyes hagyományokat. A leggyakrabban templomoknak, kolostoroknak szánt „pium legatum”-okkal találkozhatunk, de nem ritkák a szegények javára tett hagyományok sem.³¹² Nem meglepő tehát, ha az egyházi személyek végrendeleteiben is bőven találkozunk ilyen jellegű hagyományokkal. Mielőtt azonban ezek főbb típusait számba vennénk, érdemes egy pillantást vetnünk az egyházi személyek hagyatéki ügyeinek jogszabályi hátterére is!

Mint a rokoni kapcsolatok ismeretének fontosságára utalva már említettük, szerzetespap nem tehetett végrendeletet, mivel szegénységi fogalmával lemondott személyes vagyonáról.³¹³ Ezért nem találhattunk testamentumot például a Győri Egyházmegyében szolgáló ferencesek hagyatéki irataiban.³¹⁴ Az ex-szerzetesek viszont készíthettek végrendeletet, mivel a szerzetük feloszlásával megszűnt szerzetesi fogadalmuk ereje is. Ha ők végrendelet nélkül haltak meg, úgy helyzetük a korabeli jogrend szerint háromféle lehetett:

- ha a volt szerzetes „a' lelkek körül fáradozott” – azaz aktív egyházi szolgálatot látott el –, úgy hátrahagyott tiszta vagyonának egyharmada a gyülekezeté lesz, egyharmad rész „a' Vallásbéli dolgokra Ügyelő Kassának” jut, egyharmada pedig az atyafiait illeti, azok nemléte esetén pedig „a' Királyi Fiscusnak adatik”;
- ha a volt szerzetes „magános tsendességben vólt”, hátrahagyott javainak kétharmada „a' Vallásra ügyelő Pénz-Tárba tétetnek”, egyharmada pedig rokonié lesz;
- „A' vólt Jesuitáknak pedig rendelés nélkül el-maradott javainak két harmadrésze a' Tudománybéli Pénz-tárba tétetik, egy harmad-rész az Atyafiainak, vagy ezeknek nem létében a' Királyi Fiskusnak”.³¹⁵

Végrendelet készítése esetén az ex-szerzetesek szabadon rendelkezhetek vagyonukról, de – miként a többi egyházmegyés papnak is – be kellett tartaniuk bizonyos szabályokat. Az egyházmegyékben a püspökök részéről már a 17. század végétől megfogalmazódott az az elvárás, hogy papjaik végrendeleteikben ne fedkezzenek meg egyházmegyéjükéről, valamint plébániájukról sem.³¹⁶ Egységes gyakorlat e téren az egyházmegyék között hosszabb ideig nem alakult ki, sem az adományban részesülők pontos körét, sem a hagyományok összegét illetően. Vizs-

³¹¹ GyEL PL Test. 469. sz.

³¹² Lásd pl.: HORVÁTH: Népi vallásosság 97.; HORVÁTH: Szegények 65–76.

³¹³ NÁNÁSY: Testamentom 118.

³¹⁴ Vö.: GyEL PL Test. 66. sz., 128. sz., ill. 641. sz.

³¹⁵ NÁNÁSY: Testamentom 123–124.

³¹⁶ KOLLÁNYI: Alsópapság 140–143.

gált korszakunkban „illet” hagyományt tenni a papi szemináriumra, az agg papok otthonára, valamint valamilyen jótékony célra – leginkább a szegények javára; ennek összegét viszont nem írták elő a Győri Egyházmegyében sem.

Amint a szakirodalomból tudjuk, többször keletkezett vita azon uralkodói rendelkezésből is, hogy a templomnak jutó egyharmad rész melyik templomot illeti; erről II. József rendelete sem szól egyértelműen.³¹⁷ Többnyire úgy értelmezték, hogy – amint arra Mária Terézia 1774-ben kibocsátott rendelkezése utal – azt a templomot illeti a hagyaték egyharmada, amelyikben az örökhagyó utoljára szolgált.³¹⁸ Hogy a gyakorlatban ez nem volt egyértelmű, azt jól mutatja a ferences Dorffner Ignác esete; mivel Répceköhalom, illetve Ágfalva plébániáin is szolgált káplánként, az a döntés született, hogy az egyes plébániákon eltöltött idő arányában osztozik a két plébánia a hagyaték nekik járó egyharmadán.³¹⁹

Az ex-szerzetesapok végrendeleteiben azt láthatjuk, hogy az utolsó állomáshelyre mindig tettek hagyományt; ezek összege azonban változó. Az ex-pálos Gorgoschilitz Márton Vazul, Völgyfalva plébániai adminisztrátora 1818-ban 50 forintot hagy templomára, szabad rendelkezésre;³²⁰ az ex-jezsuita Semelrok József viszont 1825-ben 200 forintot rendel egykori temploma javára, ahol egykoron 20 esztendeig szolgált; és hagy 100 forintot a filiájának is – annak ellenére, hogy ekkor már negyedszázada nyugállományban van!³²¹ Az 1817-ben Bezenyén elhunyt ex-pálos Karner János Zsigmond ugyanúgy 100 forintot hagy a mostani templomára, miként előző kápláni helyére, Magyarakimlére is. Tesz továbbá három misealapítványt, ugyanazon feltételekkel: az említett két templom mellett szülőfaluja, Parndorf szentegyházára is hagy 100-100 forintot, hogy annak kamataiból évente egy-egy requiemet, valamint 2-2 „olvasott” szentmisét mutassanak be lelke üdvéért – kikötve azt is, hogy a plébánosok 2 forintot, a mesterek pedig 30 krajcárt kapjanak ezért, ezzel is segítve utódait.³²² Még rajta is „túltesz” a már többször említett ex-trinitárius Ulrich Remig, aki a győri benecéseknek és a karmelitáknak egyaránt 25-25 forintot hagy lelki üdvéért mondandó szentmisékre; az újbátori, illetve a rákosi templomra 100-100 forintot hagy, hogy évente halálának évfordulóján egy-egy énekes requiemet mutassanak be érte; míg a győri orsolyita apácák részére – akiknek hosszú éveken keresztül gyóntatója volt³²³ – egy ezer forintos misealapítványt tesz, hogy annak kamataiból évente Szent Remig ünnepén mutassanak be egy szentmisét érte.³²⁴

³¹⁷ KOLLÁNYI: Alsópapság 159.

³¹⁸ KOLLÁNYI: Alsópapság 153.

³¹⁹ GyEL PL Test. 128. sz.

³²⁰ GyEL PL Test. 232. sz.

³²¹ GyEL PL Test. 818. sz.; Sámfalván 1780 és 1799 között szolgált (GÉFIN: Szombathelyi Egyházmegye 401–402.).

³²² GyEL PL Test. 421. sz.

³²³ Vö.: Cal. Jaur. 1797. 57.

³²⁴ GyEL PL Test. 894. sz.

Mások konkrét célokkal tettek kegyes hagyományokat: Malitsák Farkas például 1805-ben Horvátzsidányban testálva kilenc forintot hagy a kőszegi út mellett álló Pádúai Szent Antal-szobor renoválására.³²⁵

Találkoztunk egy olyan esettel is, amikor az örökhagyó szülőfaluja templomát tette meg általános örökösévé. Az ex-jezsuita Nagy István 1795-ben Sopronban kelt végrendeletében intézkedik így, miután népes rokonságát – a már említett két kanonok-testvére mellett további három fiú, valamint két lánytestvérrel, illetve némelyiknek már az árváiról van szó – hagyományokkal igyekezett kielégíteni; kimondva természetesen azt is, hogy a felmerülő – temetési, orvosi, patikusi stb. – költségek levonása utáni összegről van szó. Amint a hagyatéki iratok között fennmaradt átvételi elismervényekből kitűnik, Tóth László röjtöki plébános 1810. július 5-én előlegként 1000 forintot vett át a templom számára, majd a végelszámoláskor, 1811. szeptember 10-én még 118 forintot és 41 krajcárt³²⁶ – tehát jelentős összegű támogatáshoz jutott ezzel az örökösjelöléssel a röjtöki templom!

A szegényekre, betegekre is gondolt szinte mindegyik ex-szerzetes testáló. Az 1791-ben Sopronban elhalálozott ex-jezsuita Csapody László például a soproni lazaretumra, ispotályra, szegények intézetére, illetve a szegényekre együttesen 140 forintot hagyott.³²⁷ Egykori rendtársa, Semelrok József 1825-ben a sámfalvi egyház, valamint a hozzá tartozó filiák szegényei számára 300 forintot rendelt.³²⁸ Az ex-pálos Czwick András, aki előbb szülőhelyére költözött vissza, majd Széleskúton élt, a nezsideri ispotályra, valamint a széleskúti szegények részére 50-50 forintot rendelt; ugyanannyit, mint egykori rendtársa, Karner János Zsigmond a bezenyei, illetve a magyarkimlei szegényekre.³²⁹ Még a legrosszabb körülmények között élők is gondoltak a szegényekre: az 1807-ben a Győr megyei Gyarmaton végrendelező ex-pálos Hernitz Joachim például úgy rendelkezik, hogy az ottani szegények között osszanak ki temetésekor öt forintot.³³⁰

Végezetül

Tanulmányomban a 18–19. század fordulóján a Győri Egyházmegye területén szolgáló ex-szerzetespapok helyzetét kíséreltem meg áttekinteni, főként hagyatéki irataikra támaszkodva. Reményeim szerint talán sikerült hozzájárulnom számuk meghatározásához, valamint idejövetelük motivációinak feltárásához; ez utóbbit

³²⁵ „In renovationem Statuae Sancti Antonii de Padua in via Ginsiensi florenos novem.” (GyEL PL Test. 521. sz.)

³²⁶ GyEL PL Test. 563. sz.; a Felsőbüki Nagy családról lásd: NAGY: Magyarország családai 36–38.

³²⁷ GyEL PL Test. 100. sz.

³²⁸ GyEL PL Test. 818. sz.

³²⁹ GyEL PL Test. 110. sz., ill. 421. sz.

³³⁰ GyEL PL Test. 292. sz.

tekintve láthattuk, hogy sokan a szülőhelyük vidékére tértek vissza, míg mások utolsó szolgálati helyük közelében maradtak. Vizsgáltam családi és rokoni kapcsolataikat, miként a volt szerzetesársaikkal való kapcsolattartás módjait is. Irodalmi tevékenységük bemutatása kapcsán bebizonyosodott, hogy a legtöbb alkotó a volt jezsuiták közül került ki; de kiderült az is, hogy többük esetében ez irányú működésük java szerzetesi működésük időszakára esett. Könyvtáraik állományára éppen csak utalhattam – ennek részletesebb bemutatása külön tanulmányt igényelne –, de talán ebből is kitűnt, hogy annak nagyobb része az egyházmegye területén – főként egyházi személyek körében – talált új gazdára.

Az ide érkezett volt szerzeteslapok felkészültsége, teológiai, irodalmi – néhányuk esetében tudományos – tájékozottsága, valamint az ahhoz háttérrel biztosító könyvtárak összetétele egyértelműen bizonyítja, hogy személyükben a Győri Egyházmegye olyan lelkipásztorokkal gazdagodott, akik képesek voltak a korszak megváltozott elvárásai szerint végezni munkájukat.³³¹ Így itteni működésük nem pusztán mennyiségi változást hozott – bár számuk az egyházmegye plébániáinak számához képest önmagában is jelentősnek mondható³³² –, de minőségit is.

Fontosnak tartom ezen irategyüttesek vizsgálatát azért is, mert az alsópapság hagyatéki irataival korábban nem nagyon foglalkozott a kutatás. Annak ellenére, hogy a hazai végrendelet-forrásközlés, illetve -feldolgozás területén az utóbbi évtizedekben jelentős eredmények születtek,³³³ a Győri Egyházmegye területéről csupán Dominkovits Péter hidegségi plébános-végrendeleteket feltáró közléseit említhetem.³³⁴ Az alsópapság hagyatéki iratai közül az utóbbi negyedszázadban leginkább az inventáriumok keltették fel a kutatók érdeklődését; a „frissebb termésből” Bárh János és Gyöngyössy Orsolya tanulmányával vethetjük össze az egyházmegyénkben élő alsópapság vagyoni helyzetét, életkörülményeit.³³⁵

Mint már a bevezetőben is említettem, a kutatás újabb forrástípusok bevonásával tovább folytatható. Az „Ordines Religiosi” irategyüttesének alapos tanulmányozása több felosztatott szerzetesrend tagjai esetében hozhat eredményeket, hiszen éppen azon szerzetesrendekkel kapcsolatosan maradt fenn nagyobb mennyiségű irat, amelyeknek tagjai közül nagyobb számban választották a Győri Egyházmegyet.³³⁶ Elképzelhető, hogy olyan volt szerzeteslapokkal kapcsolatosan

³³¹ A megváltozott elvárásokról lásd: Gözsy: Alsópapság 252–254.

³³² 1789-ben a Győri Egyházmegye 19 esperesi kerületében együttesen 197 plébánia, 23 káplánság és 7 administratura működött (SZULY: A Győri Egyházmegye 125.).

³³³ Vö.: HORVÁTH: The Last Four Decades.

³³⁴ DOMINKOVITS: Zwei Pfarrtestamente; DOMINKOVITS: Csapó György.

³³⁵ BARTH: A katolikus papi hagyatékok; GYÖNGYÖSSY: Egy csongrádi plébános.

³³⁶ A Dr. Buzás József által készített segédlet szerint található itt iratanyag – többek között – a bencések, a jezsuiták, a kamillánusok, a pálosok, a premonstreiek, valamint a trinitáriusok ügyeiről is; Dr. Nemes Gábor segítségét ezúton is köszönöm!

is találhatunk ott dokumentumokat, akik után hagyatéki iratok nem maradtak fenn a Püspöki Levéltár „Testamenta” anyagában; míg mások esetében az innen származó adatok kiegészíthetik a hagyatéki irataikból nyert ismereteinket.

Egy tanulságra szeretnék még befejezésképpen utalni: arra, hogy a hagyatéki iratok adatai sok helyen pontosították a korábbi kutatások eredményeit. Hogy csak néhány példát említsek:

- több egykori szerzetes teljes nevét a hagyatéki iratokból ismerhettük meg: így tudtuk meg például, hogy Kuszlits Özséb a keresztelekor a György nevet kapta; vagy hogy Czvik György testamentumán Gergelyként írta alá a nevét;³³⁷
- az ex-jezsuita Nyíró Ádám Győrött élte utolsó éveit és itt halálozott el – nem Kassán, ahogyan Szinnyi József írta;³³⁸
- az ex-kamilliánus Gaszner Antal nem 1803 után halt meg, hanem 1803-ban;³³⁹
- az ex-jezsuita Semelrok József 1825-ben halálozott el; eddig csak azt olvashattuk, hogy „1802 körül”;³⁴⁰
- valószínűsíthetjük, hogy az ex-jezsuita Rosenits Vid Sopron megye három „Pordány” nevű településének valamelyikén született – nem Esztergom megyében;³⁴¹
- az ex-jezsuita Rochel Fülöp hagyatéki iratai között egykoron ugyanezen rendhez tartozott testvérének további működéséről is adatokat nyerhetünk;³⁴²
- míg a Nagy-testvérek esetében Nagy István hagyatéki irataiból bizonyosodhatunk meg arról, hogy ők hárman valóban testvérek voltak; emellett olyan további családtagok nevét is megismerhetjük, akikről Nagy Iván munkája nem szolgál adatokkal.³⁴³

És ez a felsorolás valószínűleg még folytatható lesz...

³³⁷ GyEL PL Test. 103. sz., ill. 402. sz.

³³⁸ GyEL PL Test. 557. sz.; vö.: SZINNYEI: Magyar írók IX. 117–118.

³³⁹ GyEL PL Test. 221. sz.; vö.: SZINNYEI: Magyar írók III. 1039.

³⁴⁰ GyEL PL Test. 818. sz.; vö.: GÉFIN: Szombathelyi Egyházmegye 402.

³⁴¹ GyEL PL Test. 690. sz.; FAZEKAS – KÁDÁR – KÖKÉNYESI: A győri jezsuita 1073. (14827. tétel); vö.: SZINNYEI: Magyar írók XI. 1177.

³⁴² GyEL PL Test. 697. sz.

³⁴³ GyEL PL Test. 563. sz.; vö.: NAGY: Magyarország családai 36–38.

FORRÁSOK

GyEL = Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ Levéltára

GyKMLt = Győri Káptalan Magánlevéltára

Pléb. Lt. = Plébániai Levéltár

PL = Püspöki Levéltár

Test. = Testamenta

SZAKIRODALOM

- ACSAY: Főgimnázium = ACSAY FERENC: A Győri Kath. Főgimnázium története 1626–1900. Győr, 1901.
- ANTY: Csapody = ANTY ILLÉS: Csapody Lajos. In: Jezsuita Történeti Évkönyv 1940. Szerk.: GYENIS ANDRÁS. Budapest, [s. a.]. 65–118.
- BAKONYVÁRI: Pápai gimnázium = BAKONYVÁRI ILDEFONZ: A pápai kath. gymnasium története a pálosok idejében. Pápa, 1896.
- BÁN: Sopron = BÁN JÁNOS: Sopron újkori egyháztörténete (Győregyházmegye múltjából 4/2.) Sopron, 1939.
- BÁRTH: A katolikus papi hagyatékok = BÁRTH JÁNOS: A katolikus papi hagyatékok árverésének történeti néprajzi tanulságai. In: Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása. Szerk.: BÁRTH DÁNIEL. (Folcloristica Historica 4.) Budapest, 2021. 243–277.
- BEDY: Papnevelés = BEDY VINCE: A győregyházmegyei papnevelés története. (Győregyházmegye múltjából 2.) Győr, 1937.
- BEDY: Pápóci prépostság = BEDY VINCE: A pápóci prépostság és perjelség története. (Győregyházmegye múltjából 5.) Győr, 1939.
- BEDY: Székeskáptalan = BEDY VINCE: A győri székeskáptalan története. (Győregyházmegye múltjából 3.) Győr, 1939.
- BERKÓ – LEGÁNYI: Névár = BERKÓ PÁL – LEGÁNYI NORBERT: A Pannonhalmi Szent Benedek-Rend Névára 1802–1986. [S. l., s. a.]
- Cal. Jaur. 1775 = Calendarium Dioecesanum V. Cleri Jaurinensis ad annum Jesu Christi M. DCC. LXXV. Jaurini, [s. a.]
- Cal. Jaur. 1790 = Calendarium Dioecesanum V. Cleri Almae Dioecesis Jaurinensis pro anno a Christo nato M. DCC. LXXX. Jaurini, [s. s.]
- Cal. Jaur. 1797 = Calendarium Dioecesanum Cleri Jaurinensis pro anno a Christo nato M. DCC. XCVII. communi. Jaurini, [s. a.]
- Cal. Jaur. 1805 = Calendarium Dioecesanum Venerabilis Cleri Jaurinensis pro anno a Christo nato M. D. C. C. V. communi. Jaurini, [s. a.]
- Cal. Jaur. 1810 = Calendarium Dioecesanum Venerabilis Cleri Jaurinensis pro anno a Christo nato M. D. C. C. X. communi. Jaurini, [s. a.]
- Cal. Jaur. 1811 = Calendarium Dioecesanum Venerabilis Cleri Jaurinensis pro anno a Christo nato M. D. C. C. XI. communi. Jaurini, [s. a.]
- CSÁSZÁR: A Pálos-rend = CSÁSZÁR ELEMÉR: A Pálos-rend feloszlata. Századok 35. (1901) 310–331., 412–429.
- CSATKAI: Győri ferences kolostor = CSATKAI ENDRE: Az 1786-ban feloszlott győri ferences kolostor és templom leltára. Arrabona 6. (1964) 133–141.

- DÉNESI: A bencés rend = DÉNESI TAMÁS: A bencés rend a 17–18. századi magyar társadalomban. In: Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században. Szerk.: FORGÓ ANDRÁS – GÓZSY ZOLTÁN. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 11.) Pécs, 2019. 325–365.
- DOMINKOVITS: Csapó György = DOMINKOVITS PÉTER: Csapó György hidegségi plébános végrendelete (Adalék a 17. századi győri egyházmegye alsópapságának társadalomtörténeti vizsgálatához). Egyháztörténeti Szemle 5. (2004:1) 129–136.
- DOMINKOVITS: Zwei Pfarrertestamente = PÉTER DOMINKOVITS: Zwei Pfarrertestamente aus Hidegség. Angaben zur frühneuzeitlichen Sozialgeschichte des niederen katholischen Klerus der Diözese Raab. In: Bibliothekar und Forscher. Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Norbert Frank zum 60. Geburtstag. (Burgenländische Forschungen. Sonderband 25.) Eisenstadt, 2003. 41–56.
- FALLENBÜCHL: Trinitárius szerzetesek = FALLENBÜCHL FERENC: A rabváltó trinitárius szerzetesek Magyarországon. (A Szent István Akadémia Történelem-, Jog- és Társadalomtudományi Osztályának Értekezései. II. köt. 9.) Budapest, 1940.
- FAZEKAS – KÁDÁR – KÖKÉNYESI: A győri jezsuita = FAZEKAS ISTVÁN – KÁDÁR ZSÓFIA – KÖKÉNYESI ZSOLT: A győri jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1630–1773). 1–2. köt. (Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon 1.) Budapest, 2020.
- FAZEKAS – KÁDÁR – KÖKÉNYESI: A pozsonyi jezsuita = FAZEKAS ISTVÁN – KÁDÁR ZSÓFIA – KÖKÉNYESI ZSOLT: A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1637/1650–1773). 1–2. köt. (Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon 2.) Budapest, 2021.
- FEDERMAYER: Adalékok = FEDERMAYER ISTVÁN: Adalékok Révai Miklós győri éveire. Győri Tanulmányok 17. (1996) 5–52.
- FEDERMAYER: „Isten áldjon...” = FEDERMAYER ISTVÁN: „Isten áldjon még egyszer!” Révai Miklós és Paintner Mihály levelezése. 1782. április 18 – 1806. március 14. Szerk., bev.: NEMESNÉ MATUS ZSANETT. (Források 4.) Győr, 2011.
- GÉFIN: Szombathelyi Egyházmegye = GÉFIN GYULA: A Szombathelyi Egyházmegye története. III. köt. Szombathely, 1935.
- GÓZSY: Alsópapság = GÓZSY ZOLTÁN: Az alsópapság helyzete a 18. században a pécsi egyházmegyében. In: Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században. Szerk.: FORGÓ ANDRÁS – GÓZSY ZOLTÁN. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 11.) Pécs, 2019. 211–258.
- GYÖNGYÖSSY: Egy csongrádi plébános = GYÖNGYÖSSY ORSOLYA: „Tsokoládé főző edénytől az arany lánczos óráig”. Egy csongrádi plébános személyes tárgyainak jegyzéke 1840-ből. In: Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása. Szerk.: BÁRTH DÁNIEL. (Folcloristica Historica 4.) Budapest, 2021. 297–311.
- HADROVICS: Schrifttum und Sprache = LÁSZLÓ HADROVICS: Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert. Budapest, 1974.
- HELLE: Czéh-nyomda = HELLE MÁRIA: A vásári cédulától az agrárszakkönyvekig. A magyaróvári Czéh-nyomda kiadványainak bibliográfiája 1836-tól 1909-ig. (Nemzeti Téka) Budapest, 2015.
- HERMANN: Katolikus egyház = HERMANN EGYED: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae 1.) München, 1973.
- HESZ: Namensliste = LÁSZLÓ HESZ: Die Namensliste der Mönche der ungarischen Paulinerprovinz am 20. März 1786 (Budapest, OSZK, Fol. Lat. 2025.) In: Der Paulinerorden. Geschichte – Geist – Kultur. Hrsg.: GÁBOR SARBAK. (Művelődéstörténeti Műhely. Tagungen zur Ordensgeschichte 4/2.) Budapest, 2010. 349–351.
- HORVÁTH: Alsópapság könyvkultúrája = HORVÁTH JÓZSEF: Adalékok a Győri Egyházmegye

- római katolikus alsópapságának könyvkultúrájához. Falusi és mezővárosi plébánosok könyvhagyatékai (1770–1820). In: Könyvek magántulajdonban (1770–1820). Szerk.: DÓBÉK ÁGNES. (Reciti Konferenciakötetek 6.) Budapest, 2020. 63–85.
- HORVÁTH: Boldogasszonyi = HORVÁTH ATHANÁZ: A boldogasszonyi kegyhely története. Neu-siedl am See, 1926.
- HORVÁTH: Életmód = HORVÁTH SÁNDOR: A Győri és a Szombathelyi Egyházmegye plébánosainak életmódja a 18. században. In: In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győri egyházmegye történetéből. Szerk.: NEMES GÁBOR – VAJK ÁDÁM. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 13.) Győr, 2011. 181–198.
- HORVÁTH: Lébényi plébánosok = HORVÁTH JÓZSEF: Lébényi plébánosok hagyatékai a 18–19. század fordulóján (Kísérlet egy irategyüttes elemzési lehetőségeinek bemutatására). Arrabona 39. (2001:1–2) 329–364.
- HORVÁTH: Magyarkimle lelkipásztorai = HORVÁTH JÓZSEF: Magyarkimle lelkipásztorai (1788–1857). In: Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára. Szerk.: ARATÓ GYÖRGY – NEMES GÁBOR – VAJK ÁDÁM. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 25.) Győr, 2016. 115–149.
- HORVÁTH: Népi vallásosság = HORVÁTH JÓZSEF: Adalékok a népi vallásosság kutatásához a XVII–XVIII. századi győri végrendeletek alapján. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében II. Szerk.: S. LACKOVITS EMÓKE. Veszprém–Debrecen, 1997. 93–100.
- HORVÁTH: Streibig nyomda = HORVÁTH JÓZSEF: Adalékok a győri Streibig nyomda vonzásokörzetének vizsgálatához. Arrabona 59. (2021) 247–278.
- HORVÁTH: Szegények = HORVÁTH JÓZSEF: A szegényekről való gondoskodás a 17–18. századi Győrben a végrendeleti kegyes hagyományok tükrében. In: A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére. Szerk.: CZOCH GÁBOR – SASFI CSABA – TÓTH ÁRPÁD. Budapest, 2022. 64–80.
- HORVÁTH: The Last Four Decades = JÓZSEF HORVÁTH: The Last Four Decades of Research on Wills in Hungary. Acta Ethnographica Hungarica 67. (2022:1) 99–126.
- HORVÁTH: Zur Geschichte = JÓZSEF HORVÁTH: Zur Geschichte der Sammlungen. In: Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr. Hrsg.: ANDRÁS VIZKELETY. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae 3.) Budapest, 1998. 7–15.
- KARÁCSONYI: Magyarország egyháztörténete = KARÁCSONYI JÁNOS: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Bev.: CSORBA LÁSZLÓ. Bibliogr.: GAZDA ISTVÁN. (Tudománystár) Budapest, 1985.
- KÁROLY – NYIRÁK: Emlékkönyv = Emlékkönyv a székesfehérvári püspöki megye százados ünnepére. 1877. Összeáll.: KÁROLY János – NYIRÁK SÁNDOR. Székesfehérvár, 1877.
- KERÉNYI: Nagy János = KERÉNYI OLAF: A magyar irodalmi népiesség úttörői. I. (Nagy János, szanyi plébános élete és irodalmi munkássága.) (Pannonhalmi Füzetek 23.) Pannonhalm, 1939.
- KISBÁN: Pálosrend = KISBÁN EMIL: A magyar Pálosrend története. II. (1711–1786). Budapest, 1940.
- KOLLÁNYI: Alsópapság = KOLLÁNYI FERENC: A magyar kath. alsópapság végrendelkezési joga, ennek története, jelenlegi állapota, és a hagyatékok körül követendő eljárás. Esztergom, 1890.
- KOLLÁNYI: Főpapság = KOLLÁNYI FERENC: A magyar kath. főpapság végrendelkezési jogának története. Budapest, 1896.
- KOVÁCS: A csornai = KOVÁCS IMRE ENDRE: A csornai premontrei prépostság 1802. évi visszaállításának története. In: Hermann Egyed Emlékkönyv. Szerk.: SÜMEGI JÓZSEF – ZOMBORI ISTVÁN. (METEM Könyvek 20.) Budapest, 1998. 195–201.
- KUZMICH: Kulturhistorische Aspekte = LUDWIG KUZMICH: Kulturhistorische Aspekte der burgenlandkroatischen Druckwerken bis 1921 mit einer primären Bibliographie. (Burgenländische Forschungen. Sonderband 10.) Eisenstadt, 1992.

- LAJBER: Fertőszéplak = LAJBER IMRE: Fertőszéplak község története (A kezdetektől a II. világháborúig). (Pécs, 1993.)
- LELKES: Helységnév-azonosító = LELKES GYÖRGY: Magyar helységnév-azonosító szótár. Budapest, 2011.
- LUKÁCS: Cat. gen. = LADISLAUS LUKÁCS: Catalogus generalis seu nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773). Pars I–III. Roma, 1987–1988.
- LUKÁCS: Cat. pers. = LADISLAUS LUKÁCS: Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae Societatis Iesu. XI. 1770–1773. Roma, 1995.
- LUKÁCSI: Szószék és világosság = LUKÁCSI ZOLTÁN: Szószék és világosság. A magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 18.) Győr, 2013.
- MKL = Magyar Katolikus Lexikon. I–XVII. Főszerk.: DIÓS ISTVÁN. Szerk.: VICZIÁN JÁNOS. Budapest, 1993–2014.
- MOHL: Gnadenort Loreto = ADOLF MOHL: Der Gnadenort Loreto in Ungarn. Eisenstadt, 1894.
- MOHL: Jeles papok = MOHL ADOLF: Győregyházmegyei jeles papok. Győr, 1933.
- NAGY: Magyarország családai = NAGY IVÁN: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. 8. köt. Pest, 1861.
- NÁNÁSY: Testamentom = NÁNÁSY BENIAMIN: Testamentom a' Magyar Országi törvények szerint. Pest, 1798. (Hasonmás kiadása: Budapest, 2007.)
- NÉMETH: Szent Kamill-rendi = NÉMETH AMBRUS: Szent Kamill-rendi szerzetesek Győrött, 1761–1786. (A Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztályának felolvasó üléséből 91.) Budapest, 1915.
- NÉMETH: Szentferencrendiek = NÉMETH AMBRUS: Adalékok a szentferencrendiek egykori győri kolostorának történetéhez. Második, befejező közlemény. Győri Szemle 2. (1931) 200–208.
- NÉMETHY: Series parochiarum = LUDOVICUS NÉMETHY: Series parochiarum et parochorum Archi-Dioecesis Strigoniensis ab antiquissimis temporibus usque annum MDCCCXCIV. Strigonii, 1894.
- PATAKI: Szerzetesrendek = PATAKI KATALIN: A magyarországi szerzetesrendek vagyona és személyi állománya Mária Terézia uralkodása idején, különös tekintettel a koldulórendi kolostorokra. In: Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században. Szerk.: FORGÓ ANDRÁS – GÓZSY ZOLTÁN. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 11.) Pécs, 2019. 367–386.
- PERGER: Győr-Újváros népessége = PERGER GYULA: Győr-Újváros népessége II. József uralkodása alatt. 1785. (Győri Tanulmányok Füzetek 14.) Győr, 2011.
- PERGER: A „Nyájas Múzsza” = PERGER GYULA: A „Nyájas Múzsza” és az „Oroszlány”. Doromb. Közköltészeti Tanulmányok 7. (2019) 121–144.
- PETRUCH: Anyakönyv = A trencsényi jezsuita noviciátus anyakönyve 1655–1772. Közzéteszi: PETRUCH ANTAL. In: Jezuista Történeti Évkönyv 1942. Szerk.: GYENIS ANDRÁS. Budapest, [s. a.]. 266–477.
- PFEIFFER: Történeti névtár = PFEIFFER JÁNOS: A Veszprémi Egyházmegye történeti névtára (1630–1950) püspökei, kanonokjai, papjai. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae 8.) München, 1987.
- Schem. Jaur. 1814 = Schematismus Almae Dioecesis Jaurinensis pro anno a Christo nato 1814. Jaurini, [s. a.]
- Schem. Jaur. 1816 = Schematismus Almae Dioecesis Jaurinensis pro anno a Christo nato 1816. Jaurini, [s. a.]
- Schem. Jaur. 1834 = Schematismus Venerabilis Cleri Almae Dioecesis Jaurinensis pro anno communi MDCCCXXXIV. Jaurini, [s. a.]

- SIPTÁR: Szerzetesség = SIPTÁR DÁNIEL: Adatok a magyarországi római katolikus férfi szerzetesség létszámának meghatározásához az 1770-es évek elejéről. In: Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században. Szerk.: FORGÓ ANDRÁS – GÓZSY ZOLTÁN. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 11.) Pécs, 2019. 309–324.
- STOEGER: Scriptores = IOANNES STOEGER: Scriptores Provinciae Austriae S. I. Viennae, 1855.
- SZILAS: Jezsuiták plébániai munkában = SZILAS LÁSZLÓ: Jezsuiták plébániai munkában Magyarországon a XVI–XVIII. században. In: A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Szerk.: SZILÁGYI CSABA. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti Konferenciák 2.) Piliscsaba, 2006. 190–199.
- SZINNYEI: Magyar írók = SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. köt. Budapest, 1891–1914.
- SZULY: A Győri Egyházmegye = SZULY RITA: A Győri Egyházmegye 18. századi egyházszervezete és plébániahálózata a 18. században. Arrabona 60. (2022) 115–142.
- TOBLER – SEEDOCH: Školstvo = FELIX TOBLER – JOHANN SEEDOCH: Školstvo od 16. stoljeća do 1921. g. In: Povijest i kultura Gradišćanskih Hrvata, Ured. Ivan Kampuš. Zagreb, 1995. 233–247.
- VAJK: Végrendeleti = VAJK ÁDÁM: Végrendeleti sorozatok. Testamentarische Reihe. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Segédletek 4.) Győr, 2004.
- VELICS: Vázlatok = VELICS LÁSZLÓ: Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából. Harmadik zárófüzet (1690–1773). Budapest, 1914.

FORMER MONASTIC PRIESTS IN THE DIOCESE OF GYŐR AT THE TURN OF THE 18TH-19TH CENTURIES – IN THE LIGHT OF THEIR BEQUEST DOCUMENTS

In my study, I attempt to find out how many bequests of former monastic priests of the monastic orders dissolved by Maria Theresa and Joseph II are kept in the Győr Diocesan Archives, how many priests gave these orders to the Diocese of Győr and what role they played in the operation of the Diocese. I also examine why they chose the Diocese of Győr: whether they had any previous connections with it (whether they came from the Diocese, studied here, or were active here at the time of the dissolution, etc.). I also look into how, in addition to their pastoral work, they enriched the Diocese (by teaching at an educational institution here, by their scientific and/or literary work, by donating their library to an institution or an individual here, or in other ways).

In the course of my research, I examined in depth the probate records of some 80 former monastic priests held in the Győr Diocesan Archives, of whom almost half were former Jesuits and over a quarter former Paulites, with the remainder belonging to nine other orders. I am confident that the data gathered from these sources – wills, estate inventories, auction records, etc. – will significantly expand our knowledge of the former monastic priests serving in the Diocese of Győr at the turn of the 18th and 19th centuries and will help us to gain a more thorough understanding of the church history of the period and also to understand the changes in the lives of the former monastic priests through the presentation of their individual stories.

József Horváth

Gulyás Kristóf

A TÁRSADALOM PEREMÉN MOSON VÁRMEGYE KOLDUSAI EGY 1783-AS ÖSSZEÍRÁS FÉNYÉBEN

Bevezetés, témamegjelölés

A 18. század Magyarország történetében a reorganizáció, egyszersmind az állam-szervezet és társadalom markáns átalakulásának korszaka.¹ Az ország újjáépítésének egyik fontos része volt a hivatali szervezet, adminisztráció átalakítása, korszerűsítése, melynek következtében olyan szervek jöttek létre, melyek az országgyűlések mellett, néha azokat kifejezetten mellőzve váltak az uralkodói akarat végrehajtóivá, közvetítőivé. A 18. század során az 1723-ban létrehozott Helytartótanács vált az elsődleges kormányzati szervvé, melynek egyik fontos feladata volt a közvetítés az uralkodó és a helyi intézmények között – előbbi utasításokkal látta el utóbbiakat, melyek végrehajtásával megugrott a hivatali irattermelés mértéke is.² Ebben jelentős szerepet játszott a békés időszak, valamint az új intézmények átfogó információigénye, mely jelentős mértékben a „felvilágosult állam” és annak uralkodóinak önképéből következett.³ A fentebb tárgyalt tényezőknek köszönhetően jött létre az a mennyiségileg is jelentős összeírás-típusú vármegyei forrásanyag, melyek közül egyet, egy Moson vármegye koldusairól szóló összeírást elemezni kívánok.

A koldusok és a társadalom egyéb marginális csoportjai iránt a 20. század folyamán nőtt meg a történettudomány képviselői részéről az érdeklődés. Az elmúlt évszázad során több fontos mű is született, mely a fentebb nevezett csoportok történetével foglalkozott; különböző módon közelítve meg a kérdést.⁴ Tanulmányomban egy konkrét forrás elemzésére vállalkozom, melyet Moson vármegye készített el a Helytartótanács utasítására 1783-ban.

A földrajzi és társadalmi kontextus – Moson vármegye a 18. században

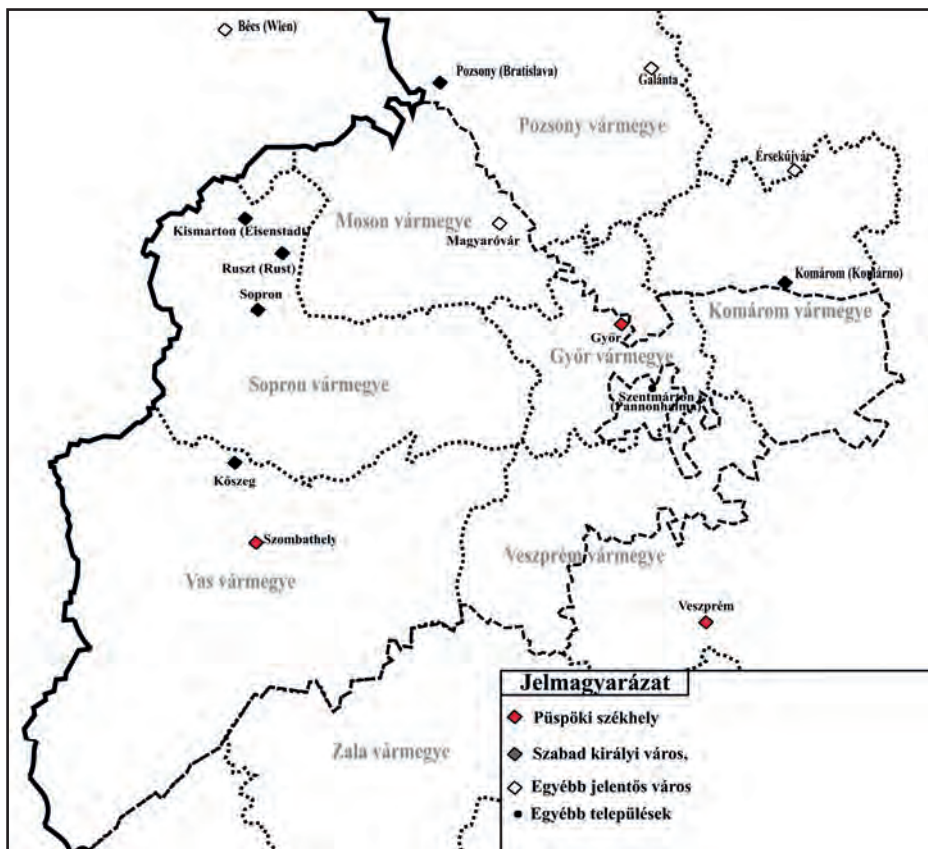
Vizsgálatom terét Moson vármegye adja, mely Magyarország nyugati határterületén, a Dunántúl északnyugati sarkában, közvetlenül Bécs előterében helyezkedett el. (1. térkép)

¹ Részletesen lásd: KATUS: A modern Magyarország 63–67.

² Történetével kapcsolatban lásd: EMBER: A Magyar Királyi Helytartótanács, különös tekintettel: 23–30.; FELHŐ – VÖRÖS: A helytartótanácsi levéltár 5–34.

³ A felvilágosult állam ellenőrzési koncepciójával kapcsolatban lásd: MARCZALI: Mária Terézia 248–249.; SCHLETT: A politikai gondolkodás 269.

⁴ Röviden áttekintve a teljesség igénye nélkül: PÁLOS: Szegénység, szegénygondozás; KINCSES: Fejezetek a XVI–XVIII. századi; POLGÁR: A szegényekről való gondoskodás, CSIZMADIA: A szociális gondoskodás; KULCSÁR: Adatok Moson megye; BUDA: Szemelvények a szegénygondozás; FAZEKAS: „Mi, Isten képét viselő szegények...”

1. térkép

A Nyugat-Dunántúl vármegyei, fontosabb települései és vonzáskörzete a 18. században. (Készítette a szerző 2023-ban a Fazekas István 2014-ben megjelent tanulmánykötetében szereplő térképmelléklet alapján)⁵

A vármegye földrajzi sajátossága, hogy területe nyugati, déli és északkeleti irányban zárt, északnyugati, északi és délkeleti irányban viszont nyitott volt; nyugaton a Fertő tó, délen a Hanság, északkeleten pedig a Szigetköz és a Duna övezte.⁶ A területet négy jelentős város fogta közre: Bécs, Pozsony, Győr és Sopron (elhelyezkedésüket, valamint a vármegye elhelyezkedését a Nyugat-Dunántúlon lásd: 1. térkép). A vármegye települései között szabad királyi város nem volt; azok vagy mezővárosok (*oppidum*), vagy falvak (*pagus*, *villa*) voltak.⁷ A területen két család

⁵ FAZEKAS: A reform útján, térképmelléklet.

⁶ Földrajzával kapcsolatban részletesen lásd: HALLER: Mosonvármegye 17–63.

⁷ A mezővárosok és falvak száma a korszakban vagy változó volt, vagy a különböző összeírásokban szereplő adatok pontatlanságával magyarázhatjuk a kisebb-nagyobb eltéréseket. Az 1713-as vizitáció 14 települést sorolt be mezővárosi kategóriába (lásd: GyEL PL CV MOSON 1713). Bél Mátyás vármegyeleírása csak 9 települést említ mezővárosként (Bél: Az újkori Magyarország, 61–117.), míg

(Habsburg és Esterházy) négy jelentős méretű uradalma (magyaróvári uradalom – Habsburg család; boldogasszonyi⁸ uradalom – herceg Esterházy; köpcsényi uradalom – herceg Esterházy; gátai [lajtakáti] uradalom – gróf Esterházy), valamint három területileg kisebb, főnemesi családok kezében lévő birtok (oroszvári – gróf Zichy; dunacsúnyi – gróf Szapáry; pándorfalui – gróf Harrach) osztozott.⁹ Ezenkívül nagyobb birtokosok voltak a győri és szombathelyi káptalanok, a heiligenkreuzi ciszterci apátság, valamint 1773-as felosztásukig a győri jezsuiták is.¹⁰

A vármegye társadalmának képét négy etnikum¹¹ (német, magyar és horvát, valamint a 18. században megjelent roma népesség), másrésről négy vallás (római katolikus, evangélikus, református és zsidó) jelenléte határozta meg a 17. század végétől fogva.¹² A lakosság többségét a németek alkották, az általuk lakott települések a vármegye mindegyik részén megtalálhatóak voltak.¹³ A magyarság képviselői elsősorban a vármegye keleti részén, valamint a Szigetközben és annak környékén laktak, míg a horvát többségű települések (Bezenyét és Horvátkimlét leszámítva) a vármegye északi részén terültek el.¹⁴ A helyi felekezetek kapcsán fontos kiemelni, hogy a 17. század második felében a katolikus vallás domináns helyzetbe került. Az evangélikus vallás pozíciói jelentősen meggyengültek, egyházszervezetüket felszámolták, a református felekezet képviselőiről a 18. század végére elhallgatnak a források. A betelepülő zsidóság – a protestáns felekezetekkel ellentétben – számszerűleg és arányaiban is megerősödött a 18. század folyamán.¹⁵ A vármegye korabeli közigazgatásával kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy Moson vármegye a jelzett korszakban két járásra volt osztva, a Lajtán inneni és a Lajtán túli járásokra (lásd lentebb, 2. térkép). Ez a vármegyei források keletkezésének kapcsán fontos adalék, hiszen azokat a járási beosztások alapján készítették el a vármegyei tisztikar tagjai.¹⁶

az 1773-as adatok alapján összeállított Lexicon Locorum 11-et (LEXICON LOCORUM 137–138.). Magyaróvár azon törekvése, hogy saját magát megváltsa és szabad királyi városi rangra emelkedjen, kudarcot vallott, részben a Rákóczi-féle felkelés és szabadságharc hadműveleteinek pusztítása, részben a térségben dúló pestisjárvány anyagi következményei, de elsősorban a helyi polgárság belső megosztottsága miatt. Részletesen lásd: MIHÁLY: Magyaróvár kiváltságos mezőváros 71–89.; és MIHÁLY: Érdességek a 650 éves 71–81.

⁸ Azoknak a településeknek, melyek a mai Magyarország határain kívülre esnek, magyar nevüket használok tanulmányomban. A melléklet táblázataiban felsorolom mai nevüket is. A névazonosítás ellenőrizhető: LELKES: Magyar helységnev-azonosító.

⁹ Részletesen lásd: BÉL: Az újkabkori Magyarország 59–60.; HORVÁTH: Bécs vonzásában, térképmelléklet – III.

¹⁰ Lásd: BÉL: Az újkabkori Magyarország 60.

¹¹ Tanulmányomban az etnikum fogalmat kívánom használni a nemzetiség helyett. A fogalmakkal kapcsolatban lásd: ROMSICS: Nemzet, nemzetiség 13–37.

¹² HALLER: Mosonvármegye 122–130. Részletesen lásd: GULYÁS: A Moson vármegyei katolikus.

¹³ LEXICON LOCORUM 137–138.; HORVÁTH: Bécs vonzásában 72–73.

¹⁴ HORVÁTH: Bécs vonzásában 71–81.; N. FODOR: Moson megye etnikai 70–72., 81.

¹⁵ GULYÁS: A Moson vármegyei katolikus 126–127.

¹⁶ A járásokkal kapcsolatban is kisebb-nagyobb eltérések tapasztalhatóak a különböző források között.

Szegénykérdés, kolduskérdés a 18. században

A Moson megyei 18. századi kolduskérdés teljeskörű feldolgozása eddig csak részben történt meg (elsősorban Kulcsár Imre révén, aki a vármegye egészségügy-történetén keresztül érintette a kérdést), erre most sem teszek kísérletet. Ennek oka az, hogy a kérdés teljeskörű tárgyalása túlfeszítené tanulmányom kereteit. Ami az általam elemzett forrás eddigi történettudományi kihasználtságát illeti, a helyzet nem egyértelmű. Egy forráskiadáshoz írt bevezető szövege alapján erősen feltételezhető, hogy Mihály Ferenc néhai mosonmagyaróvári levéltáros ismerte a forrást, noha tanulmányából az arra való konkrét hivatkozás hiányzik.¹⁷ Kulcsár Imre munkájában sincs egyértelmű utalás arra, hogy felhasználta volna, ugyanakkor tanulmánya annyira részletes és adatgazdag, hogy a forrás ismeretét kizárni nem lehet. Kutatásom során így a fentebb említett, Kulcsár Imre által jegyzett tanulmányból, valamint Horváth Gergely Krisztián 19. századi Moson vármegyéről írott monográfiájából indultam ki. Utóbbi meglátása szerint a koldusokról való gondoskodás kérdése még a 19. században nem különült el élesen a szociális szféra többi problémájától.¹⁸ Ezt alátámasztja Beregszászi Balázs munkája, mely a mosonmagyaróvári Karolina kórház korai történetével kapcsolatban szolgál adalékokkal. Beregszászi szerint a magyaróvári kórházi egészségügy és szegényellátás a 19. század folyamán szinte végig összekapcsolódott.¹⁹ Az általam feltárt források sem mondanak ellent a szakirodalom eddigi megállapításainak – a vármegyei „kórházakban” koldusok is laktak életvitelszerűen.²⁰ Horváth Gergely Krisztián ugyanakkor munkájában rámutatott, „koldusnak lenni” nem feltétlenül jelentett egyet azzal, hogy az illető koldulásból kellett, hogy megéljen; vándorló, kóborló személyt is érthettek alatta.²¹ Ehhez az állításhoz két további megjegyzést kívánok hozzáfűzni. Első kiegészítésem az, hogy a „koldulás” mint tevékenység sem csak a koldusokhoz kötődött; a remeteségek, kolduló szerzetesrendek kolostorai koldulási körzetekkel rendelkeztek.²² Második megjegyzésem az, hogy a 18. századi

A LEXICON LOCORUM nem különíti el őket, Bél Mátyás két járásról tud (Bél: Az újbabkori Magyarország 61., 113.), azonban az általam elemzett forrásban máshol húzódnak a járáshatárok, mint Bél Mátyás művében (Lébény, Mecsér, Horvátkimle és Mosonszentmiklós településeket Bél Mátyás a Lajtán túli járásba sorolta – lásd: BÉL: Az újbabkori Magyarország 113–114.). A jelek szerint a 19. században a vármegyei beosztás már teljesen más logikát követett (Vö.: HORVÁTH: Bécs vonzásában, II. térkép-melléklet). A továbbiakban a forrás beosztását fogom követni.

¹⁷ BÉL: Az újbabkori Magyarország 32.

¹⁸ HORVÁTH: Bécs vonzásában 392–398.

¹⁹ BEREKSZÁSZI: A Moson vármegyei. A kérdésekkel kapcsolatban általánosságban lásd: KINCSES: Fejezetek a XVI–XVIII. századi 57–59.

²⁰ A korabeli kórházak szerepéről lásd: KINCSES: Fejezetek a XVI–XVIII. századi 57–59.

²¹ Koldusok (*mendicus*) kifejezés részben tényleges koldusokra, részben csavargókra, részben vándorló romákra is utalhat. (Ezzel kapcsolatban lásd: HORVÁTH: Bécs vonzásában 387–394.). Az általam bemutatandó koldusösszeírást vizsgálva arra jutottam, hogy az ott összeírt személyek „valódi koldusok”; egyrészt az összeírást készítő személyek rendszeresen feltüntették azt is, hogy mennyi év óta tartózkodik az adott helységben az illető személy, másrészt a vármegye külön utasítást kapott a helyi romák összeírására, valamint hiányoznak az összeírásokból a roma családok is.

koldusokat nem érdemes hajléktalan személyekkel azonosítani, a koldus-státusz nem jelentett egyet a hajléktalansággal – a 18. században a koldus-létet inkább foglalkozásként érdemes értelmezni.²³

A korabeli államhatalom elsősorban tiltó, korlátozó rendelkezésekkel, királyi és helytartótanácsi rendeletekkel igyekezett javítani az egyébként súlyosnak mondható helyzeten.²⁴ 1775-ben Mária Terézia a *Regulatio mendicorum et vagorum* rendelettel egyrészt felülvizsgálta az addig kiadott összes koldusokra vonatkozó rendelkezést, másrészt külföldi és belföldi kategóriákra osztotta az országban élő koldusokat.²⁵ Az tény, hogy a Dunai Monarchia vezetői, központi szervei inkább „rendőri munkaként” tekintettek a koldusok ügyére (adott esetben pénzügyi büntetést, elzárást rendelt el a dolgozni tudó, de nem akaró koldusok számára); ez azonban nem tért el a korszak többi államának magatartásától.²⁶ A legfontosabb rendelkezés témánk és a forrás feldolgozásának szempontjából az volt, hogy az egyes településeknek gondoskodniuk kell koldusaikról.²⁷ Fontos megjegyezni, hogy a kolduló személyekről való gondoskodás ennek ellenére nem rekedt meg a tiltás, fegyelmezés és büntetés szintjén. Mihály Ferenc tanulmányában kiemelte, hogy a vármegyei lakosok végrendeleteikben mindig hagytak kisebb-nagyobb összegeket a szegényekre és a koldulásból élőkre.²⁸ A koldusok tudatos istápolására, ápolására, róluk való gondoskodásra elsősorban az egyházi rendek, személyek, valamint a városi, megyei ispótyályok vállalkoztak, jóllehet, utóbbiak jelentős részének működése is kegyes alapítványokon alapult;²⁹ az „állami intézmények” létrejöttére II. József uralkodásáig várni kellett.³⁰

A forrás

Az 1783-as koldusösszeírás egy hat részből álló dokumentum;³¹ két járási összeírást (Lajtán inneni és Lajtán túli járások, Moson vármegye két korabeli járása),³² három

²² Erre példaként lásd: P. TAKÁCS – PFEIFFER: Szent Ferenc fiai, 699–730.

²³ Erre jó példa Paulus Reiberling máriakálnoki lakos esete, aki – noha koldusként élte mindennapjait – az anyakönyvekben szereplő bejegyzés szerint halálakor a 77. számú ház lakója volt. GyEL V. Máriakálnok, K-E-M, 1765–1807, 1789. november 13-i bejegyzése.

²⁴ A korabeli koldusügy súlyosságáról lásd: POLGÁR: A szegényekről való 41–42. A rendeletekkel kapcsolatban lásd: FAZEKAS: „Mi, Isten képét viselő szegények...” 218–219.

²⁵ BUDA: Szemelvények a szegénygondozás 210.

²⁶ Történeti áttekintésként: PÁLOS: Szegénység, szegénygondozás 7–43. Lásd továbbá: CSIZMADIA: A szociális gondoskodás 23–32.

²⁷ BUDA: Szemelvények a szegénygondozás 209.

²⁸ BUDA: Szemelvények a szegénygondozás 209.

²⁹ CSIZMADIA: A szociális gondoskodás 17–19. Konkrétan Sopron példáján keresztül a problémát lásd: KINCSES: Fejezetek a XVI–XVIII. századi 65–68.

³⁰ A korszakról és az állami szerepvállalás kezdetével kapcsolatban, elsősorban az elmebetegségben szenvedők ellátásával kapcsolatban lásd: KOVÁCS: A lélek betegségeinek.

³¹ Jelzete: GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050.

kórházakban lakó koldusokról szóló összeírást (Magyaróvár, Miklóshalma, Nezsider)³³ és egy szegényházi összeírást (Magyaróvár) tartalmaz.³⁴ A felvett adatokat az összeírók táblázatszerűen rendezték el: felvezették a helység nevét (*nomen loci*), a koldusok nevét (*nomen et cognomen mendici*), származási helyüket (*patria*), életkorukat (*aetas*), (egykori) foglalkozásukat (*conditio*), és egészségügyi állapotukat (*status sanitatis*), valamint azt, hogy az adott személy hány éve lakott a településen (*tempus morae in loco isto*). Mindezen adatok ki is jelölik a lehetséges vizsgálódások kereteit, lehetőségeit.³⁵ A továbbiakban ezen adatok alapján fogom bemutatni Moson vármegye koldusrétegének általános jellemzőit, valamint igyekszem értelmezési lehetőséget is nyújtani. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy noha a forrás látszólag a teljesség igényével készült, két hiánnyal is rendelkezik; egyrészt a zsidó valláshoz tartozó koldusokat, valamint a romák többségét ismeretlen okokból nem vezették fel a listára,³⁶ másrészt a vármegye a forrásban csak az általa is ismert és elismert³⁷ koldusokkal foglalkozott, a vármegyei szegényekkel nem. A vármegyei vagyonosodási viszonyokra, általános értelemben vett szegényügyre tehát nem lehet következtetéseket levonni belőle (például a zsellérek társadalmi és gazdasági helyzetével kapcsolatos információkra nem bukkanhatunk benne).

Koldusok létszáma a vármegyén belül

A koldusok létszámának elemzése érdekében az adatokat településenként összesítettem, majd az eredményeket térképre vetítettem (lásd: 1. térkép). Az adatok fényében a következő megállapításokat vontam le:

³² GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 1. és GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/399/2050. No. 5. Érdekesség, hogy a vármegye Magyaróvárból kiindulva szemlélte saját területét – „Lajtán innen” az ő olvasatukban keletre volt – ugyanennek a kifejezésnek ausztriai olvasatával szemben, ahol ez a birodalom nyugati részét jelentette.

³³ GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 2. valamint GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No.4. A miklóshalmi kórház összeírását hozzáragsztották a Lajtán túli járás összeírásához (GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/399/2050. No. 5.).

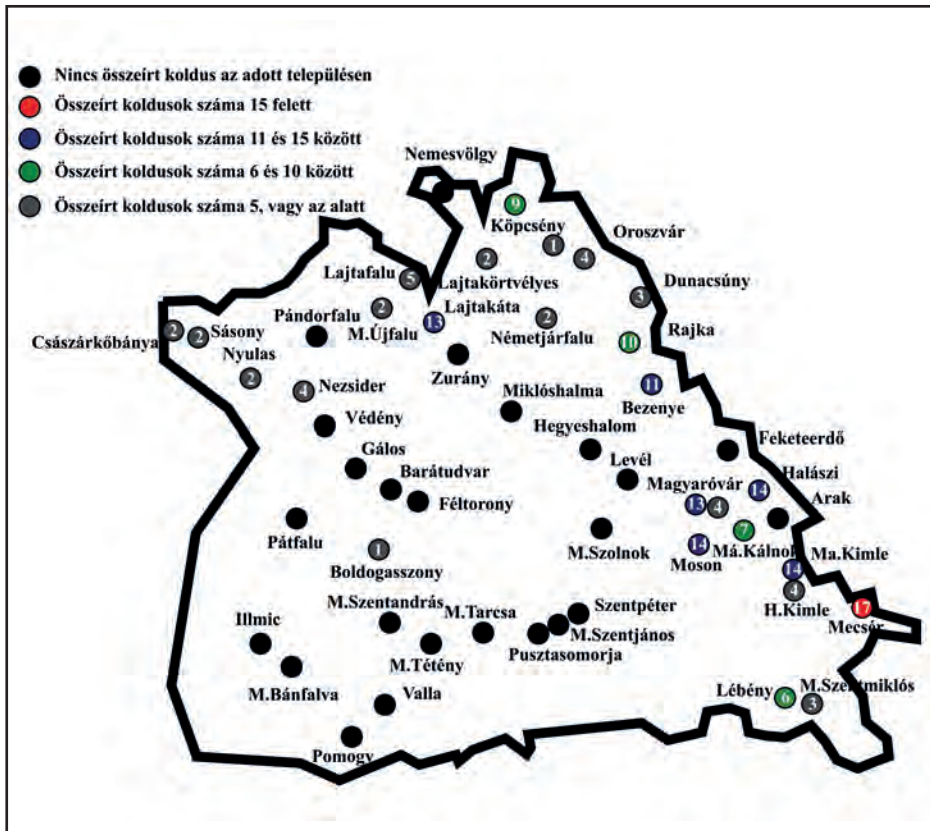
³⁴ GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 3.

³⁵ A foglalkozások esetében legtöbbször csak általános megnevezésekre (pl.: *operarius*) hagytak az összeírók, így részletes elemzésből ez a kategória kimarad. Az összeírt személyek között szerepelt négy varga (*sutor*), öt pásztor (*pastor/pastorissa*), egy takács (*textor*), egy szabó (*sartor*) és egy kovács (*faber ferrarius*), 24 földműves jobbágy (*rusticus/rustica*), 21 zsellér (*inquilinus/inquilina*) és két házatlan zsellér (*subinquilinus*).

³⁶ Ennek oka feltehetően az lehetett, hogy maga a Helytartótanács is külön összeírásokban kérte a zsidósággal és romákkal kapcsolatos információkat. Zsidósággal kapcsolatban ez ügyben lásd: KOMORÓCZY: A zsidók története 596–597. A forrásban mindössze egy roma személyt (*neo-rustica vidua*) találhatunk, Maria Uivarit, 50 éves németújvári lakost. GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 1. 1. o.

³⁷ A korabeli koldusok egyfajta igazolást, koldusjelvényt kaptak arról, hogy koldusok. Vö. FAZEKAS: „Mi, Isten képét viselő szegények...” 219.

1. A vármegyén belül a koldusok elhelyezkedése kiegyensúlyozatlan. 201 koldusból élő személyt írtak össze 27 településen; a vármegye területén 24 olyan település található, ahol nem írtak össze koldusokat, ezek többsége a vármegye nyugati-délnyugati részén terül el.³⁸ A koldusok zöme a vármegye Magyaróvártól Lébényig terjedő negyedében lakott; ezenkívül többségük lakhelyeül mindössze kilenc település (Magyaróvár, Lajtakáta, Nezsider, Bezenye, Halászi, Magyarkimle, Miklóshalma és Mecsér) szolgált.³⁹ (2. térkép)

2. térkép

Moson vármegye településein, intézményeken kívül lakó koldusok (1783).

(Készítette a szerző 2024-ben, a Fazekas István 2014-ben megjelent tanulmánykötetében szereplő térképmelléklet alapján)⁴⁰

³⁸ Lásd: 2. térkép. Adatok forrása: Melléklet 1–2. táblázatai.

³⁹ Lásd: 2. térkép. Adatok forrása: Melléklet 1–2. táblázatai.

⁴⁰ Adatok forrása: Melléklet 1–2. táblázatai.

2. Ezen kilenc település közül kettő uradalmi központ (Magyaróvár, Lajtakáta); három területén van kórház (Nezsider, Miklóshalma, Magyaróvár) és kettő töltött be közigazgatási központi szerepet (Magyaróvár és Nezsider, mint járásközpontok). Köpcsényben mint uradalmi központban, szintén jelentős létszámú koldus lakott.
3. Feltűnő, hogy jelentős számú koldus lakja a Győr–Moson–Magyaróvár–Rajka–Oroszvár–Köpcsény irányba haladó bécsi út mellet fekvő településeket. Ez részben következhet abból a tényből, hogy ezen településeket Alsó-Ausztriához szoros kapcsolat fűzte;⁴¹ részben pedig azt sejteti, hogy ez az út fő vándorlási és betelepedési irányként is szolgálhatott a megyén kívülről érkező személyek számára.
4. Szembetűnő, hogy a vármegye németek által lakott nyugati és középső részén kevés koldust írtak össze (kivételt képez a fentebb már említett Miklóshalma és Nezsider). Ez egyszerre utalhat a vármegyei németek jobb gazdasági viszonyaira, a források esetleges hiányosságára, valamint a fentebb említett Köpcsény–Rajka–Magyaróvár–Lébény főúttól való relatív távolságra és attól való félreesésre.⁴² Ez utóbbi jelenség azonban csak a vármegyén kívülről származó koldusok elhelyezkedésére ad magyarázatot; a szigetközi Halászi, Mecser, Máriakálnok, Magyarakimle, valamint a horvát lakosság által lakott Bezenye nagy létszámú, helyi születésű koldus-rétegének létrejöttére nem (lásd: 2. térképet). A halászi, máriakálnoki és magyarakimlei koldusok nagy számát okozhatta még a település viszonylagos elzártsága a vármegye többi részétől, Mecser esetében azonban ez az elzártság csak korlátozottan, Bezenye esetében pedig egyáltalán nem jelentkezhett. Lehetséges magyarázatnak tűnik, hogy a magyar és horvát származású települések lakói esetleg kevésbé voltak mobilisek és inkább maradtak saját közösségükben, mint a német származásúak. A kérdés tisztázásához a kérdéses települések anyakönyveinek átfogó vizsgálata szükséges.
5. Feltűnő, hogy a vármegye legfontosabb búcsújáróhelyén, Boldogasszonyban mindössze egy koldus tartózkodott.⁴³ Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy miért nem használta vagy használhatta ki a vármegyei koldusréteg a településre érkező zarándokok nagylelkűségét?⁴⁴ Véleményem szerint ennek oka

⁴¹ Gazdasági szempontból lásd: HORVÁTH: Bécs vonzásában; 17. századi kulturális kapcsolatokkal összefüggésben lásd: GULYÁS: Adalékok a 17–18. századi. Vallási szempontból lásd: FAZEKAS: A győri egyházmegye katolikus 74–82., különös tekintettel a 17. lábjegyzetre.

⁴² Vármegyei útviszonyokkal kapcsolatban lásd: HORVÁTH: Bécs vonzásában, XII. térképmelléklet.

⁴³ Boldogasszony történetével kapcsolatban lásd: P. HORVÁTH: A boldogasszonyi kegyhely; TÜSKÉS: Búcsújárás a barokk 75–77., 234., 250., 330., 346.; BÁLINT – BARNA: Búcsújáró magyarok 95–98., 114–117.; SILL: A Marianus rendtartomány 208.

⁴⁴ Noha ez jellemző volt a korszakra – még a Boldogasszonynál sokkal kisebb jelentőségű búcsújáróhelyként számontartott velemi Szent Vid-kápolna esetében is találunk erre adatot. MEDGYESY: A gyógyulás helye 194., 716–717.

részben a Helytartótanács rendeletei lehettek, melyekben utasították a vármegyét, hogy a területükön tartózkodó koldusokat irányítsák vissza származási helyükre. Amennyiben a vármegye ennek eleget tett, a Moson vármegyében élő koldusok számára a búcsújáróhelyen való koldulás lehetősége erősen korlátozódott.

A vármegye vonzáskörzetei – vármegyén kívülről származó koldusok elhelyezkedése a vármegyén belül

Tanulmányom ezen részének elkészítése során elkülönítettem az egyes települések koldusai közül azokat, akik a vármegyén kívülről származtak. Célom az volt, hogy adalékokkal szolgáljak a vármegye regionális beágyazottságához azzal, hogy megállapítom a vármegye azon körzeteinek hozzávetőleges határait, ahova a vármegyével kapcsolatban álló területekről származó személyek jelentős számban érkezhettek. Fontos leszögezmem, hogy adataimat két előzetes feltételezés, hipotézis szerint értelmeztem.

1. Első hipotézisem az, hogy az összeírásban szereplő, vármegyén kívülről származó koldusok többsége nem koldusként érkezett a vármegyébe, hanem ott tartózkodása során vált azzá. Ezen feltevésemet három tényezőre alapozom:
 - a) A koldusok többsége az összeírás időpontjában viszonylag hosszú ideje tartózkodott az adott településeken.
 - b) Az összeírt női koldusok között számos, összesen 15 olyan személy található, akikről feljegyezték, hogy özvegyek (*vidua*).
 - c) Az összeírt személyek olyan betegségeire, melyek lehetetlenné tennék, vagy megnehezítenék azt, hogy az adott személy akár rövidebb utakra vállalkozzon (*claudus/clauda* – béna, sánta; *caecus/caeca* – vak; stb.).⁴⁵ A koldussá válás esetleges faktorait lentebb külön szakaszban tárgyalom. (3. térkép)
2. Második hipotézisem az, hogy az adatok alapján kirajzolódó bevándorlási körzetek nem fedik le teljesen a ténylegesen feltételezhető bevándorlási körzeteket, csak a trendeket, elsődleges céltelepüléseket; természetesen vélem azt, hogy a vármegyén belül nem csak az összeírásban felsorolt településeken laktak bevándorolt személyek.⁴⁶ Úgy vélem, hogy a kirajzolódó határok azt a területet jelölik, ahol bevándorlás jelentősebb intenzitással folyt; a nagyobb fokú bevándorlás elősegítette azt, hogy nagyobb eséllyel lellessenek az összeírás készítői olyan koldusra, aki a vármegyén kívülről érkezett. Ezen hipotézisemet bizonyítani jelenlegi tanulmányom keretei között nem tudom, ahhoz további, elsősorban anyakönyvekre fókuszáló kutatások szükségesek.

⁴⁵ Lásd: lentebb, az Életkor és betegségek c. alfejezetet.

⁴⁶ Részben saját kutatásaim alapján vélem így. Lásd: GULYÁS: Adalékok a 17–18. századi.

a belföldi bevándorlás céltelepülései elsősorban a vármegye periferiáin elhelyezkedő települések voltak (Nezsider, Dunacsúny, Lébény, Mosonszentmiklós).⁴⁹

5. Négy település, Magyaróvár, Dunacsúny, Nezsider és Miklóshalma esetében állapítható meg annak vegyes bevándorlási körzeti jellege. Miklóshalma esetét anomáliának tekintem, mert az ott tartózkodó koldusokat kizárólag a miklóshalmi kórházban írták össze, mely a jelek szerint jelentős intézmény volt és minimum a vármegyére kiterjedő vonzáskörzettel rendelkezett. Magyaróvár esetében a bevándorlást számos körülmény segítette elő. A mezőváros egyszerre volt vármegyei és uradalmi központ, kórházzal és szegényházzal is rendelkezett. Ezenkívül a vármegye legfontosabb közlekedési csomópontja volt, mely szintén elősegítette a mezővárosba való bevándorlást.⁵⁰ Nezsiderrel kapcsolatban hasonló megállapítások tehetők; a mezőváros volt a vármegye nyugati felének legjelentősebb települése, járási központként működött és rendelkezett kórházzal.⁵¹
6. Feltűnő a magyarországi vármegyékből származó személyek viszonylag alacsony száma. Pozsony vármegyéből hat, Sopron vármegyéből kettő, Győr vármegyéből pedig három személy származott;⁵² rajtuk kívül egy személyről jegyezték fel, hogy Magyarországon született, de származási helyét nem jelölték meg.⁵³ Ennek oka részben a fentebb taglalt földrajzi sajátosságok lehetnek, részben feltételezhető, hogy a Helytartótanács rendeletei alapján a magyarországi vármegyékből származó koldusok többségét a vármegyei tisztviselők visszairányították származási helyükre.⁵⁴

A lakosság vármegyén belüli vándorlásának kérdése

Tanulmányom ezen szakaszában azokra a vármegyén belüli vándorlási trendekre szeretnék rávilágítani, melyek a koldusösszeírás alapján kirajzolódnak. E kérdés elemzésében hasonlóan jártam el, mint a vármegyén kívüli településekről származó személyekkel kapcsolatban; abból az előzetes feltételezésből indultam ki, hogy az így kirajzolódó körzetek, vonzáskörzetek nem felelnek meg teljes mértékben a valós – más források alapján felrajzolható – körzeteknek, csak trendeket tudnak jelezni. A kirajzolódó kép alapján arra a megállapításra jutottam, hogy az így

⁴⁹ Adatokat lásd: Melléklet 1–6. táblázatai, valamint fentebb a 3. térkép.

⁵⁰ Bővebben Magyaróvárval kapcsolatban lásd: HALLER: Mosonvármegye 155–174. BÉL: Az újkori Magyarország 62–69.

⁵¹ Nezsiderrel kapcsolatos adatokat lásd: HALLER: Mosonvármegye 284–288. BÉL: Az újkori Magyarország 110–111.

⁵² Adatokat lásd: Melléklet 1–6. táblázatai, valamint fentebb a 3. térkép.

⁵³ Lásd: Melléklet 2. táblázat, Lajtafalu település.

⁵⁴ A rendeleteket összefoglalva lásd: BUDA: Szemelvények a szegénygondozás 210.

pülések az uradalmi központ Lajtakáta; a vármegye központjának tekinthető, uradalmi központ Magyaróvár; valamint Rajka és Oroszvár mezővárosok. Céltelepülésként jelennek meg továbbá Boldogasszony, Lajtafalva, Sásóny, Magyarokimle és Mecser.

9. Látszólag a vármegye „gravitációs központja” Miklóshalma. Véleményem szerint ez csak látszat, Miklóshalma helyett sokkal inkább a miklóshalmi ispotály az, melynek vonzáskörzete az egész vármegyére kiterjedt.
10. Trendnek tűnik az is, hogy a vármegyei lakosság egyrészt keleti irányba, másrészt Győr vármegye irányába vándorolt, orientálódott (Mecser, Magyarokimle).

A vármegyén belüli költözési, vándorlási trendeket kizárólag ezen forrás alapján felvázolni természetesen nem lehet. A kérdés teljeskörű tisztázásához további források bevonása szükséges.

A koldusréteg jellemzői

Tanulmányom záró részében a szegénység, a „koldusbotra jutás” okait, lehetséges faktorait kívánom bemutatni, elemezni a forrás adta lehetőségek alapján.

A nemi megoszlás

Kutatásom során felmerült bennem, hogy hogyan alakult a koldusok nemi megoszlása. Az adatok elemzése alapján a 201 koldus között 121 női koldust írtak össze. Ez az összeírt személyek kicsit több mint 60%-a. (5. térkép)

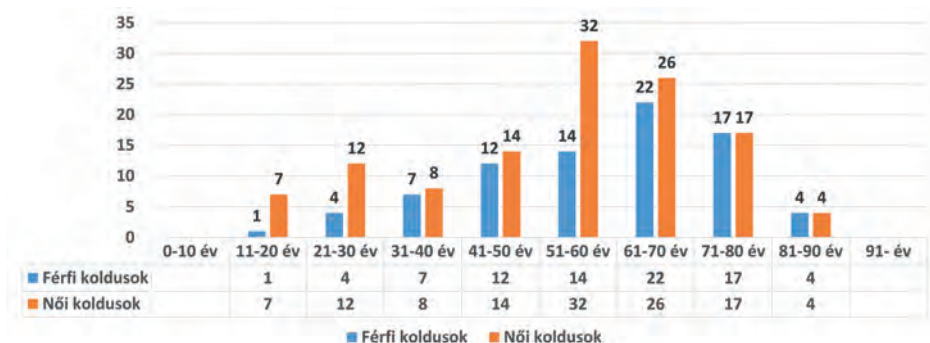
Ennek az eredménynek megfelelően az összeírásokban szereplő települések többségében, 14 településen alkottak többséget a női koldusok, ezek közül hét településen alkottak abszolút többséget, azaz tették ki a helyi koldusok több mint 75%-át. Hét településen a nemek aránya 50-50%, jöllehet, ezeken a településeken viszonylag kevés (legfeljebb hat)⁵⁷ koldus lakott. Öt településen a férfi koldusok viszonylagos többségben voltak (azaz számarányuk 50–75% közé esett), abszolút többséget csak egy településen alkottak, Horvátjárfaluban, ahol azonban csak egy koldus lakott, az 58 éves sziléziai Nicolaus Haintz.⁵⁸ Hogy miért alkottak a női koldusok többséget a vármegyében? Egyrészt nagymértékben sújtotta őket az özvegyiség állapota: 33 női személyről jegyezték fel ezt az információt,⁵⁹ azaz a női

⁵⁷ A kérdéses település Lébény. Adatok forrása: GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 1. 4. o.

⁵⁸ GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 1. 1. o.

⁵⁹ Férfiak között egyedül egy személy esetében jegyezték fel, hogy özvegy – Vittus Pall, 60 éves magyaróvári lakosról. GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 1. 3. o. Személyes véleményem az, hogy több más férfi koldus is özvegy lehetett ebben az időszakban, csak özvegyiségük nem került feltüntetésre. Ennek oka véleményem szerint az volt, hogy az összeírást végző személyek elsősorban a koldus-lét okait keresték és vezették fel az adatok közé; amennyiben az özvegyiség komoly hatással

teink, hogy bizonyos esetekben a kórházakban, vagy szegényházakban lakó női személy, személyek önként lemondtak vagyonukról az intézmény javára abból a célból, hogy életfogytig való eltartást, szobát vagy ágyat kaphassanak.⁶³ (1. grafikon)

1. ábra

Női és férfi koldusok életkor szerinti megoszlása (készítette a szerző, 2024-ben)⁶⁴

Az életkor és a betegségek

Az életkor, mint a szegénységhez vezető esetleges tényező hangsúlyosan jelenik meg az általam vizsgált forrásban. Az összeírás alapján a koldusok közül 146 töltötte be az 50. életévét, és jelentős számban – összesen 35-en – érték meg a 75. életévüket is. Persze az adatokkal óvatosan kell bánni – felmerülhet a kétség azzal kapcsolatban (főleg a külföldi származású koldusok esetében), hogy a megadott életkor mennyire pontos.⁶⁵ Egyes települések esetén gyanúsán kerek számok szerepelnek az ott lakók neve mellett. Mindent összevetve úgy érzem, hogy ha az adatok nem is voltak teljes mértékben pontosak, a megadott életkorok többsége közelíthetett a valósághoz.

Fentebb már fontos kérdésként merült fel, hogy az összeírt koldusok tartózkodási helyükön váltak koldussá, vagy új lakóhelyükön. A megnevezett okokon

No. 1.–No. 5. Az özvegyiség részben amiatt lehetett a státuszvesztés egyik fő oka, mert jellemzően idősebb korban következett be, így az özvegy rosszabb testi (és akár szellemi) adottságokkal volt kénytelen biztosítani megélhetését. A magyarországi özvegyiség és árvaság jelenségeivel kapcsolatban lásd: ERDÉLYI: Özvegyek és árvák a régi Magyarországon című tanulmánykötet tanulmányait, különös tekintettel Péter Katalin tanulmányára a 16–17. századi paraszti özvegyekről. PÉTER: Paraszti özvegyek, 171–196.

⁶³ Akár a lokális szellemi elithez kötődő személyek is. Példa erre: Stampf néhai máriakálnoki iskola-mester özvegyének esete. KULCSÁR: Adatok Moson megye 221. További példákat erre a jelenségre lásd: Uo. 125–126., valamint PÉTER: Paraszti özvegyek, 189.

⁶⁴ Adat forrása: GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 1.–No. 5.

⁶⁵ A megadott értékek pontosságával szemben azért is merülhet fel jogos kétely, mert a külföldi származású koldusok esetében gyakran „kerek” számok vannak megadva – tehát vagy „5”-re vagy „0”-ra végződik az összeírt személyek életkora. Ugyanakkor a magyarországi és helyi származású koldusok kapcsán is lehetnek kisebb vagy nagyobb pontatlanságok – lásd lentebb Ursula Reiberling esetét. A problémával kapcsolatban részletesen lásd: TÓTH: Mivelhogy magad írást 177–185.

kívül (idős életkor, vándorlást lehetetlenné tévő betegségek megléte) itt, az életkorról szóló szakaszban ismertetnék egy újabb érvet amellett, hogy a koldusok többsége új lakóhelyén vált koldussá. Állításom az, hogy az összeírásokban szereplő adatok alapján megállapítható, hogy az adott településen lakó koldusok többsége életének jelentős részét ott helyben töltötte. Ennek a kérdésnek a demonstrációjára egyszerű módszert használtam: kiszámoltam az egyes településeken lakó koldusok átlagéletkorát, majd kiszámoltam az adott településen töltött évek átlagát is, végül az értékek alapján diagramokat készítettem. A két szám összevetése alapján kijelenthető, hogy a településeken lakó koldusok jelentős része életének legalább felét-kétharmadát azon a településen élte le, ahol összeírták (lásd: 2. és 3. diagramokat).

Ez persze csak átlagszámítást jelent, hiszen a koldusok jelentős része (116 fő) ott élt az összeírás pillanatában, ahol megszületett.⁶⁶ Természetesen kivételek ez esetben is voltak; a fentebb említett Nicolaus Haintz négy éve lakott csak Horvátjárfaluban,⁶⁷ az oroszvári, 69. életévében lévő Maria Milesitz nyolc évet töltött a mezővárosban.⁶⁸ Az 59 éves Maria Czvikl 6 éve lakott Magyaróváron,⁶⁹ míg a 75 éves mecséri pásztor, George Képits csak 8 éve tartózkodott új lakhelyén.⁷⁰ (2. grafikon)

Az élemedett kor, az öregség (*ob senium*) számos (összesen 27) esetben szolgált egy-egy koldus munkaképtelenségének indoklásul. Az öregedéssel párhuzamosan hatványozottan jelentek meg a különböző egészségügyi problémák; feltételezhető, hogy némelyiknek oka részben vagy egészben maga az öregség (például rossz látás, rossz szem – *ob senium et malos oculos* – akár teljes vaktság – *caecus/caeca* – vagy a sükettség, nagyothallás – *surda/surdus*).⁷¹

Vannak azonban olyan feljegyzett betegségek, melyek függetlenek az öregedéstől. A 30 éves bezenyei Helena Amiger,⁷² a 40 éves mosonszentmiklósi Elisabeth Berta⁷³ és a 43 éves császárkőbányai lakos, Joseph Kraus sztrókot (*apoplexia*) kaptak és annak következményeitől szenvedtek.⁷⁴ Viszonylag sokan, 17-en szenvedtek némaságban (*mutuus/mutua*[sic!]). Érdekesség, hogy két településen nagy számban voltak jelen: Mecséren öten, Mosonban négyen voltak némák.⁷⁵ Összesen 30-an szenvedtek bénaságban, sántaságban vagy nem részletezett mozgásszervi hibában (*claudus/clauda*). (3. grafikon)

⁶⁶ Vö.: Melléklet 1–6. táblázatainak adataival.

⁶⁷ GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 1. 1. o.

⁶⁸ GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 1. 1. o.

⁶⁹ GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 1. 3. o.

⁷⁰ GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 1. 4. o.

⁷¹ GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 1.–No. 5.

⁷² GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 1. 2. o.

⁷³ GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 1. 4. o.

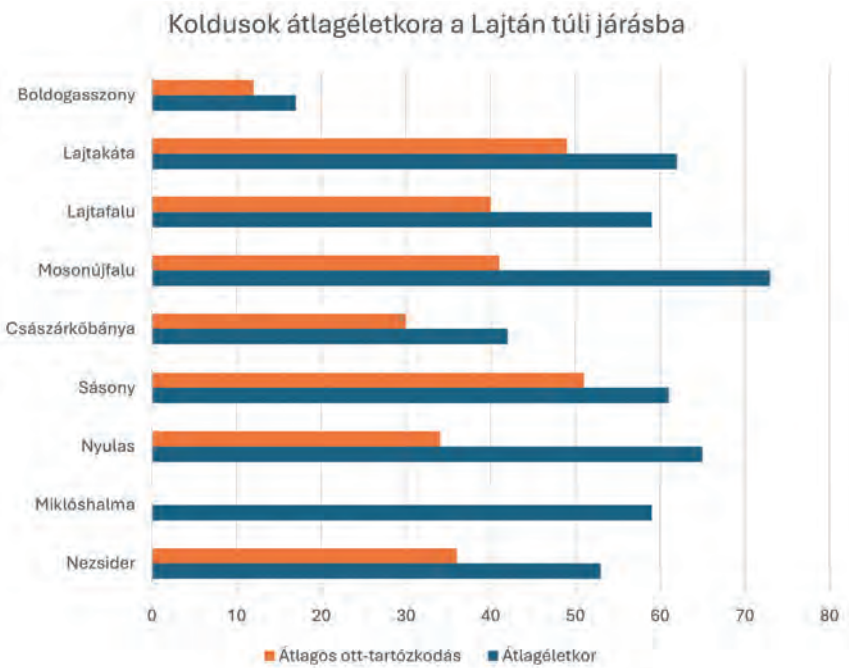
⁷⁴ GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 5. 1. o.

⁷⁵ GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 1. 3–4. o.

⁷⁶ Adatok forrása: GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 1.

2. ábra
Koldusok átlagéletkora a Lajtán inneni járásban. (Készítette a szerző 2024-ben)⁷⁶

3. ábra
Koldusok átlagéletkora a Lajtán túli járásban. (Készítette a szerző 2024-ben)⁷⁷

A dokumentumban a szellemi képességekre való utalások is megjelennek (*stupidus/stupida; mente corrupta/mente corruptus; simplex et stultas*), de esetenként csak az illető beteg voltának tényét (*morbidus*) rögzítették. A vármegye igyekezett a szellemi betegségeken szenvedőknek vagy helyet biztosítani egy zárt intézményben, vagy – kényszerűségből – a vármegyei pénztár terhére tartotta el őket. Utóbbival kapcsolatban a megyei testület erős fenntartásokkal viseltetett, adott esetben a Helytartótanáccsal is vitába szállt.⁷⁸

Előfordult az is, hogy egyes koldusok „halmozottan hátrányos helyzetben” voltak, a társadalmi kitörés rendkívül kis esélyével – szemléltetésre leginkább Ursula Reiberling – az összeírás szerint 18 éves⁷⁹ – máriakálnoki koldus esete a legalkalmasabb. Ursula Reiberling a 68 éves Paulus Reiberling máriakálnoki lakos lánya volt, aki szintén koldusként élt a településen; ezen kívül süket (*surda*) volt;⁸⁰ hátrányos anyagi helyzete mellett (melyhez feltehetőleg hozzájárult édesapjának kézbetegsége – *contractus manibus* – is) egészségügyi bántalmakkal is szembe kellett néznie.⁸¹ A máriakálnoki anyakönyvek alapján részben rekonstruálható további életpályája: édesapjáról tudható, hogy 1789-ben koldusként hunyt el.⁸² Ursula Reiberling élete mai szemmel nézve viszonylag fiatalon, 1793-ban ért véget; halálakor 30 éves volt.⁸³ Kérdéses, hogy mennyire tudott kitörni a kolduslétből és a szegénységből; a máriakálnoki anyakönyv bejegyzése szerint halálakor házasságban élt (*coloni uxor*).⁸⁴

Hasonló a helyzet a nezsideri kórházban lakó két fiatal lány, a 14 éves Elisabetha Orváschl és a 12 éves Anna Deibl esetében is – mindketten szegény szülők gyermekei voltak (*Pauperum parentum filia fuerat*), és hanyatló egészséggel rendelkeztek

⁷⁷ Adatok forrása: GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/2050. No. 5.

⁷⁸ A vármegye amellett érvelt, a területén lévő laikus egyesületek alapítványainak eltörlésével jogosult lenne arra, hogy az alapítványi tőkéből fenntartott intézményekben, így a bécsi tébolydában kezeltesse az elmebetegségben szenvedő vármegyei személyeket. Lásd: KULCSÁR: Adatok Moson megye 233–235. Moson vármegye ugyanakkor ezt a sérelmei hangoztatásával kezdeményezett vitát nem nyerhette meg – a bécsi (és a többi birodalmi) tébolyda folyamatos helyhiánnyal küszködött, a mosoni koldusok ellátására nem volt lehetősége. Lásd: Kovács: A lélek betegségeinek 81., 87., 182–197.

⁷⁹ A forrás által megadott életkorral ellentétben Ursula Reiberling 1763-ban látta meg a napvilágot Paulus és Sabina Reiberling lányaként; 1783-ban már 20 éves volt. Keresztelőjére 1763. március 19-én került sor. Ez, noha rámutat a forrásban szereplő életkorok pontatlanságának eshetőségére, alátámasztja feltételezésemet, miszerint az összeírásban szereplő személyek életkora és azok tényleges életkora között jelentős különbség – azaz évtizedekben mérhető pontatlanság – nem jellemző. GyEL V. Máriakálnok, K-E-M, 1729–1765, 1763. március 19-i bejegyzése.

⁸⁰ GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 1. 5. o.

⁸¹ GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 1. 5. o.

⁸² Érdekességként megemlítendő, hogy a máriakálnoki anyakönyvbe – egyéb adatok mellett – felvették az elhunyt házszámát is. Paulus Reiberling a 77. számú házban lakott. Ez fontos adalék vizsgálódásainkhoz, mivel rámutat arra a tényre, hogy a koldulásból élő személyek nem, vagy nem feltétlenül voltak hajléktalan személyek. Az adatokat lásd: GyEL V. Máriakálnok, K-E-M, 1765–1807, 1789. november 13-i bejegyzése.

⁸³ Lásd: 76. hivatkozás.

⁸⁴ GyEL V. Máriakálnok, K-E-M, 1765–1807, 1793. december 19-i bejegyzése.

(*morbo caduco gravata; continuo aegrotans*).⁸⁵ Végül meg kell említeni a Lucsonyban lakó 60 éves Eva Suchert és fiát, a 20 éves Georgius Suchert, akik közül utóbbi némaságban és elmebetegségben (*mutuus [sic!] et stupidus*) szenvedett.⁸⁶

Összességében elmondható, hogy a koldusok jelentős többségének egészségügyi gondjai is voltak; rendkívül kevés – mindössze három, a miklóshalmi kórházban tartózkodó – személyről jegyezték fel egyértelműen, hogy egészségesek (*sanus*). Az öregség és a különböző betegségek – legyenek azok akár az adott személyekkel születettek, akár életük során szerzettek – jelentős faktort jelentettek a vármegyei koldusréteg létrejöttében; azok jelentős része vagy munkaképtelen, vagy csak korlátozott munkaképességű volt.

Kórházak és a magyaróvári szegényház

Tanulmányom záró részében a vármegyén belüli intézményekről, a magyaróvári szegényházzal, valamint a magyaróvári, nezsideri és miklóshalmi kórházakról és az intézményeken belül lakó koldusokról írnék röviden.

A kórházak, ispotályok a középkortól jelentek meg jelentős számban; kezdetben egyházi szerzetesrendek (akár lovagrendek) alapították és tartották fent ezeket az intézményeket.⁸⁷ A középkor végén egyre nagyobb számban jelentek meg a városi polgárság által alapított, a városok által fenntartott ispotályok, melyek irányítását, felügyeletét a bíró és a városi tanács – vagy a nekik felelősséggel tartozó kijelölt, megválasztott személy, személyek – látták el.⁸⁸ Magyarországon elsősorban a szabad királyi városokban jöttek létre ilyen intézmények, de idővel megjelentek a nagyobb mezővárosokban is.⁸⁹ Ezen intézmények megjelenése a vármegyében a szegénygondozás szempontjából különösen fontos volt, hiszen a „szegényügy tulajdonképpen a kórházüggyel kezdődött”, abból fejlődött ki.⁹⁰

A magyaróvári szegényházban (forrásokban *lazareth*-ként, Mihály Ferencnél pedig *Lazarett*-ként szerepel) az összeírás szerint kilenc koldus lakott.⁹¹ Ezen kívül Moson vármegyében a 18. század végére három ispotály (a forrásokban *hospitali*-ként, *xenodochium*-ként jelölik) jött létre, ezek közül kettő jelentős mezővárosban (Magyaróvár, Nezsider), egy pedig a vármegye földrajzi középpontjához közel elhelyezkedő Miklóshalmán. Mindhárom intézményben találunk koldusokat – a magyaróvári kórházban négyen,⁹² a miklóshalmi kórházban 13-an,⁹³ a nezsideri kórházban pedig heten laktak.⁹⁴

⁸⁵ GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 4.

⁸⁶ GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 1. 3. o.

⁸⁷ POLGÁR: A szegényekről való 48–49.

⁸⁸ BUDA: Szemelvények a szegénygondozás 115–116.; KINCSES: Fejezetek a XVI–XVIII. századi 115–116.

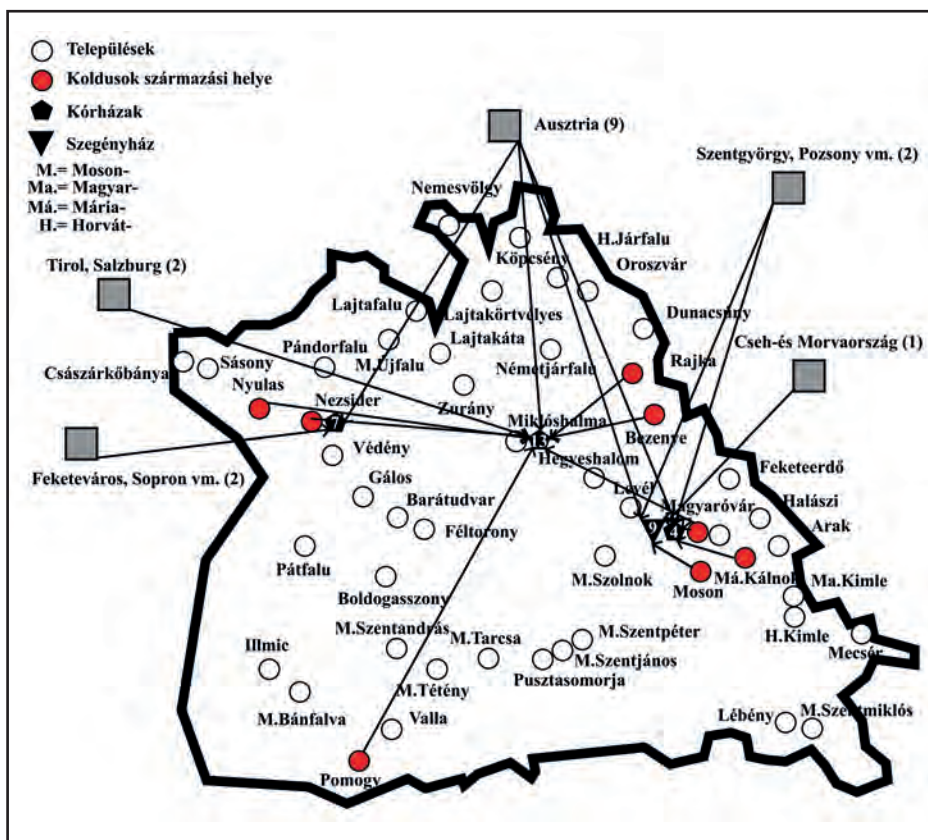
⁸⁹ KINCSES: Fejezetek a XVI–XVIII. századi 59.

⁹⁰ BUDA: Szemelvények a szegénygondozás 212.

⁹¹ Lásd: Melléklet 6. táblázata.

⁹² Lásd: Melléklet 5. táblázata.

Ha reálisnak fogadjuk el azt a célt, melyet a Helytartótanács úgy jelölt meg, hogy 12 településenként legyen egy-egy kórház, úgy Moson vármegye ettől elmaradt; annak teljesítéséhez még legalább egy kórház létesítésére lett volna szükség.⁹⁵ (6. térkép)

6. térkép

Vármegyei ispotályok és vonzáskörzeteik (1783).

(Készítette a szerző 2024-ben, a Fazekas István 2014-ben megjelent tanulmánykötetében szereplő térképmelléklet alapján)⁹⁶

A jelek szerint a magyaróvári és miklóshalmi kórházak kegyes alapítványi tőkéből működtek, azok kamataiból tartották fent magukat.⁹⁷ A magyaróvári kórház megépítése, fenntartása és működtetése érdekében két jelentős alapítványt tettek a 17–18. században; egyrészt 1696-ban Hochburg-Haas János végrendeletében je-

⁹³ Lásd: Melléklet 3. táblázata.

⁹⁴ Lásd: Melléklet 4. táblázata.

⁹⁵ BUDA: Szemelvények a szegénygondozás 210.

⁹⁶ Adatok forrásai: Melléklet 3–6. táblázat.

⁹⁷ KULCSÁR: Adatok Moson megye 220–226.

lentős összeget hagyott a városra, melyből a kórházat és a szegényházat alapították;⁹⁸ másrészt Hermann József mosoni főesperes, győri kanonok, mézesküti apát tett alapítványt az ispotály javára 1769-ben.⁹⁹ A szegényház lakóinak ellátására emellett állandó jellegű, de változó mértékű bevételt jelentettek a magyaróvári lakosok által hetente adott alamizsna, melyet két perselybe, a „kisperselybe” és a „nagyperselybe” gyűjtöttek (előbbibe kerültek a szegényházban lakó ápolásra szoruló személyek ellátására fordított adományok, utóbbiba pedig a szegényház téli időszak alatti működéséhez szükséges összegek).¹⁰⁰

A miklóshalmi kórház javára Herzog István tett 1771-ben kelt végrendeletében alapítványt, melyet 1772-ben Mária Terézia is jóváhagyott. Ennek az alapítványnak tőkéje 1829-ben 30 ezer forintot számlált.¹⁰¹ A miklóshalmi kórház tőkepénzéhez ezen kívül hozzáadódott Véchy Magdolna nemesasszony Magyaróvárnak tett 4 ezer forintos alapítványa, melyet a fentebb nevezett donátor két főnek a magyaróvári kórházban történő ellátása érdekében tett. Noha az alapítvány eredetileg a magyaróvári kórház érdekében tétetett, a magyaróvári városi tanács ezt átengedte a miklóshalmi kórháznak, azzal a feltétellel, hogy két magyaróvári beteg, szegény személy az ottani kórház ellátásban fog részesülni.¹⁰² Véleményem szerint emiatt is található 1783-ban a miklóshalmi kórházban két magyaróvári származású koldus is.¹⁰³

A nezsideri kórház a mezőváros gondozásában volt, kisebb tőkepénzzel rendelkezett.¹⁰⁴ Alapításáról viszonylag kevés információval rendelkezem, a jelek szerint elsősorban a helyi lakosság kiszolgálására szolgált, az ispotályt a városi tanács által megbízott gondnok felügyelte.

⁹⁸ BÉL: Az újkori Magyarország 32. A kórház és a szegényház alapításának részletes történetét lásd: KULCSÁR: Adatok Moson megye 94–95.

⁹⁹ Kulcsár Imre kiemelte, hogy Hermann Magyaróvár szülőtte volt (KULCSÁR: Adatok Moson megye 126.). Szerinte a kanonok 4386 forint 10 krajcáros alapítványt tett. Az 1780 körül született egyházlátogatási jegyzőkönyvben is ezzel megegyező összeg szerepelt. GyEL PL Cons. Prov. XIV. doboz, Mosonmagyaróvár I. Magyaróvár, Responsa Josephi Stompff, 30–32. o. *Circa Pias Fundationes Beneficiorum Ecclesiasticorum simplicium*. Életével kapcsolatban lásd: BEDY: A győri székeskáptalan története 466.

¹⁰⁰ Magyaróváron belül az egyéni koldulás tiltott volt, az alamizsnát hétről-hétre egyszer gyűjtötték össze. Az alamizsnáért cserébe a szegényház munkaképes lakói magukra vállalták a templom és környékének takarítását. BÉL: Az újkori Magyarország 32.

¹⁰¹ Lásd: HORVÁTH: Bécs vonzásában 588., 596. Ezenkívül: GyEL PL Cons. Prov. XIII. doboz, Miklóshalma, Distr. M. Óvár Miklósfalva 8. 12–13. o. *De xenodochiis, oprhanotrophiis et aliis institutis piis*.

¹⁰² „...4000 floreni cum consensu superiorum quorum inter est, translati sunt ad hospitale Miklosdorffense sub hac conditione expressa, ut duo semper ovarienses pauperes ibidem interteneantur.” In: GyEL PL Cons. Prov. XIV. doboz, Mosonmagyaróvár I. Magyaróvár, Responsa Josephi Stompff, 32. o.

¹⁰³ Josephus Grobman, 61 éves férfi, valamint Elisabetha Goldschmied, 60 éves nő. Lásd: GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 5.

¹⁰⁴ KULCSÁR: Adatok Moson megye 124., 128.

Összegzés és kitekintés

Ha összegeznem kell kutatásaim eredményét, úgy vélem abból kell kiindulnom, hogy Moson vármegye társadalmi szempontból legnagyobb marginális csoportja, a koldusok visszatükrözik Moson vármegyének legfontosabb földrajzi és társadalmi jellemzőit. Erre a csoportra is igazak a vármegye határhelyzetén alapuló jellemzők: a vármegyében jelen lévő jelentős létszámú Osztrák Örökös Tartományokból származó koldus egyértelműen ennek a ténynek köszönhető. Kirajzolódik a vármegyeen belüli kezdetleges urbanizáció néhány vonása: vonzáskörzetek, intézmények jelenlétének hatásai figyelhetőek meg a forráson keresztül. Végül a korszak problémáira is rámutat a forrás: az elmebetegségekben, elmebetegségben szenvedő emberek jelenléte a településeken, ellátásuknak hiánya; a szegényházak, ispotályok részvétele a szegényellátásban; a nők kiszolgáltatottabb helyzete; valamint az öregedésből fakadó, illetve a korban gyógyíthatatlan betegségek, az elesettség jelenléte, hozzájárulása az egyéni gazdasági hátrányok felhalmozódásához. A fő forrás alapján kirajzolódó kép tehát illeszkedik a korabeli társadalomról alkotott teljes képbe, mégis, a maga módján unikális. A történeti Magyarország vármegyetörténeti kutatásainak végső soron ez utóbbi lehet a célja – rámutatni a lokális különbségekre a magyarországi kereteken belül.

MELLÉKLET

1. táblázat: Koldusok összeírása 1783 – Lajtán inneni járás ¹⁰⁵

Település neve, (státusza), [jelenlegi neve]	Koldusok származási helye	Koldusok száma	Összesen
Bezenye (falu)	Bezenye	10	11
	Rajka	1	
Csúny (falu) [Dunacsúny, ma: Čunovo, Bratislava, Szlovákia]	Csúny (Dunacsúny)	1	3
	Csehország	1	
	Pozsony [ma: Bratislava, Szlovákia]	1	
Halászi (mezőváros)	Halászi	14	14
Horvátjárfalu (falu) [ma: Jarovce, Bratislava, Szlovákia]	Szilézia	1	1
Horvátkimle (falu) [ma: Kimle]	Horvátkimle (Kimle)	4	4
Kálnok (falu) [ma: Máriakálnok]	Kálnok (Máriakálnok)	7	7

¹⁰⁵ GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 1.

Köpcsény (mezőváros) [ma: Kittsee, Burgenland, Ausztria]	Köpcsény	2	9
	Ausztria	7	
Körtvélyes (falu) [ma: Pama, Burgenland, Ausztria]	Körtvélyes	1	2
	Ausztria	1	
Lébény (mezőváros)	Lébény	3	6
	Barát (Győrújbarát, Győr vármegye)	1	
	Kóny (Győr vármegye)	1	
	Győr vármegye	1	
Magyarkimle (falu) [ma: Kimle]	Magyarkimle	10	14
	Bezenye	1	
	Cseh- és Morvaország	1	
	Lengyelország	1	
	Magyaróvár	1	
Magyaróvár (mezőváros) [ma: Mosonmagyaróvár]	Magyaróvár	6	12
	Moson	3	
	Ausztria	2	
	Gutor (Pozsony vármegye)	1	
	[ma: Hamuliakovo, Szlovákia]		

Lucsony (falu) [ma: Mosonma- gyaróvár]	Lucsony	4	4
Mecsér (falu) [ma: Tadtén, Bur- genland, Ausztria]	Mecsér	13	17
	Horvátkimle	2	
	Moson	1	
	Tétény (Mosonté- tény) [ma: Tadtén, Bur- genland, Ausztria]	1	
Moson (mezőváros) [ma: Mosonma- gyaróvár]	Moson	10	14
	Ausztria	2	
	Württemberg	1	
	Mosonszentpéter (ma: Jánossomorja)	1	
Németjárfalu (falu) [Deutsch Jahr- ndorf, Burgenland, Ausztria]	Németjárfalu	1	2
	Oroszvár	1	
Oroszvár (mezőváros) [ma: Rusovce, Bra- tislava, Szlovákia]	Oroszvár	3	4
	Horvátjárfalu	1	
Rajka (mezőváros)	Rajka	6	10
	Bajorország	1	
	Németjárfalu	2	
	Magyaróvár	1	
Szentmiklós (falu) [Mosonszentmik- lós]	Szentmiklós (Mo- sonszentmiklós)	2	3
	Remete, Pozsony vármegye (Dunare- mete)	1	
Összesen			137

2. táblázat: Koldusok összeírása 1783 – Lajtán túli járás¹⁰⁶

Település neve	Koldusok származási helye	Koldusok száma	Összesen
Boldogasszony (mezőváros) [ma: Frauenkirchen, Burgenland, Auszt- ria]	Moson	1	1
Gáta (falu) [Lajtakáta, ma: Gat- tendorf, Burgenland, Ausztia]	Szentbenedek (azonosítása kérdéses)	1	13
	Szilézia	1	
	Zurány [ma: Zurndorf, Burgenland, Ausztia]	2	
	Mosonújfalú (Újfalú)	2	
	Lajtakáta (Gáta)	6	
	Lajtafalú	1	
Lajtafalú (falu) [ma: Potzneusiedl, Burgenland, Auszt- ria]	Mosonújfalú (Újfalú)	1	5
	Ausztia	1	
	Lajtafalú	1	
	Magyarország	1	
	Cseh- és Morvaország	1	
Mosonújfalú (falu) [ma: Neudorf bei Parndorf, Burgen- land, Ausztia]	Ausztia	2	2
Nezsider (mezőváros) [ma: Neusidl am See, Burgenland, Ausztia]	Nezsider	1	4
	Ausztia	2	
	Stájerország	1	
Nyulas (mezőváros) [ma: Jois, Burgen- land, Ausztia]	Cseh- és Morvaország	2	2

¹⁰⁶ GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 5.

Kőbánya [Császárkőbánya, ma: Kaisersteinbruch, Burgenland, Ausztria]	Császárkőbánya (Kőbánya)	1	2
	Ausztria	1	
Sásóny (falu) [ma: Winden am See, Burgenland, Ausztria]	Védény	1	2
	Sásóny	1	
Összesen			31
	Rajka	1	

3. táblázat: Koldusok összeírása – Miklóshalmi kórház¹⁰⁷

Hely	Koldusok származási helye	Koldusok száma	Összesen
Miklóshalma (falu) [ma: Nickelsdorf, Burgenland, Ausztria] (kórházi összeírás, melyet a járási jelentés aljához ragasztottak)	Tirol	1	13
	Bécs	2	
	Salzburg (? – kérdéses, hogy a városból, vagy a salzburgi érsekség területéről származik)	1	
	Nyulas	1	
	Pomogy [ma: Pamhagen, Burgenland, Ausztria]	1	
	Ausztria	1	
	Nezsider	1	
	Magyaróvár	2	
	Bezenye	1	
	Szentgyörgy (Pozsony vármegye)	1	
	[ma: Svätý Jur, Szlovákia]		

¹⁰⁷ GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 5.

4. táblázat: Koldusok összeírása – Nezsideri kórház¹⁰⁸

Hely	Koldusok származási helye	Koldusok száma	Összesen
Nezsider, kórház	Ausztria	1	7
	Feketeváros (Sopron vármegye)	2	
	Nezsider	4	

5. táblázat: Koldusok összeírása – Magyaróvári kórház¹⁰⁹

Hely	Koldusok származási helye	Koldusok száma	Összesen
Magyaróvár, kórház	Magyaróvár	2	4
	Ausztria	1	
	Máriakálnok (Kálnok)	1	

6. táblázat: Koldusok összeírása – Magyaróvári „szegényház”¹¹⁰

Hely	Koldusok származási helye	Koldusok száma	Összesen
Magyaróvár, „Sze- gényház”	Ausztria	4	9
	Szentgyörgy (Pozsony vármegye)	1	
	Magyaróvár	2	
	Moson	1	
	Cseh- és Morvaország	1	

¹⁰⁸ GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 2.¹⁰⁹ GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 4.¹¹⁰ GyMSVGyL MF IV.A.502.b/1783/339/2050. No. 3.

FORRÁSOK

GyEL = Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ – Egyházmegyei Levéltár, Győr

PL = Püspöki Levéltár

Cons. Prov. = A győri püspökség levéltára, Conscriptio Proventuum [plébániai jövedelemösszeírások]

CV Moson 1713 = A győri püspökség levéltára. Visitatio Canonicae, 21. kötet, (1713. Mosoni kerület).

V. Máriakálnok = Plébániai és espereskerületi levéltárak, Máriakálnok K-E-M, 1729–1765 = Kereszteltek, esküdtek és meghaltak anyja könyve, 1729–1765.

K-E-M, 1765–1807 = Kereszteltek, esküdtek és meghaltak anyja könyve, 1765–1807.

MNL GyMSVGyL = Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Vármegye Győri Levéltára

MF = Mosonmagyaróvári Fióklevéltára

IV.A.502.b/ = Feudális kori iratanyag, Moson vármegyei nemesi közgyűlésének irata, közgyűlési iratok.

1783/399/2050. No. 1. = Conscriptio Mendicorum Anno '783 peracta Processus CisLaithani.

1783/399/2050. No. 2. = Conscriptio mendicorum in Hospitali Oppidi Magyar-Óvár existentium.

1783/399/2050. No. 3. = Conscriptio Mendicorum in Lazaretho Oppidi Magyar-Óvár existentium.

1783/399/2050. No. 4. = Conscriptio in Hospitali Nesideriensi pro A[nn]o '783.

1783/399/2050. No. 5. = Conscriptio Mendicorum Anno '783 peracta Processus TransLaithani.

SZAKIRODALOM

BÁLINT – BARNA: Búcsújáró magyarok = BÁLINT SÁNDOR – BARNA GÁBOR: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Budapest, 1994.

BEDY: A győri székeskáptalan története = BEDY VINCE: A győri székeskáptalan története. (Győregyházmegye múltjából 3.) Győr, 1938.

BÉL: Az újköznevelési Magyarország = BÉL MÁTYÁS: Az újköznevelési Magyarország földrajzi – történelmi ismertetése. Moson vármegye. Mosonmagyaróvár, 2013.

BEREGSZÁSZI: A Moson vármegyei = BEREGSZÁSZI BALÁZS: A Moson vármegyei Karolina Kórház alapítása és kezdeti korszaka. In: Sociálna a zdravotná starostlivosť v premenách čias – Szociális és egészségügyi ellátás az idők forgalgában. Szerk. LUKÁŠ PALUGA – KATARINA RÉPÁSOVÁ. Bratislava, 2018. 143–159.

BUDA: Szemelvények a szegénygondozás = BUDA JÓZSEF: Szemelvények a szegénygondozás történetéből. Jegyzet az Általános Szociális Munkás Szak hallgatói számára. Pécs, 1999.

CSIZMADIA: A szociális gondoskodás = CSIZMADIA ANDOR: A szociális gondoskodás változásai Magyarországon. Budapest, 1977.

EMBER: A Magyar Királyi Helytartótanács = EMBER GYÖZŐ: A Magyar Királyi Helytartótanács ügyintézésének rendje. Budapest, 1940.

- FAZEKAS: A győri egyházmegye katolikus = FAZEKAS ISTVÁN: A győri egyházmegye katolikus alsópapsága 1641–1714. In: FAZEKAS ISTVÁN: A reform útján. Győr, 2014. 69–115.
- FAZEKAS: „Mi Isten képét viselő szegények...” = FAZEKAS CSABA: „Mi, Isten képét viselő szegények...” (Források a miskolci koldusok 18–19. századi történetéhez). In: Levéltári Évkönyv 8. Előtanulmányok a Miskolc monográfia II–III. kötetéhez (Miskolc története 1526–1849-ig). Szerk. DOBROSSY ISTVÁN – FARAGÓ TAMÁS. Miskolc, 1997. 216–270.
- FELHÓ – VÖRÖS: A helytartótanácsi levéltár = FELHÓ IBOLYA – VÖRÖS ANTAL: A helytartótanácsi levéltár. Budapest, 1961.
- GULYÁS: A Moson vármegyei katolikus = GULYÁS KRISTÓF: A Moson vármegyei katolikus expanzió sajátosságai és hatásai. Egyháztörténeti Szemle 22. (2021:4) 105–128.
- GULYÁS: Adalékok a 17–18. századi = GULYÁS KRISTÓF: Adalékok a 17–18. századi Moson vármegye etnikai-felekezeti viszonyaihoz és tanítóinak történetéhez. Történeti Földrajzi Közlemények 2021. (2021:3) 233–247.
- HALLER: Mosonvármegye = HALLER JÁNOS: Mosonvármegye történelmi földrajza. (Mosonmagyaróvári Helytörténeti Füzetek 9.) Mosonmagyaróvár, 1998.
- HORVÁTH: Bécs vonzásában = HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN: Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében. Budapest, 2013.
- KATUS: A modern Magyarország = KATUS LÁSZLÓ: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Pécs, 2021.
- KINCSES: Fejezetek a XVI–XVIII. századi = KINCSES KATALIN MÁRIA: Fejezetek a XVI–XVIII. századi magyarországi gyógyítás történetéből. Auslese aus der Geschichte der ungarischen Heiltätigkeiten in dem 16–18. Jahrhundert. Budapest, 2019.
- KOMORÓCZY: A zsidók története = KOMORÓCZY GÉZA: A zsidók története Magyarországon I. A középkortól 1849-ig. Pozsony, 2012.
- KOVÁCS: A lélek betegségeinek = KOVÁCS JANKA: A lélek betegségeinek reprezentációi a magyarországi tudományosságban, 1750–1830. (PhD értekezés). Budapest, 2021.
- KULCSÁR: Adatok Moson megye = KULCSÁR IMRE: Adatok Moson megye feudális korának egészségügyi történetéhez. In: Orvostörténeti Közlemények. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei 28. Szerk. PALLA ÁKOS. Budapest, 1963. 83–259.
- LELKES: Magyar helységnév-azonosító = LELKES GYÖRGY: Magyar helységnév-azonosító szótár. Budapest, 2011.
- LEXICON LOCORUM = Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása (*Lexicon Locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum*). Budapest, Magyar békeküldöttség, 1920. 137–138.
- MARCZALI: Mária Terézia = MARCZALI HENRIK: Mária Terézia 1717–1780. Budapest, 1891.
- MEDGYESY: A gyógyulás helye = MEDGYESY S. NORBERT: A gyógyulás helye. Szent Vítus hazai tisztelete, Velem-Szentvid története, áhítatformái és a perenyéiek fogadalmi zárandoklata. Budapest–Perenye, 2024.
- MIHÁLY: Érdekességek a 650 éves = MIHÁLY FERENC: Érdekességek a 650 éves Magyaróvár történetéből. Mosonmagyaróvár, 2004.
- MIHÁLY: Magyaróvár kiváltságolt mezőváros = MIHÁLY FERENC: Magyaróvár kiváltságolt mezőváros harca kiváltságai megtartásáért a XVII–XVIII. században. Der Kampf des privilegierten Marktes Magyaróvár für die Behaltung der Privilegien im XVII–XVIII. Jahrhundert. In: Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez. Szerk. GECSÉNYI LAJOS. Győr, 1979. 71–89.
- N. FODOR: Moson megye etnikai = N. FODOR JÁNOS: Moson megye etnikai térszerkezete a 18. század első felében. In: A nyelvföldrajztól a névföldrajzig VII. Névregionalizmusok. A 2016. június 3–4-i soproni névföldrajzi tanácskozás előadásai. Szerk. VÖRÖS FERENC. Szombathely, 2016. 67–85.

- P. HORVÁTH: A boldogasszonyi kegyhely = P. HORVÁTH ATHANÁZ: A boldogasszonyi kegyhely története. Neusiedl am See, 1926.
- P. TAKÁCS – PFEIFFER: Szent Ferenc fiai = P. TAKÁCS J. INCE O.F.M. – PFEIFFER JÁNOS: Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17–18. században. I–II. Pápa-Zalaegerszeg, 2001.
- PÁLOS: Szegénység, szegénygondozás = DR. PÁLOS KÁROLY: Szegénység, szegénygondozás. Szombathely, 1934.
- PÉTER: Paraszti özvegyek = PÉTER KATALIN: Paraszti özvegyek a 16–17. századi Magyar Királyságban. In: Özvegyek és árvák a régi Magyarországon 1550–1940. Szerk. ERDÉLYI GABRIELLA. Budapest, 2020.
- POLGÁR: A szegényekről való = POLGÁR MARIANNA: A szegényekről való gondoskodás a 18. századi Magyarországon. Partes Populorum Minores Alienigenae. Történelmi és Nemzetiségi Folyóirat 10. (2006:1) 41–64.
- ROMSICS: Nemzet, nemzetiség = ROMSICS IGNÁC: Nemzet, nemzetiség és állam – Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Budapest, 2020.
- SCHLETT: A politikai gondolkodás = SCHLETT ISTVÁN: A politikai gondolkodás története Magyarországon I. Budapest, 2018.
- SILL: A Marianus rendtartomány = SILL ABA FERENC O.F.M.: A Marianus rendtartomány kolostorainak újjáépítése és benépesítése a katolikus restauráció idején. In: A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára I–II. Szerk. ŐZE SÁNDOR – MEDGYESY-SCHMIKLI NORBERT. Piliscsaba–Budapest, 2005. 202–215.
- TÓTH: Mivelhogy magad írást = TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Budapest, 1996.
- TÜSKÉS: Búcsújárás a barokk = TÜSKÉS GÁBOR: Búcsújárás a barokk kori Magyarországon. Budapest, 1993.

ON THE MARGINS OF SOCIETY
THE BEGGARS OF MOSON COUNTY IN THE LIGHT OF A CENSUS OF 1783

The 18th century was a period of reorganisation in the history of Hungary, and at the same time a period of transformation of the state and society. An important part of the rebuilding of the country was the transformation and modernization of the administration, which resulted in the creation of governmental institutions, which alongside the Parliament (sometimes expressly bypassing them), became the executors and mediators of the will of the rulers. During the 18th century, the Locotenential Council, established in 1723, became the primary governmental institution, one of whose important functions was to mediate between the monarch and the local institutions, issuing instructions to the latter. The process resulted in an increasing the volume of paperwork. The peaceful period played a significant role in this, as did the extensive information requirements of the new institutions, which were largely a consequence of the self-image of the 'enlightened state' and its rulers. The factors discussed above have resulted in the creation of a quantitatively significant census-type source material for the counties, one of which, the census of beggars in Moson County, I have analysed. If I must summarize the results of my research, I have to start from the fact, that the beggars, as a group, reflect the most important geographical and social characteristic of Moson County. This group is also characterized by features based on the border location of the county: the presence of a significant number of beggars from the Austrian Provinces is clearly due to this fact. Finally, the source also points to the problems of the period: the presence of people suffering from mental illnesses and insanity, the lack of institutional care for them; the involvement of hospitals and poorhouses in the care of the beggars, the more vulnerable position of women and the presence of morbidity due to ageing and the incurable diseases of the 18th century, contributing to the accumulation of individual economic disadvantages. The picture that emerges from the main sources fits into the overall picture of the Hungarian society, yet is unique in its own way.

Kristóf Gulyás

Balázs Lívia

LUCA-NAP A RÁBAKÖZBEN

Luca napja a karácsonyi ünnepkör egyik legizgalmasabb, legsokrétűbb ünnepe.

Bár siracusai Szent Lúcia vértanú 303/304 táján történő felmagasztolásának napjához kötődik, de az ünnephez járuló népi hiedelmek aligha hozhatóak kapcsolatba azzal az ókeresztény szűzzel, aki a betegségekben szenvedők és több mesterség védőszentje.¹

Mégsem véletlen, hogy az egyház épp erre a napra tette ünnepét. Neve „a lux, a fényesség szó származéka. December tizenharmadik napja a Gergely-naptár életbe lépte (1582) előtt az esztendő legrövidebb, egyúttal a téli napfordulat kezdő napja volt... Ez az archaikus néphagyományban, amely a természeti jelenségeket és változásokat pontosan számontartja és szimbolikus-mágikus összefüggésekben is szemléli, igen jelentős időpont,”² így bővelkedett a közösségek számára fontos, termékenységet, szerencsét biztosító, jövőt kutató, illetve védelmező mágikus cselekedetekben. Hiszen a nap, a fény születését, a kezdés, megújulás, születés ősi gondolatkörét hordozta magában.

„Szent Lucának nálunk is volt a középkorban kultusza, de a 16. század után ez elhomályosult, bár néha még emlegetik, mint a szemfájás patrónusát. Annál gazdagabbak a »boszorkányos« Lucához fűződő hiedelmek. Ezek a történeti adatok a maguk gazdagságában főként a 18–19. század fordulóján jelennek meg és a 19. század első felében igen gyakoriak.”³

A két Luca-alakról a Luca-napot európai összefüggésekben vizsgáló L. Kret-

¹ Szent Lúcia (Lucia de Siracusa) vértanú szűz. (283 körül Siracusa, Szicília – 303/304. Siracusa). Ünnepe december 13. A hagyomány szerint keresztény hitben nevelkedett, s titokban szüzességi fogadalmat tett. Közben vérzékenységekben szenvedő anyját rávette, hogy zárandokoljanak el Szent Ágota sírjához, s imádkozzanak hozzá. A szerencsés gyógyulás után anyja, aki egy pogány férfival akarta összeházasítani, lemondott tervéről, s megengedte Lúciának, hogy maga rendelkezzen vagyona felett. Ő szétosztotta pénzét, s életét mint Jézus Krisztus jegyese, Isten szolgálatának szentelte. Kérője ezért haragra lobbant, s feljelentette mint keresztényt. A pogány bíró először a pogány istenek előtti áldozásra szólította fel, amelyet megtagadott, majd elrendelte nyilvános meggyalázását, de nem bírták elmozdítani helyéről. Ezután máglyára vettette, de a tűz kialudt, végül torkába kardot döftek. Legendája szerint meg is vakították – egy másik variációban ő maga vájta ki saját szemét, mikor kérője azt dicsérte –, de visszanyerte látását, s szeme még szebben ragyogott. Relikviáit Velencében őrzik, s egy ugyanott lévő, félig romlatlan testet is Lúcia földi maradványainak tartanak. Tisztelete az 5. században kezdődött, s a 6. századra széleskörűvé vált. Támogatását kérik: a szembetegségekben, fertőző betegségekben, torokfájásban, vérfolyásban, vérhasban szenvedők, házasságot óhajtó lányok. A vakok, a lányok, a jegyesi és házastársi szerelem, a szerzetesi hűség oltalmazója, az írások, jegyzők, kocsisok, szabók, szíjgyártók, takácsok, üvegesek, varrónők védőszentje. Ábrázolása: szép fiatal lány, előkelő ruhában, koronával és pálmaággal, esetleg kezében egy tálcán két szemet tart. Ábrázolhatják még könyvvel, karddal (a torkában), kagylóval, lámpával, méccsel vagy tátongó sebbel a torkán is. WHITE: Szentek kislexikona 162–163.

² BÁLINT: Ünnepi kalendárium I. 73.

³ DÖMÖTÖR: Naptári ünnepek 200.

zenbacher írt először. „A katolikus szentről, szirakuzai Luciáról, akit »világosnak« nevez, s akinek kultusza a katolikusoknál, főleg Itáliában élő, továbbá a népi tudatban élő »sötét« boszorkányos Lucáról, akit a szlovén, osztrák, horvát, magyar és szlovák falvak ismernek.”⁴

Ez utóbbiban a kutatók valamelyik antik női istenség – Artemisz, Diana, Hekaté Démétér – népi továbbélését sejtik, de Eduard Norden kutatásai bizonyították, hogy összefüggésbe hozható vele a Juno mellékalakjaként tisztelt, születésnél segítő Lucina, a szent bába is, aki „nemcsak az emberek, hanem Aion születésénél is segédkezett a mítosz szerint és így naptári ünnepe az évkezdésre, tehát a téli napforduló körüli időre eshetett... Ha a sötét, vagy boszorkányos Luca alakját vizsgáljuk... jellegében sokkal közelebb áll az antik Lucinához, mint a katolikus szenthez. A mai magyar néphitben szereplő Luca tipikus anyaistennő, a női munka ellenőrzője, a szaporodás patrónusa.”⁵

Ünnepe tehát a fény és az élőlények születésének, a megújulásnak a gondolatkörében mozog. Ezt szolgálja a nap minden hiedelme, mágikus cselekedete és a rítusénekek. Bizonyos karácsonykor befejeződő rítusokat is ekkor kezdenek meg (lucabúza, szerelmi jóslás, lucaszék).

Bár több Luca-napi szokás, hiedelem az egész magyar nyelvterületen ismert, a továbbiakban azt vizsgálom, hogy a rábaközi falvak⁶ közösségeiben melyek és milyen formában voltak ismertek. Ehhez az összefoglalóhoz saját gyűjtéseimet,⁷ illetve több, a Rábaköz településeiről készült munkát használtam fel.⁸

Dömötör Tekla megállapítása szerint a „kelet- és közép-európai népeknél az október-novembertől vízkeresztig tartó időszakban egy sor egyházi ünnepnek külön népi kultusza és szokásanyaga alakult ki, amely csak nagyon lazán kapcsolódik az ünnep egyházi jellegéhez. Ezek egy része asszonyi ünnep: női dologtiltó napok, másrészt ilyenkor jósolnak a lányok, hogy mikor és kihez mennek férjhez. Ezek az »andrásoló napok« (András, Katalin, Borbála, Luca)”⁹

Ez az időszak egyben a gonoszjárás egyik fő időszaka is. Főleg a Lucától karácsonyig terjedő tizenkét nap, amikor a hosszú éjszakákon a gonosz szellemek, bűbajosok és a boszorkányok szabadon járhatnak, ronthatnak, árthatnak. Jöin-

⁴ DÖMÖTÖR: A népszokások költészete 127.

⁵ DÖMÖTÖR: A népszokások költészete 128.

⁶ A Rábaköz hazánk északnyugati részén a Rába, a Répce és a Rábca között helyezkedik el. Északról a Hanság, nyugatról Nagyerdő határolja. KÓSA – FILEP: A magyar nép táji-történeti 161. „Földrajzi értelemben a Kisalföld nagytáján belül, a Győri-medence középtájához tartozó kistájcsoport, amely három kistájra osztható fel. A tulajdonképpeni Rábaközre, Répce-vidékre és az északkeleti részén található Tóközre.” GÖCSEI: A Rábaköz természetföldrajza 7.

⁷ Árpás, Bágyogszóvát, Bezi, Bodonhely, Bogyoszló, Egyed, Kóny, Páli, Pásztori, Rábacsécsény, Rábarpordány, Rábaszenthimály, Szany, Szil, Szilsárkány, Vág. Az adatgyűjtések ideje: 1972–2023.

⁸ Amikor az adott jelenség, szövegfordulat sajátosnak tűnt, jeleztem a gyűjtés helyét, de „mindegyik gyűjtési helyen ismert” megjegyzést fűztem azokhoz, amelyek a térségben általánosak voltak. A nem saját gyűjtéseknél a jegyzetben megjelöltem a forrást.

⁹ DÖMÖTÖR: A népszokások költészete 130–131.

dulatuk, segítségük megnyerésére, illetve ártásuk elhárítására, kivédésére elődeink számtalan praktikát alkalmaztak.

Asszonyi dologtiltások

- Ezen a napon nem szabad varrni, mert bevarrják a tyúkok fenekét.
(mindegyik gyűjtési helyen ismert)¹⁰
- Ha varrnak, Luca bevarrja a tyúkok „tojóját”.
(Zsebeháza)¹¹
- Tilos volt a varrás, viszont régi ruhát kellett bontani, hogy könnyebben tojjanak a tyúkok.
(Bágyogszovát, Pásztori, Rábapordány, Szany)
- Lucakor a gazdaasszonynak sokat kellett egyhelyben ülni, hogy a kotlós is el-
ülős legyen.
(Egyed, Pásztori, Rábapordány)
- Asszonynak nem szabad kimenni aznap a házból, mert elviszi a család sze-
rencsét.
(mindegyik gyűjtési helyen ismert)
- Nőnek nem szabadott átmenni a szomszédba, mert elvitte a szerencséjüket.
(mindegyik gyűjtési helyen ismert)
- „Emlékszem ezt édesapám is tartotta. Nekünk be is bizonyosodott. Asszony
jött, meg is döglött a lovunk, meg a csikója is a következő év tavaszán.”
(Szil)¹²
- Ha asszony mégis átment valamelyik szomszédhoz, a kemence szájához dör-
gölték, így próbálták közömbösíteni az ártalmat.
(Szany)
- A szomszédba azért sem mehettek nők, mert elhagyja a kotló a csibéket.
(Egyed)

Szerelmi jóslás

Lucának a „házasságszerző patronátusa profanizálódott”¹³ a férjhez menést célzó lánypraktikákban, hiszen egyike az andrásoló napoknak. Az ekkor végzett szerelmi jóslások fontos szerepet töltek be a jövődéli kilétének megismerésében, s ennek többféle módját alkalmazták a térségben.

¹⁰ A gyűjtéseim során csak a varrás tiltására emlékeztek az adatközlőim, a fonás, szövés, lúgozás, kenyérsütés, meszelés tiltása már kiesett a hagyományból.

¹¹ SÁRDI: Zsebeháza 43.

¹² Baracska Gyuláné. T. BODA: Jeles napok.

¹³ BALINT: Ünnepi kalendárium 74.

- Tizenhárom cédulára felírták a férjként számba jöhető legények nevét, de egyet üresen hagytak arra az eshetőségre, ha mégsem lenne kérője a lánynak. Ezeket a cédulákat a szilvásgombóchoz való tésztába rejtették és a lobogva forró vízbe dobták. Amelyik gombóc először feljött a víz színére, a benne levő név lesz a jövőendő férj neve.

(mindegyik gyűjtési helyen ismert)

- Ugyancsak tizenkét legénynévvel megírt és egy üres cédula szerepelt a karácsonykor befejeződő jóslásban. Ennél minden nap el kellett dobni, vagy el kellett égetni egy összehajtogatott cédulát, az utolsót pedig szenteste, az éjféli misén, úrfelmutatáskor szabadott megnézni. Amilyen név azon állt, úgy hívták a jövőendőbelit.

(mindegyik gyűjtési helyen ismert)

- A zöld ág sarjasztása is ezen a napon kezdődött. A lányok gyümölcsfaágat vágtak,¹⁴ s vízbe tették. Ha kivirágzott karácsonyig, az azt jelentette, hogy a lány abban az évben férjhez megy.

(Rábapordány, Pásztori)

- Este összegyűltek a lányok, egy fej vöröshagymát kettévágtak, és szétszedték annyi részre, ahányan voltak. Maguk elé tették, sőt hintettek rá, és akié előbb elolvadt, az ment előbb férjhez.

(Egyed)

- Lucára virradó éjjel azt figyelték, hogy milyen irányból vonít a kutya, mert arról jön a kérő.

(Szany)

- Luca napján reggel kiment a lány a disznóólba, belerúgott a malacba. Ahányat az visított, annyi év múlva ment férjhez.

(Szany)

- „A lányok almát hámoztak, de úgy, hogy ne szakadjon meg a héja. Ledobták ezt a héjat, amilyen kezdőbetűt formált, olyan kezdőbetűjű lesz a jövőendőbelije”

(Szil)¹⁵

- „Luca nap előtt 13 nappal a lányok vánkösük alá tettek 13 fiúnévvel megírt papírlapot. Minden reggel ebből egyet megnézés nélkül a tűzbe dobtak. A Luca napra maradt utolsó lapon álló fiú néven hívták majd a leendő férjet. Luca napján kellett behajtani azt az egy ágat az ötágú csillagon, amely elárulja a jövőendőbeli nevét. A lányok öt számba vehető fiú nevét írták a csillag ágaira, miután írással lefelé fordították, következett annak a sokatmondó egynek a behajtása.”

(Vág)¹⁶

¹⁴ Leginkább meggyet, vagy cseresznyét.

¹⁵ Baracska Gyuláné. T. BODA: Jeles napok.

¹⁶ PÁLFI: Népi hiedelmek Vág.

- „Az éjféli mise után kiviszik a Lucza-széket a templom elejbe és a beleülő hajadon meglátja a templomból kijövők tömegében az ő jövődöbelijét.”¹⁷
(Beled)

A nap erőteljes évkezdő-jellege más irányú jóslások meglétét is hozta magával.

Haláljóslás

Bálint Sándor könyvében a Luca napján süített és fogyasztott kultikus célzatú süteményről ír, amelynek hagyománya „az Adria vidékének karácsonyi kultuszközösségébe tartozó szlovének, horvátok, stájerok, magyarok között is él”.¹⁸ Ennek, a családtagok egészségére jósló ún. lucapogácsának a készítésével a Rábaközben is találkoztam.

- Délután pogácsatésztát gyúrtak és annyi pogácsát szaggattak belőle, ahány családtag volt. Mindegyikbe tollat tűztek, és akié megpörkölődött, arról azt tarották, hogy abban az évben meghal, vagy megbetegszik.
(Bodonyhely, Bágyogszóvár)

Időjárás- és terményjóslás

- A hagymakalendárium hasonló módon készült, mint ahogy a lányok a szerelmi jóslásánál tették. Itt tizenkét részre szedték szét a vöröshagymát, és mindegyiket elnevezték az év hónapjai szerint. Ezután só tettek bele. A megvizesedés erősségéből jósoltak arra, hogy mennyire lesz nedves az adott hónap. Ezt rendszerint fel is írták, „mihez tartás végett”.
(mindegyik gyűjtési helyen ismert)
- Úgy tarották, hogy a Luca napjától karácsonyig lévő napok a következő év hónapjainak időjárását mutatják meg.
(Bezi, Rábaszentmihály, Bodonyhely)

Rámutató típusú időjárásjósló regulák is kötődnek a naphoz:

- Ha Kata kopog, Luca locsog, de ha Kata locsog, Luca kopog!
(mindegyik gyűjtési helyen ismert)
- – Ha Miklós kopog, akkor Luca csoszog, ha Miklós locsog, Luca kopog.
(Szany)¹⁹
- Ha Luca sárban jár, a karácsony hóban áll.

¹⁷ BELEDI: Néphumor és szatíra 651–652.

¹⁸ BÁLINT: Ünnepi kalendárium 75.

¹⁹ BALÁZS – LANCZENDORFER: Nevetek 133.

(Szil, Vitnyéd)²⁰

- Ha Katalin csoszog, akkor Luca kopog, ha Katalin kopog, akkor Luca csoszog. (mindegyik gyűjtési helyen ismert)
- Ha Luca kopog, karácsony lotyog, de ha Luca lotyog, karácsony kopog. (mindegyik gyűjtési helyen ismert)
- Bár csak néhány helységben, s ott sem minden családnál, ezen a napon kezdik csíráztatni a lucabúzákat, amelyet karácsonyig minden nap öntözgetnek. A karácsonyig elért méretéből következtetnek a jövő évi búzatermésre. A karácsonyi asztalra – újabban néha a templom oltárára – teszik.²¹ Az ünnep elmúltával az állatoknak szórják, hogy egészségesek legyenek.

(Bogyoszló, Csorna, Bezi)

A búzaszálakat nem szelik össze, hanem tépik, mint a fűvet, mert fémmel tilos volt hozzányúlani.

(Bezi)

A kutatások szerint az ősi történelmi múltban gyökerezik a lucabúza csíráztatásának rítusa. „Vajda László a rítus kialakulását és elterjedését a gabonatermelés kialakulásának helyével és elterjedési irányával magyarázza. Arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a gabonaművelés feltehetőleg délkeletről, Kis-Ázsia felől terjedt el Közép-Európa felé. Igen valószínűnek tartja, hogy a csíráztatás rítusa magával a gabonatermeléssel együtt jutott el a dunántúli területeken át Közép-Európába s Magyarország területére is.”²² „A rítus eredetileg az analógiás mágia körébe tartozó vetés növekedését mágikusan serkentő cselekmény lehetett. Legkorábbi előfordulási helyei: a Mediterránium keleti fele és India ÉNy-i része közötti térségben összpontosulnak. A néprajzi szakirodalom többnyire Adonisz-kert néven tartja számon, amely Vajda László szerint Kis-Ázsia déli részében és Szíriában visszavezethető az i. e. 17. századig... Feltehető, hogy különböző áttételeken keresztül az Adonisz-kultusz és bizonyos vonatkozásban a Démétér-kultusz nyomai őrződtek meg benne. A rítus első írásos magyar említése a 18. századból származik.”²³

Termékenységvarázsló szokáscselekedetek

A Luca-nap sajátos jelentéstartalma mellett évkezdő mivolta is meghatározta a naphoz kötődő szokáscselekedeteket. Bár ezek elsősorban a szárnyasokra vonatkozó óvó, illetve termékenységvarázsló mágikus praktikák voltak, de kiterjedtek más háziállatokra, sőt az emberekre is.

- A Lucázáskor szórt szalmát a tyúkok alá kell tenni, hogy jó tojók legyenek.

²⁰ BALÁZS – LANCZENDORFER: Nevetek 134.

²¹ A búzát szent növénynek tartották, mert benne a Szűz Máriát karján a Kisjézussal vélték látni. Rábapordány, Balázs Mihályné (1937) 1975. BL.

²² UJVÁRY: Népszokások és színjátékok I. 100.

²³ MNL 3. 471.

- (mindegyik gyűjtési helyen ismert)
- Előfordult, hogy amelyik háznál nem lucáztak, ellopták a szalmát egy másik ház elől és betették a saját tyúkjaik alá.
(Bogyoszló, Páli, Rábacsanak, Rábaszentmihály, Szany)²⁴
 - A disznóólba, lúdólba, istállóba is szórtak a lucaszalmából, hogy az állatokkal legyen a szerencse.
(Bágyog)²⁵
 - A lucázók az ólban megveregették a tyúkok fenekét, hogy jó tojók legyenek.
(Kapuvár)²⁶
 - A lucázók az ólban megpiszkálták, megcucálták a tyúkokat, hogy jó tojók legyenek.
(mindegyik gyűjtési helyen ismert)
 - Luca-reggel a gazdasszony piszkafával megpiszkálta a tyúkokat, hogy jó tojók legyenek.
(Egyed)
 - A tyúkokat, ludakat megkenték mézzel, hogy jobban szeresse őket a kakas, a gúnár.
(Bágyog)²⁷
 - Luca-reggel a gazda „hét kazóbú szómát húzott” és az állatok alá rakta, hogy a következő évben hasznot hajtsanak. A szomszédéból lopott szalma volt a legjobb, mert akkor nem csavarog el az állat.
(Szany)
 - Az állatok itatójába szenteltvizet tettek reggel, hogy elkerülje őket a dögvész.
(Szany, Szil, Páli)
 - A lovakat Luca napján kiengedték futni az udvarra, hogy jó futók legyenek.
(Rábacsanak)²⁸
 - Luca-reggel az istállóba a gazda léphetett be először, azonnal keresztet kellett vetnie, hogy az állatokkal legyen a szerencse.
(Szany)
 - A gazdaasszony tizenháromszor etette meg a tyúkokat, hogy jó tojók legyenek.
(Szany)
 - A lucaszalmából készítettek tavasszal a kotlósnak fészket, mert így több csibe kikelésére számítottak.
(Zsebeháza)²⁹

²⁴ LENGYEL: Rábacsanak népszokásai 11.

²⁵ NAGY: Bágyog, Rábaszovát 66.

²⁶ TIMAFFY: Rábaköz és a Hanság 157.

²⁷ NAGY: Bágyog, Rábaszovát 66.

²⁸ LENGYEL: Rábacsanak népszokásai 11.

²⁹ SÁRDI: Zsebeháza 43.

- A lucaszalmából tesznek a kotlós fészkebe is, hogy egészséges csibék keljenek ki.
(mindegyik gyűjtési helyen ismert)
- A lucaszalmából „szalmacsutakat kötöttek a Jézus szamarának és karácsonyig őrizték” (Rábapatoná),³⁰ a karácsonyi asztal alá tették, majd az állatok alá rakták.
(Kóny, Bágyogszovát)

Miután az egész nap a termékenység elérése körül forgott, kicsit kegyetlennek tűnnek az alább leírtak, de tulajdonképpen érthetőek. A magtalan asszonyról, mint az élet folytatójáról lemondtak, az öreglányt viszont még próbálják ösztönözni a férjhez menésre, gyerekszületésre – még ha ilyen durva, látványos célzással is.

- Az öreglányoknak bölcsőt raktak a házuk tetejére.³¹
- A terméketlen asszonyokat nem lucázták meg, s időnként egy-egy tréfás odamondást is el kellett viselniük:
„A szomszédunkba magtalan asszony lakott. Az nem kapott szalmát, de mielőttünk igen szórták. Aztá söpörtö a lucaszómat, aztán mielejbénk is odakanyarított. aszongya neki a testvérem, a legidősebbik:
- Na A., minek az a szalma, hogy annyira kocogatos?
Aszongya:
- Ettül a lucaszalmátul tojnak jó a tyukok!
Ammeg aszongya neki:
- Akko ne a tyukokho tedd, hanem az ágyadba!
(Bogyoszló)³²

Szerencsét biztosító cselekedetek és tabuk

- Luca reggelén a férfiaknak útra kellett kelni a szomszédságba, mert ha ő ment először, meghozta a háziaknak a szerencsét.
(mindegyik gyűjtési helyen ismert)
- Szanyban a férfiak „Adjon Isten Luccajóreggelt!” – köszöntéssel léptek be a házba az ismerősöknél, rokonoknál.
(Szany)
- Régen Bágyogon így köszönt be reggel minden házhoz a bakter: Eresszenek be, szerencsét hoztam!
(Bágyog)³³

³⁰ TIMAFFY: Rábaköz és a Hanság 157.

³¹ TIMAFFY: Rábaköz és a Hanság 156.

³² Szalay Pálné Szalay Rozália (1898), 1987. BL.

³³ NAGY: Bágyog, Rábászovát 66.

- Ezen a napon tilos volt pénzt kiadni, mert szegénységet hozott a családra.
(Kapunár)³⁴
- Lucakor pénzt kiadni a házból azért is tilos volt, mert akkor egész évben tele lesznek kifizetéssel.
(mindegyik gyűjtési helyen ismert)
- „Luca-napkor akármit, de különösen ha vasat kérnek kölcsön, elvüszik a ház szerencséjét. Idegën asszonyt se szabad bejeresztenyi a házbo, mer akkor is így járnak.”
(Kapunár)³⁵
- Tilos volt sót és tüzet is adni bárkinek, mert akkor a családban sok szenvedésben lesz részük.
(Szany)

Köszöntő szokások, lucázás, kotyolás

A hazánkban, főleg a Dunántúlon, így a Rábaközben is ismert féldramatikus szokás a lucázás (kotyolás, palázolás), amely a Luca-napi hagyományok legszórakoztatóbb, de egyben nagyon fontos termékenységvarázsló és bőségteremtésre törekvő rítusa. „A szokás párhuzamait a szlovákoknál, cseheknél és a délszlávoknál találjuk meg. A Hont megyei hagyományt a szlovákok felé, a dunántúlit a délszlávok felé követhetjük.”³⁶

A lucázásban az énekelt dallamokhoz – amelyben a kitty-kotty hangutánzó szó a tyúkok kotyogását hivatott felidézni –, recitatív szövegek, jókívánságok járulnak, amelyek „elsősorban a baromfiak, s más háziállatok termékenységére vonatkozó jókívánságokat foglalják magukban. A magyar Dunántúlon azonban ezen túlmenően tréfás-erotikus részleteket tartalmaznak, amelyek az emberi termékenységre, a férfiak szexuális képességére, a lányok külsejére vonatkoznak. Ezek a mondókák sem öncélú tréfák, hanem mágikus hatásúnak tartják őket, ezek illenek Luca ünnepéhez.”³⁷

Diószegi Vilmos 1963-ban írt,³⁸ óriási anyagot felölelő munkájában a Luca-napi köszöntők több mint 800 változatát dolgozta fel, s ezeket hat fő köszöntő szövegtípusba sorolta:

I. típus: „Luca, Luca, kitty-kotty”

II. típus: „Luca fekszik ágyában” + „Bíró hátán teknő”

III. típus: „Luca Panna megy a kútra”

³⁴ TIMAFFY: Rábaköz és a Hanság 157.

³⁵ PODMANICZKY: Kapunár néprajza 74.

³⁶ UJVÁRY: Népszokások és színjátékok I. 99.

³⁷ DÖMÖTÖR: A népszokások költészete 126.

³⁸ Munkája alapját nagyrészt az 1952–1963 közötti időszakra meghirdetett Néprajzi Gyűjtőpályázatra beérkezett anyagok adják.

IV. típus. „Lucát jöttem köszönteni”

V. típus: „Acélt hoztam.”

VI. típus. „Luca fia vagyok én” + „Kocsiba kereket”³⁹

Diószegi elemzésében 12 rábaközi község köszöntő mondókái szerepelnek,⁴⁰ s mindegyikük az első – „Luca, Luca, kitty-kotty” – típust képviselik. Jelen munka is ugyanezt a képet mutatja, kiegészülve a III. típus – „Luca Panna megy a kútra” – néhány képviselőjével.

A Rábaközben a lucázás lebonyolítása az egyes községekben hasonló módon történt. Vagy a Lucát megelőző nap estéjén, éjjelén, esetleg Luca-nap hajnalán zajlott az egész szokás, vagy csak a szalmaszórás, s másnap reggel pedig a köszöntés.⁴¹ A falukban több csoport is lucázott, amelyhez 2-3 vagy több legény állt össze. „Előttö este jól főpakútunk szómával” – mesélték Szanyban.⁴² Ezt néhol úgy lopták, mert ha a magukét viszik, elvitték volna a szerencséjüket.⁴³

Rábapatonán: „Hajnalban fölkelünk, csináltunk celőket, annak meg szalmát kötöttünk a végére. Ezzel megcucáltuk a tyúkokat, a ludakat, meg más szárnyasokat.”⁴⁴

Előszörban lányos házakhoz, rokonokhoz, ismerősökhöz köszöntek be. Mindig megkérdezték: „Dicsértessék a Jézus Krisztus, szabad-e lucázni?” Ahol elutasították őket, negatív kívánságokat kiabáltak, esetleg gonosz tréfákat űztek. A családok borral vagy pálinkával kínálták őket, ha fiatalabb is volt köztük, annak almát, diót adtak vagy pár fillért. Szanyban ételt – szalonnát, kolbászt – kaptak, amelyet a „zsákos” legény gyűjtött.⁴⁵ Móríchidán a köszöntőket zenei kísérettel adták elő, s az utcán még táncoltak is.⁴⁶

Edvén, hogyha valamelyik legényről tudták, hogy „...udvarút valahová, apró polyvával, törekkkel vígigszórták a falut, kilucázták, hogy oda jár a legín”.⁴⁷

A lucázók mindenhol házról házra jártak, s általában a ház elejét, az udvaron pedig a kaputól a ház bejáratáig vezető utat szórták meg szalmával. Ezt a szalmát – amelyet később a baromfik alá tettek –, a lányoknak reggelre össze kellett söpörni, másképp megszólták, lustának titulálták. Jómagam még részese lehettem Rábapordányban a szokásnak, és sepregethettem Luca hajnalán édesanyám szigorú felügyelete mellett a bőségesen elszórt szalmát.

³⁹ DIÓSZEGI: Luca-napi kotyoló 4.

⁴⁰ Árpás, Csorna, Dénesfa, Farád, Gyóró, Kapuvár-Garta, Kisfalud, Kóny, Magyarkeresztúr, Rábaszentmihály, Sobor, Szárföld.

⁴¹ Egyeden Luca reggel piszkálták meg piszkafával a tyúkokat, hogy jó tojók legyenek. Bognár Lajosné Katona Ilus (1919) 1988. BL.

⁴² Varga Antal (1891), 1975. BL.

⁴³ Egyed, Mihályi Gyula (1904), 1988. BL.

⁴⁴ HETYÉSI: Népszokások 4. Bán Péter (1902).

⁴⁵ Szany, Koós István (1894) 1975. BL.

⁴⁶ Móríchida, XJM.NH. 16/66.

⁴⁷ CSISZÁR: Fejezetek Edve történetéből 117.

Fehér leplek alakoskodás

A sötétedéskor megjelenő, lepedővel vagy férfiinggel fehérbe öltöztetett, Lucát megszemélyesítő alakoskodásra Rábaközben csak szórványadatot találtam.

Könyben egy időben Kovács Györgyné Busa Magdolna tanárnő elevenített fel egy olyan Luca-napi szokást, amelyben a gyerekek este fehér lepedőbe öltözve járták a házakat.

„Miklós férjem körülbelül harmadikos volt, ő volt lucázni vele. Fehér lepedőt húztak magukra, a Luca Luca, kitty-kottyot is elkántálták, közben szalmát szórtak a házaknál, kaptak is érte valamit. Ők akkor tanultak néprajzot is a suliban.” (Köny)⁴⁸

Állat-alakoskodással kiegészített lucázás

- Szanyban a legények este szalmával kitömött zsákból lovat szimbolizáló állatformát készítettek. Azon lovagolva, hónuk alatt nagy köteg szalmával járták a falut. A ház közepére lerakták a köteget, ráültek és így mondták el a kotyoló szöveget:

Luca-Luca kitty-kotty,
adjanak hát litty, lotty!
Ha nem annak szalonnát,
bevágom a gerendát!
Ha nem annak körtét,
elviszem a Böskét!
Kiskertajtón van e lik,
azon bujik be a tik,
utána a kiskokas,
kergeti a tikokat!
Akkora szalonnájuk legyen, mint a nyomórúd!⁴⁹
Luca-luca kitty-kotty... stb.
(Szany)⁵⁰

- „Vicán a század elején még az alakoskodás is dívott. Rongyokba öltöztek a fiúk, lábuk közé vették és megnyergelték a Luca szamarát, ami egy szalmával kitömött rossz zsák volt, kukoricafosztásból fonták a szamar farkát, torzsából

⁴⁸ Kissné Horváth Adél (1986), 2024. BL. Az 1994-es, 1997-es és 2001-es könyi helyszíni gyűjtéseim során adatközlőim nem emlékeztek, hogy az ő fiatalkorukban lett volna fehér lucázás.

⁴⁹ A nyomórúddal a szekérre magasra rakott szénát vagy szalmát szorították le, két végén pedig a rudazókötéllel kötötték le. Mindkét kifejezés gyakran szerepel a jókivánságokban.

⁵⁰ Huszár Ince (1904), 1975. BL.

készítették a fülét. Csipővással ütlegetve biztatták a szamarat, aki nyerítve ugrándozott.”⁵¹ „A lucázásért ajándék járt,⁵² de ahol nem adtak semmit, vagy be sem engedték őket, gúnyoló rigmust kiáltoztak:

Adjon Isten egy tikot, egy ludat, az is vaksi legyen!

Adjon Isten száz ólat, egy malacot, az is rühes legyen!”

(Vica)⁵³

- „Nekem illen lucazsák, kitömvő jó keményre, tollsöprű innen, onnan fül, farka is vót. Kantár a nyakába. Ráútem, fogtam a gyöplüt, aztá iére-óra rugdalóztam. Megvágтам a zsák sarkát, gyütt belüllő a törek. Kutyavilág vót az annya is-tállát! Teli vót a szoba törekkal! Teli vót szórva az ágy – dunyhát fővágтuk – minden törekkal.

Aki nem akarta engedni a lucázást, – egy zsák törek erre vót – az istállót, konyha elejbit jól betörekeztük. Söpörgyő el az asszony! Aki nem engedte, azt torekeztük meg így.”

(Egyed)⁵⁴

Köszöntők

A rábaközi lucázás során énekelt köszöntőkben a már említett, jókívánságos recitatív szakaszok a refréndallammal váltakoznak, amelyek Diószegi Vilmos tipizálásában elsősorban az I. típust, illetve néhányan a III. típust képviselik. Előfordult, hogy egy településen belül többféle refréndallammal is lucáztak. Volt miből választani, hisz a rábaközi refréndallamok változatosak, bennük több jellegzetes motívum is megfigyelhető:

Cigányasszonyos motívum:

„... jön a cigányasszony, főzze a lencsét meg hozza a jó szerencsét!”

- „Eresszenek be, szerencsét hoztam!

No, akkor csak gyertek!

Aztán bemennek és kezdik a lucázást. Szalmafonással körülfonva... szalmacsomóval az ölükben bemennek a konyhába, lovagolva ráguggolva ráülve a szalmacsomóra, tépik és szórják a szalmát és mondják:

Luca-luca kitty-kotty, kitty-kotty!

Adjon az isten 100 ólat meg egy malacot, hogy az egyikből a másikba futkozhasson!

⁵¹ HORVÁTH: Szülőfalunk, Vica. 43. Ugyanezt a szokásleírást közli, feltehetőleg átvételként TIMAFFY: Rábaköz és a Hanság 157.

⁵² A lucázók almát, diót kaptak a háziaktól.

⁵³ TIMAFFY: Rábaköz és a Hanság 158.

⁵⁴ Bognár József, 1988. BL.

Erre a háznép rájuk pirít, a lucázók most így fordítanak a beszédén:
 Adjon az isten száz malacnak egy ólat,
 Egy bölcső búzát, egy hombár gyereket!
 olyan keble legyen a kettek lányának, mint a bugyogakorsó...
 Keresztanyám asszony, jön a cigányasszony,
 főzze a lencsét meg hozza a szerencsét!
 Luca-luca kitty-kotty...”
 (Bágyog)⁵⁵

- „Luca-luca kitty-kotty,
 öreganyám asszony,
 jön a cigányasszony,
 főzi a lencsét,
 hozza a szerencsét!
 Tiktyaik, ludjaik jó tojók legyenek! Jó estét!”
 (Árpás)⁵⁶

- „Luca, Luca kity-koty,
 öreganyám asszony,
 Jön a cigányasszony,
 főzi a lencsét,
 hozza a szerencsét.
 Tyúkjai, ludjai, jó tojók legyenek!
 Olyan hosszú kolbászok legyen, mint a...!
 Annyi csirkéjük legyen, mint az égen a csillag!
 Olyan vastag szalonnájuk, mint a mestergerenda!
 Luca, Luca, kity-koty.”
 (Árpás)⁵⁷

- „Luca-luca, kity-koty,
 ha nem adnak litty-lotty.
 Gyün a cigánasszon,
 adjon neki lencsét!
 Meghoztuk a jószerencsét!
 Annyi csibéjük legyen, mint égen a csillag!...”
 (Szil)⁵⁸

⁵⁵ NAGY: Bágyog, Rábaszovát 66–67.

⁵⁶ SAMU: Árpás.

⁵⁷ DIÓSZEGI: Luca-napi kityoló 28–29.

⁵⁸ T. BODA: Jeles napok.

– „Luca-Luca kitty-kotty,
 ha nem adnak litty-lotty,
 Öreganyám(vagy:keresztanyám) asszony,
 gyün a cigánasszony,
 Főzzön neki lencsét!
 meghoztuk a jószerencsét!
 Kendteknnek annyi csibéjjük legyen, mint égen a csillag!...”
 (Egyed)⁵⁹

– „Luca-Luca kitty-kotty,
 ha nem adnak litty-lotty,
 Keresztanyám asszony,
 gyün a cigánasszony,
 Főzzön neki lencsét!
 meghoztuk a jószerencsét!
 Kendteknnek állan hosszi kóbásszuk legyen, mint a rudazókötiél...”
 (Egyed)⁶⁰

Ha nem adnak-motívum:

„...ha nem adnak szalonnát/ körtét...”

– „Luca luca kity-koty, kity-koty,
 Gelegenyé kettő, három,
 száraz körtét várom!
 ha nem annak szalonnát,
 levágom a gerendát!
 Ollan hosszú kolbászuk legyen, mint a falu hossza, egyik végét a mester,
 másik végét a pap harapdálja! ...”
 (Vitnyéd)⁶¹

– „Luca-luca kitty-kotty,
 ha nem adnak litty-lotty
 ha nem adnak körtét,
 elviszem a Böskét!”
 Annyi csibéjjük legyen, mint égen a csillag!...”
 (Rábapordány)⁶²

⁵⁹ Cser Ferenc (1927), 1988. BL.

⁶⁰ Skálát István (1907), 1988. BL.

⁶¹ LICSKA: Vitnyédi népszokások.

⁶² Mészáros Géza (1906), 1975. BL.

- „Luca, luca kity-koty,
ha nem adnak lity-loty,
ha nem adnak szalonnát,
bevágom a gerendát!
Ollan hosszú kóbászuk legyen, mint a falu hossza,
még annál is hosszabb, mint a Rába hossza!...”
(Rábapordány)⁶³

- „Luca, luca kity-koty,
ha nem adnak lity-loty,
ha nem adnak szalonnát,
megverem a gerendát!”
(Sobor)⁶⁴

- „Luca-luca kitty-kotty, kity-koty,
Tojjanak a tiktyok, ludgyok!
Annyi csibéjük legyen, mint az égen a csillag!...
Luca, luca, kity-koty, kity-koty,
ha nem adnak szalonnát,
megverem a gerendát!”
(Vica)⁶⁵

- „Luca-luca kitty-kotty,
Tojjanak a tiktyok, ludgyok!
Ollan hosszú kóbászuk legyen, mint a rudazókötel!
Luca-luca kity-koty,
ha nem adnak szalonnát,
levágjuk a gerendát!
Luca-luca kitty-kotty, kitty-kotty,
tojjanak a tiktyok, ludgyok!
Annyi tojásuk legyen, mint az uton a kövecs,
mind fias legyen, hogy a kotló alatt sok csibe keljen!
Luca-luca kity-koty, kity-koty
ha nem annak litty-lotty,
ha nem annak szalonnát,
megvergyük a gerendát!
Kétek disznájának ollan hosszú kóbásza legyen, mint a rudazókötel,
az egyik vigít mink rággjuk, a másikat meg a Treszkáék kutyája

⁶³ Balázs Mihály (1922), 1975. BL.

⁶⁴ Simon Gáborné (1898), PÁJER IMRE gyűjtése, 1985.

⁶⁵ HORVÁTH: Szülőfalunk, Vica 42–43.

Luca-luca kity-koty, kity-koty,
 Ha nem annak szalonnát,
 elvisszük a Mariskát!
 Annyi búzájuk legyen, hogy ne férgyen el a csűrbe!
 Ha nem tojnak a tikok, tojjanak az asszonyok!”
 (Vica)⁶⁶

- „Luca-luca kity-koty, kity-koty
 ha nem annak litty-lotty, kukuríkú!”
 (Zsebeháza)⁶⁷

- „Luca, Luca kity-koty, kity-koty,
 gelegénye kettő, három,
 friss kenyeret várom!
 Ha nem adnak hurkát,
 elviszem a Julcsát!
 Luca, Luca kity-koty, kity-koty,
 gelegénye kettő, három,
 friss kenyeret várom!
 Innék a gazdának annyi disznója legyen: egyik ólból kifusson,
 a másikba befusson, harmadikba is jusson!
 Ennek az asszonynak annyi tojása legyen, mint az égen a csillag,
 annyi csibéje legyen, mint a földön a kövécs!
 Innék a leánynak akkora nyélve legyen, mint egy tepsi,
 úgy forogjon, mint a nagypénteki kereplő.
 Luca, Luca, kity-koty, kity-koty,
 gelegénye kettő, három,
 friss kenyeret várom!
 Majd meglátom, mint adtok? Amit adtok elveszem, Tan-tarisznyám, elteszem!”
 (Magyarkeresztúr)⁶⁸

Regölés – szövegátvételt tartalmazó motívum:
 „Hej rege rajta, jobb ez a gazda...”

⁶⁶ Hónuk alatt szalmával jártak, arra ültek, s a dallamra ütemesen mozogtak. Almát, diót kaptak. HORVÁTH: Rábaközi néphagyomány 101.

⁶⁷ Gyerekek és fiatal legények járták éjjel a falut. Egy legény szalmaköteget vitt a hátán, s az őt követők azt tépdesték, s szórták a szalmát a házak előtt. Az utcára nyíló ablaknál megálltak, és hangos mondókákat kántáltak. A gyerek diót, almát, a legények bort kaptak. SÁRDI: Zsebeháza 43. A fenti mondóka szövege gyakran a gúnyoló kategóriában jelenik meg.

⁶⁸ DIÓSZEGI: Luca-napi kotyoló 42–43. Nagy Árpád.

- „Hej rege rajta,
 jobb ez a gazda, mint a másik gazda!
 Mert ez a gazda,
 telerakja zsebeinket tizesekkel, huszasokkal,
 hej rege rajta,
 jobb ez a gazda, mint a másik gazda!
 Ketek lányának akkora valaga legyen, mind a kemence szája!
 Hej rege rajta!
 Ketek lányának akkora csöcsei legyenek, mint a bűgyögeskorsó!
 Hej rege rajta...”
 (Csorna)⁶⁹
- „Luca, Luca kity-koty,
 tojjanak a tikjok, még a kakas is.
 Luca, Luca kity-koty,
 tojjanak a tikjok, ludjok,
 Akkora disznajuk legyen, mint a falu bikája,
 olyan vastag szalonnájuk legyen, mint a mestergerenda,
 Olyan hosszú kolbászuk legyen, mint a falu hossza.
 Fejszékük, furajuk úgy megálljon helyibe, mint a cserfa törzsibe.
 Luca, Luca kity-koty,
 iparkodjanak a háziasszonyok!
 Annyi ludjok legyen, mint réten a fűszál,
 Annyi süldőjük legyen, mint égen a csillag.
 Luca, Luca, kity-koty,
 tojjanak a tikjok,
 ha nem tojnak a tikok,
 tojjanak az asszonyok!
 Luca, Luca kisutca,
 Akkora kolbászok legyen, mint a harangkötél,
 Annyi zsírjuk legyen, mint kútban a víz,
 Annyi tojások legyen, mint utcán a kő,
 Akkora csöcse legyen a kendtek leányának, mint a bugyogakorsó,
 Akkora feneke legyen kendtek asszonyának, mint a kemence szája.
 Hej rege, rajta, jobb ez a gazda, mint a másik gazda!
 Isten áldja meg a gazdát hat ökörrrel, hat lóval kilenc borjas tehénnel.
 Adjon Isten száz ólat, egy malacot, hogy az egyikből a másikba futkoshasson!
 Luca, Luca, kity-koty,
 üljön meg a tikjok, ludjok.

⁶⁹ BARSÍ: Daloló Rábaköz 226. Szabó Sándor (1911), 1979.

Ha nem adnak szalonnát,
 levágom a gerendát!
 Csi, csiri, buri.
 Luca, Luca kity-koty,
 háziasszony iparkodj,
 Annyi gyereked legyen, mint réten a fűszál!
 Annyi tojást tojjanak tikjaid, mint égen a csillag,
 Annyi családjuk legyen, hogy ha éjjel valaki leesik az ágyról,
 ne azt kérdezzék meg, hogy melyik esett le, hanem hányan estek le?
 Gazdaasszony ne morogjon,
 paszitából ki ne fogyjon.
 Kotlós, lud jó ülős legyen,
 fejsze, furó éles legyen,
 tojás legyen csillagszámra,
 töpörtő meg homokszámra,
 zsir bödönben tengerszámba,
 szerencse, mint rét fűszála.
 Luca, Luca kity-koty,
 komámasszony lity-loty.”
 (Kóny)⁷⁰

Kiskertajtón van egy lyuk-motívum:
 „...kiskertajtón van egy lik, azon bújik be a tik...”

- „Luca-luca kity-koty, kukuríkú!
 Kerünk alatt van e lik,
 azon bulik át a tik, kukuríkú!
 Ollan hosszú kolbászuk legyen mint a falu hossza!”...
 (Bogyoszló)⁷¹
- „Luca, Luca, kitty-kotty, kitty-kotty,
 Ha nem adnak, litty-lotty, litty-lotty!
 Kiskertajtón van e lik,
 azon bújik be a tik,
 utána a kiskokas,
 kergeti a tikokat!
 Akkora szalonnájok legyen, mint a pap ablaka!”...
 (Szany)⁷²

⁷⁰ DIÓSZEGI: Luca-napi kityoló 38–41.

⁷¹ Szalay Pál (1910), 1987. BL.

⁷² Koós István (1894), 1972. BL.

- „A kertemben van egy lyuk,
átbujik rajta a tyuk
utána a fikokas,
heréli a tikokat!”
(Vica)⁷³

Egyszerű jókívánság:

„Adja Isten/Jézus.” vagy csak jókívánságok sorolása.

- „Adjon Isten jóestét,
meghoztuk a szerencsét!
Luca, Luca kitty-kotty
öreg anyám litti-lotty.
Tyikjaik, ludjaik jó tojók legyenek!
Leányaik, fiaik jó herélők legyenek!
Annyi zsirgyuk legyen, mint a kútba a viz,
Ollan hosszú kolbászuk legyen, mint a falu hossza
ollan vastag szalonnájuk legyen, mint a mestergerenda.
Annyi csibéjük legyen, mint az égen a csillag,
Annyi zsbajuk legyen, mint a földön a fűszál.
Kendtek fejszéje úgy megállón a nyelibe,
mint az én...”
(Sobor)⁷⁴
- „Dec 12-én este Luca napjának előestéjén a legények hónuk alatt szalmaköteget
cipelve csapatostul járják a falut. Bekiáltoznak a lányos házakba az ablakon:
Segéllenek a Kis-Mihál Andrisnak, bodros purucro, selém nyakkendő, vő-
legínbokrétáro! Segillenek katonaforinttal, rozsdás garassal, bársonyszoknyáro
a Cilinek, piros cipőre a Mécinek, tűzöt csizmáro a Polának!
A házba így köszöntenek be:
Adggya Isten több Luca naptyát is megírhecsünk, szíp békével, jó egíssíggel
el is tőthessük!
Ilyen jókívánságokat mondanak:
A kétek disznajának ollan hosszi kóbásszo lëgyën, mint a falu hossza és ak-
kora sonkájó, mint a fél ház!”
(Kapunár)⁷⁵

⁷³ HORVÁTH: Rábaközi néphagyomány 101.

⁷⁴ DIÓSZEGI: Luca-napi kotyoló 48. Jámbor Márta, 1953.

⁷⁵ PODMANICZKY: Kapunár néprajza 73–74.

- „Luca, Luca kitty-kotty, kukoríku!
Kétek tiktyai, lúggjai jó tojók legyenek!
Kétek disznajának akkora szalannája legyen, mint a mestérgörönd, akkora
kóbásszo, mint a kert hossza.”
(Kapunár)⁷⁶

- „Luca, Luca kity-koty,
tojjanak a tikjuk, ludjuk.
Akkora disznójuk legyen, mint a falu bikája,
olyan vastag szalonnája legyen, mint a mestergerendája,
fejszékük, fűrójuk úgy megálljon a helyébe, mint a cserfa törzse!”
(Rábaszentmihály)⁷⁷

- Luca, Luca kitty-kotty,
Komámasszon litty-lotty.
Tiktyok, ludgyok jó tojók legyenek!
Annyi pízük legyen, mind égen a csillag!
Ollan hosszú kalbász legyen, mint a falu hossza,
Szalonnájok, mind a mestergerenda!
Luca, Luca kitty-kotty.
(Edve)⁷⁸

- Luca, Luca kitty-kotty,
Vénasszonyok litty-lotty.
Kendeknek annyi csibéje legyen,
Mint égen a csillag!
Luca, Luca kitty-kotty.
A tyukok minden nap két tojást tojjanak!
A disznák akkorák legyenek, hogy leöléskor a szállat köllön szítbontani!
Luca, Luca kitty-kotty.
Kóbásszok, mint a falu hossza!
Egyik vigít fogja az István Pali, a másik vigít a Horvát Pali!
Luca, Luca kitty-kotty!
(Hövej)⁷⁹

⁷⁶ PODMANICZKY: Kapunár néprajza 74. December 13-án, Luca reggelén a gyerekek járnak házról házra egy marék szalmával. Rátérdelnek erre a szalmára és úgy mondják el a köszöntőt. Pár fillért vagy almát kapnak.

⁷⁷ DIÓSZEGI: Luca-napi kutyoló 47. 1962.

⁷⁸ CSISZÁR: Fejezetek Edve történetéből 117. Luca napjára virradóra a fiúgyerekek és a legények... Engedélyt nem kérve, kezükben szalmacsutakkal betódultak a szobába, és elkezdték a köszöntőt.

⁷⁹ CSISZÁR: Hövej 116. A szoba közepén a szalmára térdelve mondták el a köszöntőt. IVÁNKOVITS LÁSZLÓNÉ HORVÁTH IZABELLA gyűjtése, 1966.

- „Luca, Luca kity-koty kity-koty ku-ku-ri-kuj,
Ság, ság, ság, ság, rud, rud, rud rud.
Pi-pi-pi-pi, ku-ku-ri-ku!
Olyan széles szalonnájuk legyen, mint a mestergerenda,
Annyi csibéjük legyen, mint az égen a csillag,
Olyan hosszú kolbászuk legyen, mint a falu hossza,
Annyi töpörtőjük legyen, mint a Dunában a fövény,
Annyi zsirjok legyen, mint a kútban a víz.”
(Magyarkeresztúr)⁸⁰

- „Megkurdálom tikjokat, ludjokat, jó tojósak legyenek.
Adja édes Jézusom, hogy szent Luca napját többször is megérhessék, szép
békével, jó egészséggel el is tölthessék!
Adjon Isten bort, búzát, békességet, holtunk után lelkünknek örök üdvösséget!
Dicsértessék az Ur Jézus Krisztus.
Olyan kolbászuk legyen, mint a kutgém,
Annyi boruk legyen, mint folyóban a víz,
A lányuknak akkora csöcse legyen, mint a sütőtök.”
(Kóny)⁸¹

- „Luca, Luca kitty-kotty,
Panna néni kitty-kotty,
Tiktyaik, ludjaik jó tojók legyenek,
a szomszidba át ne menjenek.
Annyi pénzük legyen, mint az égen a csillag.
Annyi zsirgyok legyen, mint a kútban a víz,
Ollan vastag szalonnájuk legyen, mint a mestergerenda,
Annyi kolbászok legyen, mivel a falut körül lehet keríteni.
Kitty-kotty, kitty-kotty,
Isten velük!”
(Szárföld)⁸²

- „Aggyon Isten jóreggelt!
meggyüttek a lucázók!
Luca, luca kity-koty, kukuríkú!
Annyi zsirgyuk legyen, mint kútban a víz...
Luca, Luca, kity-koty, kukuríkú!

⁸⁰ DIÓSZEGI: Luca-napi kotyoló 47. Nagy Árpád.

⁸¹ DIÓSZEGI: Luca-napi kotyoló 41–42. 1962.

⁸² DIÓSZEGI: Luca-napi kotyoló 50. Molnár Béla, 1952.

- Olyan vastag szalonnájuk legyen, mint a mestergerenda,
Luca, Luca, kity-koty, kukurikú!”
(Kisfalud)⁸³
- „Tiktyok luggyok jó tojók legyenek.
Luca, luca kitykotty, kukurikú, sápsápsáp, rudrudrud!”
(Mihályi)⁸⁴
- „Luca, Luca, kitty-kotty, kitty-kotty,
annyi csibeje legyen kéteknek, mint égen a csillag!
Luca, Luca, kitty-kotty, kitty-kotty,
annyi píze legyen kétéknek, mint a pelvakutyóba a pelva.”
(Csorna)⁸⁵
- „Luca, Luca, kity-koty!
Luca, Luca, lity-loty,
Tikjuk, ludjuk jó tojók legyenek, a szomszédba át ne menjenek!
Annyi tojása legyen, mint a földön a kavics!
Olyan kolbásza legyen, a kendtek disznájának, mind a nyomórud,
és olyan hosszú, mint a rudazó kötél!
Annyi pénzük legyen, mint a polyvakutban a polyva!
Zsírjuk meg annyi legyen, mint a kútban a víz!
Adjon Isten bort, búzát, barackot,
hegyibe meg kurtafarku malacot,
szekerüknek kereket,
hordójuknak feneket, hogy ihassunk eleget!
Dicsértessék a Jézus Krisztus.”
(Dénesfa)⁸⁶
- „Luca-luca kitty-kotty, kitty-kotty
tojjanak a tiktyok, luggyok!
Megszurkálom tiktyaikat, luggyaikat, jó tojók legyenek!
Luca-luca gá-gá, kukorikú!
Ollan hosszú kóbászuk legyen, mint a rudazókötél!...”
(Bágyogszovát)⁸⁷
- „Luca-luca kitty-kotty,

⁸³ DIÓSZEGI: Luca-napi kotyoló 27. Söry Dénes, 1953.

⁸⁴ KISS: Mihályi tájszótár 76.

⁸⁵ DIÓSZEGI: Luca-napi kotyoló 29. Haszonits József, 1952.

⁸⁶ DIÓSZEGI: Luca-napi kotyoló 25–26. 1940.

⁸⁷ Kurcsics Imre (1936), 1997. BL.

Komámasszony litty-lottty!
 Annyi zsirgyok legyen, mint kutba a víz!...
 Aggyon Isten tököt, babot,
 hízott disznót ötöt, hatot!”
 (Páli)⁸⁸

- „Luca-Luca kity-koty.
 Kendtek tikja-ludja jó tojó legyen,
 kendtek tiktojása mint a szomszéd lúdtojása, akkora legyen!
 Kendtek füstölt kolbásza, mint a szomszéd kerítése, akkora legyen!
 Luca-luca kity-koty.
 Dícsértessék a Jézus Krisztus!”
 (Vitnyéd)⁸⁹

- „Luca napján hoztam vadat,
 én vájtam még a lukadat.
 Tojjá már, tojjá már, tarka pizse már!
 Ha nem tojól tarka pizse,
 ég számodra már a zszise.
 (Bágyog)”⁹⁰

- „Luca naptyán hoztam vadat,
 én vájtam még a lukadat.
 Tojjál már, tojjál már, Luca, Luca kotty!”
 (Bágyog)⁹¹

III. LUCA PANNA-típus:

- „Luca Panna megy a kútra,
 Fehér szilvát visz az útra.
 Aki aztat fölkapkodja,
 azé lesz a Luca Panna!
 Luca luca kity-koty kity-koty!
 sokré dom!”
 (Egyed)⁹²

⁸⁸ Kozma Gyula (1913), 1989. BL.

⁸⁹ Szalmát, töreket szórtak este, a verset reggel mondták el. TÍMÁR: Kenyeretlen Vitnyéd 153.

⁹⁰ MNT II. 379. Horváth L. Istvánné (76), gy.: Kiss L. 1950.

⁹¹ MNT II. 380. Horváth L. István (60). gy.: Kiss L. 1950.

⁹² Radó Sándorné (1922), 1988. BL.

- „Luca, luca kitty-kotty,
kitty-kotty sárirom.
Luca Panna megy a kútra,
fehér rózsát hint az útra,
Aki aztat felkapkodja,
azé lesz a Luca Panna!
Luca, luca kitty-kotty,
kitty-kotty sári rom.
Ketek lányának akkora valoga legyen, mint a kemence szája!”...
(Csorna)⁹³

Jókívánságok

A jókívánságoknak nagyon fontos szerepet tulajdonítottak a köszöntést mondók ugyanúgy, mint a háziak, hiszen ezek tulajdonképpen varázsló rigmusok, amelyekkel a szómágia erejébe vetett hittel kívánták biztosítani a bőséget, termékenységet a következő évre. A jókívánságok sora a baromfik mellett kiterjedt más fontos területekre is.

Baromfikra vonatkozók

- Kendtek tikjai lúdjai jó tojók legyenek! (Kapunvár, Sobor, Vitnyéd)
- Tiktyok luggyak jó tojók legyenek! (Mihályi)
- Ennek az asszonynak annyi tojása legyen, mint az égen a csillag, annyi csibéje legyen, mint a földön a kövécs! (Magyarkeresztúr)
- Annyi tojást tojjanak tikjaid, mint égen a csillag! (Kóny)
- Annyi tojása legyen, mint a földön a kavics! (Csorna, Dénesfa, Farád, Rábaszentmihály)
- Annyi csibéjük /zsibájuk legyen, mint égen a csillag! (Árpás, Bágyog, Csorna, Egyed, Szil, Magyarkeresztúr, Szany, Vica)
- Annyi csibéjük legyen, mint égen a csillag! (Árpás, Mihályi, Sobor)
- Annyi libájuk legyen, mint réten a fűszál! (Bágyog, Csorna, Sobor, Szil)
- Kétek ludjának annyi zsibája legyen, mint az égen a csillag! (Csorna)
- Annyi ludjok legyen, mint réten a fűszál! (Kóny)
- Kétek tikjának annyi csibéje legyen, mint a réten a fűszál! (Csorna)
- Annyi tojásuk legyen, mint az uton a kövécs, mind fias legyen, hogy a kotló alatt sok csibe keljen! (Vica)
- Annyi tojásuk legyen, mint kuttyóban a pelva! (Bágyog)

⁹³ BARSÍ: Daloló Rábaköz 227. Gulyás Péter (1905), 1979.

- Kendtek tojása, mint a szomszéd ludtojása, akkora legyen! (Vitnyéd)

Sertésekre vonatkozók

- Annyi malacuk legyen, mint égen a csillag! (Bogyoszló)
- Annyi süldőjük legyen, mint égen a csillag! (Kóny)
- Innék a gazdának annyi disznója legyen: egyik ólból kifusson, a másikba befusson, harmadikba is jusson! (Magyarkeresztúr)
- A kétek disznójának ollan hosszú kóbásszo legyen, mint a falu hossza és akkora sonkájó, mint a fél ház! (Kapunvár)
- Akkora disznót öltenek mind a kösség bikájo! (Mihályi)
- Akkora disznajuk legyen, mint a falu bikája! (Kóny, Rábaszentmihály)
- Annyi zsirgyok legyenem, min kudba a víz! (Magyarkeresztúr, Mihályi, Sobor)
- Annyi zsirgyuk legyen, mint kútban a víz! (Egyed, Kisfalud, Szil, Vica, Vitnyéd)
- Ollan sok zsirgya legyen, mint a kútba a víz! (Szil)
- Annyi töpörtőjük legyen, mint a Dunában a fövény! (Magyarkeresztúr)
- Annyi csörögőjük legyen, mint égen a csillag! (Vitnyéd)
- Ollan hosszú kóbászuk legyen, mint a rudazókötel! (Egyed, Vica)
- Kétek disznójának ollan hosszú kóbásza legyen, mint a rudazókötel, az egyik vigít mink rágyuk, a másikat meg a Treszkák kuttyája! (Vica)
- Ollan hosszú kóbászuk legyen, mint a faluhossza! (Bágyog, Bogyoszló, Kóny, Magyarkeresztúr)
- Ollan hosszú kóbászsok legyen, mind a falu hossza! (Mihályi, Sobor)
- Ollan hosszú kóbászuk legyen, mint a faluhossza el meg vissza! (Szil)
- Ollan hosszú kóbászuk legyen, mint a faluhossza, még annál is hosszabb, mint a Rába hossza! (Rábapordány)
- Annyi kolbászsok legyen, mivel a falut körül lehet keríteni! (Szárföld)
- Ollan hosszú kolbászuk legyen, mint a falu hossza, egyik végét a mester, másik végét a pap harapdálja! (Vitnyéd, Bogyoszló)
- Ollan hosszú kóbászuk legyen, mint a kerítés! (Szil, Kapunvár)
- Kendtek füstölt kolbásza, mint a szomszéd kerítése, akkora legyen! (Vitnyéd)
- Ollan hosszú kolbászuk legyen, mint a rudazókötel, a felit én egyem meg! (Árpás)
- Olyan kolbászuk legyen, mint a kutyám! (Kapunvár)
- Ollan vastag szalonnájuk legyen, mint a mestergerenda! (Árpás, Bágyog, Bogyoszló, Csorna, Egyed, Kapunvár, Kóny, Kisfalud, Rábapordány, Rábaszentmihály, Sobor, Szany, Szárföld, Szil, Vica, Vitnyéd)
- Kétek disznójának akkora szalonnája legyen, mint a mestérgerenda, akkora kóbásszo, mint a kert hossza! (Kapunvár)
- Ollan széles szalonnájuk legyen, mint a mestergerenda! (Magyarkeresztúr)

- Akkora szalonnájuk legyen, mint a pap ablaka! (Kóny, Pásztori, Rábapordány, Szany)
- Akkora szalonnájuk legyen, mint a nyomórúd! (Szany)
- Ketek disznájának ollan szalonnája legyen, mint a mestergerenda! (Csorna Vitnyéd, Bágyog, Szovát, Kapuvár)

Termésre vonatkozók

- Annyi búzájuk legyen, hogy ne férjen el a csűrbe! (Vica)
- Annyi boruk legyen, mint folyóban a víz! (Kapuvár)

Családra vonatkozók

- Annyi pínzék legyen, mind a pajtábo a pëlva! (Mihályi)
- Fejszékük, fúrójuk úgy megálljon a helyébe, mint a cserfa törzs! (Rábaszent-mihály)
- Fejszékük, furajuk úgy megálljon helyibe, mint a cserfa tőribe! (Kóny)
- Kendtek fejszéje úgy megálljon a nyelibe, mint az én...! (Sobor)
- Leányaik, fiaik jó herélők legyenek! (Sobor)
- Innék a leánynak akkora nyélve legyen, mint egy tepsi, úgy forogjon, mint a nagypénteki kereplő! (Magyarkeresztúr)
- A lányuknak akkora csöcse legyen, mint a sütőtök! (Kapuvár)
- Kendtek (Kétek) lányának akkora csöcsei legyenek, mint a bugyogakorsó!⁹⁴ (Csorna, Egyed, Kapuvár, Kóny, Páli, Rábapordány, Szany, Szil, Vica, Vitnyéd)
- Kenték lányának akkora csöcsö legyen, mind a bugyogakorsó! (Mihályi)
- Kendtek leányának a csöcse, mint a bugyogakorsó, akkora legyen! (Vitnyéd)
- Olyan keble legyen a kettek lányának, mint a bugyogakorsó! (Bágyog)
- Annyi kérőjök legyen, mint égen a csillag! (Egyed)
- Akkora feneke (valaga) legyen a kentek lányának, mint a kemence szája! (Csorna, Egyed)
- Kendtek lányának akkora segge legyen, mint a kemence szája! (Rábapordány, Szany, Szil)
- Ollan hosszú hajú lányuk legyen, mint a Rába hossza! (Árpás, Szany)
- Akkora szája legyen, mint a kemence szája! (Bágyogszovát, Egyed, Rábapordány, Szany)
- Akkora... legyen, mint a kemence szája! (Bágyog)
- Ketek lányának akkora valaga legyen, mint a kemence szája! (Csorna)
- Annyi kérője legyen, mint égen a csillag! (Szil)

⁹⁴ A szűkszájú, füles, ivólyukas(csöcs), főleg aratáskor használt öblös agyagkorsó további elnevezései a Rábaközben: bűgyöge-, bögyögős-, bögyes-, csöcsös-, csörgőkorsó.

- Adjon isten egy bölcső búzát, egy hombár gyereket! (Bágyog)
- Annyi családjuk legyen, hogy ha éjjel valaki leesik az ágyról, ne azt kérdezzék meg, hogy melyik esett le, hanem hányan estek le?! (Kóny)
- Annyi gyereked legyen, mint réten a fűszál! (Kóny)
- Ha nem tojnak a tikok, tojjanak az asszonyok! (Vica)
- Olyan fara legyen a háziasszonynak, mint a szénapetrencé! (Kapunvár)
- Kétek urának akkora szerszámgya legyen, mint a szekerce nyele! (Vica)
- Kendtek fejszéje úgy megálljon a nyelibe, mint az én farkam a helibe! (Sobor)

Bosszúálló tréfák és átokformulák

Tréfák

Azokkal a gazdákkal művelték a lucázó legények, akik nem engedték meg a lucázást, s akikkel év közben valami bajuk akadt, illetve azokkal a lányokkal, akik túl büszkék voltak, esetleg így akarta felhívni magára a figyelmet a legény.

- „Nálunk hajnalban szórták a szalmát a legények. Szórták, mint a ménkű, akkoriban nem számított, vót szalma bőven, aztán énekeltek: Luca, Luca, kitty-kotty, kitty-kotty, ha nem adnak litty-lotty, litty-lotty, ha nem adnak szalonnát, bevágom a gerendát! Szoktak nekik kivinni pálinkát, mindig a családfő adta. Nő nem mehetett ki ilyenkor, meg sokszor má aludtunk is. Hanem aztán mikor elment a csapat, ki lettek hajtva a lányok söpörni. Eccer is, annyira belucáztak. Tudom, ki vót, eccerre tudtam, mikor Aptya begyütt, hogy: Gyere ki Ilonka, illent még nem láttál! A P. L. vót, mert ugye haragudott rám, mert nem engedtem, hogy udvaroljon. Te, vót ott ollan világ! Bokáig a szalma! A kerítésbe minden lyukba szalmacsutakok! Hogy mit dolgozhatott rajta a szerencsétlen! Órákig csinálhatta abba a hidegbe! Fűtöttö ugye a bosszu. Na szidtam is, mire mindent kiszedegettem, fölsöpörtem. Lett annyi szalmánk! Nemcsak a tyukok alá jutott – mert a lucaszalmát mindig oda kellett rakni, hogy jó tojók legyenek – hanem a tehenek, a lovak alá is bősígyessen!” (Pásztori)⁹⁵
- „Kapnak mindenütt pár fillért, amit aztán elmulatnak. Ha nem adnak nekik semmit, betömik a kutat szalmával, meg az udvart is jól teleszórják, hogy legyen mit söpörni a lányoknak.” (Kapunvár)⁹⁶
- „A gyerekek lucáztak... A legények nem, illetve ha lucáztak, abban nem volt köszönet. Ugyanis csak azt a leányt lucázták meg, akire valamiért haragudtak. Vagy nem állt szóba velük, vagy nem ment el velük a táncba, vagy más dolgokért. Mi volt a lucázás? Az, hogy szalmával, vagy még inkább szalmatörekkel

⁹⁵ Balázs Mihályné Bognár Ilona (1937), 2024. BL.

⁹⁶ PODMANICZKY: Kapunvár néprajza 73.

megszórták a ház elejét és jól beletaposták a sárba.” (Vitnyéd)⁹⁷

- Ablakkeretbe fák ágaiba, kerítésbe szalmát tömködtek. (mindegyik gyűjtési helyen ismert)
- A szekeret, ekét szétszedték, és a háztetőn összerakták (Egyed, Szany, Vitnyéd), illetve a pajta tetején. (Bágyogszovát, Egyed, Páli, Szil, Vitnyéd)
- Tőreket, szalmát szórtak a kútba. (Egyed, Szil)
- A tollfosztás tollcsutkáját, vagy tőreket, szalmát a sárba taposták a kapu előtt olvadásig. (Vitnyéd, Zsebeháza)
- Torzsával kiékeltek az ajtót. (Bágyog)
- A szomszédok állatait összecerélték. (mindegyik gyűjtési helyen ismert)
- A gazda ablaka alá húzták a ganajjal megrakott szekérét. (Vica, Hövej)
- A kapukat megcserélték, vagy leemelték. (mindegyik gyűjtési helyen ismert)
- Seprűvel besározták a ház falát. (mindegyik gyűjtési helyen ismert)

Átokformulák

Amikor nem engedték lucázni a legényeket, vagy nem adtak ajándékot, a szerencsekívánatok helyett ilyen átokformulákat kiáltottak a családnak:

- Écs csibéjék legyen, az is vak legyen! (Mihályi)
- Egy csibéjük legyen, az is vak legyen! Luca, Luca kity-koty, kukurikú! (Kapunvár)
- Tizenkét ólába’ legyen egy rossz malac, futkozzon benne! (Egyed)
- Egy malacuk legyen, az is girhes legyen! (Bogyoszló)
- Adjon Isten egy tikot, egy ludat, az is vaksi legyen! (Vica)
- Adjon Isten Száz ólat, egy malacot, az is rühes legyen! (Bágyog, Páli, Rábadány, Szany, Szil, Szovát, Vica)
- Görény hordja tikjokat, csollány csípje likjokat! (Kóny)
- A ház gazdájának száz ólban egy malaca legyen, az is görhes legyen! (Kóny)

A lucaszék

Már említésre került, hogy Luca napja gonoszjáró nap. Luca, ez a démonikus tél-középi nőalak ezen a napon megjelenik, így a boszorkányoknak különösen nagy a hatalma, elszabadulhatnak a sötét erők. Nem véletlen tehát, hogy ekkor kezdik el készíteni a lucaszékét, azt a mágikus célra szolgáló tárgyat, amelynek segítségével megláthatják a boszorkányokat. „Hogy a szék éppen Luca-naptól karácsonyig készüljön, az már a velünk szomszédos délnémet-nyugati szláv népeknél keletkezett változat. Az eredete a Sebestyén Gyula által kimutatott naptár-eltolásokban keresendő, amelyek a germán 12 napot (karácsonytól háromkirályokig) egy korábbi

⁹⁷ RABI: A Madár utcából 25.

bűvös időközzel pótolták. Maga a szokás azonban a német változatokon át az északi mondákban a seidhjallron ülő pogány jósnőig nyomozható, illetve úgy látszik, hogy a seidhjallr délnémet megfelelőjének tekinthető.⁹⁸ „Egy grönlandi változat szerint a tudós, bűvölő nőt olyan személyek hívták magukhoz, akik jövőjük titkaira voltak kíváncsiak... Valójában azt mondhatjuk, hogy a Luca-székekben a művelődéstörténet ősi emléke lappang. A rejtett dolgok felfedezésére szolgáló bűvös székek és zsámolyok alkotják azt a kört, amelybe a magyar Luca széke tartozik.”⁹⁹

Készítés

Magának a székeknek az elkészítését is misztikus előírások szabályozták. Fő mozzanataiban mindenhol megegyezett létrehozásának folyamata. Lucától karácsonyig, 13 napig készült,¹⁰⁰ 13 darabból és 13 féle fából. Minden nap kellett rajta dolgozni, és fém nem lehetett benne. A gyűjtött anyagban néhány apróbb sajátosság is előfordult: pl. vízhordta fából, vagy más-más helyről, esetleg más határból származó fákat kellett összegyűjteni.

Egyetlen páli adatnál nem székre álltak, hanem a legények boronatüskéből készítették maguknak koszorút, azt tették a fejükre.¹⁰¹

Cselekmény

Karácsony szentestéjén az éjféli misén az oltáriszentség felmutatásakor kellett felállni az elkészült lucaszékekre. Ez a cselekedet történhetett – a legtöbb esetben – a templomban leghátul, vagy a harangtorony alatt, esetleg az oltár mögött (Szovát), de szólnak történetek a harangláb alá (Bogyoszló, Egyed), a keresztútra, pellengrére (Szany), a keresztöltésre (Bogyoszló) állított székről is. A székre való felállást követően a boszorkányok beazonosítása – a közösség által meghatározott, sugallt – sajátos jellemzők alapján sikerülhetett. Általános jellemző, hogy a misén, az oltáriszentség felmutatásánál hátat fordítottak az oltárnak, hisz, ahogy adatközlőim elmondták, „más Istent imádtak.” Ezen túl több történetben egyéb jellegzetességek is előfordulnak:

- alfelüket mutatták háttal az oltárnak (Egyed),
- szarvuk van és söprű a kezükben (Bogyoszló),
- kosszarvuk van (Bogyoszló),¹⁰²

⁹⁸ RÓHEIM: Magyar néphit 227–228.

⁹⁹ UJVÁRY: Népszokások és színjátékok I. 100.

¹⁰⁰ Beled Miksa szerint Vágon egy évig. BELEDI: Néphumor és szatíra 651.

¹⁰¹ Sájér István, 1989. BL.

¹⁰² LACZKOVICS: 1969. XJM.Na. 559/69.

- szarvuk, agancsuk van (Kapuvár)¹⁰³
- tollseprő van a boszorkány fején (Rábapatona)¹⁰⁴

Védekezés

Aki földi emberként az ismeretlen, sötét hatalmakkal kezdett, s kutatta annak titkait, az a néphit szerint számíthatott ennek a világnak a bosszújára is. Nos, ennek kivédésére a Rábaközben elsősorban – az újévi szerencsehozó, mágikus termény – a mák szórása jelentett megoldást, hiszen ezt a boszorkányoknak mind össze kellett szedni, addig nem üldözheték tovább a maga után mákot szóró menekülőt. A történetek többségében a háza ajtaján való bejutás után már védve volt az egyén, de van, hogy a szoba mestergerendája alá állva tovább kellett szórni a mákot, míg el nem üti az óra az egyet (Rábapatona), vagy az ajtótól a kemencéig szenteltvízzel keresztet kellett hinteni. A lucaszéket a kemencébe dobták és azonnal elégették.

Büntetés, bosszú

Persze a lucaszékről szóló hiedelemmondák között nem csak sikertörténetek vannak. Tanulásként vagy elrettentésként a pórul jártakról is szólnak történetek. Az ezekben található büntetések többfélék:

- megverik, agyonverik (Egyed),
- megőrzítik (Rábapatona),
- szétmarcangolják (Rábapatona, Bezi),
- fárol ledobják (Szovát),
- boszorkánnyá válik (Szany).

A fent leírtak kapcsán a továbbiakban néhány példa közlésével szeretnék betekintést nyújtani ebbe a sajátos, misztikus, kötött szerkezetű,¹⁰⁵ hiedelemtörténet-típusba, kezdve mindjárt egy 1840-ben közzétett írással, annak illusztrálására, hogy a lucaszék készítése és a hozzá kötődő képzetek mit sem változtak a pár évtizede gyűjtöttekhez képest.

Történetek

- „Babonák gyakorlatára az év kitűnőbb napjai, ünnepei használatnak. Legin-

¹⁰³ TIMAFFY: Rábaköz és a Hanság 228.

¹⁰⁴ HETYÉSI: Népszokások 8.

¹⁰⁵ A főhős elkészíti a lucaszéket, az Úrfelmutatáskor feláll rá, mákot szórva menekül, vagy sikerül védett helyre jutni, vagy megbüntetik a boszorkányok.

kább kitűnő ezek közt karácson, midőn éjféli mise alatt a Luczaszékre állván (mellyen Lucza-naptól Karácson estig minden nap kell valamit faragni, s egészen elkészülnie csak karácson estéjén szabad), azt hiszik, hogy Úr-felmutatásakor egész falu boszorkányait megismerhetni; mert ezek akkor az oltár felé mind háttal fordulvák.” (Rábaköz)¹⁰⁶

- A boszorkány felismerésének általánosan ismert módjáról tudtak Babóton is. „Lucca székit csinátok. Lucca naptján kezdték el csinányi. És akkor íjféli misekor, mikor az oltáriszencsiget a pap fölmutatja, akkor köllött fölányi. És aki arra fölát, meglátto, hogy ki a boszorkán, mer az oltáriszencsignek hátot fordított.”¹⁰⁷ Az ordai legények is faragtak lucaszéket. Közismert történet szerint annyian álltak rá, hogy összetörött alattuk, ezért nem tudják a mai napig sem, hogy ki a boszorkány a babóti lányok közül. (Babót)¹⁰⁸
- „Rígen szoktak csinányi ollan lucaszéket. Hát itt a faluba is megcsináta a legín, aztán elvitte az íjeli misére, hogy föláll rá és megnízi a boszorkánokat. Mer az ugy van, hogy azok nem az oltárra níznek, hanem hátrafelé. De ezt csak az látja, aki lucaszéket csinát és föláll rá. Nohát, amikor fölát, igen sok boszorkánt látott, köztük a gazdaasszonyát is. Igen-igen elkezdett fínyi, mer má ott, a templomban is keztk íjesztegetni. Annyira fít, hogy nem mert hazamennyi egyedül. Barátaival kísértette haza magát. Nem is akarta, hogy emennyenek, de csak otthatták egyedül. Gyorsan léfekütt, és betámogatta az ajtót. No de támogathatta, a boszorkánok eccerre megjelentek és el keztek tanakonni, hogyan emísszík el. De a gazdaasszonya igen megsajnáta, hogy ne ollan igen nagyon kinozzák meg, és ne is öljk meg, mer a törvényük még a vót, hogy aki meglesi úket, azt meg kő őni. Akkor aztán nyoszolástul főtettk egy magas jegényefa tetejére. Aztán meg úgy döntöttek, hogy nyoszolyástul ledobgyák. Nem hótt még, de meghatták neki, hogy amíg közülük valaki íl, addig senkinek el nē mergye mondani, hogy ők boszorkánok vótak, mer akkor aztán igen ebánnak vele. Nagyon is megfogadta ezt. Amikor aztán az utósó is meghótt, akkor monta el, hogy kik vótak a boszorkánok.”
Bágyogszovát (Szovát)¹⁰⁹
- „Luca napján kezdték csinálni a Luca-széket, vízhordta fából, 13 nap, 13 darabból, minden darabját más fából, más határból. Karácsonyra kellett elkészülnie. Aki erre éjféli mise alatt a harangláb alatt fölállt, az meglátta, ki a boszorkány a fehérnépek közt háttal az oltárnak. Minálunk erről csak hallottak, de hála Istennek, sohasem cselekedték.” (Bágyog)¹¹⁰

¹⁰⁶ Rábaköz s népe 2., 36.

¹⁰⁷ BOGNÁR ÁKOS gyűjtése.

¹⁰⁸ SZABÓ – CSISZÁR: Babót 80.

¹⁰⁹ Horváth C. Mihály, 1973. BL.

¹¹⁰ NAGY: Bágyog, Rábaszovát 67.

- „A lucaszéket azt ékezték Lucakor csináni, aztán karácsonyig, a tizenhárom nap, minden nap egy valamit csináltak benne. Ugyhogy mire karácsony lett, akkor aztat elvűttik a templomba. Aztán mikor éjféli mise vót – hát ugye, ugy hallottam én is, én nem vótam -, ugye ördögös vót, vitt az a legín magával ë kis mákot zacskóba. Aztán azt a mákot, mikor a pap fölmutatta az Urat, elszórta a templomba. Aztán aki a lucaszéken át, aztán látta a boszorkánokat háttal az oltárnak, az akkor mingyár ëmënt, hogy mire a rossz lelkek összeszédegetik a mákot, akkor hazaírt. Szíttíptik vóna! Tizenháromféle fábul vót, mindenféle fábul, nyár agáci, hárs, juhar, kőris, mindenféle vót.” (Bezi)¹¹¹
- „Ugye, ha megcsináták a lucaszéket, íjféli misén, aztán azt kő kivinnyi a négy keresztőtítshe, aztá ott fölányi rá és akkor megláttya a boszorkákat, de a templomba’ is megláttya, nem kő a keresztőtítshe’ kimenni mer agyonütik. Aszongyák, mikor az Urat főmutatták, íélféli misekor, ott ollan világ v^uót, aszongya azt még látni is rossz vót! Hát többet senki lucaszéket ne csinájjon! Ronda, ronda nípek vótak a boszorkányok. Vótak, biztos, hogy vótak, mer a Csókánál is azok vótak azok a dögök, a bogarak.” (Bogyoszló)¹¹²
- „Eccër, akkor én még kisgyerek vótam, csináltak. Aztá a templomba ádigát rajta egy idősebb legín, Nagy Vilmosnak hítták. Nem tudom, aztá látott-ë, csak ahogy ádigát rajta, arra emlékszem. Asztartom, mákot köllött szórnyi. Annyi darab fábul van, ahány nap az éjféli miséig. Aztá hátul fölát rá. Aztán mikor úrfölmutatás van, akkor látta mëg az illető, hogyhát kik a boszorkányok, mer akkor azok az oltártul elfordulnak, annak az alfelüket mutatják oda. Állítólag vót ollan szemíl, aki megcsináta, aztá hónapokig beteg vót. Többet nem csináta mëg.” (Egyed)¹¹³
- „Lucaszéket Bágyogon 13 napig csinálták. Minden nap egy darabot lehetett beletenni. Bevitték a templomba hátul. (Szováton az oltár mögé) Itt megvót, egy ember megcsináta. Huszár Ignác. Aztán mákot köllött neki vinni a zsebyibe. Fölát íjfélkor, mikor az Úrfölmutatás van, akkor köll föláni ott hátul a templomba. Meglátta, ki a boszorkán és akkor ennek meneküni kellett, mákot kellett szórni, hogy utol në írgyík – mer a boszorkányoknak összö kellett szënnyi az összes mákszemet. És így hazaírt. Eccër nem sikerűt neki hazaírni. Úgy agyonvertík, hogy belebetegűt. Hónapokig fekűdt ez a bácsi. Kevís mákot tèt a zsebibe. Minden évben mëgcsináta, de aztán má nem.” (Egyed)¹¹⁴
- „A boszorkány felismerésének általánosan ismert módjáról tudtak Hövejen is. A Luca napjától karácsony estéig készűlt Luca-széket a néphit szerint az éjféli misére kellett elvinni. Aki az úrfelmutatás alatt a templom bejáratánál, a cillában erre ráállt, megláthatta, hogy ki a boszorkány a faluban.” (Hövej)¹¹⁵

¹¹¹ Himi István (1915), 1990. BL.

¹¹² Szabó József, 1987. GÜLCH CSABA gyűjtése. A gyűjtött hiedelemtörténetek szerint az említett Csóka nevezetű „tudónak” a bogaraiban volt a tudománya.

¹¹³ Kincses János (1918), 1988. BL.

¹¹⁴ Bognár Lajosné Patona Ilona (1919), 1988. BL.

¹¹⁵ CSISZÁR: Hövej 156.

- „Kitaláta Ferenc bátyám, hogy csinál lucaszíket. Még is csináta, kízűt, hogy majd misén ifjélskor föláll rá. Hanem eccérsak gyűtt egy öreg néni arra, s ahogy odaért, elvesztette minden önuralmát, elkapta, aztán verte bele Ferenc bátyámnak a fejét a földbe, közbe kiabáta: Csinász-è még lucaszíket?” (Köny)¹¹⁶
- „A legényék boronatüskéből készítettek maguknak koszorút. Aztán az éjféli misén ezt tartották a fejük fölé és meglátták, hogy kik a boszorkányok. Azok úrfelmutatáskor mind a hátukat mutatták az oltárnak.” (Páli)¹¹⁷
- „Talán a legnagyobb jellegzetesség a Luca szék készítése volt, ami ezen a napon kezdődött. 13 különböző fából készítették. Éjféli karácsonyi misén a templomajtóba állították a kész Luca-széket és egy bátor legény, ha felállt rá, akkor meglátta a boszorkányt. De a legénynek nagyon gyorsan el kellett utána iszkolni, hogy a boszorkány meg ne fogja, ezért mákot hintettek el. Mire a boszorkány az összes mákot összeszedte, addigra a legény haza tudott szaladni.” (Rábacsanak)¹¹⁸
- „A falunkban megtörtént egy eset, amikor egy huszár karácsonyi szabadságra hazajött. Lucaszéket készített, de elfelejtett mákot vinni magával. Ám az is lehet, hogy daczból csinálta. Amikor az éjféli misén felállt a lucaszékre, rárohantak a boszorkányok. Ő kihúzta a kardját és tiszta erőből vagdalkozott maga körül. Azonban ez mind hiábavaló volt. A szép, daliás huszárt teljesen tönkretették a boszorkányok úgy, hogy teljesen megőrült...” (Rábapatoná)¹¹⁹
- „Csináltak lucaszéket. Tizenhárom napig köll csinálni, tizenháromféle fából köll előállítani. Aztá mikor a pap az oltáriszentséget fölmutatta, hogy akkor köll rája áni. Akkor akik boszorkánok, azok hátat fordítanak a papnak, kifelé níznek. Aztán aki kezdte csinálni, vigyen vele mákot, mer hazafele még szórni köll, mer ha megfoggyák, akkor megölik a boszorkányok. De míg a mákot szedik föl, addig nem írki el.” (Rábaszentmihály)¹²⁰
- „Egy asszont mondták, hogy vigigcsináta vóna. Hát azt az asszont megszátá a gonosz. Ű is boszorkán lett. Ez igaz, mer az az asszon máig is harisnyába jár, akármellen idő van. És aszongyák, azér nem meri levetni, mer fekete a lába. E pedig a boszorkánság jele.” (Szany)¹²¹
- „A Lucca szíékit kízítették tizenhárom nap, osztán karácson iccakájjáró let kíszén, osztán aki csináto, elvüttö, hom megismergyé ki a boszorkán. Oszta mikor ífélimmise vót, beleűt, osztá mikor a szencsiget fűmutatták, a boszorkán meg hátatfordított. Oszta megismerték mindig, ho ki a boszorkán, attul tartózkodtak mindig.” (Kapunár)¹²²

¹¹⁶ Nagy Gyula (1924), 1994. BL.

¹¹⁷ Sájér István, 1989. BL.

¹¹⁸ LENGYEL: Rábacsanak népszokásai 11.

¹¹⁹ MÁTÉ: Babonák 2.

¹²⁰ Varga Éva (1929), 1996. BL.

¹²¹ Gasztonyi Ignácné Kállóczy Anna (1901), 1973. BL.

¹²² Németh Istvánné Szigeti Cecília (1910), 1986. CSISZÁR ATTILA gyűjtése.

- „Lucza napja még egyébről is nevezetes. ugyanis ezen a napon állítják föl a templomban a szentelt vizet tartalmazó fülke alá a Lucza székét. Ezen a széken mindenkinek kell valamit csinálni, egész éven át dolgoznak rajta és éppen Lucza napjára kell neki elkészülnie. Beviszik az éjféli misére a templomba és aki beleül megtudja, hogy ki a boszorkány. Ezen a Lucza-széken ismerték föl a híres vághi boszorkányt: a Dadónét a ki el tudta ferdíteni az emberek száját, a teheneknek pedig megtudta tenni, hogy tejüket véresen adják le a „zséterbe”, az egy éjjelen született csecsemőket pedig a kulcslyukon keresztül kicserélte egymással. Még él néhány öreg ember, a ki szentül meg van győződve róla, hogy az ő kezét vagy lábát a „vén Dadóné” ferdítette el, a ki különben üres óráiban, fölszokta a két czirmosát kantározni és mint a szél úgy vágatott el rajtuk a Gellért-hegyre.” (Vág)¹²³

Zárszó

Luca, Lúcia, aki, mint templompatrónus is csak elvétve jelent meg,¹²⁴ s akinek nevére hajdan nagyon kevesen merték keresztelni a gyermeküket – Varga Józsefné Horváth Mária a Répcemellék és a Rábaköz nyugati térségének 26 községében 1690–1895-ig vizsgált névanyagában mindössze három alkalommal fordul elő a Luca névre keresztelés –,¹²⁵ napjainkra elvesztette hajdani „sötét” voltát. Ahogy sűrűsödik az anyakönyvekben keresztneve, úgy kopnak ki, vesznek el a hozzá kötődő sokszínű hagyományok. Erről a felgyorsult hagyományvesztésről egy kedves, egyedi adatközlőm, Turner János, így nyilatkozott: „Sínyli az ember azt a rígisíget, sínlyi.”

¹²³ BELEDI: Néphumor és satira 652.

¹²⁴ „...a magyar középkorban... Patrociniumaival sem találkozunk, sőt még az újkor századaiban is alig-alig fordul elő. Kivétel Alhó (Allhau) jelenleg burgenlandi falucska, amelynek Luca-titulusát Kazó István említi (1697). BÁLINT: Ünnepi kalendárium I. 70–71.

¹²⁵ 1780–1809 között Rábatamásiban és Vicán kettő fő, 1870–1895 között Himodon egy fő. V. HORVÁTH: 18–19. századi személynevek 255., 263.

343.

Tempo giusto ♩ = 116

1. Lu-ca napján hoztam vadat, én vájtam még a lu-ka-dat.

Toj-já már, toj-já már, tar-ka pi-zse már!

2. Ha nem tojol, tarka pizse,
ég számodra már a zsisze.
Refr.

Bágyog (Sopron), Horváth L. Istvánné
Hegedűs Terézia (76).

Kiss L., 1950. V.

379

344.

Tempo giusto ♩ = 132

1. Lu-ca naptján hoztam vadat, én vájtam még a lu-ka-dat.

Toj-jál már, toj-jál már, Lu-ca, Lu-ca, kotty!

2. Ha nem tojol, tarka pizse,
számodra érik a bizse.
Refr.

Luca, luca, kitty-kotty!
Adjon Isten száz uolat, egy malacot,
egyikből a másikba futkozzon;
annyi csibét, mint égén a csillag!
Ollan kalbásztok légyen, mint a rudazug kötiél,
ollan szalonnátok, mint a mestérgöröndi;
annyi libátok, mint a rigén a fűszál!
Ollan légyen a lányotok csöcse, mint a bugyogaskorsuo,
ollan légyen a fara, mint a kemence szája!
Luca, Luca, kitty-kotty!

Bágyog (Sopron), Horváth L. István (60).

Kiss L., 1950. VI.

Lucázás Szabó Sándor (1911 / Csorna, 1979. B. E.)

324.

Hej re - gő raj - ta, jobb ez a gaz - da
 mint a má - sik gaz - da Mert ez a gaz - da
 te - lő - rak - ja zse - be - in - ket ti - ze - sők - kel
 hu - sza - sok - kal, hej re - gő raj - ta!
 jobb ez a gaz - da mint a má - sik gaz - da

Beszélve:

Ketek lányának akkora valaga légyn, mind a kemence szája!

Énekelve:

Hej regő rajta ...

Beszélve:

Ketek lányának akkora csőcsei légynek, mind a bögyöges korsó!

Énekelve:

Hej regő rajta ...

Beszélve:

Ketek disznájának olyan vastag szalonnája légyn, mind a mestérgérenda!

Énekelve:

Hej regő rajta ...

Beszélve:

Ketek ludjának annyi zsibája légyn, mind az égén a csillag!

Énekelve:

Hej regő rajta ...

Beszélve:

Ketek tikjának annyi csibéje légyn, mind a rétén a fűszál!

325. Gulyás Péter (Vág, 1905.)
Csorna, 1979. dec.21. B.E.

Lu-ca, Lu-ca kitty, kotty, kitty, kotty sá - ri - rom.

Lu-ca Pan-na megy a kut-ra, Fe-hér rózsát hint az ut - ra.

A-ki az - tat fel-kap-kod-ja, A-zé lesz a Lu-ca Pan-na.

Lu-ca, Lu-ca kitty, kotty, kitty, kotty sá - ri - rom.

Beszélve:

Keték lányának akkora valaga légyen, mind a keménce szája!
 Keték lányának akkora csöcsei légyenek, mind a bögyöges korsó!
 Keték disznájának olyan vastag szalonnája légyen, mind a mestérgöröndő!
 Keték ludjának annyi zsibája légyen, mind az égőn a csillag!
 Keték tikjának annyi csibéje légyen, mind a rétőn a fűszál!

LUCÁZÁS

1.
LU-CA, LU-CA KITTY KOTTY KITTY KOTTY TOJ-JA-NAK A TIK-TYOK,

6
LUGY-GYOK HA NEM AD-NAK SZA-LON-NÁT, BE-VÁ-GOM A GE-REN-DÁT

11 1/B
HA NEM AD-NAK KÖR-TÉT, EL-VŰ-SZÖM A BŐS-KÉT!

18 2.
LU-CA, LU-CA KITTY KOTTY KITTY KOTTY HA NEM AD-NAK LITTY LOTTY,

23
LITTY LOTTY KIS-KERT AJ-TÓN VAN EGY LIK A-ZON BŰ-JIK BE A TIK

28
U-TÁN-NA A KIS-KO-KAS KER-GE-TI A TI-KO-KAT.

4. kép

1. BALÁZS MIHÁLY (1922); 1.B. MÉSZÁROS GÉZA (1906) – 1975. RÁBAPORDÁNY;
2. KOÓS ISTVÁN (1894) – 1972. SZANY. GYŰJTÖTTE BALÁZS LÍVIA. KÖSZÖNET A KOTTÁÉRT JANÁSZEK FERENCNEK.

5. kép

A Huszevl József vezetésével működő szili fotó-szakkör munkája, 2013.
Köszönet a fotóért Lengyel Oszkárénak.

6. kép

Lucázó gyerekek. Ivánkovits Lászlóné Horváth Izabella felvétele, Hövej, 1965.
Lásd. CSISZÁR: Hövej.

FORRÁSOK

- Dr. Kovács Pál Könyvtár Helyismereti Osztály Kézirattára:
 BALÁZS: Szanyi népszokások = BALÁZS LÍVIA: Szanyi népszokások. Honismereti pályázat, 1976.
 BALÁZS: Szokásokhoz fűződő hiedelmek = BALÁZS LÍVIA: Szokásokhoz fűződő hiedelmek négy rábaközi faluban. Honismereti pályázat, 1975.
 DÖMÖTÖR: Népi hagyományok = DÖMÖTÖR ISTVÁN: Népi hagyományok, köszöntők visszaemlékezések. Honismereti Pályázat, é. n.
 GERENCSÉR: Árpási babonák = GERENCSÉR ILONA: Árpási babonák. Honismereti Pályázat. gépirat. 1992.
 LENGYEL: Rábacsanak népszokásai = LENGYEL ALEXANDRA: Rábacsanak népszokásai. Honismereti pályázat. Gépirat, é. n.
 LICSKAI: Vitnyédi népszokások = LICSKAI GYÖNGYI: Vitnyédi népszokások. Honismereti pályázat. Sopron, 1987.
 MÁTÉ: Babonák = MÁTÉ PÉTER: Babonák, legendák, hiedelmek. Honismereti pályázat. Győr, é. n.
 PÁLFI: Népi hiedelmek Vág = PÁLFI ADRIANNA: Népi hiedelmek Vág községben. Szakdolgozat, APCSTK, Győr, 2020.
 SAMU: Árpás = SAMU ADRIENN: Árpás. Honismereti pályázat, 1987.
 Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum Néprajzi Adattára:
 HETYÉSI: Népszokások = HETYÉSI SÁNDOR: Népszokások, tudósok, boszorkányok Győr környékén. Honismereti pályázat, 1976. XJM.Na 1050-78.
 LACZKOVICS: 1969 = LACZKOVICS EMÓKE 1969-es rábaközi gyűjtése. Kézirat, XJM.Na.559/69.
 Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum Hanganyaga:
 Mórighida, XJM.NH. 16/66.
 PÁJER IMRE gyűjtése. Rábaközi Bizottság által szervezett honismereti gyűjtőút 1985-ös hanganyaga.
 GÜLCH CSABA gyűjtése. Rábaközi Bizottság által szervezett honismereti gyűjtőút 1987-es hanganyaga.
 BALÁZS LÍVIA rábaközi gyűjtései. (kézirat)
 CSISZÁR ATTILA rábaközi gyűjtései (kézirat)

INTERNET

- T. BODA: Jeles napok = TÓTHNÉ BODA ÉVA: Jeles napok, ünnepi szokások. <http://szil.hu/jeles-napok-unnepi-szokasok/> (A letöltés dátuma: 2024.05.23.)

SZAKIRODALOM

- BALÁZS: Szentelmények Rábaköz népi hitvilágában. = BALÁZS LÍVIA: Szentelmények Rábaköz népi hitvilágában. Honismeret 51. (2023:5) 77–83.
 BALÁZS – LANCZENDORFER: Nevetek = BALÁZS LÍVIA – LANCZENDORFER ZSUZSANNA: Nevetek. Névnepokhoz fűződő mondókák, gyermekjátékok, csúfolók. Győr, 2024.
 BÁLINT: Ünnepi kalendárium = BÁLINT SÁNDOR: Ünnepi kalendárium I–II. Budapest, 1977.
 BARSÍ: Daloló Rábaköz = BARSÍ ERNŐ: Daloló Rábaköz. III. bővített kiadás. Győr, 2009.
 BELEDI: Néphumor és szatira = BELEDI MIKSA: Néphumor és szatira a Rábaközéből. III. Magyar Salon 10. (1889) 649–652.

- CSISZÁR: Fejezetek Edve történetéből = CSISZÁR ATTILA: Fejezetek Edve történetéből és néprajzából. Edve, 2005.
- CSISZÁR: Hövej = CSISZÁR ATTILA: Hövej: Fejezetek a falu történetéből és néprajzából. Hövej, 2004.
- DIÓSZEGI: Luca-napi kotyoló = DIÓSZEGI VILMOS: Luca-napi kotyoló szövegek. Néprajzi Közlemények 8. (1963:2–4) 1–36.
- DÖMÖTÖR: A népszokások költészete = DÖMÖTÖR TEKLA: A népszokások költészete. Budapest, 1974.
- DÖMÖTÖR: Naptári ünnepek = DÖMÖTÖR TEKLA: Naptári ünnepek – népi színjátszás. Budapest, 1983.
- FILEP: Térképek vallomása = FILEP ANTAL: Térképek vallomása Győr megye néprajzáról, tájtörténetéről és környezeti kultúrájáról. In: Győr vármegye települései 18–19. századi kéziratos térképeken. Szerk. NÉMA SÁNDOR. Győr, 2003. 23–70.
- GÖCSEI: A Rábaköz természetföldrajza = GÖCSEI IMRE: A Rábaköz természetföldrajza. In: A Rábaköz térszerkezete. Szerk. RECHNITZER JÁNOS. Csorna–Kapuvár, 1988. 7–26.
- HORVÁTH: Rábaközi néphagyomány = HORVÁTH GYÓZÓ: Rábaközi néphagyomány. Győr, 2012.
- HORVÁTH: Szülőfalunk, Vica = HORVÁTH GYÓZÓ: Szülőfalunk, Vica (Szemelvények Vica község történetéből és népeletéből). Csorna, 1989.
- KISS: Mihályi tájszótár = KISS JENŐ: Mihályi tájszótár (Rábaköz). (Nyelvtudományi Értekezések 103.) Budapest, 1979.
- KÓSA – FILEP: A magyar nép táji-történeti = KÓSA LÁSZLÓ – FILEP ANTAL: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest, 1983.
- MNL 3. = Magyar Néprajzi Lexikon 3. kötet. K-Né. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Budapest, 1980. 471.
- MNT II. = Magyar Népzene Tára II. Jeles Napok. Szerk. KODÁLY ZOLTÁN – BARTÓK BÉLA – KERÉNYI GYÖRGY. Budapest, 1953.
- NAGY: Bágyog, Rábaszovát = NAGY GYULA: Bágyog, Rábaszovát és vidéke. Falutörténeti és néprajzi hagyományok. Az 1932-ben megjelent kötet reprint kiadása. Győr, 1995.
- PODMANICZKY: Kapuvár néprajza = PODMANICZKY ZSUZSÁNNA: Kapuvár néprajza. (A Magyar Intézet Értekezései 40.) Pécs, 1943.
- Rábaköz s népe = Ország s népismertetés. Rábaköz s népe szokásai és divatjainak ismertetése. Regélő, 1840. 01. 05.
- RABI: A Madár utcából = RABI ETELKA: A Madár utcából jöttem... Budapest, 1997–1998.
- RÓHEIM: Magyar néphit = RÓHEIM GÉZA: Magyar néphit és népszokások. Reprint kiadás. Szeged, 1990.
- SÁRDI: Zsebeháza = SÁRDI JÓZSEFNÉ: Zsebeháza 1346–2006. Zsebeháza, 2007.
- SZABÓ – CSISZÁR: Babót = SZABÓ ISTVÁN – CSISZÁR ATTILA: Babót. Fejezetek egy rábaközi falu történetéből és néprajzából. Babót, 2002.
- TIMAFFY: Rábaköz és a Hanság = TIMAFFY LÁSZLÓ: Rábaköz és a Hanság. Győr, 1991.
- TÍMÁR: Kenyeretlen Vítnyéd = TÍMÁR LAJOS: Kenyeretlen Vítnyéd. Mosonmagyaróvár–Vítnyéd, 1993.
- UJVÁRY: Népszokások és színjátékok I. = UJVÁRY ZOLTÁN: Népszokások és színjátékok. I. (Folklór és Etnográfia. 2.) Debrecen, 1979.
- V. HORVÁTH: 18–19. századi személynevek = VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA: 18–19. századi személynevek a Rábaközéből. Adattár. Budapest, 2007.
- WHITE: Szentek kislexikona = CHRISTIN WHITE: Szentek kislexikona. Budapest, 1993.

LUCA-DAY IN THE RÁBAKÖZ REGION

The study examines Luca's Day, one of the most celebrated holidays of the Christmas cycle, in the villages of the Rábaköz in Western Hungary. In addition to his own collections, the author gives a summary of the day using published and manuscript sources from the region.

The work begins with a theoretical introduction based on the ethnographic literature, which explores the duality of the feast of the early Christian saint after whom the day is named (light and dark, witch-like), and its role in the winter solstice, symbolizing the birth of light and carrying the ancient concept of new beginnings.

The following chapters analyse the elements of the day in a thematic grouping using a database of customs and beliefs collected in the villages of the Rábaköz region.

Luca's Day is a symbol of the beginning of the year, and has determined the customs and practices associated with the day. Fear of the new, of the unknown, and curiosity gave rise to magical acts that were important for communities, to ensure fertility, health, luck, to seek the future and to protect it. These can be found under the headings of women's prohibitions; love predictions; weather and crop predictions; fertility charms; good luck practices, and taboos.

A separate chapter discusses on the semi-dramatic, greeting custom called „lucázás” (a.k.a. lucazing) in the Rábaköz region, an important fertility magic and abundance-creation ritual, where the sung melodies are accompanied by recitative texts and good wishes. Although these are mainly magical wishes for fowls, they also apply to other domestic animals and even to humans, sometimes with a humorous and erotic content. After outlining how the custom was practiced, the sung greetings are presented, organized around the six most common motifs, followed by the different types of wishes (for poultry, pigs, crops, and family). The chapter also discusses revenge jokes and curse formulas, which were uttered or carried out due to grievances during the year or rejection of the greetings.

The final chapter discusses the „Luca chair”, an object used for magical purposes from Luca's Day to Christmas, allowed one to see witches at the midnight mass. The analysis covers its making, use, defence against witches and their revenge, followed by seventeen stories to illustrate the points made.

Lívía Balázs

Csiszár Attila

„EGY KIS FEJRE VALÓ, KIVARROTT”

A RÁBAKÖZI KENDŐHÍMZÉSTŐL A „HÖVEJI CSIPKÉ”-IG

Előszó

Amikor 1952-ben Domonkos Ottó kezdő etnográfusként a Soproni (akkori nevén Liszt Ferenc) Múzeum néprajzos-muzeológus állását elnyerte, az intézmény gyűjtőterületén tett felderítőútjai során felfigyelt az akkoriban virágkorát élő höveji hímző háziipar termékeire. 1959-ben papírra vetett kutatói célkitűzései között szerepelt többek között a höveji hímzés történetének teljes mélységű feltárása. Mint ismeretes, érdeklődése rövidesen a kézművesipar, ezen belül is a kékfestés felé fordult, ez vált kutatói pályafutásának elsődleges irányává. Noha a múzeum néprajzi gyűjteményét több ízben gyarapította höveji hímzett textíliákkal, fiatalon megfogalmazott tervének megvalósítására már nem került sor.¹

Az elmúlt évtizedekben, a Rábaköz anyagi kultúrájára irányuló szinkron-diakron kutatásaim során a 18–19. századi jobbágyparaszti végrendeletekből és hagyatéki leltárakból a kivarrott menyecskekendőkre vonatkozó adatok sora került napvilágra. A felfedezés arra késztetett, hogy folytassam a munkát és a *pókos hímzés* eredetének feltárása körüli sok évtizedes restanciát felszámoljam. A kutatás eredménye cáfolata lett annak a mélyen gyökerező sztereotípiának, amely szerint a fehérhímzés és az azt kiegészítő pókos tűcsipke² idegenből került Hövejre, és így az a Rábaköz népi díszítőművészetének előzmények nélküli, Hövejen kibontakozott és kizárólag itt művelt ága.

Höveji vagy prehöveji? – egy tévedés és következményei

A magyar millennium (1896) idején rendezett kiállításokon a „régiségek” mellett a néprajzi tárgyak is a figyelem középpontjába kerültek, amit rövidesen magán- és közgyűjtemények alapítása követett. Erre az időre esett Sopron szabad királyi város és Sopron vármegye egyesített múzeuma Néprajzi Tárának létrehozása,³ de a „boldog békeidők” polgári életformájához is illett a különféle műgyűjtemények alapítása és gyarapítása. A 20. század első feléből több, rábaközi népi textíliából

¹ CSISZÁR: Domonkos Ottó 28–29.

² A Hövejen készített kézimunkát napjainkban „csipké”-nek, készítőit „csipkevarrók”-nak is nevezik. Az elnevezés megtévesztő. E munka, technikáját tekintve, textil alapanyagra készülő szabadrajzú fehérhímzés. A varrott csipke ennek kiegészítő díszítőeleme. A virágmotívumok áttört közepét töltik ki tűcsipkével, ami azonban soha nem önálló produktum, hanem mindig a hímzés része. Mivel a különféle publikációkban és internetes portálokon e tekintetben teljes a terminológiai zűrzavar, mi több, 2023-ban a Hungarikumok Gyűjteményébe is e néven nyert felvételt, ezért szükségesnek tartottam a fogalmak mielőbbi tisztázását.

³ CSISZÁR: Bünker János 371–372.

álló magángyűjteményről van tudomásunk. Déri György ezredes 1938-ban a debreceni városi múzeumnak ajándékozott néprajzi gyűjteménye kapuvári népviseleti ruhadarabokat, köztük két helyben készült 19. századi és egy újabb, már Hövejen hímzett kendőt is tartalmaz.⁴ Balassa István kúriai bíró feleségének (Budapest) halála után árveréseken szétszóródott „néphímzés gyűjtemény”-ének rábaközi kendőiről Undi Mária publikált mintarajzokat.⁵ Simon Elemér, Sopron vármegye főispánja és országgyűlési képviselője özvegyének (Répcesáford⁶) kollekcióját, valamint Haller Berta (Sopron) hagyatékának ilyen jellegű tárgyait néprajzi gyűjteménye számára a Soproni Múzeum vásárolta meg 1950–51-ben. A közelebbről ismeretlen lelőhelyű (rábaközi), 18–19. századi textíliák 1955-ben történt nyilvántartásba vétele során, amikor a hímzett és pókolt kendőkre került a sor, a leltározó muzeológus elkövetett egy gyakori módszertani hibát. A 20. században valóban már csak Hövejről ismert hímző és csipkevarró technikáról feltételezve, hogy ilyen munkák korábban is csak itt készültek, e korai darabok készítési helyeként automatikusan Hövejt jelölte meg.⁷ A visszavetítés szaktudományunk hivatásos művelőit is tévútra vitte, és a kutatást napjainkig Hövej köz-

1. kép

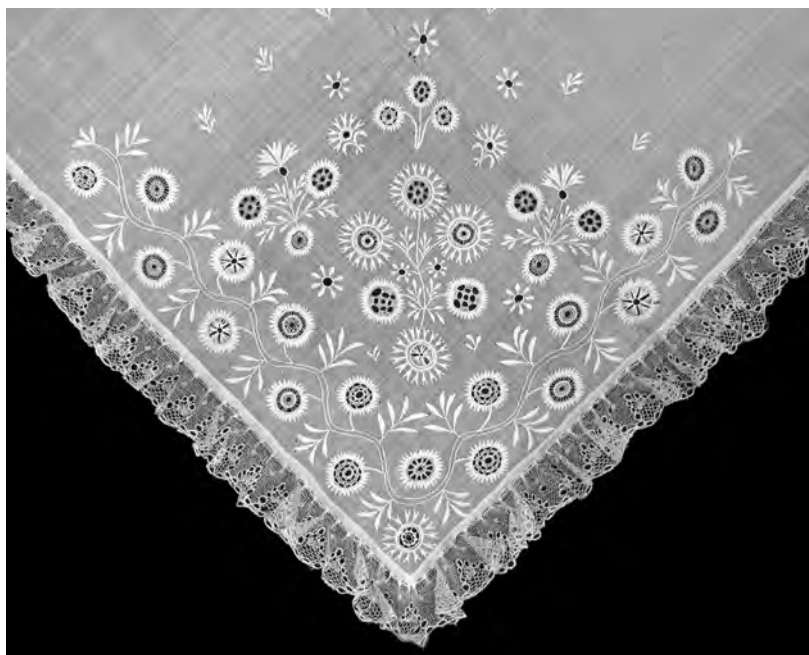
A Soproni Múzeum állandó néprajzi kiállításának
„höveji terme”, 1990 körül
(SoM-NA 1017. Adorján Attila felvétele)

⁴ DM-DGy 670., 2097., 665.

⁵ UNDI: Rábaközi kendők; Lásd még: Uj Idők 1924. május 25.

⁶ Ma Csáfordjánosfa része.

⁷ CSISZÁR: Domonkos Ottó 28–30.

2. kép

Fejkendő. Rábaköz, 19. század második fele
(SoM-NT 55.480.1.)

pontúvá tette.⁸ A részben felületes megállapításokra, tévedésekre alapozott tudományos publikációkban,⁹ az innen-onnan kiragadott, egymásnak is ellentmondó adatokat kompiláló ismeretterjesztő kiadványokban ezek a munkák korai hövejként jelentek meg,¹⁰ Így kerültek bemutatásra a Soproni Múzeum állandó néprajzi kiállításán is (1989–2007).¹¹ Ezt, a mai höveji hímzést időben megelőző emlékanyagot szerencsésebb lenne az általam kreált, a lényegét talán tömörebben és pontosabban kifejező szóval prehöveji kendőknek nevezni. (1–2. kép) A múzeumi gyűjtemény tévesen meghatározott tárgyai így azt a következtetést születték, hogy a kapuváriak, szilsárkányiak, bogyoszlóiak, szanyiak – és még sorolhatnánk – kendőiket Hövejen hímeztették, illetve Hövejről házasság révén odakerült asszonyok készítették számukra.¹² Ennek a több szempontból is nehezen tartható nézetnek a közgyűjteményekben őrzött és az újabban fellelt,

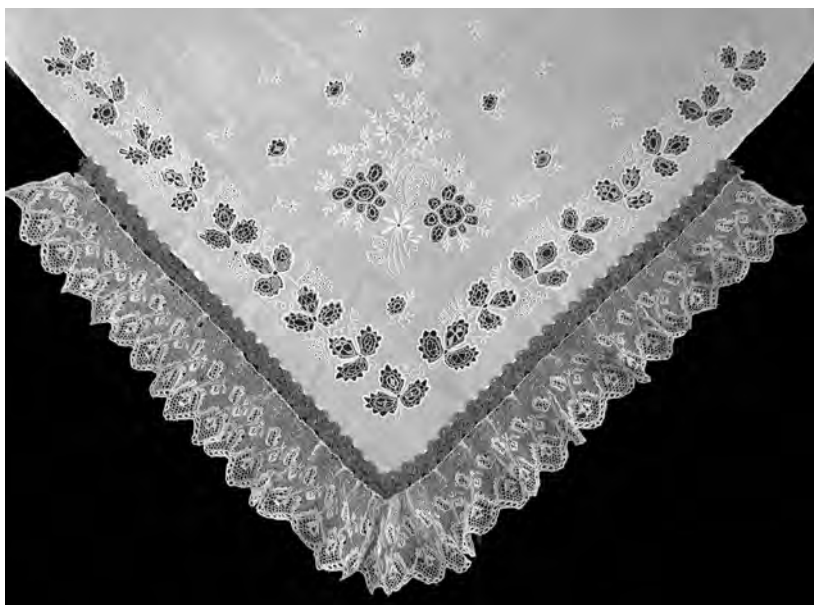
⁸ A készítési hely és idő meghatározása a kapuvári Rábaközi Muzeális Kiállítóhely, a győri Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, valamint a budapesti Néprajzi Múzeum több korai rábaközi kendő-jénél is erősen vitatható. Lásd még: GOMBOSI: Höveji kendők.

⁹ DOMONKOS: Kézművesség; SZALONTAY: Hímzés.

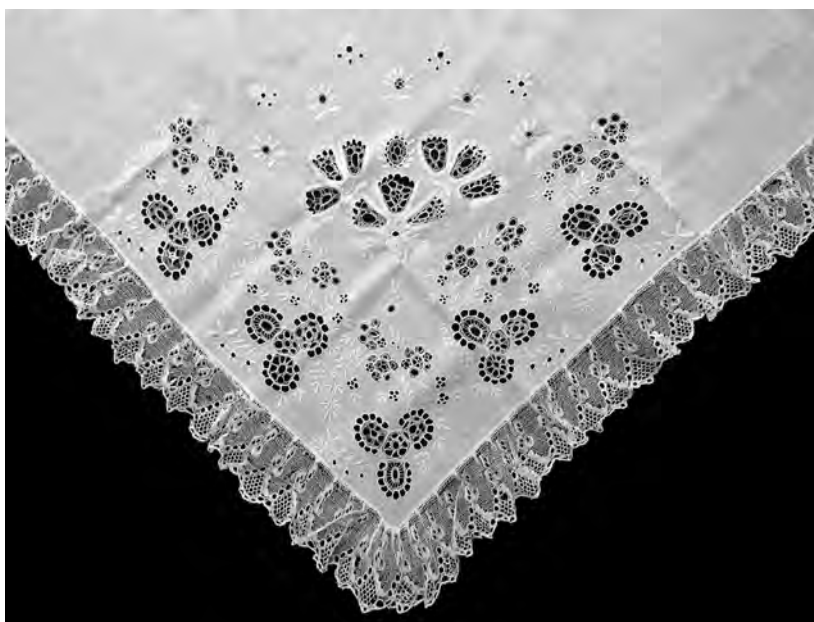
¹⁰ ZSÁMÁR: Rábaközi hímzés 93–99.; MOLNÁR: Így pókolnak; GECSEI: Csipkeálmok.

¹¹ DOMONKOS: Kézművesség 11.

¹² VARGA: Magyar népviseletek 45.; CSISZÁR: Domonkos Ottó 28.; Domanovszky György a höveji hímzésről szóló ismertetését például egy csornai (Csornán készült) menyecskekendő fotójával illusztrálta (DOMANOVSKY: Díszítőművészet 188.).

3. kép
Fejkendő. Csorna, 19. század második fele
(SoM-NT 72.62.8.)

4. kép
Fejkendő. Gasztonyi Józsefné, Szentes Varga Terézia munkája, Szany, 19. század vége
(Magántulajdon, Szany)

magántulajdonban levő kendők tüzetesebb vizsgálata,¹³ a néprajzi adatgyűjtések,¹⁴ valamint a korai, nyomtatásban megjelent, de eddig kellőképpen figyelembe nem vett néprajzi leírások ellene mondanak.¹⁵ (3–7. kép) A szóban forgó kendők többségének valószínűleg semmi köze Hövejhez. A mintaszerkesztésükben (előnyomott és szabad kézzel „kiírt” kendők egyaránt előfordulnak), motívumkincsükben és a kendőszélek eldolgozásában megfigyelhető különbségek arra engednek következtetni, hogy ezeket a Rábaköz más-más településein készítették és viselték, majd onnét kerültek az említett magángyűjteményekbe, természetesen nem zárva ki ezzel, hogy höveji is lehet köztük.

Pro és kontra – avagy amiről a szájhagyomány, az írott források és a tárgyi emlékek vallanak

A rábaközi hímzések között egyedinek és társtalannak tartott úgynevezett höveji hímzést a szájhagyomány szerint a Pócza (*Flóri*) család egyik tagja hozta Hövejre. A másik, közismertebb változat szerint Horváth Borbála¹⁶ honosította meg a faluban 1860 körül, aki Barbacsról, dajkaságból, mások szerint Pusztasomorjáról,¹⁷ libapásztorkodásból hazatérve kezdte el az ott tanult hímzést vagy a csipkevarrást. A történet változatai ugyanis a helyszín bizonytalansága mellett abban is ellentmondanak egymásnak, hogy Horváth Borbála voltaképpen mit is tanult a libapásztorkodás vagy a dajkaság ideje alatt. Sajátos módon az eredeti történet kontaminálódott Fél Edit közismert megjegyzésével, amely szerint a höveji hímzés a Pozsony–Nagyszombat vidéki hímzescsoport lokális változata.¹⁸ A már Hövej határán kívül is terjedő narratíva ettől kezdve mind Barbacsot, mind pedig Pusztasomorját Pozsony megyébe helyezi,¹⁹ máskor pedig nemcsak a hímzést, hanem magát, Horváth Borbálát származtatja Pozsony megyéből.²⁰ Eddig a szájhagyomány. Az írott források azonban egészen másról szólnak.

¹³ Lelőhelyeik: Kapuvár, Csorna, Szilsárkány, Szany, Bogyoszló, Rábatamási, Hövej; Ferencz Kornélia ezeken túl babóti pókolt kendőre is hivatkozik (FERENCZ: A tűzött csipke 37.).

¹⁴ RFMTM XJM NA III. 41., 43., 52., 58. (A Pálos Ede által lerajzolt kendők lelőhelyei: Répcelak, Csánig és Dénesfa, egy esetben készítési helyként említve Beled.); SoM-NA 5016. (Az adatgyűjtés helye: Szany.)

¹⁵ F: Rábaköz s népe; PÁLOS: A Rábaköz.

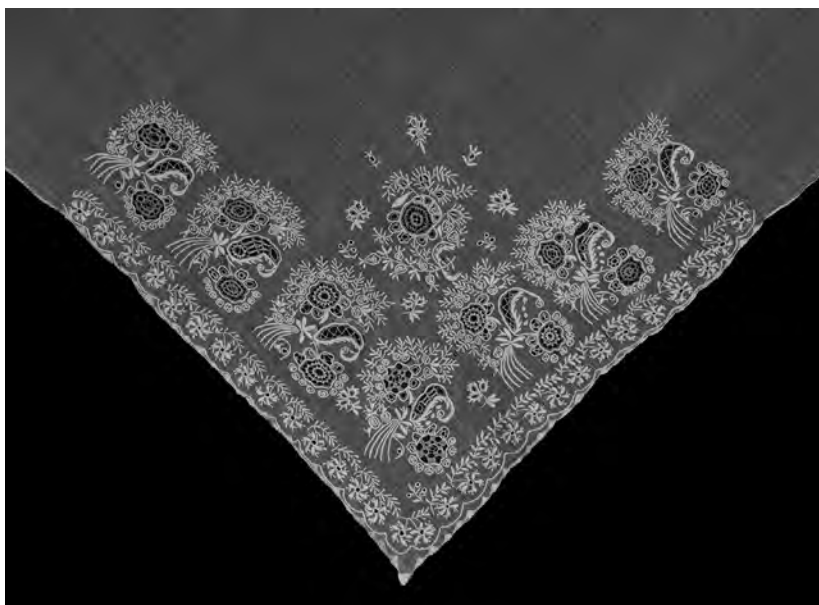
¹⁶ Horváth Borbála 1842-ben született Hövejen. 1866-ban házasságot kötött a szintén höveji Nyikos Gáspárral. 1916-ban hunyt el, életének 74. évében (GyEL PL A himodi plébánia anyakönyvei). A hímzést feltehetően még lánykorában tanulta, 1860 körül.

¹⁷ Ma Jánossomorja része.

¹⁸ FÉL – HOFER: Höveji hímzés.

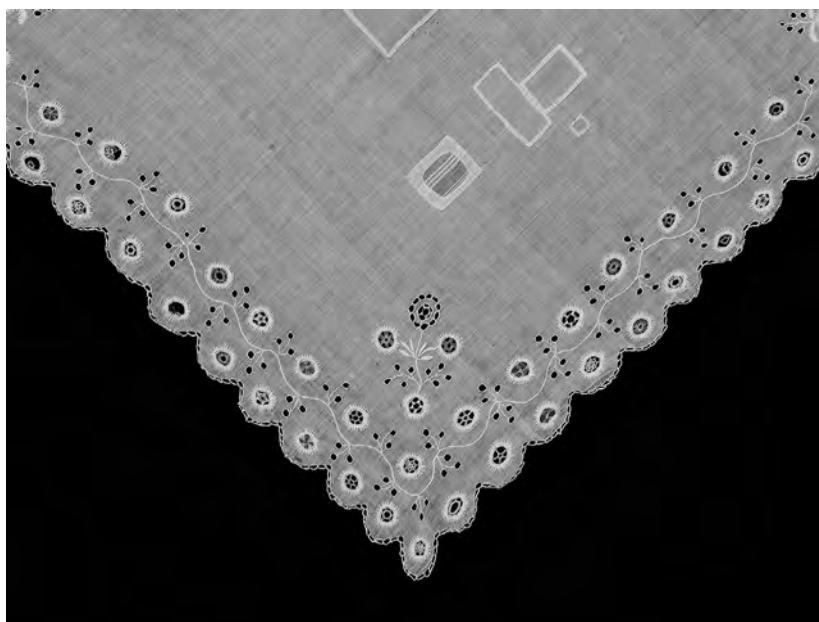
¹⁹ Barbacs a történeti Sopron megyében, a Tóköz nyugati peremén, Pusztasomorja pedig Moson megyében, a Mosoni-síkság kellős közepén fekszik. A Mosoni-síkság („Heideboden”) falvainak a 19. században cseregyerek kapcsolatai voltak a Rábaközzel. A rábaköziek német, a „heidebauerek” pedig magyar szóra küldték gyerekeiket egymáshoz (F: Mosonvidéki népszokások 346.). Ez alapján szóba jöhetne, hogy Horváth Borbála is cseregyerekként került oda. Ellene szól azonban, hogy Pusztasomorja magyarul lakta település.

²⁰ „Pólyától a szemfedélig” – A höveji csipke címmel rendezett időszaki kiállítás megnyitó beszéde. Csorna, 2018. május 16. (CSMK-NA leltározatlan anyag). V. ö. 16. sz. lábjegyzet.

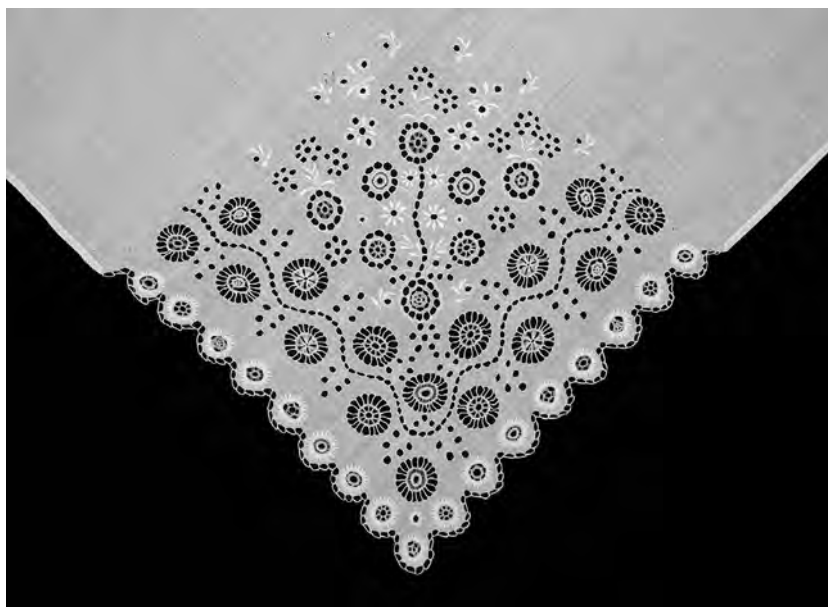
5. kép

Fejkendő. Szilsárkány, 19. század második fele
(RFMTM XJM-N 63.12.1., Tanai Csaba Taca felvétele)

6. kép

Vállkendő. Boggyoszló, 19. század vége
(SzNM 1981.28.132., Deim Péter felvétele)

7. kép

Fejkendő. *Parasztvarró* munkája, Kapuvár, 1890
(RFMTM XJM-N 70.11.22., Tanai Csaba Taca felvétele)

A 18. század második felétől nagyobb számmal fennmaradt paraszti inventáriumok, a 19. századi, reformkori néprajzi leírások és útirajzok tanúsága szerint a korabeli rábaközi női viselethez már hozzátartozott a fehér gyolcs felső fejkendő.²¹ 1770-ben a szováti²² Nagy Istvánné két „fejre való”-t hagyott leányára.²³ A hosszú és rövid fejrevaló – más néven „fidel” – a 19. század elején már *kivarrótt*, hímzett volt. 1812-ben például Gartán,²⁴ Németh Mátyásné hagyatékában „egy kis fejrevaló ki varrott” szerepel.²⁵ Mivel a téglalap alakú, meghatározott módon hajtogatott, sátorszerű fejrevaló divatja akkor már letűnőben volt, a későbbi forrásokban szinte kizárólag a négyzet alakú, átlósan félbehajtott „fehér ki varrott keszkenyő” szerepel, némelyik hagyatéki leltárban több is. A Regélő leírása szerint „hüvösebb időszakban, vagy nyarant is ünnepélyesb megjelenésükkor, a menyecskék és öreg asszonyok kontyos fejüket fejér kendővel szokták bekötni, mely kötést ekképp szokásuk tenni: – a’ nagy fodros kendőnek egyik szögletét olly formán behajtvá, hogy az egész szinte háromszöget képezzen, főköttös fejökre borítják ’s füleik mellett és redőkbe szedve ajkon úgy viszik keresztül, hogy a’ homlok fölött csucsos hajlás alatt

²¹ F: Rábaköz s népe 49–54.

²² [Rába]Szovát, ma Bagyogyszovát része.

²³ MNL GyMSVmSL V. 4. 1. doboz, Nagy Istvánné végrendelete, Szovát, 1770.

²⁴ Ma Kapuvár része.

²⁵ RM-TD 1012. Németh Mátyás első felesége, Magyar Panna hagyatékának összeírása, Garta, 1812.

szemök, szájuk, képök legyen látható, 's hátul azután megkötik nyakkupájukon,²⁶ a' fodros harmadik véget háromszögűen kiterítvén réklíjökre".²⁷ Johann Georg Kohl német földrajztudós is felfigyelt a rábaközi menyecskék e jellegzetes fejviseletére: „[Csornán] a kolostor temploma tele volt istenfélő magyarokkal. Elöl külön ültek a leánykák, mögöttük az asszonyok fehér fejkendőben” – írja útirajzában, 1842-ben.²⁸

Flórián Mária mutatott rá egy, „történetünk” szempontjából fontos mozzanatra. A 18. és a 19. század fordulóján a fehér az európai magasabb társadalmi osztályokhoz tartozó nők divatszíne volt. Ugyanekkor indult hódító útjára a nyugat-európai polgári jellegű fehérhímzés.²⁹ A fehér gyolcs kendőviselet konzerválódása, majd fehér hímzéssel való díszítése a kor európai ízlésáramlatának következménye volt a Rábaköz és több más néprajzi tájunk viseletében is. (8. kép)

A hímzés a leírások szerint előnyomott kendők házi kivarrásával kezdődött, majd idővel egy-egy falu asszonyai közül kiváltak azok, akik az átlagosnál nagyobb ügyességük révén pénzért vagy terményért mások számára is varrtak szoknyát, kötényt, hímeztek kendőt: „Van [...] majd minden faluban, legalább környéken, egy elhíresült varróné, kihez mindenünnen kivarrás végett fehér kendők, különféle kartonok hordatnak szoknya-

8. kép
Szanyi menyecske kivarrott kendőben
(SoM-AF 19 639. Diebold Károly felvétele, 1938.)

²⁶ Tarkójukon.

²⁷ F: Rábaköz s népe 51.

²⁸ KOHL: Magyarországi utazás 47.

²⁹ FLÓRIÁN: Öltözködés 707–708.; FLÓRIÁN: Folyamatok 37.

készítésre”.³⁰ A terjedés irányából következik, hogy a hímzőstílusnak (és a feltehetően vele együtt érkező pókos tűcsipkének) legtöbb és legkorábbi emléke éppen itt, a történeti Magyarország területének nyugati sávjában – Nagyszombat vidékétől le, egészen Zaláig – maradt fenn, nem csak a magyarok, de a szlovákok és a hienc németek³¹ körében is.

Magyarországon a 19. század végén megélénkült az úri közönség érdeklődése a paraszti készítésű, díszes, vagy pusztán megformálásuk révén esztétikus tárgyak iránt. A népművészet fogalom megalkotásával egy időben megkezdődött a lokális szinten – gyakran külső szemlélő által – értékesnek minősített tárgytipusok és díszítőtechnikák közkinccsá tétele. A 19. század végétől az egyes tájegységek és települések díszített tárgyainak népszerűsítése, illetve a díszítőkedv ösztönzése egymással párhuzamos folyamatok voltak. A helyi közösségekben tudatosult örökségük jelentősége, továbbfejlesztették és országos szinten ismertté tették azt.³² 1881-ben a pesti Vigadóban rendezett Nőipari Kiállításon mutatták be azokat a kalotaszegi hímzéseket, amelyeket „Kalotaszeg nagyasszonya”, Gyarmathy Zsigmondné Hóry Etelka, a bánffyhungyadi takarékpénztár igazgatójának neje gyűjtött össze. Gyarmathyné a kalotaszegi falvakban már-már feledésbe ment *varrottast* nemcsak újjáélesztette, hanem jövedelmező háziiparrá is fejlesztette. Az érdeklődés idővel kiterjedt más tájegységek népművészetére is. A Felvidéken Hollósy Mária „háziipar-tanítónő” gyűjtötte össze a régi „varrott emlékeket”,³³ a budapesti Milleniumi Országos Kiállításon (1896) pedig a helyi szűcshímzés hatására létrejött újabb stílusú mezőkövesdi „matyó hímzés” került a figyelem középpontjába. A népi hímzés és viselet divattá vált. Vidéki nyaralóik verandáját, ebédlőjét sokan magyaros bútorokkal rendezték be, népi cserépedényekkel, párnákkal és függönyökkel díszítették.³⁴ A Rábaköz népművészetének felfedezése azonban még váratott magára.

1904-ben, Malonyai Dezső író, művészettörténész irányítása mellett, 25 művész közreműködésével indult az a kiterjedt népművészeti gyűjtés, amelynek eredményeként 1907-től jelent meg a Franklin Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság kiadásában A magyar nép művészete című sorozat öt kötete. Feltehető, hogy a vállalkozás tervei között egy, a Kisalföld népművészetét bemutató kötet is szerepelt. Pálos Ede győri főreáliskolai rajztanár 1985-ben lomtalanítás során előkerült négy vázlatfüzete és két, nyomtatásban is megjelent népművészeti témájú közleménye arra enged következtetni, hogy kapcsolatban állhatott Malonyai körével, és rajzait a meg nem valósult Kisalföld-kötet számára készíthette.³⁵

³⁰ F: Rábaköz s népe 49.

³¹ A Sopron, Kőszeg és Németújvár (ma Güssing) környékén élő, sajátos nyelvjárást beszélő német népcsoport neve.

³² CSEH: Lokális tárgyalakotás 28.

³³ PÁPAY: Pozsony vármegye 232–233.

³⁴ SZOJKA: Parasztebédő 56–57.

³⁵ KOTTMAYER: Pálos Ede 402–404.

1911-es írásában rábaközi népművészeti tárgyakról, köztük kivarrott kendőkről készített rajzokat tett közzé. A gazdag képanyaghoz a tárgyakra vonatkozó fontos információkat fűzött: „A kézimunkát, magát falusi varrőasszonyok varrták ki, de a rajzot Győrött nyomtatták elő. [...] Győrött még most is láthatók ilyen kendőkhöz való nyomtató minták. Voltak faluhelyen olyan varrőasszonyok, kik maguk gondolták ki a mintákat és a kendők rajzait gyűjtötték, a mi nem volt nehéz, mert a kendő domború díszét letakarták papirossal és ónkanállal ledörzsölték a papirost, miáltal a kivarrás rajza rajta maradt a papiroson. A dísz mind népies, nagyon ízléses és szép, pedig a minták Bécsben készültek, de mindenesetre az itteni nép ízlésének megfelelően”.³⁶ Az előnyomott minták másolása, a motívumok variálása nyomán a hímzés a varrók kezén erőteljesebbé, „parasztosabbá” vált. (1., 7. kép) A 19. század végére további specializálódás ment végbe, a ruhák varrása és a hímzés mint tevékenység is elvált egymástól.³⁷ Hímző specialista, úgynevezett kendővarró volt Csornán Farkas Mihályné Varga Ágnes, Gulyás Lászlóné Borsodi Margit és Farkas Annus.³⁸ Szanyban Gasztonyi Józsefné Szentes Varga Terézia neve maradt fenn. Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy ilyen – az idézett Regélő-beli néprajzi leírás ismeretlen szerzőjének szavaival – „elhíresült varróné” lehetett a hímzés hőveji elindítójaként aposztrofált Horváth Borbála is, akiről ma is beszélnek, hogy a *tintókos kendők*³⁹ kivarrásának mestere volt. Kapuvárott szintén egy paraszttasszony foglalkozott e viseletkiegészítők készítésével, akinek a nevét azonban nem őrizte meg az emlékezet,⁴⁰ és akinek halála után a hímzés Horváth János helybeli fésűsmester leányai, Krisztina és Franciska kezére ment át, akik a kendők hímzésében új divatot vezettek be. 19. század végi kendők kivitelezése gondosabb, mint a paraszti készítésűeké, viszont kevesebb rajtuk az áttört díszítmény, az áttörések alá pedig gyári tüllcsipkét varrtak. (9. kép)⁴¹ Ezzel a pókos tüllcsipke a kapuvári kendőkről egyszer s mindenkorra eltűnt. A régieket egy ideig még viselték, de új kendő pókolással már nem készült.

³⁶ PÁLOS: A Rábaköz 172–173. A Pálos Ede által említett győri előnyomóknál lokálisan nagyobb szerepe lehetett Deutsch Miksa Kapuvárott már 1888-ban előnyomással foglalkozó „női hímző mintaelőnyomó” műhelyének (MNL GyMSVMSL IV. 423. 335–346., Iparlajstrom); Pálos idézett 1911-es közleménye az első, amelyben Hővejt úgy említik, hogy ott hímzett munkák, kendők készítésével foglalkoznak.

³⁷ HORVÁTH: Kapuvár népviselete 75.

³⁸ SZALONTAY: Csornai menyecskekendők 53.

³⁹ Tintok, tintokkendő. A magyar nyelvterület nagy részén ismert anyagnév, vékony pamutvásznat, illetve abból készült kendőt értettek alatta (ÚMT 5. 388.).

⁴⁰ HORVÁTH: Kapuvár népviselete 71., 75.

⁴¹ A 19. század végétől nem ritka, hogy a kendők készítésének évét is tartalmazzák a múzeumi leltárkönyvek. A varrott kendő a hozomány része volt, a leány férjhezmenetele előtt készítették. A szülők, nagyszülők házasságkötésének idejét a tárgy múzeumi gyűjteménybe kerülésekor gyerekeik, unokáik még tudhatták. A tüll alávarrása a századforduló táján divatjelenség lehetett. Ezt látjuk az újabb szanyi és hőveji kendőkön is (TÖREKI: Szanyi kincsestár 116.). Csornán ugyanekkor egy szálhúzással kialakított hálószerű kitöltés kezdte felváltani a pókos tüllcsipkét (SZALONTAY: Csornai menyecskekendők 53.).

9. kép

Fejkendő részlete. A *fésűs lányok* munkája, Kapuvár, 1895
(SoM-NT 69.1.2.)

E ponton kell vitába szállnom a publikációkban bűvópatakként újra és újra felbukkanó állítással, amely szerint a kendők áttört motívumainak tüllel való kitöltése a régebbi megoldás.⁴² Eszerint „hövejiek kezdtek a varrott kendőn is lyukdíszítményt alkalmazni, eleinte tülldarabka alávarrásával, később pókolással kombinálva”.⁴³ A visszavetítés mellett ez, az alapjában téves relatív kronológia képezi a höveji hímzés körüli problémahalmaz másik góciát. Saját kutatási eredmények híján ezt vette át, és igyekezett a tárgyi emlékekkel alátámasztani a Győr-Moson-Sopron megye népművészetét bemutató kötet kendőhímzésről szóló fejezetének szerzője is. A 19. század végétől már viszonylag pontosan datált bőséges tárgyi anyagon világosan látszik, hogy a pókos tűcsipkét szorította ki a gyári tüll, nem pedig fordítva. Mivel azonban ez nem illett bele a höveji hímzésről kialakított kanonizált képbe, a szerző láthatóan nem tudott vele mit kezdeni. Ezért a „höveji hatás” mindenáron való igazolására és illusztrálására a kendők valós készítési idejét felcserélve, a tülldarabkák alávarrásával készült 20. századi höveji kendőt

⁴² UNDI: Rábaközi kendők 4.

⁴³ HORVÁTH: Kapuvár népviselete 84.

koraiként, a valószínűleg még Kapuvárott varrt 19. századi pókos tűcsipkészet pedig későbbiként szerepeltette tanulmányában.⁴⁴

A 20. század elején a hímzett kendők a paraszti viselettel együtt Szany, Csorna, Kapuvár és Garta kivételével Rábaköz-szerte eltűnőben voltak. Csak a Gyöngyösbokréta-mozgalom tudta még ideig-óráig lassítani a folyamatot.⁴⁵ Pálos Ede a kendők fogyatkozásának okáról így ír: „...öreg asszonyok tartják elrejtve szekrényükben és csak nagy ünnepen veszik elő, meg a ravatalon, mert ezzel akarnak eltemetve lenni”.⁴⁶

A Hövejen készült hímzések nem jellemezhetők egyetlen stílussal vagy mintakinccsel. A 19. századból, Hövejről nagyon kevés hitelesen adatolt hímzett textíliát ismerünk. A Soproni Múzeum Néprajzi Gyűjteménye egy vagdalásos, „kakasos” mustrájú halotti lepedőt őriz, ami azonban nem helyben készült, a Felföldről, házaló kereskedelem révén idekerült háziipari munka. Ezenkívül mindössze három, a rábaközi anyagra hajazó hímzett fej-, illetve vállkendőt találunk. Közülük az egyikén fordul elő a csipkevarrásnak egy szerény változata, az úgynevezett *lábaskötés*, amit a mai höveji hímzők nem is tartanak igazán kötésnek, vagy közismertebb néven pókolásnak. (10. kép)

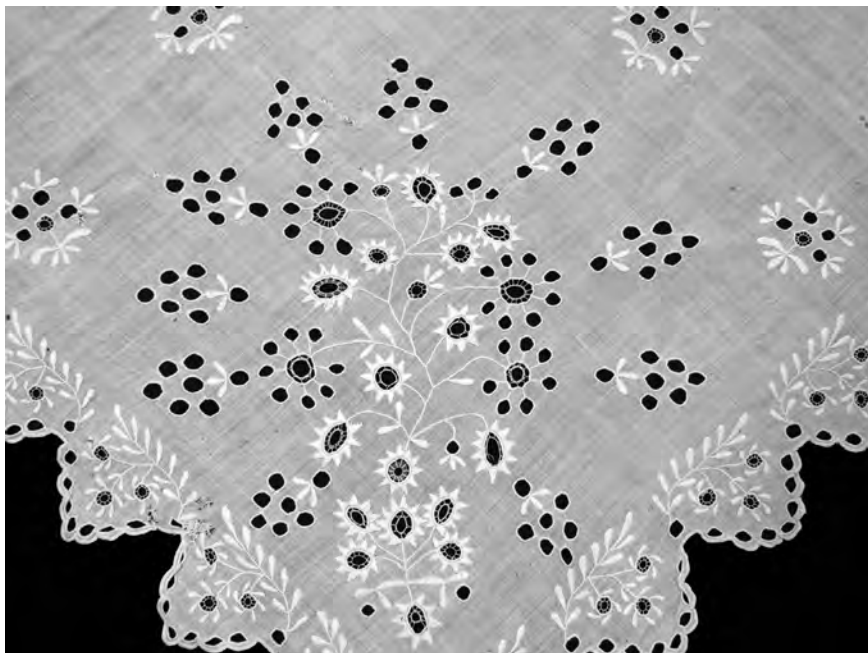
Saját használatra valószínűleg már a 19. században, a 20. század elejétől – a helybeli hímző specialisták kihalása után – pedig a kapuvári parasztság számára is készítettek előnyomott mintával, lyuk- és laposöltéses hímzéssel ágyterítőket és vánkoshéjakat. (11 kép) Mindezek mellett a kapuvári ruhahímzések készítése is a település határán kívülre, Hövejre került, kiegészítő pénzkereseti lehetőséget biztosítva a terméketlen, szántóföldi művelésre alig alkalmas határú falu asszonyai, leányai számára. Ez utóbbi hímzés – a megrendelők igényeinek megfelelően – a még Kapuváron készült munkák hagyományos, lyuk- és laposöltéses technikáját követte, amit Horváth Terézia 1960-as években végzett adatgyűjtéséből meglehetősen jól ismerünk.⁴⁷ A század első évtizedeiből fennmaradt nagyszámú tárgyi anyag mellett az 1920-as években tűnik fel az előbbtől élesen elütő tárgycsoport, amit a fehérhímzésen kívül a pókos tűcsipke erőteljes alkalmazása is jellemez. Az utóbbinak ennél korábbi, hitelesen adatolt tárgyi emlékei (a Soproni Múzeum már ismertetett 19. századi höveji kendőjén kívül) nincsenek. A múzeumi anyagnak ez az összetétele két dolgot bizonyít: egyrészt e korszak elejétől, a 19. és a 20. század

⁴⁴ SZALONTAY: Hímzés 363–366., 9.89. és 9.92. sz. kép.

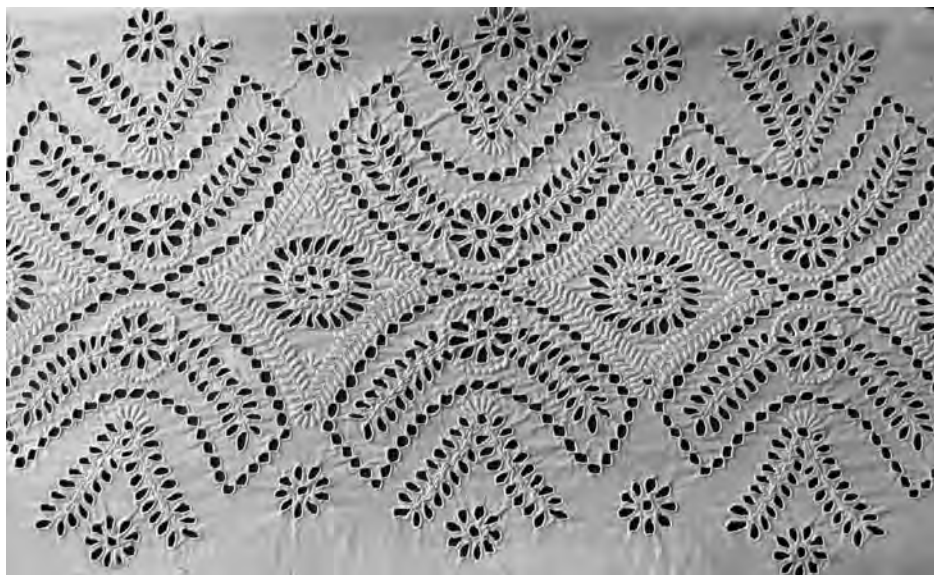
⁴⁵ Az 1930-as évek elején kibontakozott mozgalom a néphagyományok újjáélesztését és színpadi bemutatását tűzte ki célul. Nem elhanyagolható szerepe volt egyes, szigetszerűen fennmaradt népviseletek – például a rábaközi Szany és Kapuvár – régies öltözképtípusainak konzerválásában.

⁴⁶ PÁLOS: A Rábaköz 172.

⁴⁷ HORVÁTH: Kapuvár népviselete 82–83.; Barbacson valóban készült fehérhímzés, voltak, akik csornai módos családok számára, megrendelésre dolgoztak, és ebből tartották el a családjukat. (Tóth Lajosné barbacsi helytörténész szíves közlése.) A barbacsi hímzés legkorábbi ismert emléke a 19. és a 20. század fordulójáról maradt fenn (CsMK-NT 70.84.1. lelt. sz. gyerek fejkötő). Lehetséges, hogy a Hövejen élő történetnek van némi igazságmagva, és a fehérhímzés Barbacsról került Hövejre. Ezeken a munkákon azonban pókos tűcsipke nem látható.

10. kép
Fejkendő részlete. Hövej, 19. század vége
(SoM-NT 55.491.1.)

11. kép
Párnavég részlete, Hövej, 1910-es évek
(RM-NT 92.33.32.)

fordulójától számolhatunk Hövejen nagyobb arányú hímző tevékenységgel, ami azonban még nem a „pókos hímzés” volt, másrészt azt, hogy a kapuváriak számára készített ruhahímzésekre, beleértve a fejkendőket is, az 1920-as évektől Hövejen háziiparként újra kibontakozó szabadrajzú fehérhímzés és pókos csipkevarrás már nem volt hatással.⁴⁸ (12. kép) A rábaközi kendőhímzés hagyományára visszavezethető munkáik már más célközönség számára készültek. Elsősorban lakástextíliaként a városi középosztály, valamint a parasztság – építkezésében és lakáskultúrájában is a polgári ízléshez igazodó – felső rétege körében voltak kelendők.

A népművészet városi, polgári körökben való divatba jöttét követően, más néprajzi tájainkhoz képest egy-két évtizednyi késéssel, az 1920-as években került a figyelem középpontjába a Rábaköz népművészete, annak is egy már-már elfeledt ága, a szabadrajzú fehérhímzés és a csipkevarrás. 1918-ban megalakult a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSz), amely helyi szervezetei révén támogatta a népművészeti hagyományok ápolását. Ellátta a hímzőket alapanyag-

12. kép
Fejkendő. Höveji varró munkája, Kapuvár, 1920 körül
(RM-NT 82.105.1.)

⁴⁸ A kapuvári Rábaközi Muzeális Kiállítóhely 35 db, a Soproni Múzeum 8 db 20. századi, Hövejen hímzett kapuvári kendője egyikén sem található pókos tűcsipke.

gal, és megszervezte a kézimunkák értékesítését.⁴⁹ Az 1920-as években több próbálkozásról is tudunk, amely a rábaközi népviseletek és a pókos hímzés újjáélesztését tűzte ki céljául. 1927-ben Klenner Edit, a soproni Evangélikus Tanítóképző tanára Csornán, majd pedig a MANSz közreműködésével Sopronban indított tanfolyamot „a rábaközi bekötéses munkából”.⁵⁰ Az oktatások eredeti céljukat nem érték el maradéktalanul, viszont újra ismertté tették e díszítőtechnikát, kedvező körülményeket biztosítva ezzel a hőveji törekvések kibontakozásához. 1930-ban az Országos Magyar Gazdasági Egyesület közlönye arról tudósított, hogy a Budapesten megrendezett Országos Mezőgazdasági Kiállításon a MANSz soproni csoportja hőveji kézimunkákat is bemutatott: „Hővej község földmivesasszonyainak és leányainak, a községi tanítónő oktatása (sic!) és vezetése alatt készült kézimunkái: asztalterítők, tálcakendők, zsebkendők, párnaterítők, amelyeket az ú. n. »bekötések« és »pókozások« díszítettek, dicséretet érdemeltek”.⁵¹ A hőveji hímzés ismertségét az 1930-as antwerpeni nemzetközi kiállítás alapozta meg, ahol a MANSz által bemutatott magyar népi hímzések között a hővejiek háziipari termékei is szerepeltek.⁵² A kiállítást követően szaporodtak meg a helyi és az országos sajtóban egyaránt a Hővejről szóló hosszabb-rövidebb híradások. Külföldi megrendelések érkeztek, munkáik a városi kereskedésekben is megjelentek. A soproni Szukits és a Caesar kézimunkaboltok tulajdonosai hőveji bedolgozókat is foglalkoztattak,⁵³ ami a világgazdasági válság (1929–1933) éve alatt komoly anyagi segítséget jelentett a falu számára.⁵⁴ A hímzés egyediségét bizonyítani hivatott Bori néni-féle eredettörténet és a „Hővej, a hímzőfalu”, a „Hővej, a pókos csipke szülőfaluja” szlogenek hamarosan a marketing nélkülözhetetlen pilléreivé váltak.

A népművészet egy sajátos társadalmi osztály – Európában általában a parasztságot értették alatta – és egy sajátos korszak kultúrájának művészi kifejezése volt. A hagyományos paraszti társadalom bomlása hazánkban az úrbéres viszonyok felszámolását (1848) követően felgyorsult és a 20. század közepére befejeződött, a jobbágyparasztnak utódainak műveltsége feltöredezett. A Rábaköz egykori népi kultúrájának művészi lenyomatai közül néhány reliktumként túlélte saját korát. A valamikor szélesebb körben ismert batiszt alapon batiszt rátéttel készült *metélékes*

⁴⁹ SOPRONI: A kultursarok gondjai 152–153.

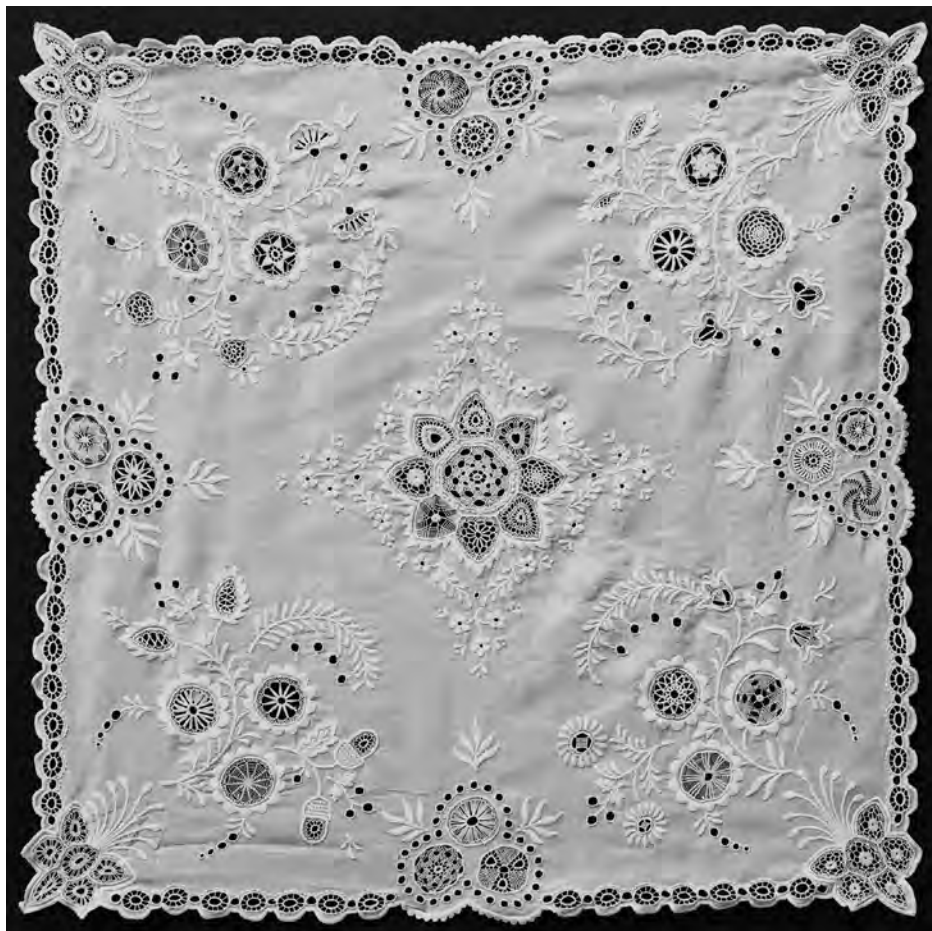
⁵⁰ Soproni Hírlap 1927. szeptember 25.

⁵¹ Köztelek 1930. április 13.; A muraszombati születésű Meixner Vilma 1905-ben pályázta meg és nyerte el a hőveji segédtanítói állást. 1938-ig tanított a hőveji iskolában. Szerepe hasonló lehetett Hollósy Máriához, aki a Pozsony-vidéki hímzők számára a régi minták alapján megtervezte az új dísztárgyakat. Fél Edit feltevése szerint a Pozsony és Nagyszombat-vidéki, hasonló technikával készített, kiállításokon is gyakran bemutatott szlovák háziipari termékek hatással lehettek a hőveji hímzés kialakulására (HORVÁTH: Kapuvár népviselete 327. 248. jegyzet). Nem zárható ki, hogy a cifferi Hímző Ipartelep példája közvetve – akár a MANSz révén – inspirálójá lehetett a hőveji háziipar megszervezésének, ezt azonban források híján egyelőre sem megerősíteni, sem pedig cáfolni nem tudom.

⁵² Budapesti Hírlap 1930. szeptember 20.; Uj Barázda 1930. szeptember 20.

⁵³ DOMONKOS: Kézművesség 62.

⁵⁴ Soproni Hírlap 1930. szeptember 21.

13. kép

Tálcakendő. Nyikos Róza munkája, Hövej, 1958.
(SoM-NT 58.361.1., Deim Péter felvétele)

kendő készítése, a pókos csipkevarrás tudománya néhány faluba szorult vissza. Az utóbbinak az 1920-as években Hövejen történt újjáélesztését és napjainkban is zajló „másodvirágzását” – bár annak hagyományaiból táplálkozott – már nem lehetett a népművészet fogalma alá vonni, ezért a szocialista kultúrpolitika által 1952-ben megalkotott és időtállóan bizonyult népi iparművészet kategóriába sorolták.⁵⁵

A piac hatására az új tárgytípusok, divatcikkek, lakástextíliák, egyházi paramentumok stb. iránti kereslet révén a hímzés végleg elszakadt eredeti funkciójától is. A kompozíció szabadabbá válásával az előrajzoló asszonyok eltérő mintaszer-

⁵⁵ AMENT-KOVÁCS: Háziipari szövetkezetek 17–18.

14. kép

*Félkoszorús terítő. Pócza Margit munkája, Hövej, 20. sz. második fele
(SoM-NT 88.2.1.)*

kesztéssel dolgozhattak, nem kötötte őket többé a hagyomány, amely korábban egy faluközösségen belül mindenkre kötelező érvényű volt. Egyesek ragaszkodtak még valamelyest szimmetriához, vagy legalább belső egyensúlyhoz, mások egyenesen aszimmetriára törekedtek. Tervező munkájuk nyomán a hímzés mindinkább eltávolodott forrásától, és vált jellegzetesen „höveji”-vé.⁵⁶ (13–14. kép)

⁵⁶ A MANSz keretében, az 1954-ben megalakult Szolidaritás, majd 1955-től a Háziipari Export Szövetkezetben végzett termelés már nem tartozik tanulmányom témájához.

Összegzés

A 19. század folyamán a Rábaköz hímzőkultúrájának egyik jellegzetes ága, amelyet a szabadrajzú fehérhímzéssel és tűcsipkével díszített fej- és vállkendők képviselnek, a kendővarrók eltérő kezűgyességéből és mintaszerkesztéséből eredő kisebb különbségektől eltekintve egységes volt. Ebbe tartozott bele Hövej is, ahol akkoriban legfeljebb egy-két varróasszony működhetett, akik a helyi igényeket elégítették ki. Külső piac a század végéig nem volt, hiszen a Rábaköz minden mezővárosának, falujának (vagy néhány szomszédos falujának) megvolt a maga specialistája, és a későbbi legjelentősebb megrendelő, a szomszédos Kapuvár is e téren önálló volt. Következésképpen – a közvélekedéssel ellentétben – Hövejen sem számolhatunk ebben a korszakban nagyobb arányú hímző tevékenységgel.

A kendőhímzés a népviselet hanyatlásával, a 20. század elejére Rábaközszerte idejét múlta. Ahol még szigetszerűen fennmaradt a paraszti ünnepi viselet, ott is stílusváltás figyelhető meg a hímzett kendőkön. Hövejen a saját használatú, aprólékos hímzéssel ellátott „ágyi ruhák” mellett ekkor már rendelésre, Kapuvár módos parasztságának ruhahímzéseit, lakástextíliáit is készítették. A fehér, piros-fehér hímzéssel díszített darabok a megrendelők hagyományos ízlését tükrözték. E közel fél évszázadig tartó „szimbiózis” idejére esett a höveji hímző háziipar megszervezése. Az akkor már inkább a polgári ízlésnek megfelelő, a művészi törekvéseknek is nagyobb teret adó, ma hövejiként ismert pókos hímzést az 1920-as évek vége felé a helyben már adott, de más jellegű, talán valóban Barbacsról származó hímzőkultúrára mint szellemi tőkére és a szélesebb rábaközi – tehát nem kizárólag höveji! – hímző-csipkevarró hagyományra alapozva, a MANSz soproni csoportjának bábáskodása és a helybeli segédtanítónő oktató, tervező munkája révén hozták létre. Az akkor már kihalóban levő, Hövejen is csak szűk körben ismert, a hímzéstől elválaszthatatlan csipkevarrást a hímzők többségének már tanítani kellett.

Tanulmányom célja az volt, hogy eloszlassa azt a hosszú évtizedek alatt kialakult és mélyen gyökeret vert téves képzetet, amely szerint a höveji hímzés és a tűcsipke „magányos fehér virágszál” lenne a rábaközi hímzések színes mezején. Valójában egy, a nyugat-európai, polgári eredetű, a Rábaközben elnépiesedett fehérhímzés hagyományából táplálkozó, tipikusan 20. századi népi iparművészeti alkotás. Nem kissebbítve ezzel a höveji varróasszonyok tehetségét, amellyel a korai rábaközi hímzett kendők motívumkincsét gazdagítva, mintaszerkesztését megújítva, a régi, lazább, kevésbé szabályos pókolások technikáját tökéletesítve, a 20. század első felétől művészetüket sajátosan „höveji”-vé formálták.

FORRÁSOK

- CsMK = Csornai Muzeális Kiállítóhely
 NT = Néprajzi Tárgygyűjtemény
 DM = Déri Múzeum, Debrecen
 DGy = Déri Gyűjtemény
 GyEL = Győri Egyházmegyei Levéltár
 PL = Püspöki Levéltár
 MNL GyMSVmSL = Magyar Nemzeti Levéltár, Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára
 IV. 423. A Kapuvári járás főszolgabírájának iratai
 V. 4. Bágyogszovát nagyközség iratai. Rábaszovát község iratai.
 RFMTM = Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, Győr
 XJM N = Néprajzi Gyűjtemény (a volt Xántus János Múzeum Néprajzi Gyűjteménye)
 XJM NA = Néprajzi Adattár (a volt Xántus János Múzeum Néprajzi Adattára)
 RM = Rábaközi Múvelődési Központ, Városi Könyvtár és Muzeális Kiállítóhely, a volt Rábaközi Múzeum Néprajzi Gyűjteménye, Kapuvár
 NA = Néprajzi Adattár (a volt Rábaközi Múzeum Néprajzi Adattára)
 NT = Néprajzi Tárgygyűjtemény (a volt Rábaközi Múzeum Néprajzi Tárgygyűjteménye)
 SoM = Soproni Múzeum
 AF = Analóg Fotógyűjtemény
 NT = Néprajzi Tárgygyűjtemény
 SzNM = Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre

SZAKIRODALOM

- AMENT-KOVÁCS: Háziipari szövetkezetek = AMENT-KOVÁCS BENCE: Háziipari és népi iparművészeti szövetkezetek a második világháború utáni Magyarországon. Honismeret 47. (2019:3) 17–23.
- CSEH: Lokális tárgyalakotás = CSEH FRUZZSINA: Lokális tárgyalakotás mint nemzeti örökség. Az örökségképzés stratégiái a höveji varrott csipke és a szegedi papucs példáján. Ethno-lore. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének évkönyve 36. (2019)
- CSISZÁR: Hövej = CSISZÁR ATTILA: Hövej. Fejezetek a falu történetéből és néprajzából. Hövej, 2004.
- CSISZÁR: Bunker János = CSISZÁR ATTILA: Bunker János Rajnárd és a Néprajzi Tár létrehozása. A Soproni Múzeum egykori néprajzi szobái. Soproni Szemle 71. (2017:4) 368–379.
- CSISZÁR: A Rábaköz = CSISZÁR ATTILA: A Rábaköz parasztságának anyagi kultúrája (18–19. század). Arrabona Regionális Tudományos Évkönyv 53–56. (2015–2018) 209–268.
- CSISZÁR: Domonkos Ottó = CSISZÁR ATTILA: Domonkos Ottó és a Rábaköz kutatása. Soproni Szemle 77. (2023:1) 19–34.
- DOMANOVSKY: Díszítőművészet = DOMANOVSKY GYÖRGY: A magyar nép díszítőművészete. 1–2. Budapest, 1981.
- DOMONKOS: Kézművesség = DOMONKOS OTTÓ: Kézművesség – népművészet. A Soproni Szemle kiadványai. Új sorozat 17. Sopron, 1994.
- F: Mosonvidéki népszokások = F [monogram alatt ismeretlen szerző]: Mosonvidéki népszokások. Regélő. Szépművészeti Első Magyar Folyóirat 7. (1839) 345–348., 353–357.

- F.: Rábaköz s népe = F [monogram alatt ismeretlen szerző]: Rábaköz s népe szokásai és divatjainak ismertetése. Regélő. Szépművészeti Első Magyar Folyóirat 8. (1840) 9–11., 20–24., 27–30., 35–37., 44–45., 49–54., 57–63.
- FÉL – HOFER: Höveji hímzés = FÉL EDIT – HOFER TAMÁS: Höveji hímzés (szócikk). Magyar Néprajzi Lexikon 2. Budapest, 1979. 595–596.
- FERENCZ: A tűzött csipke = FERENCZ KORNÉLIA: A tűzött csipke. Magyar Népművészeti Füzetek 2. Budapest, 1937.
- FLÓRIÁN: Öltözködés = FLÓRIÁN MÁRIA: Öltözködés. In: Magyar Néprajz 4. Életmód. Főszerk. BALASSA IVÁN. Budapest, 1997. 585–767.
- FLÓRIÁN: Folyamatok = FLÓRIÁN MÁRIA: „A nép követte a szabást”. Folyamatok a magyar paraszti öltözködés alakulásában 17–19. századi viselettörténeti adatok tükrében. Budapest, 2009.
- GECSEI: Csipkeálmok = GECSEI EDIT: Csipkeálmok, álomcsipkék. Hövej, 2014.
- GOMBOSI: Höveji kendők = GOMBOSI BEATRIX: Höveji kendők másodszerepben. A höveji kendők funkcióváltása. Téka. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Tájékoztatója 2006:3. 37–41.
- HORVÁTH: Kapuvár népviselete = HORVÁTH TERÉZIA: Kapuvár népviselete. Néprajzi Közlemények 16–17. Budapest, 1972.
- KOHL: Magyarországi utazás = JOHANN GEORG KOHL: Utazás Ausztria országain keresztül. Magyarországi utazás. Fordította, jegyzetelte és bevezetővel ellátta: VIZKELETY ANDRÁS. Budapest, 2014.
- KOTTMAYER: Pálos Ede = KOTTMAYER TIBOR: Század eleji rajzok a Kisalföldről. Vázlat Pálos Ede munkásságáról. In: A Kisalföld népi építészete. Szerk. CSERI MIKLÓS – PERGER GYULA. Szentendre–Győr, 1993. 397–414.
- MOLNÁR: Így pókolnak Hövejen = VARGÁNÉ MOLNÁR ZSUZSANNA: Így pókolnak Hövejen. Hövej, 2011.
- PÁLOS: A Rábaköz = PÁLOS EDE: A Rábaköz és Győr vidékének népművészete. Néprajzi Értesítő 12. (1911:2–3) 150–173.
- PÁPAY: Pozsony vármegye = PÁPAY SAMU: Pozsony vármegye népe. In: Pozsony vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. BOROVSZKY SAMU. Budapest, 1904. 229–250.
- SOPRONI: A kultursarok gondjai = SOPRONI ELEK: A kultursarok gondjai. Sopronvármegye szociális és gazdasági viszonyainak feltárása. Budapest, 1940.
- SZALONTAY: Csornai menyecskekendők = SZALONTAY JUDIT: Csornai menyecskekendők. Szerk. SELMECZI KOVÁCS ATTILA. Magyar Népművészet 25. Budapest, 1999.
- SZALONTAY: Hímzés = SZALONTAY JUDIT: Hímzés. In: Győr-Moson-Sopron megye népművészete. Szerk. KÜCSÁN JÓZSEF – PERGER GYULA. Győr, 2002. 333–372.
- SZENTEH: Magyar varrottasok = SZENTEH DEZSŐNÉ: Magyar varrottasok. Sopron, 1925, 1931.
- SZOJKA: Parasztebédő = SZOJKA EMESE: „Parasztebédő” – népies enteriőr a 19–20. század fordulójáról. Budapest, 2001.
- TÖREKI: Szanyi kincsestár = TÖREKI IMRE: Szanyi kincsestár. Szany, 2008.
- ÚMT = Új magyar tájszótár 5. Főszerk. B. LÓRINCZY ÉVA. Budapest, 2010.
- UNDI: Rábaközi kendők = UNDI MÁRIA: Rábaközi csipkés kendők, pókos bekötés. Magyar Kincsesláda 9. Budapest, 1937.
- VARGA: Magyar népviseletek = VARGA MARIANNA: Magyar népviseletek régen és ma. Budapest, 1982.
- ZSÁMÁR: Rábaközi hímzések = JÁMBORNÉ ZSÁMÁR MARGIT: Rábaközi hímzések. Győr–Csorna, é. n.

THE DEVELOPMENT AND HISTORY OF
THE EMBROIDERY COTTAGE INDUSTRY IN HÖVEJ
(19–20TH CENTURY)

In 1952, when Ottó Domonkos, as a novice ethnographer, took up the post of ethnographer-museologist at the Sopron (then Liszt Ferenc) Museum, he discovered the products of the Hövej embroidery cottage industry, which was in its heyday at the time, during his exploratory trips in the collecting area of the institution.

One of his research objectives, which he put on paper in 1959, was to explore the history of embroidery in Hövej in full profundity. As is well known, he soon turned his interest to handicrafts, including blueprint painting, which became the primary focus of his research career. Although he repeatedly added to the museum's ethnographic collection with embroidered textiles from Hövej, he never realised his young-age plans.

In recent decades, my synchronic-diachronic research on the material culture of the Rábaköz has brought to light a series of data on the collection of embroidered women's clothes from the wills and estate inventories of the serfs of the 18th and 19th centuries. The discovery prompted me to continue the work and to overcome the decades of arrears surrounding the origins of spider embroidery. The result of the research was a refutation of the deep-rooted stereotype that white embroidery and the complementary needle lace were brought to Hövej from abroad in the second half of the 19th century and that it was a branch of the folk decorative arts of the Rábaköz Region without precedent, which was developed and cultivated exclusively in Hövej.

By comparing written sources with material remains, it is possible to prove that embroidery and lace-making, known today as 'of Hövej', was developed in the late 1920s based on the embroidery culture already present in the Rábaköz Region as intellectual heritage and can be traced back to the early 19th century. The so-called „embroidery and lace-making of Hövej” was created by the Sopron group of the Hungarian Women's National Association (MANSz) under the supervision and designing work of a local assistant teacher, which became known after its presentation at an international exhibition in Antwerp in 1930.

Attila Csiszár

Juhász Bálint

EGY LAPPANGÓ SZOCREÁL MŰALKOTÁS ÚJRAFELFEDEZÉSE
Domanovszky Endre és Szőnyi István moszkvai magyar pannói

2023. március 9-én a Hansági Múzeum Képző- és Iparművészeti Gyűjtemény kurátora és kezelőjeként egy nagyszerű felfedezés részese lehettem. Több évtizednyi elhanyagolást és nélkülözést követően a Széchenyi István Egyetem Albert Kázmér Mosonmagyaróvári Kar régi díszterméből előkerült az 1951 és 1956 között festett 14 darab pannó, melyeket Szőnyi István és Domanovszky Endre készített el egy moszkvai Expo számára.¹ Az ezekről szóló tanulmányomban azt a kérdést fogom megvizsgálni, hogy az '50-es évek művészetértelmezési stratégiái és társadalmi dilemmáinak ismeretében hogyan értelmezhetőek a Szőnyi István–Domanovszky Endre-féle moszkvai magyar pannók. E pannók eredeti célja még mindig nem teljesen tisztázott.² Szőnyi István Zsuzsa nevű lányának írt leveleiben egy felépítendő magyar pavilonról esik szó, amelynek Moszkvában kellene létrejönnie.³ Ugyanakkor én úgy vélem, hogy a Weichinger Károly által megtervezett 1954-es moszkvai Összszövetségi Nemzetközi Mezőgazdasági Kiállítás Magyar Pavilonjának részét képezte volna.⁴ Az ötvenes évek történelmi és politikai fordulatpontjai (Sztálin halála, a Rákosi-korszak vége, 1956-os forradalom és a kádárizmus megszilárdulása) meggátolták ennek az épületnek a megvalósítását. A pannók végül is egy impozáns összművészeti program elemeit képezték, amelyek a kor szellemiségét szolgálták. Mindemellett a háborús feszültségkeltést szorgalmazó kultúrpolitikai stratégiához tartoztak, amely a keleti blokk országaiban a korszak látványvilágának mindennapjaiból és az új világkép elfogadásának hiábavalóságából táplálkoztak.

¹ A pannók egy évvel ezelőtti felfedezése miatt szeretném megköszönni Szikora Eszter (Hansági Múzeum, segédrestaurátor), Karczagi Endre (mosonmagyaróvári festőművész és pedagógus), és Dr. Kalmár Sándor (SZE Albert Kázmér Mosonmagyaróvári Kar, Agrárökonómiai Tanszék, egyetemi docens) segítségét.

² Nincs megemlítve Szőnyi Istvánnak Zsuzsa nevű lányával folytatott levelezésében a magyar pavilon megvalósításának pontos dátuma. Ettől eltekintve ezekben az iratokban érződik az a „nyomás”, amit az állampárt rendszeresen gyakorolt olyan „liberálisnak” tekinthető művészekre, mint pl. Szőnyi István. Domanovszky Endre a zebegényi művészhez képest kevésbé tekinthető szerencsésnek, ugyanis halála után szétszóródott a hagyatéka. Emiatt sohasem fog kiderülni, hogy mennyire volt szoros és kétértelmű a Rákosi-rendszer kultúrpolitikájához fűződő viszonyrendszere.

³ Az I. Összszövetségi Nemzetközi Mezőgazdasági Kiállítást 1923-ban hozta létre a szovjet kormány Osztankinóban. Az 1930-as évek második felében került sor a kiállítási terület felépítésére, amelyen már minden egyes szovjet tagállam rendelkezhetett egy saját pavilonnal. A II. világháború miatt a vásár területét mezőgazdasági célokra használták fel, viszont 1954-ben elkészültek a felújításokkal és újranyitották.

⁴ PRAKFAVI: Vásárok 145.

A „szocreál muralizmus” mint egy „mesterségesen kreált” korstílus nélkü-lözhetetlen eleme

A Lenin által felvetett „monumentális propaganda” képi megfogalmazása szoros összefüggésben állt Tommaso Campanella „A Nap városa” c. kötetének ideologizált utópikus városképével, amelynél a falakat díszítő képek vizuális nyelvezete természettudományos, mechanikai és történelmi ismereteket közvetített állampolgárainak. Ezt a felvetést 1922-ben Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij azzal egészítette ki, hogy a monumentális művészetnek ideológiai (propagandisztikus és agitatív) és környezetismereti célokat kell közvetítenie annak érdekében, hogy életben maradhasson.⁵ Ezáltal az állampolgárok társadalmi helyzetének javulása csakis akkor mehet végbe, ha jelentős állami beruházások révén a közterek vagy a felépítendő városok egy olyasféle szemléletet szolgálnak ki, amely révén az állampárt érvényesítheti akaratát. Ezt az elgondolást szakaszosan fogadták el a II. világháború pusztításaiból újjáépülő magyarországi művészeti életben.

Ennek az első példája az 1947-es budapesti Közlekedési Kiállítás volt, amely a Fővárosi Képtár régebbi helyszínén (a Petőfi Irodalmi Múzeum mai székhelye) valósult meg olyan modernista vagy a szocreál felé kacsintgató művészek révén, mint pl. Bortnyik Sándor, Kaesz Gyula, Konecsni György és Schubert Ernő.⁶ A tárlat, amely a magyarországi tömegközlekedés teljes rekonstrukciójának biztosított reklámot, első termét egy „szocreálszerű” 6 méter hosszú pannó díszítette (1. kép), amelynek Bortnyik Sándor volt az alkotója.⁷ A pannó valószínűleg azt kívánta kihangsúlyozni, hogy az ország újjáépítése egy új társadalmi elitet felépítő politikai vezetés révén fog megvalósulni. Ez utóbbi gondolat az 1948-as budapesti centenáris „Nemzetközi Vásár” pavilon falfreskóinak vizuális üzenetein is megjelent. E nemzetközi árumintavásár pavilonjain szereplő falfestmények szintúgy olyan művészek alkotásai, akik a látszólagos stíluspluralizmus jegyében kaptak megbízást, mint pl. az Aba-Novák Vilmos-tanítvány Hajnal János, a volt római iskolás Hincz Gyula, a szocreált elsajátító Konecsni György és Koffán Károly.⁸ Valószínűleg egy zárt pályázat révén hívták meg őket, azonban az általuk lefestett témák szoros összefüggésben álltak a hatalmában konszolidálódó állampárt akaratával. Ilyen lehetett például Konecsni Györgytől a NIK (Nehézipari Központ) pavilon falfestménye (2. kép), amely egy Aba-Novák Vilmos-féle képszalagos narratíván keresztül mutatta be az új társadalmi hierarchia létrejöttét és a politikai rendszerváltás történelmi létjogosultságát. Én úgy vélem, hogy egy valós stílári és formai fordulópontot az 1949. május 21-én megnyíló moszkvai „Szabad Magyarország Ipari

⁵ PRAKFAVI: A szocreál 111.

⁶ N. N.: A demokrácia 8.

⁷ N. N.: A Károlyi-palotában 2.

⁸ VARGHA: Új feladatok 256–260.

1. kép

Bortnyik Sándor: A magyarországi tömegközlekedés újjáépítése
(Nemzeti Filmintézet, ltsz: MAFIRT KRÓNIKA68.)

2. kép

Konecsni György: A NIK Pavilon falfestménye

Kiállítás” című tárlaton látható Konecsni György és Ruzicskai György pannók jelentették. Az utóbbi műalkotás (3. kép) olyasfajta társadalom- és történettudományi képi jelvényekkel rendelkezett, amely a „szovjet modell” követésének látszatát keltezte és a Szovjetunióhoz kötődő gazdaságpolitikai viszonyrendszert tudta okosan elmaszkírozni. A festmény által ábrázolt jeleneten központi szerepet kap a szovjet csapatok magyarországi bevonulása, mint a szocialista állameszme elindítója, azonban ez az elgondolás nem okozott meglepetést az átlagos moszkvai látogatónak.

3. kép

Ruzicskay György: A magyar ipar fellendülése

(Tessedik Sámuel Múzeum, ltsz. Ruzicskay György – Fényképek. Fotóalbum, 1-105, 1622/2007)

4. kép

Konecsni György: Bányászok, pannó

A Ruzicskay-féle pannó ikonográfiai programja valószínűleg azt próbálta közölni a laikus nézővel, hogy a Vörös Hadsereg csapatainak magyarországi jelenléte révén nem csak politikai, hanem gazdasági változás következett be az országon belül. Ezzel szemben a Konecsni György-féle pannókon látható szoborszerű bányászalakok reliefszerű elhelyezkedése az „új embertípus” szenvedését és fáradalmait illusztrálta a magyarországi bányászat fellendülése során (4. kép). E lapangó műalkotásról készült reprón észrevehetünk egy új embertípust, amely

kultúrantropológiai szempontból nézve a korszellem ideálját képviseli. Ezzel szemben az új freskófestészet műelméletének megvitatása a Szabad Művészet című művészeti szemlén, egy évvel a Közlekedési Kiállítás után kezdődött el. Ebben az évben világossá vált a folyóirat főszerkesztője, Szegi Pál számára, hogy a kialakulóban lévő történelmi és politikai kontextusban az állampárt a tömegkultúrát ellenőrzése alá fogja helyezni.

A „Szabad Művészet” mint a magyar szocreál muralizmus műelméletének platformja

Forráskritikai szempontból a „Beszélgetés a freskóról” című írásos ankétot tekinthetjük az első forrásiratnak, amely a szocreál muralizmust tárgyalja. Ebben a vitairatban Szegi Pál a magyar modern freskófestészet kronológiai kezdőpontját a Nyolcak mint művészeti mozgalom megjelenésével azonosítja. Nemcsak képi forrásokkal támasztja alá elméletét, hanem azt is kiemeli, hogy a Tanácsköztársaság Művészeti Direktóriumában komoly szerepet vállaltak. Ezzel szemben Aba-Novák Vilmost a Tanácsköztársaság és a Nyolcak ellenpontjaként mutatja be, akinek a kísérletezései a szakrális művészet keretén belül valósultak meg. A cikkből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a Szegi Pál által képviselt nézet szerint egy húrón pendül a „forradalmiság” és a „korszerűség”. Tehát a modern művészetnek egy olyan vizuális kifejező nyelvezettel kell rendelkeznie, amely képes tömegeket megmozgatni vagy társadalmi rétegekkel kommunikálni. E vitairatban képviselt álláspont hitelességét azok a magyar muralisták (Medveczky Jenő, Szőnyi István, Berény Róbert és Gáborjáni Szabó Kálmán) véleményei adták, akik már jelentős tapasztalattal rendelkeztek ebben a témában. Ezek közül érdemes kiemelni Medveczky Jenő szakmai véleményét, amelynek alapján a magyar muralizmus csakis akkor kapja meg valódi létjogosultságát, ha képes lesz a kollektív alakuló társadalom igényeit közérthető nyelven bemutatni.⁹ Tehát a Szegi Pál-féle ankét egy olyan műelméletet alapozott meg, amely szerint a magyar muralizmus társadalmi kérdésekre kellett, hogy fókuszáljon. Pogány Ö. Gábor ezt az elméletet azzal egészítette ki, hogy a freskófestőknek mindenfajta absztrakciót és nonfiguratív stílusirányzatot le kell vetkőzniük.¹⁰ Ehhez társult Markos Erzsébet szakmai véleménye, amely szerint a magyar muralizmus egy utópisztikus küldetéssel rendelkezik, tehát a „társadalmi boldogság” és az „anyagi jólét” bemutatását tekinti elsőrendű célnek.¹¹ Az 1950-es Magyar Képzőművészeti Kiállítás vernisszázsán elhangzott Révai József-féle beszédből már nyilvánvalóvá vált, hogy az állampárt lezárt minden vitát a magyar muralizmus kapcsán, hisz

⁹ SZEGI: Beszélgetés 84–90.

¹⁰ POGÁNY: A polgári 310–314.

¹¹ MARKOS: Freskó-vázlatok 470–473.

a képzőművészeknek az „új élet, az új valóság, az új ember” felé kell fordulniuk.¹² Annak ellenére, hogy e beszéd egy kultúrpolitikai szándékot rejtett, egyes állami beruházások létrejöttében a „művész” és az „állampárt” viszonyrendszere jelentős befolyásoló tényező volt.

„Cifra szolgál legyen a művész!”¹³

Lossonczy Tamás festőművésznak elkeseredettségéből elhangzott szavai világosan tárják eléink az a szomorú tény, hogy az „udvari művész” mint fogalom egy kényszerhelyzetbe sülyesztett állapotként is értelmezhető, amelynek alternatívája a disszidálás volt. Ugyanakkor a behódolás és elmenekülés kettősségét Székely András művészettörténész vetette fel egy 1984-es cikkében, amely az 1981-es székesfehérvári „Az Ötvenes évek” című kiállításra reflektált.¹⁴ E negatív hangvételű recenzió azonban komoly hatással volt a szocreál művészet későbbi megítélésére. Erre egyik példa a 2008-as debreceni MODEM-ben megvalósult kiállítás katalógusának álláspontja a szocreál művészet magyarországi recepciójáról. Eszerint a II. világháború borzalmait túlélő magyar művészek többsége nem rendelkezett konkrét szakmai tudással a „szocreállal” kapcsolatban, és a kialakult politikai helyzet miatt muszáj volt alkalmazkodniuk.¹⁵ Ettől eltekintve Rieder Gábor művészettörténész nem fejt ki eléggé átfogóan, hogy a harmincas években hány magyar művész láthatott szovjet szocreál művészetet a velencei biennálén. Így hát e kérdés tisztázatlansága egy sokkal elmélyültebb kutatást igényelt, amelynek kiindulópontja a 2023-as Szőnyi István *oeuvre* katalógus volt. E három kötetes összefoglaló egyik tanulmányában Rieder Gábor kiemeli, hogy Szőnyinek sikerült más művészkollégáihoz képest egy jómódu életet létrehoznia a Rákosi-korszak alatt. Ennek egyik példája, hogy a főiskolai fizetés mellett olyan állami megbízásokat kapott, melyek segítségével előnyt élvezhetett a többi kollégával szemben (pl. Pátzay Pál vagy Bernáth Aurél), akik a Gresham-körhöz tartoztak. A kényelmes élet nem valósult volna meg Szőnyi kitaró munkája nélkül. Egyrészt 1945-ben csatlakozott a Magyar Művészeti Tanács képzőművészekből álló szaktanácsához, amelynek tagjai nemcsak a Gresham-körből származtak, hanem ide tartozott Beck András szobrászművész, a művészettörténész Kállai Ernő és a már nemzetközi hírt élvező Kodály Zoltán is. Annak ellenére, hogy e társaság tagjai nem mindenben értettek egyet, döntéseik révén egy újfajta kultúrpolitikai vonalat képviseltek, amely 1948 és 1949 között teljesen megváltozott. A Képzőművészeti Főiskolán lezajlott hatalmi harcokban Szőnyi nem vett részt, ezért el tudta kerülni, hogy kötelező ideológiai szemináriumokra járjon.¹⁶

¹² N. N.: A művészet és az új közönség 465–468.

¹³ DOMBROVSKY: A szocreál képzőművészet

¹⁴ SZÉKELY: Az „ötvenes évek” 23–38.

¹⁵ RIEDER: Szocreál festészet 5.

A zebegényi mesterrel szemben Domanovszky Endre egy teljesen más fejlődési útvonalon ment végig. Noha életműve még mindig nincs teljesen feldolgozva, a korabeli sajtóanyagból megtudhatjuk, hogy az 1928 és 1949 közötti időszak periódusát az „útkeresés” jellemezte. Ennek egyik legfontosabb pillanata 1946-ban volt, amikor részt vehetett az Európai Iskola I. kiállításán, és kiállíthatott a Kassák Lajos által menedzselte „Kortárs-kör” budapesti tárlatán.¹⁷ Ezt követően 1948-ban a Fókusz Galériában és a Művész Galériában szintúgy létrehozhatott egy kamara-kiállítást a legújabb nonfiguratív műveiből. Kállai Ernő műkritikus és művészeti író, aki az utóbbi Domanovszky-féle kiállítás katalógusának szövegét írta, érdekes véleményt formált a művész *ars poeticájáról*, amelyben Georges Rouault vizuális szellemisége megfért Van Gogh ecsetkezelésének formarendezői képességével.¹⁸ Ezt a véleményt Bálint Endre is osztotta azzal kiegészítve, hogy Domanovszkyt az új magyar avantgárd tagjának tekintette, amelynek vásznain a „tárgyi valóság elveszti jelentőségét”.¹⁹ 1947-ben tagja lett az Óbuda melletti békásmegyeri művésztelepnek, amelynek révén szoros kapcsolatba került Szandai Sándorral, Borberek Kovács Zoltánnal, Kassák Lajossal és Deli B. Antalné Rózssival.²⁰ Ugyanakkor részt vett a Kállai Ernő által szervezett „1948” című kiállításon, amelyen a legtöbb műalkotás a nonfiguratív és szürrealista stílusirányzatot képviselte.²¹

A politikai változások komoly hatást gyakoroltak Domanovszky útkeresésére és befolyásolták szakmai környezetét is. Kassák Lajost 1948 és 1949 között elhallgattatja a magyar kultúrpolitika és nem adhatja ki az „Alkotás” című kortárs művészeti szemlét. Az Európai Iskola már nem szervezhet tárlatokat és tagjaiknak alkalmazkodniuk kell a szocreál esztétika nyelvezetéhez. Kállai Ernőtől megvonják a tanári pozíciót a Magyar Országos Iparművészeti Főiskolán, és le kell mondania a Magyar Művészeti Tanácsban betöltött megbízásáról. Úgy vélem, hogy e kialakult állapot arra kényszerítette Domanovszky Endrét, hogy lépésről lépésre haladva alkalmazkodjon az új magyarországi helyzethez. Első lépésként részt vett a Rabinovszky Máriusz-féle „Közösségi művészet felé” című kiállításon.²² A tárlat vegyes fogadtatásban részesült a Szabad Művészet lapjain, a kiállított Domanovszky műalkotáson a szemle műkritikusai kifogásolták a realitáshiányt.²³ E vádra a festőművész azzal reagált, hogy Constantin Meunier munkásszobrai jelentették számára az ihletet, azonban ez az ellenérv nem hatotta meg a sajtót.²⁴ Hasonló sikertelenséggel

¹⁶ RIEDER: Szőnyi 293–303.

¹⁷ N. N.: A Kortárs kiállítása 22.

¹⁸ RABINOVSKY: Kiállítások 120.

¹⁹ BÁLINT: III. Domanovszky Endre 297.

²⁰ Képzőművészek

²¹ SZEGI: Képzőművészeti 280.

²² RABINOVSKY: Közösségi művészet 8.

²³ Domanovszky ezt a gobelint a MÉMOSZ budapesti székházának tanácsterme falának díszítésére tervezte, azonban ez a műalkotás sosem valósult meg.

²⁴ RABINOVSKY: Közösségi művészet 8.

találkozott az I. Magyar Képzőművészeti Kiállításon bemutatott „Dolgozók esti iskolája” című festményével, melynél a realista látásmód hiányát emelték ki a Magyar Képzőművészek Szövetsége által szervezett anketon.²⁵ Valószínűleg ez a szakvélemény és a megfelelési vágy arra kényszerítette a festőművészt, hogy jobban aktivizálja magát kultúrpolitikai és művészeti téren is. Ennek jeleként nagyobb mennyiségben jegyzett békekölcsönt, illetve februárban az MDP II. Pártkongresszus rendezvényére felajánlotta néhány képét.²⁶ Részt vett a Népstadion földalatti metróállomás által meghirdetett pályázaton és december 18-án jelen volt azon a margitszigeti találkozón, amelyen a magyar és a román képzőművészek kölcsönös párbeszédet nyithattak a kortárs művészet legújabb vívmányairól.²⁷

Valószínűleg e folyamatnak köszönhetően mutathatta be a „48-as zászlók átadása” című festményét a moszkvai magyar képzőművészeti kiállításon és 1952-ben megkapta a Munkácsy-díjat.²⁸ Tehát Domanovszkynak sikerült kiszabadulnia e kényszerhelyzetből az aktuális status quo elfogadásával és egy kiterjedt kapcsolati háló létrehozása révén, amely az 1928 és 1948 közötti munkásságának teljes megtagadásával járt. E megnyilvánulás a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége alapszervezetének alakuló taggyűlésén történt meg, amelyen az alábbi mondatokkal fejezte ki hűségét az állampárt legújabb kulturális szervezete iránt: „Köztudomásúan formalista múltamban a legjobb esetben részeredményekkel dicsekedhettem, ott is csak a mesterség területi síkján. Ma már, képalakító tevékenységemben, a tartalom, a kifejezés feltétlen elsődlegessége visszahat a forma teljességére is... Ma tudatosan haladok mondanivalóim tömörebb kifejezése felé! Készülő képeim hála Pártunk világos célkitűzéseinek, nemcsak szűk szakmai körhöz szólnak, hanem egész népünkhöz!”²⁹ E kijelentés megerősíti a művészi identitás egy olyan irányba való fejlődését, amely megfelelt az állampárt kultúrpolitikájának. Ugyanakkor a Magyar Képző- és Iparművészek Országos Szövetsége elnökségi bizottságába való bekerülés közelebb vitte ahhoz, hogy 1953-ban ő is Kossuth-díjban részesülhessen, mint ahogy Szőnyi István 1949-ben.³⁰ Ettől eltekintve Domanovszky csak látszólagosan hódolt be a politikai hatalomnak, hogy beavatkozás nélkül tudjon tanítani és alkotni. Ugyanakkor Szőnyi inkább befolyásos főiskolás kollégáinak köszönhette a megaláztatások elkerülését.

Az állampárt és a művész viszonyrendszere tele volt buktatókkal; ez tükröződött a moszkvai magyar pannók kultúrpolitikai eszközként való felhasználásában a kormánypárt részéről.

²⁵ N. N.: A művészet és az új közönség 467.

²⁶ N. N.: A Képzőművészeti Főiskola 6.

²⁷ N. N.: A román 47.

²⁸ N. N.: Az 1952. évben 8.

²⁹ N. N.: Az MDP 191.

³⁰ KÁLNOKY: Levelek otthonról 5.

„...most szombatra, egy hét képből álló tervet kell neki elkészíteni...”³¹

Valószínű, hogy az 1951. első felében a Földművelésügyi Minisztériumba utasításra behívott Szőnyi István nem tudhatta, hogy élete egyik legrejtélyesebb sorsú állami megbízásával fog megküzdeni, amelynek megvalósítása a magyar állam részéről költségvetési és külpolitikai okokból sohasem éri el valódi célját. A „rapport” eredetileg Szőnyit érintette, azonban nem zárhatjuk ki, hogy a zebegényi művész Domanovszky karrierjét egyengetve, őt is beajánlotta a „protekción” Bán Bélával ellentétben a bizottság kegyeibe.³² A művek témalistája a bizottsági ülésen dőlt el, viszont e pannók megvalósítása egy külpolitikai döntést tükrözött: a magyar kormány a többi szatellitállam mellett szintúgy állandó pavilont próbált létrehozni a moszkvai Összszövetségi Nemzetközi Mezőgazdasági Vásár területén.³³ E döntés kultúr- és gazdaságpolitikai vonzattal rendelkezett, viszont a művészek számára kijelölt témák („Földosztás”, „Munkások és parasztok”, „TSZ-gyűlés”, és „Bombázás után”) szigorúan az állampárt érdekeit képviselték. Szőnyi, a lányának írt levelében leírja, hogy Domanovszkyval együtt döntöttek a pannók kivitelezéséről a Szép-művészeti Múzeumban, amelyre a zebegényi művész olyan szakmai kollégákat (Molnár C. Pál, Elekfy Jenő, Iván Szilárd, Mattioni Eszter, Miskolczi László és Breznay József) választott, akik a Horthy-rendszer alatt államilag támogatott murális megbízások révén tudtak szakmai sikert elérni.³⁴ Ettől eltekintve nincsenek adatok arról, hogy az első vázlatterveket (5. kép) a Népművelési Intézet és a Földművelésügyi Minisztérium bizottsága miért nem fogadta el. Az állampárt a Műcsarnok szakmai bizottságára bízta e freskótervek elfogadhatóságát.

Az 1952-es műcsarnoki Tavaszi Tárlaton bemutatott pannótervek felhívták a közvélemény és a pártpolitikai lapok figyelmét arra, hogy érdemes átültetni őket

5. kép

Szőnyi István: A moszkvai magyar pannók első vázlatterve
(Szőnyi István Emlékmúzeum, ltsz. 73.260.1.)

³¹ KÁLNOKY: Levelek otthonról 276.

³² KÁLNOKY: Levelek otthonról 276–277.

³³ Valószínű, hogy a többi ország mellett a magyar állam is kapott meghívást az 1954-es moszkvai nemzetközi kiállításra. Sajnos az ehhez szükséges források felkutatása nem valósult meg, mert a Mezőgazdasági Minisztérium adattára felújítási munkálatok miatt zárva tart.

³⁴ KÁLNOKY: Levelek otthonról 277.

6. kép

Pekáry István és Gádor István kerámia-falképek részlete

valódi nagyméretű vásznakra.³⁵ Ugyanakkor a Tavaszi Tárlaton szintűgy bemutatkozási lehetőséget kaptak azok a szobrászok (Kisfaludi Stróbl Zsigmond, Ohmann Béla, Pándi Kiss János, Kis Kováts Gyula, Boldogfai Farkas Sándor), akik saját műveikkel szerepeltek volna a moszkvai magyar pavilonon.³⁶ Ezt követően az Ernst Múzeumban megrendezett 1952-es I. Iparművészeti Kiállításon láthatták a nézők Pekáry István kerámia és faldekorációs terveit (6. kép).³⁷ E bemutatkozásokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a moszkvai magyar pannók egy impozáns összművészeti program részét képezték, amelynek végső próbája az 1952. december 19. és 1953. március 1. közötti III. Magyar Képzőművészeti Kiállítás volt (7. kép).³⁸ A sajtó és a tömegkommunikációs médiumok nem fu-

7. kép

A III. Magyar Képzőművészeti Kiállítás katalógusának borítója (Műcsarnok–Könyvtár, ltsz. K-3)

³⁵ N. n.: „Tavaszi Tárlat” 80.

³⁶ N. n.: Tavaszi Tárlat 202.

³⁷ N. n.: I. Iparművészeti Kiállítás 8.

³⁸ N. n.: Képzőművészeink 5.

8. kép

Domanovszky Endre pannói a III. Magyar Képzőművészeti Kiállításon
(Itsz. MTA_BTK_MI_Adattár_MKCS-C-II-0813_0005)

9. kép

Szőnyi István pannói a III. Magyar Képzőművészeti Kiállításon
(Itsz. MTA_BTK_MI_Adattár_MKCS-C-II-0813_0006)

karkodtak dicsérni mindkét muralista szakmai eredményét. A Magyar Nemzetnek író Dutka Mária számára Domanovszky pannóin a „boldogabb életet teremtő közös munka mély megértésének” hangulata tükröződött (8. kép).³⁹ Szegi Pál szerint Szőnyi pannóin társadalmilag jelentős és heroikus portrék láthatók (9. kép).⁴⁰ Mindazonáltal a legnagyobb hatást a tömegkommunikációs médiumok keltették, melyek közül az 1953 januárjában elkészült filmhíradó oroszánrészt vállalt.⁴¹ Végig tekintve a film pár perces jeleneteit a bemondott hangaláfestés révén a nézőben tudatosul, hogy mindkét képzőművész jelentős állami kitüntetéssel rendelkezik és az általuk elkészült művek a „falu szocialista átalakulásáról, boldog életéről” fognak majd szólni.⁴² Ezzel szemben a szakmai és sajtósikerhez nem társult hasonló módon

³⁹ DUTKA: A III. Magyar 5.

⁴⁰ SZEGI: Festészetünk 1–10.

⁴¹ III. Magyar Képzőművészeti Kiállítás.

⁴² Képzőművészek.

lelkes állami és pénzügyi támogatás. A történelmi és a politikai kontextus miatti változások világossá tették mindkét művész számára, hogy a moszkvai magyar pavilon nem fog elkészülni, habár Domanovszky a „hűséges pártkatona” látszatát keltve 1953 márciusában azt a kijelentést tette, hogy „dolgozik a maradék négy képen”.⁴³ Ennek következtében világossá vált, hogy az idősebb és tüdőbeteg Szőnyivel szemben a fiatalabb és ambiciózus Domanovszky törekszik az olvasóközönség és a pártállami kultúrelit figyelmének megszerzésére.

A desztalinizáció és az első Nagy Imre-kormány által bevezetett gazdaságpolitikai reformok valószínűleg arra ösztönözték mindkét művészt, hogy a pannókat minél előbb be kell fejezni. Nem ismerjük a pontos tényeket amögött, hogy a moszkvai tárlat létrejött volna, vagy sem. Ettől eltekintve a magyar kultúrpolitika propagandaeszköznek tekintette a pannókat. Egyrészt ki lettek állítva az 1954-es Őszi Mezőgazdasági Kiállítás és Vásár Főépületének fogadócsarnokában.⁴⁴ Másrészt az 1956-os Országos Mezőgazdasági Kiállítás és Vásáron is láthatóak voltak.⁴⁵ Az árumintavásárokon kívül a magyar modern művészetet népszerűsítő kampányokban is fontos szerepet kaptak. Nemcsak az 1953-as bukaresti Világifjúsági Találkozó képzőművészeti szemlén volt látható az egyik Domanovszky Endre-féle pannó, hanem a prágai magyar művészeti kiállításon is.⁴⁶ Ettől eltekintve egy 1956. júliusi utasítás alapján mindkét művésznek be kellett szolgáltatni a műveket a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztériumnak.⁴⁷ Valószínűleg egyikük sem mondott ellent a váratlan minisztériumi határozatnak, viszont 1958-ban a moszkvai szocialista államok biennáléjának magyar szekciójában az egyik Domanovszky pannó még látható volt, mint ahogy az 1959-es műcsarnoki monografikus kiállításán is. Szőnyi István 1960-as és Domanovszky Endre 1974-es halála egyfajta „fordulópontot” jelentett a pannók történetében.⁴⁸ Az 1960-as évek második fele és a hetvenes évek első fele közötti magyar neoavantgárd és Iparterv-generáció fellépése és a szocmodern előretörése paradigmaváltást idézett elő, s emiatt a magyar szoc-reál falfestészetnek nem tulajdonítottak olyan nagy művészeti értéket. Én úgy vélem, hogy a 14 pannó elszállítása az Agrártudományi Egyetem mosonmagyaróvári karának épületébe adminisztratív és szakmai szempontból nem okozott gondot. Emiatt ezeknek a felfedezésére több évtizedet kellett várni.⁴⁹

⁴³ N. N.: Kossuth-díjas festőművész 5.

⁴⁴ N. N.: Az Őszi Mezőgazdasági Kiállítás... 4.

⁴⁵ S. SZABÓ: Országos Mezőgazdasági Kiállítás katalógus 31.

⁴⁶ DEMJÉN: Tapasztalataim 204.

⁴⁷ N. N.: Hírek 392.

⁴⁸ Szőnyi István 1960-as halála után az özvegye gondozására lett bízva a művész zebegényi hagyatéka. 7 évvel később a magyar állam és az örökösök megegyeztek abban, hogy a zebegényi ingatlan emlékmúzeummá alakuljon át. Nem tartom valószínűnek, hogy a művész özvegye sokat foglalkozott a moszkvai pannók sorsával. Ezzel szemben Domanovszky Endre örökösei apjuk hagyatékának szétosztásával véglegesen megpecsételték a képzőművész sorsát. Ebből a hagyatékból 1977 és 1978 között 276 műalkotás lett kiállítva a dunaujvárosi Uitz-teremben, melyek az 1990-es években a székesfehérvári Szent István Király Múzeumba kerültek.

A Domanovszky- és Szőnyi István-féle pannók sikeressége ideiglenes volt, viszont fontos szereppel bírtak egy adott történelmi és politikai kontextusban. Az általuk közvetített vizuális nyelvzet számtalan ellentmondást rejtett önmagában, azonban önreflexióra készítette a nézőket, társadalmi dilemmákkal szembesítve őket.

A táj mint a nemzet fotószerű tükörképe

A közép- és kelet-európai „tömegmozgalmak” által előidézett változások a II. világháború után nem csupán erőszakos jelenségekké váltak, hanem igazi özönvízként hatottak a kor emberének egyéniségére. Kihaszználva több millió állampolgár engedékenységet a Szovjetunió által támogatott új magyar karhatalmi rendszer egy olyan társadalmi hierarchia létrehozását célozta meg, amelynek feladata közé tartozott a régi világ környezetének átalakítása és felügyelete. Ezt példázza Rákosi 1948. augusztusi beszéde, amely olyan gazdaságpolitikai reformokat ígért, amelyek a téjesítéshez és később a hadikommunizmus bevezetéséhez vezettek.⁵⁰ Ehhez még hozzátehető, hogy 1948 és 1953 között több állami nagyvállalatot alapítottak, s így az erőltetett iparosítás révén teljesen megváltozott az a „tájkép”, amely a két világháború és a Monarchia alatti Magyarország képi világához tartozott. E tájkép létrehozása érdekében új embertípusként lett kikiáltva a munkásság és az agrárproletariátus, s szerepvállalásuk a térben és időben egy erős politikai akarat révén ment végbe. Ugyanakkor az életmódjuk is megváltozott, amely újfajta településmodellek (pl. Sztálinváros, Oroszlány, Várpalota) kialakulásához vezetett. E környezet képi ábrázolásán belül nélkülözhetetlen volt a politikai indoktrináció és a látszólagos anyagi jólét meghittségének kettőssége. Ehhez példaként emelném ki a Ruzsicskay György-féle moszkvai 1949-es pannót, amely a Szőnyi–Domanovszky-féle impozáns művek előképe is lehetett (10. kép). A Ruzsicskay-féle festményen

10. kép

A Ruzsicskay György -féle moszkvai pannó felállítási munkálatai

⁴⁹ Valószínű, hogy már 1975 után láthatóak voltak a mosonmagyaróvári Agrárakadémia régi dísztermében.

⁵⁰ GYARMATI: A Rákosi-korszak 187.

11. kép

Domanovszky Endre: Aratóünnep

(Mosonmagyaróvár, Széchenyi István Egyetem, Albert Kázmér Mosonmagyaróvári Kar, Dékáni Hivatal)

a kompozíció központi szereplője a szovjet hadsereg egyik tankja, amelyet ünneplő társaság vesz körül. A körülötte kialakult tájképen már nem a háború pusztításaival, hanem egy idealizált gazdasági fejlődéssel szembesülünk. E társadalmi optimizmus, mely a Ruzicskay képen látható, Domanovszky „Aratóünnep” című 1953 és 1956 között megfestett pannóján is észrevehető (11. kép). A felvonuló földművelők és a pódiumról lenéző tömeg nem csak passzív elszenvedője egy rendszer ellentmondásainak, hanem aktív közönsége a tsz-rendszer működőképessége révén meghirdetett látszólagos gazdasági fejlettségnek. Szinte már emblemikus jellel találkozunk Macovei Ligia „Aratás” című faliszőnyegén (12. kép), amelyet valószínűleg Domanovszky és Szőnyi is láthatott a „Magyar-Római barátsági hét” című 1950-es Nemzeti Szalon-ban megszervezett képzőművészeti szemlén. E kár-

12. kép
Macovei Ligia: Aratás

piton ábrázolt jeleneten végigkövethető, ahogy a népviseleti ruhákban felvonuló földművelőnők egy „prométheuszi próbálkozás” révén átalakított tájképet hoztak létre. Ezt az átformált környezetet jellemezte a távolban lévő ipari üzem és a *sztalinyec* traktor megjelenése. E mezőgazdasági gép a „szocreál tájkép” attribútuma lett, amely a Szőnyi–Domanovszky-féle pannókon úgy jelent meg, mint a szovjet vizuális minták átvételének egyik bizonyítéka. Szőnyi István „A mezőgazdaság gépesítése” című (13. kép) nagyméretű olajfestményén a kompozíció központi eleme e gigantikus cséplőgépként működő traktor, amely gépezet és az ember viszonyrendszerét is ábrázolta. Tehát az átalakult környezet idealizált láthatósága egy új embertípus reprezentációját követelte, amelynek köszönhetően újfajta társadalmi hierarchia jött létre.

13. kép

Szőnyi István: A mezőgazdaság újjászervezése

(Mosonmagyaróvár, Széchenyi István Egyetem, Albert Kázmér Mosonmagyaróvári Kar, Dékáni Hivatal)

Egy új embertípus létrehozása

A mezőgazdaság gépesítése és a tsz-rendszer kiépítése a hagyományos paraszti társadalom felszámolásához vezetett, viszont a férfi és női ábrázolásoknál többfajta „gender” minták (traktorosnő, kézműves, földművelő, agronómus és aktivista) jöttek létre, melyek általában a férfi portréknál jelentek meg.⁵¹ Ez a kettősség

⁵¹ BAZIN – KORDJAK: The changing 144–147.

14. kép

Szőnyi István: Megbeszéljük a földosztást és az alkotmányt
(Mosonmagyaróvár, Széchenyi István Egyetem, Albert Kázmér Mosonmagyaróvári Kar, Dékáni Hivatal)

megmutatkozik Szőnyi István „Földosztás és az új alkotmány megbeszélése” (14. kép), és a „TszCs-gyűlés” (15. kép) c. nagyméretű műveinél. Az elsőnél láthatjuk, ahogy a kollektivizált paraszti társadalom tagjai szembesülve az 1949-es alkotmány kikiáltásával békés egyetértésben vitatják meg az állampárt akaratát tükröző dokumentumot, miközben jövőbeli terveket szőnek. Ezzel szemben a másodikonál egy társadalmi konszenzusnak álcázott életkép jelenik meg, amely a filmhíradók révén is jelentős propagandisztikus töltetet kap. A nagyméretű festményen rögtön észrevehető a Szőnyi-család zebegényi házának verandája, amelynek békés lírai

15. kép

Szőnyi István: A T.Sz. első megbeszélése

(Mosonmagyaróvár, Széchenyi István Egyetem, Albert Kázmér Mosonmagyaróvári Kar, Dékáni Hivatal)

hangulatát az egybegyűlt tömeg tagjainak egyetértést sugalló arckifejezései támasztják alá. Valószínűleg a festőt nem foglalkoztatta, hogy miről beszélgetnek, azonban a csoport női tagjai hasonló státusszal és elismeréssel rendelkeznek, mint a mellettük ülő férfiak. Ugyanakkor Domanovszkynak „A mezőgazdaság gépesítése” pannóján (16. kép) már a női szereplők kapnak nagyobb hangsúlyt, felrúgva ezzel véglegesen a patriarchális paraszti társadalom tabuját. A lelkes, viszont tanulásra vágyó földművesnőt egy társa instruálja, hogy miképp kell használni az aratógépet, amely a tsz szimbólumának is tekinthető.

16. kép

Domanovszky Endre: A mezőgazdaság gépesítése

(Mosonmagyaróvár, Széchenyi István Egyetem, Albert Kázmér Mosonmagyaróvári Kar, Dékáni Hivatal)

Ezzel szemben a munkásság ábrázolása másféleképp értelmezhető. Egyrészt a mentális és fizikai erő viszonyrendszere társadalmi szempontként felerősödik, s ez a gép és az ember kölcsönös kapcsolatára vezethető vissza.⁵² Ennek egyik példája Szőnyitől az „Újjáépítés” pannó (17. kép), amelyen egy kohó vagy hőerőmű felépítésének jelenetével találkozunk, miközben a munkában résztvevő férfiak szellemi és fizikai erőt vetnek be. A munkásság, mint az ország ipari erejének központi eleme, már az 1947-es Kádár György-féle pannón (18. kép) is megjelenik,

⁵² BAZIN – KORDJAK: Celebration 94–99.

17. kép

Szőnyi István: Újjáépítés

(Mosonmagyaróvár, Széchenyi István Egyetem, Albert Kázmér Mosonmagyaróvári Kar, Dékáni Hivatal)

amely az újra beindult nemzeti tömegközlekedés ábrázolása miatt született.

Összegzés

A szocreál magyar muralisták kötelességüknek tartották, hogy mérnöki precizitással újjáalakítsák azokat a társadalmi mintákat, melyeket a két világháború közötti polgári társadalom fektetett le és nem feleltek meg egy pártállami rendszer követelményeinek. A szocreál muralisták által sugalmazott anti-modernista szem-

18. kép

Kádár György, Pannó, 1947, lappangó

lélet és közérthető narratív struktúra visszatérést jelentett egy archaikus és klasszikus képhagyományhoz, amely a középkori katedrálisok korában a tömegkommunikáció alapját képezte. Ugyanakkor az 1948 és 1956 közötti magyar szocreál faldekorációk egy olyan politikai kontextusban jöttek létre, amikor a társadalom folyamatos háborús feszültségben tartása és az állam-művész viszonyrendszere problematikus volt és konfliktusokban bővelkedett. Szőnyi István és Domanovszky Endre ezzel szemben szerencsések voltak: próbálkoztak látszólagosan alkalmazkodni az állampárt követelményeihez. Ettől eltekintve mindketten részei voltak egy olyan gépezetnek, amely kultúrpolitikai eszközként tekintett az általuk létrehozott 7-7 pannóra. Ezek a műalkotások 1951 és 1956 között egy hosszadalmas folyamat révén jöttek létre, miközben a politikai és történelmi változások nem vetettek véget a Rákosi-rendszer társadalomátalakítási terveinek. Ezzel szemben ezek a nagyszabású tervek munkát teremtettek több ezer nélkülözőnek, létrehoztak egy új társadalmi hierarchiát és hatalmi elitet. Ennek a véghezvitele nem valósulhatott meg hatékony tömegkommunikációs médiumok, mint pl. a murális művek nélkül. Eszerint érdemes lenne a Domanovszky–Szőnyi-féle moszkvai pannók körül kialakult kutatást folytatni annak érdekében, hogy más magyarországi murális megbízások esetében is tisztábban lássuk az állampárt és a művész viszonyrendszerét.

SZAKIRODALOM

- BÁLINT: III. Domanovszky Endre = BÁLINT ENDRE: III. Domanovszky Endre új képei. Kortárs 1–2. (1948:10) 297.
- BAZIN – KORDJAK: Celebration = JEROME BAZIN – JOANNA KORDJAK: Celebration of the Working Class and Proletarianisation of Art. In: Cold Revolution Central and Eastern European Societies in Times of Socialist Realism, 1948–1959. Szerk. JEROME BAZIN. Varsó, 2020. 94–99.
- BAZIN – KORDJAK: The changing = JEROME BAZIN – JOANNA KORDJAK: The changing faces of the Working Class. In: Cold Revolution Central and Eastern European Societies in Times of Socialist Realism 1948–1959. Szerk. JEROME BAZIN. Varsó, 2020. 144–147.
- DEMJÉN: Tapasztalataim = DEMJÉN ATTILA: Tapasztalataim a bukaresti VIT-en. Szabad Művészet 7 (1953:5) 203–204.
- DUTKA: A III. Magyar = DUTKA MÁRIA: A III. Magyar Képzőművészeti Kiállítás festményei. Magyar Nemzet (1952. december 27.) 5.
- GYARMATI: A Rákosi-korszak = GYARMATI GYÖRGY: A Rákosi-korszak: Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. MTA doktori értekezés. Vác–Pécs, 2010.
- N. N.: A demokrácia = NÉV NÉLKÜL: A demokrácia megbecsüli a művészeket. Magyar Nap (1947. augusztus 31.) 8.
- N. N.: Domanovszky Endre = NÉV NÉLKÜL: Domanovszky Endre festőművész már teljesítette kongresszusi felajánlását. Magyar Nemzet (1951. február 20.) 6.
- N. N.: Az 1952. évben = NÉV NÉLKÜL: Az 1952. évben Munkácsy-díjjal kitüntetett művészek. Szabad Ifjúság (1952. április 4.) 8.
- N. N.: Hírek = NÉV NÉLKÜL: Hírek. Szabad Művészet 10. (1956:8) 392.
- N. N.: I. Iparművészeti Kiállítás = NÉV NÉLKÜL: I. Iparművészeti Kiállítás. Kiállítási katalógus. Ernst Múzeum, 1952.
- N. N.: A Károlyi-palotában = NÉV NÉLKÜL: A Károlyi-palotában, ezer ötlettel készül a Közlekedési Kiállítás. Szabad Nép (1947. április 23.) 2.
- N. N.: Képzőművészeink = NÉV NÉLKÜL: Képzőművészeink legújabb alkotásainak seregszemléje lesz a III. Magyar Képzőművészeti Kiállítás. Magyar Nemzet (1952. november 29.) 5.
- N. N.: A Képzőművészeti Főiskola = NÉV NÉLKÜL: A Képzőművészeti Főiskola túljegyzése – válasz! Magyar Nemzet (1951. szeptember 28.) 2.
- N. N.: A Kortárs kiállítása = NÉV NÉLKÜL: A Kortárs kiállítása. Színház 3. (1947:48) 22.
- N. N.: Kossuth-díjas festőművész = NÉV NÉLKÜL: Kossuth-díjas festőművész „Még jobb, szebb alkotásokkal szeretném meghálálni...”. Magyar Nemzet (1953. március 17.) 5.
- N. N.: Az MDP = NÉV NÉLKÜL: Az MDP Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége Alapszerve alakuló taggyűlése. Szabad Művészet 6. (1952:4) 184–193.
- N. N.: A művészet és az új közönség = NÉV NÉLKÜL: A művészet és az új közönség. Szabad Művészet 4. (1950:12) 65–468.
- N. N.: Az Őszi = NÉV NÉLKÜL: Az Őszi Mezőgazdasági Kiállítás. Szabad Nép (1954. augusztus 16.)
- N. N.: A román = ISMERETLEN SZERZŐ: A román képzőművészek. Szabad Művészet 5. (1951:1) 47.
- N. N.: „Tavaszi Tárlat” = NÉV NÉLKÜL: „Tavaszi Tárlat”. Szabad Művészet 6. (1952:2) 80.
- N. N.: Tavaszi Tárlat = NÉV NÉLKÜL: Tavaszi Tárlat. Szabad Művészet 6. (1952:5) 201–207.
- KÁLNOKY: Levelek otthonról = KÁLNOKY-GYÖNGYÖSSY MÁRTON: Levelek otthonról Szőnyi István és Bartóky Melinda levelei Szőnyi Zsuzsához és Triznya Mátyáshoz (1949–1960). Zebegény, 2009.
- MARKOS: Freskó-vázlatok = MARKOS ERZSÉBET: Freskó-vázlatok és mozaikok az I. Magyar Képzőművészeti Kiállításon. Szabad Művészet 4. (1950:12) 470–473.
- POGÁNY: A polgári = POGÁNY Ö. GÁBOR: A polgári képzőművészet hanyatlása. Szabad Művészet 3. (1949:7–8.) 310–314.

- PRAKFAI: Vásárok = PRAKFAI ENDRE: Vásárok 1945 után és az 1954. évi Mezőgazdasági Kiállítás pavilonjai. In: Pavilon építészeti a 19–20. században a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből. Budapest, 2001. 143–150.
- PRAKFAI – SZŰCS: A szocreál = PRAKFAI ENDRE – SZŰCS GYÖRGY: A szocreál Magyarországon. Budapest, 2010.
- RABINOVSKY: Kiállítások = RABINOVSKY MÁRIUSZ: Kiállítások. Szabad Művészet 2. (1948:3) 120.
- RABINOVSKY: Közösségi művészet = RABINOVSKY MÁRIUSZ: Közösségi művészet. Bíráló-ön-bírálat. Szabad Művészet 3. (1949:1) 3–8.
- RIEDER: Szocreál festészet = RIEDER GÁBOR: Szocreál festészet a Rákosi-korban. Debrecen, 2008.
- RIEDER: Szőnyi = RIEDER GÁBOR: Az ötvenes évek „festőfejedelme”. In: Szőnyi István Dunakanyar–Zebegény–Otthon–Család. Szerk. KIESELBACH TAMÁS. Budapest, 2023. 293–303.
- S. SZABÓ: Országos = S. SZABÓ FERENC: Országos Mezőgazdasági Kiállítás katalógus 1956. szeptember 2–16. Budapest, 1956.
- SZEGI: Beszélgetés = SZEGI PÁL: Beszélgetés a freskóról. Szabad Művészet 2. (1948:3) 84–90.
- SZEGI: Festészetünk = SZEGI PÁL: Festészetünk néhány kérdése a III. Magyar Képzőművészeti Kiállítás kapcsán. Szabad Művészet 7. (1953:1) 1–10.
- SZEGI: Képzőművészeti = SZEGI PÁL: Képzőművészeti figyelő. A kiállítások naplója. Válasz 8. (1948:3) 279–281.
- SZÉKELY: Az „ötvenes évek” = SZÉKELY ANDRÁS: Az „ötvenes évek” művészetéhez. Mozgó Világ 10. (1984:3) 23–38.
- VARGHA: Új feladatok = VARGHA BALÁZS: Új feladatok Beszámoló a nemzetközi vásár képzőművészeti anyagáról. Szabad Művészet 2. (1948) 256–260.

ONLINE HANGZÓANYAGOK

- DOMBROVSKY: A szocreál képzőművészet = A szocreál képzőművészet. Magyar dokumentumfilm. Rendező: DOMBROVSKY LINDA. 2009.
<https://www.youtube.com/watch?v=0JinFJOwUL4> (A letöltés dátuma: 2024.03.21.)
- Képzőművészek = Képzőművészek a kitelepített svábok házaiban. MAFIRT krónika 90. 1947. október.
<https://filmhiradokononline.hu/watch.php?id=6536> (A letöltés dátuma: 2024.03.21.)
- III. Magyar Képzőművészeti Kiállítás. Magyar Filmhíradó 1953 január. <https://filmhiradokononline.hu/watch.php?id=11150> (A letöltés dátuma: 2024.03.21.)

THE REDISCOVERY OF A HIDDEN SOCIALIST REALIST ARTWORK:
The Hungarian Murals of Endre Domanovszky and István Szőnyi
Created for a Moscow Exhibition

On March 9, 2023, as a curator of the Hansági Museum, I was able to take part in a discovery that enabled the reappearance of a well-known artwork of the Hungarian Socialist Realism Mural Art. To my great surprise, the 14 giant canvases made by István Szőnyi and Endre Domanovszky for the Hungarian Pavilion of the 1954 All-Union Agricultural Expo in Moscow were found. Even though the pavilion was not constructed, these canvases formed the parts of an impressive overall artistic program. Their creation was realized through a cultural policy that endeavored a wartime tension strategy, and its final goal was a new social and political status quo.

The art-theoretical foundation of Hungarian Socialist Realism Mural Art is demonstrated by the Hungarian art magazine called “*Szabad Művészet*” and through the exhibitions held between 1947 and 1949 (e.g. the 1947 “*Budapest Transport Exhibition*”, the 1948 “*International Centenary Fair of Budapest*” and the 1949 “*Free Hungary Industrial Exhibition*” of Moscow). These events not only promoted cultural policy goals but also contributed to shaping the country’s image. The spread of this image was entrusted to painters like István Szőnyi and Endre Domanovszky, who were teachers at the Hungarian Academy of Fine Arts. Unlike István Szőnyi, who enjoyed relatively strong support of the party-state elite, Endre Domanovszky had to disavow his pre-1948 artworks to integrate into the new political system. Both artists presented their 3-3 giant canvas studies at the “*Spring Exhibition*” of 1952, but the real public unveiling took place at the “*III. Hungarian Fine Arts Exhibition*” of 1952/53. The promotion of these artworks for representational purposes was enabled by mass communication media (e.g. film newsreel and radio support) and professional criticism. Beyond representation, the artworks also served social and cultural anthropological purposes. Additionally, they emphasized gender roles that were part of the political system’s program of social transformation. They presented the modification of the national landscape through photographs in line with a political agenda, while also attempting to depict material prosperity. In conclusion, these 14 canvases illustrate how Hungarian Socialist Realism Mural Art represented the reconstruction of social patterns following the devastation of World War II through large-scale mural painting.

Bálint Juhász

HEGYKŐ TÖRTÉNELME

Szerkesztette: Németh Ildikó.

Hegykö Község Önkormányzata, Hegykő, 2021.

Aligha tévedünk, ha azt mondjuk: hazánkban a településtörténeti kutatások fellendülése a 20. század utolsó évtizedéhez köthető. Köszönhető ez leginkább annak, hogy ezen időszakra két jeles évforduló is esett: 1996-ban a honfoglalás milleszázadévfordulója, majd 2000-ben az államalapítás milléniuma adott alkalmat összefoglaló jellegű „településmonográfiák” megjelentetésére. Az idézőjel használatát azért tartom indokoltnak, mert ezen kiadványok egy – talán nagyobb – részének színvonala igencsak elmarad a monográfiával szemben támasztott szakmai követelményektől; tény viszont, hogy szerzőik az összefoglalás igényével készítették azokat. 2002-ben, amikor a Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottságának Településtörténeti, illetve Könyvtártudományi Munkabizottsága konferenciát szervezett a térséghez tartozó megyék helytörténetírásának helyzetéről, és a Győr-Moson-Sopron megyei helyzetképet e sorok írója készítette el, azt kellett megállapítania, hogy 1989 és 2002 között közel 70 település adott ki ilyen jellegű munkát¹ – azaz a megye településeinek több mint egyharmada. (Megjegyzem: az e korszakot megelőző négy évtizedből alig tucatnyi kiadványt számolhattam össze...) De hasonló volt az arány a Dunántúl többi megyéjében is.²

Mivel az említett vizsgálódás során nem találkoztam Hegykő történetével foglalkozó kiadvánnyal, és a 21. század első két évtizedében sem került ilyen tárgyú munka a kezembe, a most ismertetendő *Hegykö történelme* című kötetet abban a tudatban kezdtem forgatni, hogy ez a település történetének első, önálló kötetben megjelent feldolgozása. Hamar rá kellett azonban döbbernem, hogy ez nem teljesen így van: a Szigethi István polgármester által jegyzett Előszóból megtudjuk ugyanis, hogy már 2001-ben megjelent egy kiadvány *Hegykö község története* címmel, „amely 110 oldalon elsősorban tanulók számára készült, segédanyagként az iskolai történelem és helytörténet oktatásához, támogatva a helyi tradíciók ápolását”. Az említett munka valóban szerepel jelen kötet irodalomjegyzékében is.³ Bevallom, bosszantott az a tény, hogy ez a kötet egykoron kimaradt fentebb említett áttekintéséből, ezért szerettem volna mielőbb kézbe venni, de újabb „meglepetés” ért: a *Hegykö község története* című kiadvány sem a győri megyei könyvtár (Dr. Kovács Pál Könyvtár és Közösségi Tér), sem az Országos Széchényi Könyvtár állományában nem lelhető fel!

¹ HORVÁTH: „Falumonográfiák”.

² A kilenc dunántúli megye „termésének” áttekintését ld. az Acta Papensia említett tematikus számában.

³ KOVÁCSNÉ SZEMES – VÖLGYI: Hegykő.

Szerzők, szerkesztők, közreműködők

A könyvismertetések készítői nem ritkán hajlamosak arra, hogy a kötet tartalmának bemutatásában elmerülve megfeleldek a „szellemi közreműködőről”; hogy ez itt és most ne fordulhasson elő, magam először róluk szólnék röviden. Annál inkább, mert egyikük neve sem említettik a kötet címlapján! Így csak a címlap hátoldaláról (címlapverző) tudhatja meg a Tisztelt Olvasó, hogy a kiadvány tartalmához szerzőként Kelemen István, ifj. Nemes András, Osváth Ádám, Szigethi István és Zambó Júlia járult hozzá; szerkesztője Németh Ildikó volt; a technikai szerkesztést Kiss Melinda végezte; míg a borítótérvet Tóth Pitya István készítette.

De mit tudunk meg az említett közreműködőkről a kötetből? A legkönnyebb a helyzetünk Szigethi István esetében, aki polgármesterként nem csupán a már idézett Előszó szerzője, de „hivatalból” a Hegykő Község Önkormányzata által megjelentetett kiadvány felelős kiadója is. A rövid jelenkortörténeti áttekintés összeállítására is vállalkozó Szigethi István a szerzőtársairól csupán annyit „árul el”, hogy a kötet „fiatal szerzők közreműködésével” készült, „akik nagy lelkesedéssel és kellő szakértelemmel fogtak hozzá a régészeti, történeti és néprajzi források feltárásához”. Kettőjük kiléte a kötet utolsó oldalán található „Szerzői köszönetnyilvánítás”-ból derülhet ki az olvasó számára: az aláírásokból megtudhatja, hogy dr. Kelemen István történész és ifj. Nemes András néprajzkutató egyaránt a Soproni Múzeum munkatársa. A többi közreműködőről viszont aligha találhat adatot a kötetben, pedig mindannyian megérdemeltek volna egy rövid bemutatást! (Annyit azért „elárulhatunk”, hogy többségük a fenti intézmény munkatársa.)

Ez utóbbit azért is fontosnak tartanám, mert ezekből kiderülhetne esetleg az is: van-e kötődése a szerzőnek a településhez? Kelemen István egyértelműen vall erről, amikor írását hegykői nagyszülei, Kelemen Ernő és Lócsi Anna emlékének ajánlja. Zambó Júlia esetében viszont már csupán gyanakodhatunk erre, abból kiindulva, hogy e családnév a 17. századtól folyamatosan jelen van Hegykőn, és ma is élnek ott ilyen nevet viselő családok...

A kötet szerzői kapcsán nem érdektelen szólnunk az arányokról sem. A hat tanulmányból hármat Kelemen István jegyez, míg szerzőtársai egyet-egyet. Ami pedig az egyes munkák terjedelmét illeti: Kelemen István három tanulmánya együttesen 300 oldalt tesz ki, míg Zambó Júlia, Osváth Ádám és ifj. Nemes András dolgozata együtt kb. 150-et. Vagyis a kötet „fő részének” kétharmada Kelemen István munkája; azé a történészé, aki korábban már számos tanulmánnyal, illetve forrásközléssel gazdagította e térség helyismereti szakirodalmát, a szomszédos Fertőhomok község múltjáról pedig önálló monográfiát jelentetett meg.⁴

⁴ KELEMEN: Fertőhomok.

A kötet szerkezetéről

A *Hegykő történelme* című kiadvány a tartalomjegyzékkel indul, mely a sorrendet tekintve a polgármesteri előszót is megelőzi. De nem ez teszi igazán érdekessé, hanem a szerkezete: az a tény, hogy az egyes tanulmányokon belül csak a „nagyfejezetek” címe került be a tartalomjegyzékbe – a kisebb egységeké viszont már nem! A Kelemen István által jegyzett *A Nádasdyak és a Széchenyiek földesúri hatalmában* című – száz oldal terjedelmű – tanulmány például a tartalomjegyzék szerint csupán két egységből áll, melyek *A Nádasdyak kora*, illetve *A Széchenyiek kora* címet viselik; a kötetet átlapozva viszont láthatjuk, hogy az előbbi egységben 4 fejezet, azokon belül 12 alfejezet található, míg az utóbbi 9 fejezetből, illetve 42 alfejezetből áll össze. Hasonlóan két egységből állónak tűnik a tartalomjegyzékből az ifj. Nemes András által összeállított néprajzi tanulmány is; valójában azonban az *Anyagi kultúra* címet viselő egység 7 fejezetből áll, míg a *Szellemi kultúra* bemutatását 4 fejezetben, illetve 10 alfejezetben oldotta meg a szerző. A két idézett példa reményeim szerint érzékelteti a nagyságrendeket, miként a problémát is: való igaz, hogy az ebben a formában egyetlen nyomtatott oldalon elférő tartalomjegyzék a kisebb egységek címének feltüntetésével kb. öt-hatszorosára duzzadt volna; így viszont a Tisztelt Olvasónak akár félszáz oldalt is át kell lapoznia ahhoz, hogy rátaláljon az általa keresett témára – vagy éppen meggyőződhessen arról, hogy a szerző annak tárgyalására nem tért ki.

A már többször említett *Előszót* követi a kötet „fő része”, a tanulmányok sora, kezdve a régészeti leletek áttekintésével, folytatva az írásos emlékek vizsgálatával, ez utóbbit három időszakra bontva: 1849, 1945, illetve 1990 korszakhatárokkal. A történeti részben külön tanulmányt kapott az egyház-, illetve iskolatörténet, amit az anyag bősége, valamint a téma fontossága egyaránt indokol. A történeti részt mintegy lezárja az 1990 utáni három évtized történéseiről összeállított néhány adatsor; hogy azután a 19–20. századi mindennapi élet bemutatására koncentráló „néprajzi kitekintés” tegye teljesebbé Hegykő múltjának bemutatását.

Hasznos része a kiadványnak a *Függelék* is, mely négy dokumentumot tesz közzé. A hegykőiek által az úriszékhez 1766-ban írt panaszlevél már nyelvezete és stílusa alapján is fontos kordokumentum; az egy évvel későbbi úrbéri táblázat a település lakosságáról, az itt élők anyagi helyzetéről közöl értékes adatokat; Hegykő 1840 körül készült dűlőtérképe az olvasó térbeli tájékozódását segítheti, de földrajzinév-anyaga miatt is jelentős értéket képvisel; míg az 1909-ben, Rózsás Géza helybeli főtanító által kidolgozott Iskolai házirend pedagógiai-történeti értéke mellett olvasmányként sem érdektelen.

A tanulmányokról

A kötet „fő részét” Zambó Júlia *Hegykő korai története* című rövid tanulmánya nyitja, melyben a korai régészeti leletektől a középkor végi birtoklástörténetig terjedő ismereteket mintegy húsz oldal terjedelemben tekinti át a szerző. A kelták és a rómaiak emlékeiről – leletek hiányában – csak röviden szólhat. Lényegesen nagyobb teret kaphat viszont a langobardok itteni létének bemutatása, egy-egy alfejezetet szánva a temetkezési szokások, a viselet, illetve a kereskedelem bemutatásának. Amint e tanulmány illusztrációiból láthatjuk, a hegykői Mező utcai langobard temető leleteiből értékes tárgyakat – köztük fibulákat – őriz a Soproni Múzeum is. A nyolc képpel illusztrált, 43 végjegyzettel alátámasztott tanulmány jó „felvezetést” biztosít a későbbi korok megismeréséhez, annál inkább, mert itt kapott helyet – többek között – a Hegykő földrajzi név eredete című rövid írás, valamint a hegykői régi templom helyén 1953-ban, Nováki Gyula által feltárt két római kori sírkő bemutatása is – mindkettő „keretben”, színezett háttérrel. Ezzel a szerkesztői megoldással szinte minden tanulmányban találkozhatunk több-kevesebb alkalommal.

A történeti tanulmányok sora Kelemen István *A Nádasdyak és a Széchényiek földesúri hatalmában* című, kerekén száz oldal terjedelmű tanulmányával kezdődik, melynek – mint már említettem – két nagyobb szerkezeti egysége együttesen 13 fejezetből, azokon belül 54 alfejezetből áll össze. Hegykő a kora újkor elejéig a Kanizsai család birtoka volt; az 1530-as években került – Kanizsai Orsolyával kötött házasságának köszönhetően – Nádasdy Tamás kezére. Innen indul a tanulmány, mely így 1849-ig több mint három évszázadot ível át. A két nagyobb egység szerkezetét összevetve számos hasonlóságot fedezhetünk fel: mindkettő a birtoklástörténet áttekintésével indul, majd a gazdálkodástörténet bemutatására helyezi a hangsúlyt; mindkettő részletesen – számos alfejezetre bontva – foglalkozik Hegykő mezőváros helyzetével, település-szerkezetével, lakosságával, annak adózásával, a település elöljáróságával stb. Lényeges különbség viszont, hogy amíg a Nádasdyak közel másfél évszázadot átívelő korszakát „egyben” tárgyalja a szerző, addig a Széchényiek földesúri fennhatóságának ennél nem sokkal hosszabb időszakát már több korszakra bontja: így lett egy-egy „külön egység” a 18. század közepéig terjedő időszak, az 1767. évi úrbérrendezés, illetve a 18. század végétől 1848-ig terjedő bő fél évszázad bemutatása, miként az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc helyi hatásának áttekintése is. Különösen részletes ismertetést olvashatunk a 19. század első felének mezővárosi életéről, melyen belül egy-egy alfejezetet kap például a szőlőművelés, a legeltetés, az erdő-, illetve nádhasználat, a halászat, a vadászat, a vásárok, a vendéglátás, valamint a bolt és mészárszék bemutatása is. A 273 végjegyzetre támaszkodó tanulmányban foglaltak megértését 33 különböző jellegű illusztráció segíti, de szerepet kapnak abban a „keretes írások” is: ezek lehetőséget adnak például a 17. századi, illetve az 1754. évi összeírás-

sokban szereplő családnévanyag összevetésére, vagy éppen egy adott korszak dűlőneveinek megismerésére; de „keretben” jelent meg például a mezővárosi bírónévsor is.

Kelemen István dolgozta fel a *Polgári kor* történetét is, a közel százéves időszakot három nagyobb egységre bontva: az 1850–1860-as évek, a dualizmus időszaka, illetve a Horthy-korszak kapott egy-egy „nagyfejezetet”. Az első – szűk két évtizedes – időszakot hét tematikus fejezetben tárgyalja a szerző, alfejezeteket nem alkalmazva. Lényegesen differenciáltabb *A dualizmus időszaka* címet viselő egység szerkezete: itt 14 fejezetet, azokon belül pedig összesen 23 alfejezetet számolhatunk össze. Az említett számok már önmagukban is érzékeltetik a tematika kiszélesedését, mely egyrészt annak köszönhető, hogy a korábbi korszakokhoz képest olyan új témák jelennek meg, mint például a közbiztonság és tűzrendészet, a közlekedés és posta, valamint az egészségügy. Másrészt korábban „egyben” tárgyalt témákat kellett tovább bontania a szerzőnek: a mezőgazdaságon belül például már ekkor megjelenik a településre napjainkban is jellemző zöldség- és gyümölcs-termesztés; differenciálódik a kereskedelem-vendéglátás témaköre; a települési önkormányzat bemutatása kapcsán szólni kellett arról is, hogyan lett a mezővárosból kisközség, majd abból nagyközség; méltán kapott külön fejezetet Széchenyi Béla hegykői gazdasága – miként az I. világháború időszaka is, a hősi halottak példás alaposságú számbavételével.

Aligha lepődhetünk meg azon, hogy a *Horthy-korszak* bemutatása még részletesebb: 16 fejezete 35 alfejezettel egészül ki – úgy, hogy hat fejezete nem is tartalmaz alfejezetet. Ez véleményem szerint mutatja azt is, hogy ahol lehetett, a szerző igyekezett „visszafogni mondandóját”. E korszakban is hangsúlyos a mezőgazdaság bemutatása, melyen belül külön alfejezetet kap például a mezőgazdaság gépesítése; az állattenyésztésen belül pedig az 1940-es évek elején használt hegykői lóneveket is megtalálhatjuk egy „keretes” írásban. A korábbi korszakokénál érthetően részletesebb a *Kultúra, művelődés, egyesületi élet* alfejezet, hiszen ekkor már Levente-, illetve Polgári Lovászegyesület, Gazda-, illetve Iparoskör, Vöröskeresztes Csoport, Katolikus Leánykör, valamint Római Katolikus Egyházi Vegyeskar is működött a településen – ez utóbbi a jeles kántortanító, Bolla Géza karnagy vezetése alatt. Nagyobb teret kap *Széchenyi Bálint hegykői gazdasága* is, melynek keretében a földesúr és családjának bemutatása után az uradalmi gazdálkodásról, az uradalmi épületekről, valamint a téglagyárról is találhatunk egy-egy alfejezetet. A tanulmányt a *Hegykő a II. világháborúban* című fejezet zárja, a hősi halottak pontos számbavételével; de még a hadirokkantokról, valamint a kitüntettekről is találhatunk egy-egy kimutatást. Az utóbbiakat a 174. végjegyzetben, apró betűkkel; bizonyítva, hogy a tanulmányhoz kapcsolódó 437 jegyzet nem csupán szakirodalmi hivatkozásokat tartalmaz. Dicsérendő a korszakhoz kapcsolódó illusztrációk gazdagsága is: a 45 darab különböző jellegű illusztráció nem csupán „dísz”, de valóban szerves és értékes része a munkának.

Ez utóbbi megállapítás teljességgel igaz Kelemen István harmadik, *Egyház-történet és iskolatörténet* című tanulmányára is, mely négy nagyobb egységre bontva, mintegy 80 oldal terjedelemben tárgyalja a címében jelzett témát. Az *Egyházközség* címet viselő első egység 5 fejezete és 14 alfejezete részletesebben foglalkozik a plébániaalapítás előzményeivel, melyről korábban már alapos tanulmányt publikált a szerző.⁵ Erre azért szeretném felhívni a figyelmet, mert első hallásra szinte hihetetlennek tűnik, hogy egy jelentős mezővárosban a 19. század első felében még nem volt önálló plébánia; híveit oldallagosan látták el a szomszédos Széplak plébániájáról. A plébániaépület kapcsán közli az itt működött lelkipásztorok névsorát is; míg a *Hitélet, vallásosság* fejezetben többek között a község fogadott ünnepeiről is olvashatunk.

A tanulmány következő egysége a *Templom* címet viseli. A régi – 1900 táján lebontott – templomról csak röviden szól Kelemen István; az 1904-ben felépített mai templom építéstörténetéről viszont nem kevesebb, mint tíz alfejezetben. Így nem csupán a szűkebb értelemben vett építéstörténetet ismerhetjük meg, de későbbi átalakításainak históriáját is. Olvashatunk például a torony átépítéséről, a harangokról, valamint az orgona, a freskók, illetve a színes üvegablakok – különböző időpontokban történt – elkészültéről. Majd külön fejezetben megkaphatja a Tisztelt Olvasó a templom épületének, valamint berendezésének szakszerű művészettörténeti leírását is.

Értékes és fontos része a tanulmánynak az *Útmenti szobrok és keresztek* pontos ismertetése is. Nem kevesebb, mint 14 köztéri alkotást vesz számba, melyek döntő többsége – kivételt csupán a két hősi emlékmű képez – szakrális kisemlék; így e fejezet a népi vallásosság alaposabb megismeréséhez is fontos adatokkal szolgál. Mindegyik esetben közli a kisemlék pontos helyét, feliratát, állításának, illetve restaurálásának adatait, valamint képét is.

A tanulmány utolsó egysége az *Iskola* címet viseli. Tíz fejezetében nem csupán az iskolaépületek történetét tekinti át az ismert kezdetektől az államosításig, de számba veszi az egykoron itt működött tanítókat is. Részletesebb bemutatást Horváth Lajosról, Rózsás Gézáról, valamint Bolla Gézáról olvashatunk; ám a kántor-tanítók mellett a segéd-, valamint az osztálytanítók névsorát is megismerhetjük. Képet kapunk az egykori iskola mindennapi életéről: így az órarendről, a tantárgyakról, a tankötelezettségről, valamint az iskolalátogatási hajlandóságról is.

Összegezve megállapíthatjuk: a 319 végjegyzetre támaszkodó *Egyház-történet és iskolatörténet* című tanulmány jól kiegészíti a szorosabb értelemben vett történeti fejezetekben leírtakat, fontos egyház-, művészet-, illetve oktatástörténeti adatokkal szolgál, de a népi vallásosság kutatója is sok értékes adatot találhat benne. Egyúttal a hozzá tartozó 51 képpel a kötet leggazdagabban illusztrált tanulmánya.

⁵ KELEMEN: Kísérlet plébánia létesítésére.

A történeti tanulmányok sorát Osváth Ádám *Hegykő története 1945–1990* című munkája zárja, mely három egységre bontja e közel fél évszázad bemutatását, éppen fél száz oldalon. Az első öt esztendő kapcsán röviden szól a II. világháború pusztításairól, a földosztásról, a választásokról, valamint az egyházi iskolák államosítását hozó megváltozott oktatáspolitikáról. A Rákosi-korszak bemutatásakor a mezőgazdaság, az oktatás, valamint a sportkultúra mellett az 1956-os forradalom és szabadságharc helyi eseményei kaptak egy-egy fejezetet. A legrészletesebb érthetően a *Hegykő a Kádár-korszakban 1956–1990* címet viselő egység lett, melynek nyolc fejezete számos értékes és érdekes adattal szolgál: olvashatunk a helyi termelőszövetkezetek megalakulásáról, infrastrukturális fejlesztésekről, kultúráról, sportról; az iskola története kapcsán tanulmányozhatjuk a korszakban itt tanító pedagógusok névsorát, de nem feledkezik meg a szerző az innen kikerült leghíresebb diákok megemlékezéséről sem; azt pedig természetesnek tarthatjuk, hogy kapott egy önálló fejezetet a hegykői fürdő története is. A 78 jegyzetre támaszkodó, 15 képpel illusztrált tanulmány a címben jelzett téma vázlatos áttekintését adja.

Az utolsó évtizedekről Szigethi István *Adatok Hegykő rendszerváltás utáni történetéhez* című rövid áttekintésében esik néhány szó. A nyolc oldalas összeállítás három „fejezetből” áll: *Önkormányzatiság* cím alatt a helyi képviselő-testületek összetételét ismerhetjük meg 1990-től 2019-ig; találhatunk egy betűrendes kimutatást a településen működő egyesületekről és alapítványokról; végül a hagyományos rendezvényekről, programokról olvashatunk ismertetéseket, többnyire egy-egy mondatban.

Hagyományosnak mondható falutörténeti munkák ritkán jelennek meg néprajzi fejezet nélkül. Ezért természetesnek tekinthetjük, hogy a *Hegykő történelme* című kötet szerkesztői sem feledkeztek meg e témáról: az ifj. Nemes András által jegyzett *Mindennapi élet Hegykőn a 19–20. században* című néprajzi kitekintés ezt a célt szolgálja. A címválasztás aligha véletlen: érzékelteti egyrészt azt, hogy a szerző a hangsúlyt a mindennapi élet bemutatására kívánja helyezni; másrészt utal arra, hogy a néprajztudomány szakterületeinek csupán egy részével tud foglalkozni. Az *Anyagi kultúra* című egység hét fejezete közül a halászat kap nagyobb terjedelmet – egy alfejezetben annak fontosabb eszközeit, valamint azok használatát is bemutatva –, de részletesebben olvashatunk a nádatás, a földművelés, az állattenyésztés, valamint a kertkultúra és zöldségtermesztés néprajzáról is – a népi építészet és lakáskultúra, valamint a viseletek bemutatása mellett. Míg a *Szellemi kultúra* négy fejezetéből *A mindennapi élet szokásai* kerülnek leginkább középpontba: olyan fontos témákat vesz alaposabb vizsgálat alá a szerző, mint az ételhordás, vízfordás, kenyérsütés, vagy éppen a piacozás, batyuzás. Az *emberélet fordulóihoz fűződő szokások* közül a lakodalomhoz, illetve a temetéshez kapcsolódókról olvashatunk részletesebben; de érinti ifj. Nemes András az egyházi év szokásait is. A 289 jegyzetre támaszkodó tanulmányhoz kapcsolódó 24 illusztráció is figyelemre méltó, hiszen közöttük számos archív fotó található. Amint a jegyeze-

tekből látható, a szerző jól hasznosította a Soproni Múzeum állománya mellett a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában található korábbi hegykői – főként Boross Marietta, illetve Iváncsics Nándor által végzett – gyűjtések e témákra vonatkozó adatait is.

A kötet tudományos apparátusáról

Amint arra már utaltam, az egyes tanulmányokhoz végjegyzeteket készítettek a szerzők; ezekben rövidítve hivatkoztak a szakirodalomra. Az egyes tételek teljes bibliográfiai leírása a *Felhasznált irodalom* cím alatt lelhető fel, egységes betűrendbe osztva (483–492. o.). Amint a szerkesztők erre a figyelmet felhívják, e jegyzék a napilapokat, közlönyöket, valamint a levéltári források jelzetét nem tartalmazza, azok részletes adatai a végjegyzetekben lelhetők fel. Az összesített jegyzék így is mintegy negyedfélszáz tételt tesz ki, ami a szerzők kutatómunkájának alaposságát érzékelteti; miként a kutatás során felkeresett tucatnyi levéltár, múzeum és könyvtár is. A jegyzetek száma pedig összesítve másfélezer körül van...

A tudományos gyűjtőmunka részének tekinthetjük az illusztrációk felkutatását, összegyűjtését is. A mintegy 180 illusztráció már önmagában is jelentős értéket képvisel. A tárgyi, illetve írott dokumentumokról készült fotók mellett számos más „műfaj” is képviselve van: a térképek, kataszteri térképek mellett például tervrajzokkal is szép számmal találkozhatunk; a 20. század elejétől pedig megjelennek a képeslapok is, melyek közül több tucatnyi hegykői tárgyú került be az illusztrációk közé – többnyire magángyűjteményből. A „Bognár Béla / Pusztai Lajcsi volt hegykői lakos gyűjteményéből” lelőhely-megjelöléssel mintegy két tucatnyi képeslap mellett találkozhatunk, míg a fotók közül nagyon sok mellett a „Hegykő Község Önkormányzata, Fotó: Csigó Gergely” megjegyzés olvasható. Csigó Gergely készítette – többek között – a templombelsőt, az útmenti szobrokat és kereszteket, valamint a fontosabb középületeket ábrázoló felvételeket – ez utóbbiak többségét 2021-ben. Talán éppen e kötethez készültek ezek a fotók? Hegykő Község Önkormányzata számos illusztrációval tette „színesebbé” a kötetet; de értékes dokumentumokat adott ehhez a Hegykői Plébánia Levéltára is: itt maradtak fenn például Prokopp Péter pap-festőművésznek a templom freskóihoz készített vázlatrajzai is.

A szerkesztői munkáról

Amíg a szerzőtársak nevét a címlapverző mellett a tartalomjegyzék is megőrzi az utókornak – és ott olvasható az egyes tanulmányok végén is –, a szerkesztők kilétéről csak a címlap hátoldaláról értesülhetünk. Mindenképpen megérdemlik, hogy róluk is szóljunk röviden, hiszen értékes munkájuk nélkül aligha jöhetett volna létre ez a szép és tartalmas kiadvány. Németh Ildikó szerkesztőnek öt szerzőtárs

hét dolgozatát kellett kötetté szerkesztenie, ami már csupán a helyenként erősen eltérő forrásadottságok, illetve a részben ebből adódó terjedelmi különbségek miatt sem lehetett egyszerű feladat. Munkájának eredményeképpen egy áttekinthető szerkezetű, tartalmas kiadvány láthatott napvilágot, melyhez érdekes és értékes dokumentumokat közlő *Függelék*, valamint pontos leírásokat tartalmazó bibliográfia, illetve képjegyzék társul. Kiss Melinda pedig, technikai szerkesztőként a kötet belső arculatát alkotta meg, és járult hozzá ahhoz, hogy a kiadvány ne csak tartalmas, de szép is legyen. Hogy valóban az lett, ahhoz persze kellett a győri Palatia Nyomda magas színvonalú munkája is. Köszönet minden közreműködőnek, a borítótérket készítő Tóth Pitya Istvánt sem felejtve ki a sorból!

Összegezve megállapíthatjuk: a *Hegykő történelme* című kötet megjelenésével egy mind tartalmában, mind kivitelezésében színvonalas munkával gyarapodott Győr-Moson-Sopron megye helyismereti irodalma, melyet nem csupán a településen élők forgathatnak haszonnal, de bátran ajánlhatjuk minden, a településtörténet-kutatás módszertana iránt érdeklődő kutatótársunk figyelmébe is!

Horváth József

IRODALOM

- HORVÁTH: „Falumonográfiák” = HORVÁTH JÓZSEF: „Falumonográfiák” Győr-Moson-Sopron megyében 1989–2002. *Acta Papensia* 3. (2003:1–2) 33–68.
- KELEMEN: Fertőhomok = KELEMEN ISTVÁN: Fertőhomok 1274–2001. Budapest, 2001.
- KELEMEN: Kísérlet plébánia létesítésére Hegykő mezővárosában a 19. század első felében. *Arrabona* 43. (2005: 1) 165–176.
- KOVÁCSNÉ SZENES – VÖLGYI: Hegykő = KOVÁCSNÉ SZENES IBOLYA – VÖLGYI JÁNOS (szerk.): Hegykő község története. Budapest, 2001.

GONDOLATOK EGY KIÁLLÍTÁS MARGÓJÁRA
Sírhalomtól a halomsírig. Válogatás a Kisalföld bronz- és
vaskori temetkezéseiből
Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum,
Győr, 2022. május 28. – augusztus 28.

A kiállítás a Király utca 17. szám alatti Esterházy-palotában 2022. május 28. és augusztus 28. között volt látogatható. Az érdeklődőket Székely Zoltán, a Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum igazgatója, majd a kulturális minisztérium Múzeumi Főosztályának vezetője, Dr. Szende László, végül Győr város Oktatási, Kulturális, Sport és Turisztikai Bizottságának elnöke, Rózsavölgyi László köszöntötték. A szakmai megnyitót Dr. Kulcsár Gabriella, a budapesti Régészeti Intézet, egyébként kora- és középső bronzkorban specialista igazgatója tartotta. A megnyitóról a megyei média mérsékelten adott hírt. Jómagam ezen az eseményen nem vettem részt, de július 17-én kora délután két órát eltöltöttem a kiállítótérben.

A tárlat öt, az emeleten található, egymást követő helyiségben valósult meg. A kiállítás tartalmát és szerkezetét a palotaépületi funkcióból következő realitáshoz jól illesztették. A lépcsőfeljárót záró pihenőt, egyúttal az emeletet megnyitó helyiséget a megérkező látogatót köszöntő, ugyanakkor ráhangoló traktusként rendezték be. Az üdvözlőszöveg mellett a több korszakos Nagy-cenk-Farkasverem kora vaskori temetőjének egyik mellékletekben gazdag sírját – dokumentációs rajzának másolatával együtt – állították ki. Itt rögtön meg is kell jegyeznem a következőt. Ez a megoldás nem csak az átlagosnál jobban érdeklődő látogató, de a szakember számára is egy adott sírjelenség elmélyült tanulmányozását tette lehetővé. Ez a nagyon pozitív attitűd szinte minden *in situ* („eredeti helyzetben”) kiállított temetkezés rekonstrukciója esetén a látogatók rendelkezésére állt. További észrevételem, hogy én ide, a fogadóterbe a később, a második teremben bemutatásra kerülő nagybaráti (ma Győrújbarát) kora vaskori tumulus rekonstrukcióját helyeztem volna (1. kép). Ebben az esetben egy nemzetközileg is jól ismert leletegyüttessel, egyúttal a Kisalföldnek a címben megfogalmazott kutatástörténeti felvezetésével lehetett volna indítani a tárlatot. Itt néhány soros emléket lehetett volna állítani a Nagybaráti 1908–1909-ben hét halomsírt feltáró Börzsönyi Arnold bencés tanárnak (1856–1920), de egyúttal a leletanyag egyik késői (2010) értelmezőjének, a megye hajdani szülöttének, nemzetközileg ismert őskoros régészének és örökségvédőjének, Figler Andrásnak (1956–2010) is. A tárlat inkognitóban maradt főrendezője azonban másként döntött.

A kiállítás, az iménti bevezető után, az alcímben leírt témát három nagy, tematikus teremben villantotta fel. Az elsőben a bronzkor, a másodikban a kora vaskor, a harmadikban a késői vaskori kelták időszaka kapott helyet. A továbbiakban ismerjük meg együtt a tárlat néhány hangsúlyos elemét!

1. kép

A nagybaráti kora vaskori tumulus (halomsír) rekonstrukciója
(Fotó: Herczig Zoltán)

2. kép

Nagyecenk-Farkasverem vezér-sírnak rekonstrukciós rajza
(Fotó: Herczig Zoltán)

Az első teremben a bronzkor meglehetősen hosszú, nagyjából két évezredes időszakából a kb. Kr. e. 1800 körülre keltezhető, középső bronzkori Gáta-Wieselburg kultúra nagyecenki temetője (Farkasverem: 2. kép) néhány sírját mutatták be. Az emberi csontvázak és a túlvilági útra behelyezett mellékleteik *in situ* tanul-

3. kép

Gyömörei út mellett, SNR 214. női sír in situja ékszerekkel

(Fotó: Herczig Zoltán)

mányozhatók, továbbá üveg vitrinekbe rendezett, válogatott bronz- és kerámia tárgyak is megjelentek. Az előbbieket egyik legsztétikusabbja egy íjász csiszolt, a kislétföldi leletanyagban unikális csuklóvédő kő lemeze. Utóbbiak közül közép-európai megközelítésből is a legfontosabb egy bronzból öntött méltóságjelvény, a teniszlabdányi, a kőjogar nyélre kötözésének imitációjával „díszített” példány.

A folytatást a késő bronzkori Halomsíros kultúra (szerintem helyes időtartama a kiállításban olvasható táblófelirattal ellentétben a régióinkban: Kr. e. 1650–1350) élete jelenti. Ebből a korszakból az idősebb a Tét, a fiatalabb a Nagylózs határában feltárt, mindkét esetben 22 síros, teljesen megkutatott temető. Előbbiben nem csak bronz tőr és kő nyílhegy, de hatalmas sarló alakú bronz tűk és tüskés-korongos csüngőkkel összeállított nyakláncok (3. kép) voltak néhány edény kíséretében. Az utóbbiban már kisebbek a női viselet hullámos szárú tűi, és megjelentek kettős spirálkoronggal díszített gyűrűk, valamint harang alakú csüngők. Mivel ekkor terjed el a kard Európában, a Dunából vagy Győr környékéről – igaz több évtizede – előkerült díszes példány valamelyikét szívesen megtekintettem volna, ahogy a kultúra végső periódusából a lébenyi településről származó sörögöt is.

A késő bronzkor második szakaszát, az urnamezős kort a Dunántúl máig legnagyobb temetőjének, a 387 síros farádnak az emlékei (válogatott bronz tárgyak, kerámiák) reprezentálták. Ebből a temetőből is megjelenítettek egy *in situ* sírt (4. kép). Ehhez kapcsolódóan tekintheti meg a látogató a „Máglya rekonstrukciós film” című alkotást, amely egy négyéves futamidejű minisztériumi támogatási program keretében, valószínűleg a 2017. évi kísérletről készült. Mivel a test elhamvasztása fontos hitbéli változás következménye, ezért kicsit bővebben foglalkozom a témával.

4. kép
Farád-Dámföld 460. sírjának rekonstrukciója
(Fotó: Herczig Zoltán)

Van a videóban számomra néhány furcsa momentum. Ilyenek a láncfűrészszel darabolt fatörzsek, a modern vaskalapács és a középkori csiholóvas másolatának használata, a máglyaomladék között több ép, mint töredék edény, oltás mai, bádoggal locsolókannával... A „dokumentumfilm” a máglyán történő égetés következményeinek – összedőlés, máglyamaradványok állapota és mennyisége, edények másodlagos égése stb. – egyébként helyes bemutatása, ámde az adott kor emberi tevékenysége hiteles kísérleti régészeti rekonstrukciójának nem tekinthető. A kiállításon laikusok számára bemutatni kísérő szöveggel illett volna. Didaktikusabb lett volna – a „kevesebb néha több” alapon – Szabó Géza 1990-es évekbeli regölyi kísérleti régészeti táborából a máglyán hamvasztás témájú dokumentációs fotósorozatából néhány jól kiválasztottat elkérni, és egy táblóra szerkeszteni. A filmen dokumentált kísérlet megálmodója és vezetője Fülöp Kristóf régész, az ELTE Régészettudományi Intézetének munkatársa volt. A téma kapcsán szeretném megjegyezni – ellentétben a film készítőjének szakirodalmi megállapításával, amely a szinte lehetetlenséget sejteti –, hogy csak a saját praxisomban a korszak két lelőhelyén (Németbánya, Szombathely-Zanat) sikerült megfigyelnem, majd dokumentálni és közölni is néhány cm-es vastagságú máglyahelyeket. Az első esetben kisebb halomként jelentkezett az erdőben a máglyamaradványt tartalmazó 13,5×15,75 m-es kő platform, amelyben egy kb. 2 m-es hosszúságú hamus, füstszagú folt volt. A második alkalommal a szántott réteg gépi eltávolítását követően sikerült két, 5–30 cm-es vastagságú máglya helyét konstatálni. Vajon ezek a korabeli felszínen égtek, vagy a máglya építői az első lépésben x centimétert lemélyítették? Mindhárom máglya helyét alaposan letakarították az elődök, csupán

5. kép

Bezi-Faluhely-dűlő 8. szórt hamvas sír rekonstrukciója

(Fotó: Herczig Zoltán)

néhány darab edénytöredéket hagytak Némethányán, de egyet sem az érdeklődő régésznek Zanaton. Mindezek alapján azt gondolom, hogy az esetek többségében a faluközösségek, de akár kisebb csoportjaik (rokon családok) egy ideig azonos helyen végezték a hamvasztást. Így kellő körültekintéssel az ilyen platformok „megfoghatók”. A késő bronzkori járószinten végzett és pláne egyszeri égetés megfigyelését és helyes értelmezését a hazai feltárási és feldolgozási technika múltjának és jelenének ismeretében elképzelhetetlennek tartom. Ezért nem releváns bármilyen – pl. fémkeresőt használó, máglyamaradványt átrostáló külföldi – kísérletet összevetnünk a magyar feltárások tárgyi emlékanyagával. Az természetesen bizonyos, hogy a máglya-kísérletekből számos, a múltra vonatkoztatható feltételezésre juthatunk. Hangsúlyozom, feltételezésre. Ugyanakkor jónéhány kérdésre még ilyen eredményességgel sem következtethetünk.

A második teremben a Dunántúl egészen elterjedt kora vaskori, úgynevezett keleti Hallstatt- és annak regionális részét képező kalenderbergi kultúra emlékeivel ismerkedhetünk meg a nagycenki temető tárgyai (pl. hárfafibula, bronzveret koncentrikus körrel, belsődíszes kerámia tál) révén. Nem látványosak, de igen érdekesek a dobókocka játékként vagy jóslásnál használt juh astragalus (boka vagy csánk, netán ujjperc) csigacsontok. Ezek a korabeli görögök, de később a rómaiak és korábban a kora bronzkori Jamnaja-kultúrától az urnamezősők idejében is népszerűek voltak. Izgalmasak Győrszemere-Nagyszentpál és Ménfőcsanak keleti (szkíta) elemeket is tartalmazó sírjainak imitációi. Tetszetős és jól válogatott anyagot tekinthetünk meg Bezi (5. kép) és Vitnyéd temetőiből. Utóbbi egyik női sírja különösen remek együtttest tartalmaz, hiszen a hamvak kerámia edényén

kívül a bronz fibula (ruhatűző díszítő), a bronz karperec és az agyag orsógomb egyértelműen reprezentálják a nemet.

A harmadik nagyteremben a késő vaskori, észak-, északnyugatról több hullámban érkező La Tène kultúra, azaz a kelták örökségének látványos darabjait ismerhettük meg. Az egyetemi tanulmányaim óta „irigyelt” és jól ismert pajzsos-lándzsás-kardos, Ménfőcsanak határában eltemetett harcos után a markotabödögei hasonló *in situ*-ját látni (6. kép) – nem mindennapi élmény volt! Közben azon is elmosolyodtam, hogy a falu neve majdan milyen módon fog megjelenni a külföldi szakirodalomban, ha publikálására sor kerül. Ennek már ideje lenne, hiszen éppen egy évtizede került a régész bontókése és ecsete alá! Az archeogenetikai vizsgálat igazolta, amelynek dicséretes megjelenése a tárlaton a régióban talán első esetben történt meg, hogy a férfi testvérét és egy másodfokú férfi rokonát is a köz-

6. kép
Markotabödöge-Mohos tóra dűlő SNR 2357.
férfi sírjának *in situ*-ja
(Fotó: Herczig Zoltán)

lében temették el. A sírkert egyik fiatal női halottjának bronz nyakláncára fűzött borostyánkő karika az akkor már két évezrede folytatott baltikumi nyersanyagra épülő kereskedelem folyamatosságára, valamint az elhunyt rokonságának vallásos hitére és gondosságára utal. Ez és a fentebb már említett só, valamint a további fontosabb nyersanyagok (réz, ón, vas) kérdésköre, a kereskedelmük és az ezekre épülő társadalmi kapcsolatrendszerek egynél több tablót érdemeltek volna. Általuk, a megjelenített korabeli túlvilágok mellett az alapot jelentő e világokba engedhetek volna betekintést. Ugyanakkor a tárlat minden termében megvalósított és kitűnően végigvitt három síkja – tablószöveg, *in situ*, tárgyválogatás vitrinben – az elmélyülés különböző mélységének lehetőségét biztosította a látogató számára.

Az utolsó, meglehetősen nagy alapterületű teremben az ún. poszterkiállítás kapott helyet. Másként fogalmazva: nagyméretű fotomontázsok és szövegek engedtek bepillantást a régész és a restaurátor terepi és múzeumi tevékenységének embert próbáló hétköznapijaiba, de a társtudományok képviselőinek munkájába is. Így itt kitűnő lehetőséget teremtettek a kiállítás múzeumpedagógiai alkalmazására. Nevezem nevén, hogy e tér a régészek, restaurátorok, rajzolók és diákok, de a felnőttek, akár múzeumi önkéntesek, köztük fémkeresősök tartalmas együtt-létére is alkalmas lehetett volna. Nem csak előadásokra gondolok, de ahol némelyik eredeti tárgy kézbevétele ugyanúgy elképzelhetőnek tartottam volna, ahogy a poszterek tanulmányozása közben egyszerűbb kísérleti régészeti foglalkozások megvalósítását is. Nagyon sajnálom, hogy a kiállítás ilyen célú érdemi „hasznosítására” a rövid idejű nyitvatartás miatt nem kerülhetett sor.

A kiállítás létrehozói közül csak néhányak nevét szeretném kiemelni, természetesen elismerve az itt most külön nem említettek teljesítményét is. A tartalom Nagy Andrea, Pesti Krisztina, Czigány Dávid, Márkus Gábor, Molnár Attila, Ujvári Ferenc és Savanyú Bálint régészek terepi helytállását és tudását, valamint tárlatrendezői képességeit dicséri. Szórádi Sándorné Heizer Lilla, Heizer Lászlóné és Hegedüs Mihályné restaurátorok látványos munkái önmagukért beszélnek, esztétikai örömet okoznak és nem hagyhatók említés nélkül. A Hatos János és Horváth Tamás által berendezett *in situ* temetkezések élményszerűek. Rám azonban a legnagyobb hatást Szabadvári Attila eredeti méretűre nagyított sírrekonstrukciós grafikai gyakorolták.

Ez az időszak kiállítás nyilván nem pótolhatta az Apátúrház felújítása miatt 2014-ben bezárt és lebontott *Győr és környéke helytörténeti, régészeti emlékeinek* állandó tárlatát. Jó esetben is csak felvillanthatta az azóta eltelt egy évtized régészeti tevékenységének egy kisebb kronológiai szeletét. A meglehetősen rövid, három hónapos nyitvatartás sajnos nem tette lehetővé azt, hogy Győr, avagy a régió történelemre nyitott elméi megtekintsék, de a mikrorégió történelemtanárainak sem volt lehetőségük a nyári szünetben arra, hogy diákjaikkal meglátogathassák. Ilyen megfontolásból alkalmaztam az előbb, a „poszterterem” bemutatásakor a feltételes módot. A közeli Bécs, Pozsony vagy Nyitra régészeket és történészeket képző szakjairól sem tekinthették meg azt tanulmányi kirándulások keretében a hallgatók. A turizmus végképp nem prolongálhatta.

Fentebb megfogalmazott, részben kritikus észrevételeim ellenére a kiállítás számomra és velem lévő történelemtanár feleségemnek is tartalmas, egyúttal fel-emelő élményt nyújtott. Ki merem jelenteni, hogy a nyugat-dunántúli régió elmúlt négy évtizedének legnagyobb alapterületű és legizgalmasabb, igen látványos ősrégészeti tárgyú időszakos tárlata volt.

Az archeológusok és minden érdeklődő számára sajnálatos módon mindössze egy, igaz online (www.magyarregeszet.hu) elérhető írás maradt a kiállításról. Ezt a győri múzeum régésze, Ujvári Ferenc jegyzi. Hiányérzetet keltő, hogy nem jelent

meg egy nyomtatott vagy online elérhető vezető, amelyet a tudományos feldolgozásokban is idézni lehetne. Holott a közelmúltban készítettek már ilyet a múzeum munkatársai! Az M85 számú gyorsforgalmi út egy szakaszának 2019-ben megjelent „kiadványára” gondolok. Egy ilyen, különösen, ha bilingvis, komoly nemzetközi érdeklődésre tarthat számot. Nem ismeretlen ez a megoldás a régióban. Farkas Csilla szerkesztésében jelent meg a ma is unikálisnak számító szombathelyi, *„Időcsiga, Újabb eredmények Vas megye őskorának kutatásában”* című magyar és német nyelvű, színes katalógus. Ezt a mai napig (2024. július 1.) csak e sorok szerzőjének academia.edu oldalán 1142 érdeklődő tekintette meg. A kiállítás anyaga tehát máig önálló életet él, külföldi publikációkban hivatkozzák.

Ugyanakkor teljes felelősséggel ki merem jelenteni, hogy e győri, csak a kiállítás apropójából befektetett szakmai energiák, úgymint restauratori, régészeti, rajzoló, fotós, kiállításrendezői nem térülhettek meg ilyen rövid idő alatt. Úgy vélem, hogy a Genius kiállítás, amelynek az érkezése miatt le kellett bontani a kérdéses tárlatot, jóval kisebb helyi érintettséget jelentett. Azt sem gondolom, hogy komolyan köszönetet illene mondani a törvényalkotónak, amint ezt a „poszterterem” egyik tablóján olvastam. Meggyőződésem ugyanis, hogy az elmúlt másfél évtizedben a meglehetősen gyakran változtatott és kiüresített jogszabályok hatására egyre szűkültek – időben és az anyagiakat tekintve is – a régészeti örökség mentését művelők lehetőségei. ... Az ilyen reális kihívások megválaszolása miatt emlékszem most is csodálattal a tárlatra, amely igazolta: egyre romló körülmények között is lehet érdemi és minőségi őstörténeti tevékenység végzésére törekedni. Felbecsülhetetlen veszteség persze a dokumentációs és a restaurációs, de nem utolsó sorban a publikációs folyamat befejezetlensége. A kiállítás anyagának ismeretében legalább egy tucat könyv kiadását gondolom reálisnak, olvasnám szívesen és csinálnék helyet ezeknek a könyvespolcomon.

Végezetül megjegyzem. Ujvári Ferenc kiállításismertetőjének utolsó sorai óta várom, hogy a múzeum újra bemutassa, most legalább egy éves időtartamban, néhány fenti javaslatomat is megvalósítva ezt a remek tárlatot.

Ilon Gábor

SZAKIRODALOM

- FARKAS CSILLA (szerk.): *Időcsiga – Újabb eredmények Vas megye őskorának kutatásában*. Szombathely, 2011.
- FIGLER ANDRÁS: Hallstatt-kori halomsír Nagybarátin. *Arrabona* 48. (2010:2) 7–48.
- FÜLÖP KRISTÓF: Why is it so rare and random to find pyre sites? Two cremation experiments to understand the characteristics of pyre sites and their investigational possibilities. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae* Ser. 3. No. 6. (2018) 287–311.
- ILON GÁBOR: A késő halomsíros-kora urnamezős kultúra temetője és tell települése Németbánya határában. *Pápai Múzeumi Értesítő* 6. (1996) 89–208.

- ILON GÁBOR: Asszonyok – Férfiak – Kapcsolatok. Régészeti tanulmányok a késő bronzkori (Kr. e. 1650/1600 – Kr. e. 800/750) Nyugat-Dunántúl történelméhez I–II. (Opitz Archaeologica 28/1-2.) Budapest, 2024.
- ILON GÁBOR – SÜMEGI PÁL – TÓTH GÁBOR ET AL.: Szombathely-Zanat késő urnamezős korú temetője és a lelőhely más ős- és középkori emlékei. Természettudományos vizsgálatokkal kiegészített anyagközlés. (VIA Kulturális örökségvédelmi kismonográfiák 2.) Budapest, 2011.
- KEMENCZEI TIBOR: Die Schwerter in Ungarn I. (Prähistorische Bronzefunde IV/6.) München, 1988.
- M85 Csorna II. – Sopron kelet, I. szakasz. Túl a félúton. Győr, 2019.
- SZABÓ GÉZA: Régészeti kísérletek Regölyben. Dunatáj 16. (1993:1) 70–75.
- SZABÓ GÉZA: Keleti mítoszselemek nyugati megjelenése a regölyi astragalos leletek tükrében. In: CSABAI ZOLTÁN – SZABÓ ERNŐ – VILMOS L. – VITÁRI-WÉBER ADRIENN (szerk.): Európe égisze alatt. Ünnepi tanulmányok Fekete Mária hatvanötödik születésnapjára barátaitól, kollégáitól és tanítványaitól. (Ókor – Történet – Írás 4.) Pécs–Budapest, 2015. 321–364.
- UJVÁRI FERENC: Sírhalomtól a halomsírig – Válogatás a Kisalföld bronz- és vaskori temetkezéseiből, avagy a győri Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum legutóbbi időszakos régészeti kiállítása. Magyar Régészet online magazin 11. (2022:4) 70–73.

E SZÁMUNK SZERZŐI

BAGI ZOLTÁN PÉTER PhD
igazgató (Győr Megyei Jogú Város Levéltára)

BALÁZS LÍVIA
etnográfus

CSISZÁR ATTILA
néprajzos-főmuzeológus (Soproni Múzeum)

GULYÁS KRISTÓF
PhD hallgató (Pázmány Péter Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
Történelemtudományi Doktori Iskola)

HARASZTOVICS VERONIKA
szilikátrestaurátor művész (Soproni Múzeum)

HORVÁTH JÓZSEF PhD
történész, könyvtáros (Győr)

ILON GÁBOR
nyugdíjas régész

JUHÁSZ BÁLINT
kurátor-gyűjteménykezelő (Hansági Múzeum,
Képző- és Iparművészeti Gyűjtemény)

MÁRTON ANDRÁS PhD
Chercheur associé, CRBC (EA 4451)

MRENKA ATTILA PhD
vezető régész (Soproni Múzeum), egyetemi tanársegéd
(PTE BTK TTI Régészet Tanszék)

RÓMER FLÓRIS
Művészeti és Történeti Múzeum

– alapítva 1859 –